श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीप्रतापसिंहसाहप्रणीतः

पुरश्चर्यार्णवः

(प्रथमो भागः)

कुलपतेः प्रो. बिन्दाप्रसादमिश्रमहोदयस्य प्रस्तावनया विभूषितः

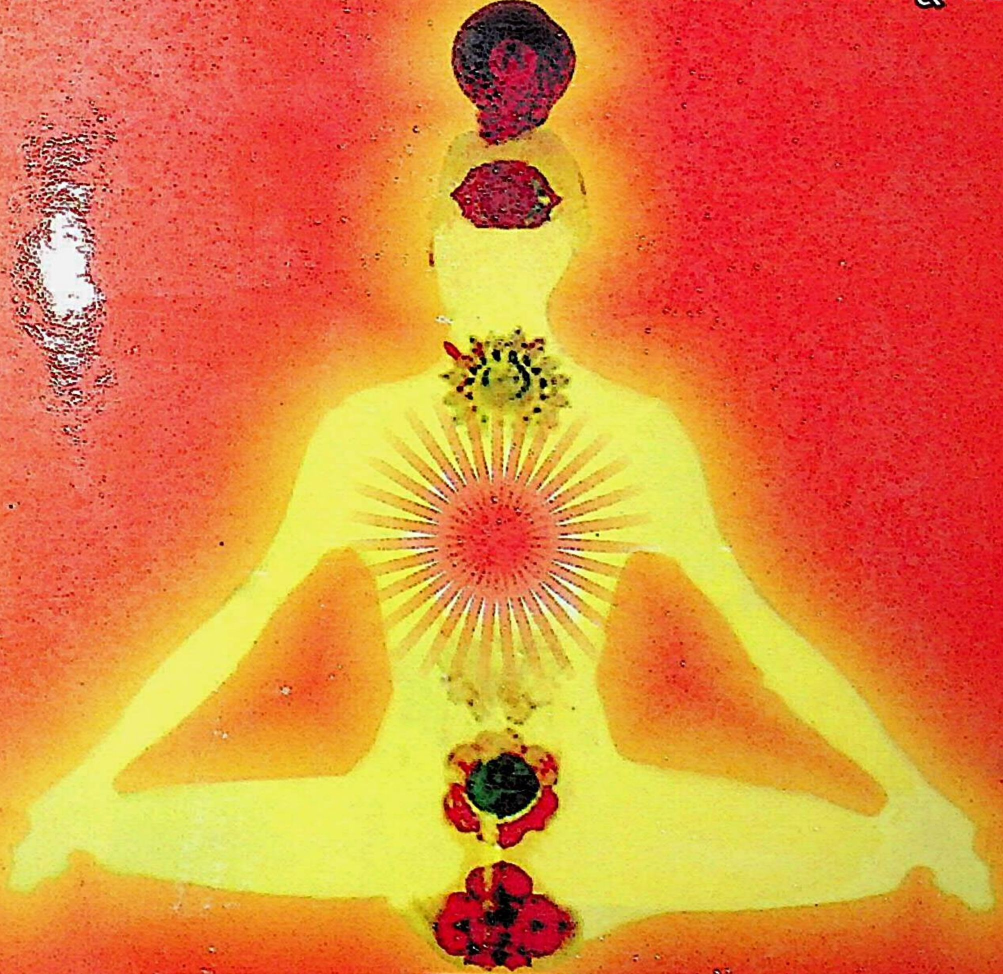

सम्पादकः

डॉ. रजनाथत्रिपाठी

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

वाराणसी

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

3.4

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
श्रुतम् मे गोपाय

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

श्रुतं मे गोपाय

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

YOGATANTRA - GRANTHAMĀLĀ

[Vol . 34]

PURAŚCARYĀRṆAVAḤ

OF

ŚRĪ PRATĀPA SINGH SĀHA

[PART ONE]

FOREWORD BY

PROF. BINDA PRASAD MISHRA

VICE - CHANCELLOR

EDITED BY

DR. RĀJANĀTHA TRIPĀṬHĪ

Ex-Reader, Sāṅkhya-Yoga-Tantrāgama Department

Sampurnanand Sanskrit University

Varanasi

VARANASI

2012

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

Research publication Supervisor--
Director, Research Institute
Sampurnanand Sanskrit University
Varaṇasi.

ISBN : 81-7270-250-7 (Set)
ISBN : 81-7270-251-5(Vol.1)

❐

Published by----
Prof. Ramkishor Tripathi
Director, Academic, Research & Publication Institute
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi- 221002

❐

Available at--
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi- 221002.

❐

First Edition : 500 Copies.
Price : Rs. 390.00

❐

Printed by--
Ashirvad Printing Press
Meerapur Bashahi, Varanasi .

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

उपोद्‌घातः

विचित्रविश्वैकवितानहेतुः
साधनपराणां भवाब्धिसेतुः ।
तामाश्रितानाञ्च विपत्तिकेतुः
प्रसीदतामम्ब निराश्रये मे ।।

शम्भोरिच्छाशक्तिर्ज्ञानेच्छाक्रियारूपा सती अनन्तब्रह्माण्डे चितिरूपेण विलसति । अतः सा सर्वेषां परे विद्यमाना मनसा-वाचा-बुद्ध्याऽगोचरा साधकेभ्योऽनुग्रहीत्री अखण्ड-ममता-करुणा-दया-पराकाष्ठामादधती ज्ञानात्मिका-निखिलब्रह्माण्डभाण्डमनुग्रहपदमादधाति। तदुक्तमानन्दलहर्यामप्पयदीक्षितमहाभागेन—

शम्भोर्ज्ञानक्रियेच्छाबलकरणमनःशान्तितेजश्शरीर-
स्वर्लोकागारदिव्यासनवरमहिषीभोग्यवर्गादिरूपा ।
सर्वैरेतैरुपेता स्वयमपि च परब्रह्मणस्तस्य शक्तिः
सर्वाश्चर्यैकभूमिर्मुनिभिरभिनुता वेदतन्त्राभियुक्तैः[1] ।।

एषा एव महाशक्तिर्विद्यावैभवं तनुते सत्साधकेभ्यः । तत्तद् विद्याबलेनैव साधनयोगपदारूढाः साधका एव स्वसाधनशक्तिबलेन भुक्तिंमुक्तिञ्च लभन्ते । यद्यपि लोककल्याणाय परमर्षिभिर्विविधसाधनसोपानभूता नानाविधाः पन्थानो निर्दिष्टास्तथापि तन्त्रागमपन्था अतीवसहजतया सुकरतया चानायासेनाशु इष्टसाधकत्वेन च सर्वैरिष्टभूतः । अत उक्तं भवति रुद्रयामले—

यत्रास्ति योगो न हि तत्र भोगो
यत्रास्ति भोगो नहि तत्र योगः ।
श्रीसुन्दरीसाधनतत्पराणां
योगश्च भोगश्च करस्थ एव[2] ।।

अत्र 'श्रीसुन्दरीसाधनतत्पराणामि'ति वचनस्थाने क्वचित् 'शिव-पदाम्भोजयुगार्चकानामि'ति पाठोऽपि श्रूयते । एवमत्र मार्गे भोगसाधनपुरस्सरं

१. आनन्दलहर्याम् -७ ।
२. रुद्रयामंलवचनत्वेन तत्र तत्रोद्‌धृतम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

योगसाधनमप्युपदिष्टं भवति । यतो हि करुणा-ममता-दयापराया अम्बाया आशुतोषस्य शङ्करस्य च दयापरः स्वभावः, तद्वशादेव दयापरत्वादनुग्रहरूपेण भुक्तिमुक्ती साध्यतां समुपयातः । अत एव तन्त्रागममार्ग सुकरः सन् चतुर्वर्गैरवलम्बनीय इति नास्त्यत्र काचिच्छङ्का । यतो हि वर्तमानयुगे अन्यमार्गस्यातिगहनत्वात् सर्वैरनवलम्बनीयत्वाच्च युगानुगतित्वात्तन्त्रागममार्ग एवावशिष्यते स्वेष्टसाधनाय । तदुक्तं—'यं यं चिन्तयते कामं तं तं प्राप्नोति निश्चितम् '[१] इति । अतो जागर्ति जिज्ञासा किन्नाम तन्त्रम् कश्चागम इति । अत उक्तम्—

आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजानने ।
मतं हि वासुदेवस्य तस्मादागमं उच्यते ।।
गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयं देवः सदाशिवः ।
पश्नोत्तरपदैर्वाक्यैस्तन्त्रं समवतारयत [२] ।। इति ।

सृष्टेरव्यवहितपूर्वं प्राणिनां विविधेष्टवशेन प्रकाशविमर्शसामरस्यरूपिणी-पराशक्तिः 'स्वान्तः संहृत-शिवशक्तिमयी मेय-मान-मातृरूपा भेदाऽभेदतदुभयसामरस्य-स्वरूपा प्रकाशविमर्शापरपर्यायाचिच्चैवात्मिका बाह्याभ्यन्तरविविधविचित्रविश्वसिसृक्षया शुद्धनिर्विकल्पचित् तदभिन्ना च पराशक्तिः समस्तभूतान्तरात्मा सती अनवच्छिन्ना पराभट्टारिकायाः परात्रिपुरसुन्दर्या ईक्षणात्मिका परावाग् (विमर्शशक्तिः) रूपेणादौ प्रस्फुरति[३]' । तदुक्तं **'शिवशक्तिरिति ह्येकं तत्त्वमाहुर्मनीषिणः'** इति । अतश्च सा चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियारूपा कामेश्वराविनाभूतमाहेश्वरी त्रिपुरसुन्दरी 'कामकला' इत्यभिधीयते । तदुक्तं स्वच्छन्दतन्त्रे—

शिवाभिन्ना पराशक्तिः सर्वकर्मशरीरिणी ।
वामादीच्छादिभेदेन मिथुनत्रयतां गता [४]।। इति ।

कामश्च 'काम्यते अभिलष्यते स्वात्मत्वेन परमार्थविद्भिर्महद्भिर्योगिभिरिति कामः' । अतः परमार्थविद्भिर्महायोगिभिः यत् स्वात्मरूपेण प्रातुमीहन्ते स एव प्रकाशः कामः, कामेच्छैव कामेश्वरी, उभाभ्यां तत्वाभ्यामविनाभावेन स्थितिर्जगदक-दम्बस्य । तदुक्तमाज्ञावतारेऽपि—**'स्वेच्छैव जगत्सर्वं निगिरत्युद्गिरत्यपि[५]'** इति ।

---

१. दुर्गासप्तशत्यां कवचे उक्तिः ।
२. स्वच्छन्द तन्त्रम् ।
३. कामकलाविलासे - चिद्वल्याम् ।
४. स्वच्छन्दतन्त्रवचनम् ।
५. आज्ञावतारवचनम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एवमन्तर्गर्भितज्ञानकदम्बा पराम्बा पराशक्तिरेव स्वस्वरूपभूतेच्छया स्वाभिन्नं विश्वं स्वाभेदेन उद्‌गिरणं उन्मीलनं वा करोति पुनश्च स्वेच्छयैव सा स्वात्मन्येव निगिरणं निमीलनं वा करोति । उद्‌गिरणञ्च चैतन्यरूप विस्फुरणं विविधविश्वविजृम्भणं वा भवति निगिरणञ्च चैतन्यस्वरूपस्य निगूहनं विश्रान्तिर्निराकुलता वेति शब्देनाभिलाप्यो भवति, यतो हि विमर्शशक्तेः संस्रणस्वभावः प्रकाशश्च मिश्रणस्वभाव उच्यते । तदुक्तं-'**विचित्र-विश्वोद्वमनानुचर्वणक्रियातदुन्मेषनिमेषसम्भ्रमा विमर्श-शक्तिरि**[१]'**ति** ।

अयम्भावः—परशिवलयः प्रकाशो यदः विश्वप्रपञ्चस्यानुसन्धानेच्छया उन्मीलनेच्छया वा स्वस्मिन्नेव विश्रामयति, परा-प्रकृति-विद्या-मायादिपदैः व्यवह्रियमाणं जगद्बीजभूतविमर्शः परमार्थतः स्वस्मिन्नेव संरक्षन्नपि बाह्य इव विसृज्यते तदा विमर्शः 'विसृज्यते इति विसर्गः' इति पदवाच्यो भवति । पुनश्च स एव प्रकाशो यदा प्रपञ्चस्य संहारेच्छया निगिरणेच्छया वा प्रकृतिं शक्तिं वा स्वात्मन्येव निमीलयति तदा स 'विन्द्यतेऽविच्छिद्यत इति बिन्दुः' इति व्युत्पत्या 'बिन्दुरि' त्यभिधीयते ।

सृष्टिक्रमे आदौ नित्यनिष्यन्दमानसुखबोधस्वरूपः, परमानन्दसन्दोहप्रमोदभर-निर्भरः, निर्मलः, निर्विकल्पः, निरूपमस्य शुद्धचिदः निरवधिकाऽकृत्रिमसच्चिदानन्द-स्वरूपिणी इच्छाज्ञानक्रियामूलस्रोतस्विन्यां पराशक्तौ दर्पण इव प्रतिबिम्बने तथा च तत्फलरूपे स्वरूपविमर्शसम्बन्धस्याभिव्यक्तौ महाबिन्दोः (परमेश्वरस्य) 'पूर्णोऽहम्' इत्येवं रूपं उन्मिषते । इदं हि पराया महात्रिपुरसुन्दर्या अद्वितीयः अनुपमो वा विलासः । यदा हि निखिलवेदादिशब्दोत्पादकः परमेश्वरः (प्रकाशः) स्वात्मभूताखिलप्रपञ्चनिलयात्मकायां विमर्शशक्तौ अनुप्रविशति तदा स बिन्दु-भावमेति । तदनु विमर्शशक्तिरपि स्वान्तर्गते प्रकाशमये बिन्दौ अनुप्रविशति तत्फलस्वरूपेण च बिन्दौ उच्छूनावस्थायां बिन्दोः समस्ततत्त्वगर्भिणी तेजोमयी शक्तिरूपोच्छूनायां बिन्दौ नादात्मिका रूपं धत्ते । एवं बिन्दुनादस्वरूपेण प्रकाशविमर्शेण 'अहमि' त्याकारकं रूपं पुरःस्फुरितं भवति ।

१. मातृकाचक्रविवेकवचनम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एवमन्तर्गर्भितसमस्तवर्णकदम्बाऽहङ्काररूपप्रकाशविमर्शरूपसामरस्येनैव शब्दार्थात्सर्वप्रपञ्चस्याविर्भावो जायते । एतच्च प्रभावेनैव सर्वमन्त्रराशिः उपासनान्तराणि, क्रियान्तराणि, फलभेदास्त्वजायन्ते । तथा ज्ञानक्रियारूप-योरन्योन्याविनाभूतशिवशक्तयोः सततमविच्छिन्नान्योन्यानुरागेनोभौ अन्योन्य-स्वभावेनैव उपरक्तस्वभावेन वर्तेते । अतो ज्ञानं प्रकाशरूपेण सत्वात् शिवस्वरूपः क्रिया च विमर्शरूपेण शक्तिस्वरूपा इति सर्वत्र तन्त्रराद्धान्ते गीयते । तत्रेच्छा च प्रकाशविमर्शसामरस्यस्वरूपा सती शिवक्तिसामरस्यपदेनोपदिष्टा भवति । एवं सति प्रकृत्ति निवृत्तिस्पन्दद्वयभित्तिभूतो निष्पन्दमहातत्त्वं सामरस्यमस्ति किल शाश्वतम्, तदुक्तं "उभयोः सामरस्यं यत्परस्मिन्नहमितिस्फुटम्[१]" ।। इति ।

पुनरपि तत्रैव— 'येयमपरिच्छिन्नज्ञानक्रियात्मकसदाशिवेश्वरस्वरूप ज्ञानक्रिययोरधिष्ठात्री ज्ञानक्रिययोः कूटस्थलक्षणेन तदधिष्ठातृत्वेनेच्छेत्युपदेशविषया इच्छास्वरूपिणी शक्तिः[२] इत्युक्तम् ।

एतयैवेच्छया तत्तद्देवानामुपासनमन्त्राः तत्तदाचार्यसम्प्रदाये अनुष्ठीयमानाः पुरश्चर्यार्णवे उपासनसंग्रह ग्रन्थे सन्निरूपिताः सन्ति । अस्यैवोपाख्यानं सर्वत्रोपासन पद्धतीषु विवृतं दृश्यते ।

एवं जीव एव प्रवृत्तिवार्ता निवृत्तिमङ्गी कुर्वन् शिव इत्युच्यते । शिवो वा प्रवृत्तिपदे जीवशब्देन व्यवहृतः पुनर्निवृत्तिपदे शिवशब्दव्यहारमाप्नोति । न तु जीवशिवयोः परमार्थिको भेदः अपितु दशाभेदेनैव भेद इत्येकार्थता । एवं तु उभयोः पर्याययोः तयोः प्रकाशविमर्शयोरिवैकार्थता सम्प्रपद्यते इति ।

एवमनन्तब्रह्माण्डात्मकं विश्ववितानं वितन्वन्ती परा परमार्थ रूपा शब्दार्थमयं जगज्जातमोतप्रोतं सती सर्वत्र परिव्याप्य तिष्ठति । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवी स्तवनप्रसङ्गेन दुर्गासप्तशत्याः पञ्चमाध्याये—

चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगत् ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः[३] ।।

---

१. मातृकाचक्रविवेकवचनम् । २. तत्रैव
३. दुर्गासप्तशत्याम् अ.५ ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यदिच्छाज्ञानक्रियारूपायाश्चिच्छतेः परायाः प्रथमः प्ररोहो न स्यात् , न स्याच्छक्तेर्बिन्दोरुच्छूनावस्था तदा विश्ववितानमेतत्प्रपञ्चितं न स्यात् न स्याच्चात्र ज्ञानविजृम्भणम् ।

तन्त्रागमप्रामाण्यम्

आगम निगमशब्दौ पुराकाले वेदस्य पर्यायत्वेन प्रसिद्धौ, परं कालान्तरेणागमशब्दः शैव-शाक्त-वैष्णव-गाणपत्य-सौर-हनुमत्-बौद्ध-जैनादि-विचारेषु प्रायशो योगरूढतामापन्नः, पुनश्च कालक्रमेणाद्यत्वे आगमशब्दः शैवशाक्तराद्धान्ते प्रायशः रूढतां गतः । अत आगम पदेन शैव-शाक्तागम एव बोध्यतामुपगच्छति । क्वचिच्चागम पदेन शैवागमस्तन्त्रपदेन शाक्तागमो गृह्यते इति केचित् , तन्न युक्तम् , तन्त्रागमपदयोः समानार्थकत्वात् समानविषयकत्वाच्च ।

एवं तन्त्रागमो वेद इव परमं प्रमाणम् । यथा वेदाः प्रमाणं तद्वदेवागमा अपि प्रमाणम् । यतो हि यथा अनादि वेदस्तथैवानादिरागमा अपि । यथा वेदः परमात्मनो निश्वासभूतस्तथैवागमा अपि शिवस्योपदेशाः । तन्त्रागमसिद्धान्ते, शिव एव आगमानामुपदेष्टा, क्वचिच्च परा पराम्बा जगदम्बा पार्वती उपदेष्ट्री । क्रमप्राप्ता एवं वमागमाः प्रमाणम् । यथा शिवस्य प्रामाण्यं तद्वदेवागमानामपि । अत्र शास्त्रे विराड्ब्रह्म वासुदेवो विचारभूतविषयः । तस्यैव विषयत्वेन चिन्तनत्वेन च आगमविचाराः प्रक्रमन्ते, तस्य वशवर्तिनमिदं चराचरात्मकं जगत् वैष्णावाद्यागमेषु च तथैवोपदेशात् । शिवपुराणस्य च विषयविभागाप्रसङ्गात्, रुद्रयामलवचनस्य तथा निर्देशात् । तद्धि—

आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजानने
मग्नश्च हृदयाम्भोजे तस्मादागम उच्यते [१]।।इति ।

अत्र सदाशिवस्येशानात्मकमूर्ध्वमुखान्निर्गतः गुह्योपदेश एवागमपदप्रयुक्तो भवति । ते च परमेश्वरस्य पञ्चमुखत्वेन सद्योजात-वामदेव-अघोर-तत्पुरुष-ईशान-इति प्रतिष्ठन्ते । स्वच्छन्दतन्त्रवचनेन ऋग्वेदोपदेशः सद्योजातेने, यजुर्वेदोपदेशो वामदेवेन, सामोपदेशः अघोरेण, अथर्ववेदोपदेशस्तत्पुरूषेण सर्वविद्योपदेशश्च ईशानेनेति कृत्वा यावन्तोपदेशाः यावन्तश्च विद्यावैभवास्तत्सर्वं शिवादेवोपदिष्टम् ।

---

१. रुद्रयामलवचनेन वाचस्पत्यं कोशे पृ. ६१६ तमे उद्धृतम् ।

२. स्वच्छन्दे - ११/४२-४३

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तदुक्तं स्वच्छन्दतन्त्रे—

सद्योजातस्तु ऋग्वेदो वामदेवो यजुः स्मृतः ।

अघोरः सामवेदस्तु पुरुषोऽथर्व उच्यते ।

ईशानश्च सुरश्रेष्ठः सर्वविद्यात्मकः स्मृतः[१] ।।इति ।

एवञ्च—

मन्त्राख्यं तु महाज्ञानमीशानात्तु प्रकाशितम्[२] ।।इति च ।

साम्बपञ्चाशिकायामपि सप्तमाष्टमश्लोकयोरेवमेव सिद्धान्तः प्रकाशितः।

अत्र चिन्त्यम् — किन्नामोपदेश इति ? उत्तरमुक्तमत्र महामुनिना पाणिनिना 'हलन्त्यम् '[३] इति सूत्रम् । सूत्र वृत्तिश्च 'उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यादि' ति । पुनरुपदेशश्च क इति जिज्ञासायामुच्यते— 'उपदेश आद्योच्चारणम् ' इत्युत्तरितम् । आद्योच्चारणञ्च पाणिनीयव्याकरणे पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलित्रिमुनिरुपदिष्टं गृह्यते । तच्च यथोत्तरं मुनीनां प्रमाण्यमिति । अत्र ध्येयं यदि त्रिमुन्योपदिष्टमेवोपदेशः स्यात्तदा पाणिनि प्रागुपदेशानां का गतिः, महेश्वरचतुर्दशसूत्राणामेव प्रथमोपदेश इति श्रूयते, महेश्वरागतान्येव माहेश्वराणि सूत्राणि पाणिनये उपदेशत्वेन प्राप्तानि, तान्याश्रित्यैव 'हलन्त्यम् ' इति सूत्रं पाणिनिरुपदिशति । अतः सूत्राधारीकृत्योपदिष्टाऽऽष्टाध्यायी पाणिन्युपदिष्टा, तदाधारी कृत्यैव कात्यायनपतञ्जल्युपदेशः । एवमाद्योच्चारण-मेवोपदेशपदेन ग्राह्यं तच्च डमरुकनिनादेन निर्गतम् । अतः स एवोपदश अ-इ-उ-णित्यादयो वर्णसमाम्नायरूपः, तत एव वर्ण पद-वाक्यानामाविर्भावः । तस्मादेवोक्तं नन्दिकेश्वरकाशिकायाम् —

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।

उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद् विमर्शे शिवसूत्रजालम्[४] ।।इति ।

अत्र सूत्रेषु 'अइउण्' इत्यादिना अकारः, हलमित्यन्त सूत्रेण हकारः, एवमकार-हकारयोर्योगे 'अहमि' ति पदमुद्भवति । तदेव उपनिषन्महावाक्ये 'अहं ब्रह्मास्मि' शैवमार्गे 'शिवोऽहं, भैरवोऽहमि' ति महावाक्यार्थपदत्वेनाभ्युपगच्छति । अत एव सूत्रविवृतौ उक्तमाचार्यनन्दिकेश्वरेणः—अहमिति शेषः । 'नटराजराज' इत्यनेन मङ्गलानि दर्शितानि । विश्वरूपविलासवैचित्र्यचमत्कारप्रवीणत्वान्नटराजः,

१. स्वच्छन्दतन्त्रे ११ पटले ४२-४३
२. तत्रैव- ४५
३. अष्टाध्याय्याम् - १/१/३
४. नन्दिकेश्वरकाशिकायां-१ ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ताण्डवाख्यरासमात्रविलासवैचित्र्यचमत्कारप्रवीणत्वस्य त्वन्यत्र नादादावपि सत्वात् । स स्वात्मतत्त्वं वागाद्यगोचर इति ज्ञापनार्थं ढक्कानिनादव्याजेन सनकादीनुद्धर्तुकामो नवपञ्चवारं चतुर्दशवारं स्वान्तर्गतमात्मतत्वं प्रकटयितुं नृत्यावसाने ननाद नादितवान्' इति प्रतिपादयति । एवं डमरुकनिनादेन वर्णसमाम्नायस्योपदेशाः ते एव मूलं ज्ञानराशेः । अत उक्तं भवति— 'इदमक्षरशः वर्णशश्च समनुक्रान्तो वर्णराशिः, वर्णराशिरित्यस्य ब्रह्मराशिरत्यर्थः न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयादिति' । एवं वेदता सिद्ध्यति माहेश्वरसूत्राणाम् । अतो वेदानामिवागमानामपि अनादित्वाच्छिव-प्रोक्तत्वाच्च तथैव प्रामाण्यम् । 'ऋषयो मन्त्र द्रष्टारः' इति प्रमाणेन ऋषिषु वेदानामनादित्वं सङ्गच्छते । आगमानामपि 'शिवादि ऋषिपर्यान्ताः स्मतारोऽस्य न कारकाः' इत्यनुरोधेन आगमानामपि तन्मन्त्राणामपि परमं प्रमाणमाटीकते । यथा- 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयत्वं,' मीमांसकैर्निधारितं तद्वदेवागमानामपि समन्वितार्थ-मुपसंगृह्योक्तमाचार्यजयरथेन तन्त्रालोकव्याख्याने—

प्रसिद्धिरागमो लोके युक्तिमानथवेतरः ।
विद्यायामप्यविद्यायां प्रमाणमविगानतः ।।
प्रसिद्धिरविगीता हि सत्यां वागैश्वरी मता ।
तथा यत्र यथासिद्धं तद्ग्राह्यमविशङ्कितैः[१] ।। इत्यादयः ।

एवं युक्तिमती अयुक्तमती वा विद्याविषयिणी अविद्याविषयिणी वा अविगीता वा प्रसिद्धिरेवागमपदोपदेश्या ।

आगमपदेन अक्षरत्रयस्य ज्ञापनं दृश्यते । तद्धि 'आ' आगतं 'ग' गतं, 'म' मतमिति । केनागतम्? क्व च गतं? किञ्च मतम् ? इति त्रयो विवेचनीया जायन्ते। एतदनुसारेणाभिनवगुप्तपादानां शब्देन ख्यापनीयं भवति— 'आ समन्तात् गमयति अभेदेन शिवादिधरण्यन्तं पारमेशं स्वरूपं विमृशति इत्यागमशब्देन पराशक्तेरेव ग्रहणात् परशक्तिरेवागमः । स चागमो ज्ञानरूपोऽनन्तशास्त्रेषु व्यवह्रियते । यथा-

आगमो ज्ञानमित्युक्तं ह्यनन्ताः शास्त्रकोटयः ।
शास्त्रं शब्दात्मकं सर्वम् . . . . . .[२]।।**इति ।**

वाक्यपदीये भर्तृहरिरपि आगमस्य परमं प्रमाणं मन्वानश्चैतन्यप्रसार एवागमपदव्यदेश्यः । स अनेकहेतुवादैरपि न भिद्यते । तदुक्तम्-

---

१. श्रीतन्त्रालोकटीकायाम् —१/१८ । २. रुद्रयामलवचनेनोद्धृतम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चैतन्यमिव यश्चायमविच्छेदेन वर्तते ।
आगमस्तमुपासीनो हेतुवादैर्न बाध्यते[१] ।।इति ।

किञ्च प्रत्यक्षेणाकलितमपि वस्त्वागमप्रमाण्यादेव प्रामाण्यं बिभर्ति । अतस्तुर्यतदतीतदशयोर्यः परः साक्षात्कारः स एव वस्तुतो मुख्यतया आ समन्तादर्थं शिवादिधरण्यन्तं तत्त्वजातं गमयति पारमर्थिकस्वरूपतस्तथाविध स्वभावतश्च बोधयति साक्षात्कारयति इत्यन्वर्थनामागमः, अयमेवाभिप्रायोऽभिनवगुप्त-पादानामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां विवृत्तिविमर्शिन्याञ्च क्रियाधिकारे प्रमाणनिरूपणाह्निके प्रतिपादितम् ।

इयं प्रसिद्धि[२]विशिष्ट विशिष्टवाक्यञ्च नानारूपेण निबद्धा आहोश्वित महापुरुषाणामनुष्ठानेषु अविच्छिन्नरूपेण दृश्यते । अस्याद्यः श्रोतः प्रतिभात्मकोऽऽगम आहोस्वित पराशक्तेर्विमर्शो इति वक्तुं शक्यते । यथा—'प्रतिभानलक्षणा इयं शब्दभावनाख्य आगम एवेति'[३] इति ।
तथाहि—

अदृष्टविग्रहाच्छान्ताच्छिवात्परमकारणात् ।
ध्वनिरूपं विनिष्क्रान्तं शास्त्रं परम दुर्लभम् ।
अमूर्ताद गगनाावन्निर्घातो जायते महान् ।
सान्तात्सिंविन्मयात् तद्वच्छद्वाख्यं शास्त्रम्[४]।।

एवमेव आगमस्यापरपर्यायो ज्ञानमिति । तदुक्तम् —

आगमो ज्ञाममित्युक्तमनन्ताः शास्त्रकोटयः[५] ।। इतिं ।

वस्तुतस्तु परमेश्वरस्य शिवब्रह्मणः स्वरूपस्य पूर्णत अभेदरूपेण विमर्शिनी परशक्तिरेवागमपदाभिलाप्या भवति सैवागमे तथा तत्प्रतिपादको ज्ञानमागम इति। विभिन्नागमतन्त्राणामित एव प्रतिपादकं शास्त्रं शब्दसन्धर्भो वा तत्पदेनव्यवह्रियते । एवं सर्वे आगमा अनादयः । यस्य हृदये यस्य सिद्धान्तस्य निरूढिस्तदर्थः सैवागमः । उक्तञ्च 'ऋषिविमर्शरूपं शब्दनमागमः, आ. समन्तादर्थं गमयति इति' (ई. प्र. वि. वि., पृष्ठ ८५, अ.२, वि.३) । स्वच्छन्दतन्त्रस्य स्वच्छन्दोद्योते- 'आ समन्ताद् गमयति अभेदेन विमृशति पारमेशं स्वरूपमितिकृत्वा परशक्तिरेवागमः

१. वाक्यपदीये -१/४१ ।
२. निबद्धः-इति विशिष्ट वाक्यरचनाभिः- ई.प्र.वि.वि. पृष्ठ ९३
३. ई. प्र. वि.वि.-पृ. ९३।४. स्वच्छन्दतन्त्रे।
५. स्वच्छतन्त्रे ४ पटेल, श्लोक- ३४० ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्प्रतिपादकस्तु शब्द सन्दर्भः तदुपायत्वात् शास्त्रस्य इत्युक्तम् । एवं सर्वे आगमा अनादय इति ।

इत्थमागमानां भेदा नियताधिकारि-देश-काल-दशा-सहकारि-कारणैश्च दृश्यते । ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृति विमर्शिन्यामन्य एवाशय एवं विमर्शितः—'सर्वथा अनुमाने न आश्वसितव्यम् । अपितु आगम एव स च यो यस्य हृदये निरूढिमुपगतः स एव । ननु एवं यस्य न किञ्चिन्निरूढं, तस्य किम् । ननु एवं यस्य चक्षुषी न स्तस्तस्य किमिति' उक्तम् ।[१]

एतेन आगमानामनादित्वमाबाधित्वञ्च निश्चितं भवति । किञ्च वेदे, शैवागमे, शाक्तागमे वैष्णावाद्यागमेषु च विमृश्यमानानुसारं अनुष्ठानानि प्रतिष्ठन्ते स्म, भवति कश्चिदनुष्ठाता, तस्य निरूपणञ्च तन्मुखेनोद्यतते । अत एव तदाधारेण काल-देश-कर्तृत्व-वक्तृत्वादि द्वारा तत्तन्नाम्ना प्रतिष्ठिताः सर्वे पन्थानः प्रामाण्यतामुपगच्छन्ति । एवं वेद एव सर्वागमानां मूलमिति मत्वा सर्वागमानामुच्छेदे तदाधारेणैव भगवता शिवेन भगवत्या वा आगमाः स्मर्यन्ते । तदुक्तम्-

तानि पूर्वागमेषु विच्छिन्नेषु अन्येषु प्रणेतृषु आगमान्तरानुसन्धाने बीजवदवतिष्ठन्ते । तान्येव बीजान्यासाद्य पुनः प्रणेतृभिरागमा निबध्यन्ते इति प्रवाहानादित्वं सिद्धमिति नागमा अप्रमाणमिति भावः'[२] ।

वेदे च मुख्यो देवः सूर्यः । वेदं त्रैय्यात्मकं रूम् वेदमिति । आगमेष्वपि सूर्यः सोमसूर्यानलात्मकत्रिरूपः, स एव बिन्दु- परादिवाक्यशब्दब्रह्मणः स्वरूपे प्रतिष्ठितः । शब्दब्रह्मण एव वाच्यं तत्त्वं सदाशिव आहोस्वित वैदिकाः पञ्चमुखेन आदित्यरूपेण भावयन्ते । अत उक्तं सतपथब्राह्मणे- 'सैषा त्रयी एव विद्या तपति'[३] इति । छान्दोग्योनिषदि तु—

'असौ आदित्यो दैवमधु, तस्य द्यौरेव तिरश्चीनंवशोऽन्तरिक्षम् अपूषः मरीचयः पुत्रा[४]:' इति । किञ्च-

तस्य ये प्राञ्चो रस्मयः ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः ।

ऋच एव मधुकृतः, ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ।।३।२।।

पुनश्च-'अथ मेऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यः यजूंष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पम्[५] इति । पुनश्च—'तत्रैवोक्तम् 'अथ योऽस्य

१. स्वच्छन्दोद्योते ४ पटले पृ. २१४ २. ई. प्र. वि.वि. 'अध्याय२,बिन्दू, पृ. ९६
३. वा. प. टीकायां ब्रह्मकाण्डे पृ. ५१-५२ च । ४. श. ब्रा. १०-५/२/२।
५. छा.उ.—३/१,३/२,३/२/१

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रत्यञ्चो रश्मयः ताः एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येन मधुकृतः सामवेद एव पुष्पमि[१] ति । एवमादित्यस्य पूर्व-दक्षिण-पश्चिम-उत्तरदिशां किरणैः क्रमशः ऋग्वेदः, यजुर्वेदः सामवेदस्तथेतिहासपुराणात्मकः पुष्परसः प्रवहितो भवति । अत उक्तं भवति स्वच्छन्दतन्त्रे-

सद्योजातस्तु ऋग्वेदो वागदेवो यजुः स्मृतः ।

अघोरः सामवेदस्तु पुरुषोऽवर्थ उच्यते ।

ईशानश्च सुरश्रेष्ठः सर्वविद्यात्मकः स्थितः ।। इत्यादि ।

तत्रैव च—

मन्त्राख्यं तु महाज्ञानमीशानात्तु प्रकाशितम् [२]**।।इत्यादि ।**

एवमादित्येन सदाशिवेन वा ईशानात्मकेनोर्ध्वमुखेन निर्गतो गुह्यादेशो ह्यागमः । इत्थं विभिन्नैर्नामभिः प्रसिद्धोऽऽगमः विशेषशास्त्ररूपेणाख्यातः । अस्मिन्वादमये शुभागमः पञ्चकः, अष्टाविंशतिः कामिकागमाः प्रसिद्धाः । समयि-मिश्र-कौलनाम्ना च तन्त्रमार्गेषु शुभागमपञ्चकानां स्थानं समयिमार्गान्तर्गतमेव सिद्ध्यति । तदुक्तं सौन्दर्यलहरीलक्ष्मीधरा टीकायाम्- 'अथ शुभागमपञ्चक-निरूपितो भागः वशिष्ठ-सनक-शुक-सनकन्दन सनत्कुमारैः पञ्चभिः मुनिभिः प्रदर्शितः । अयमेव समयाचार इति व्यवह्रियते'[३] इति ।

तनु—विस्तारे' अथवा तत्रि कुटुम्बधारणपोषणयोः इत्याभ्यां धातुभ्यां 'तन्यते विस्तार्यते' अथवा 'तन्त्रणं तन्त्रम् ' इति व्युत्पत्तिभ्यां तन्त्रशब्दो निष्पद्यते । सूक्ष्मतत्त्वस्य विस्तारो यत्र तत् , विश्वात्मककुटुम्बस्य तन्त्रणं धारणं पोषणञ्च यतः साध्यते तद्वा तन्त्रम् । अतस्तन्त्रशब्दः आयुर्वेदे मीमांसायां सांख्यादिशास्त्रेष्वपि आत्मनः सूक्ष्मतत्त्वस्य शिवशक्त्योर्वा तत्त्वविस्तारधिया प्रत्युत्पद्यते । तदुक्तं 'ब्रह्मयामले—

तन्त्रकृत्तन्त्रसंस्था तन्त्रेशी तन्त्रसम्मता ।

तन्त्रेशा तन्त्रवित्तन्त्रसाध्या तन्त्रस्वरूपपिणी [४] **।।**

एतेन वचनेन तन्त्रस्य विविधार्थानां बोधो भवति । वस्तुतस्तु भाविजीवजगतां सूक्ष्माकृतिः प्रकाशो विस्तारो यत्र शास्त्रे विद्यते प्रतिपाद्यते

---

१. तत्रैव २. स्वच्छन्दतन्त्रे ११पटले-४२,४३,४५ श्लोकः ।
३. सौन्दर्यलहर्यां ३१ श्लोक लक्ष्मीधरटीकायाम् । ४. ब्रह्मयामलवचनम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्तन्त्रम् । पुनश्च तदेव पूर्वदशायामुन्मिषति तदा भेदाभेदरूपेण भाविप्रसारस्य मध्यावस्थात्मकाभिधीयते, भेदाः पूर्णः प्रसार स्वरूपस्तन्त्रमाख्यः बहिर्जगति तन्त्रं त्वस्त्येव । एवं तन्त्रं त्रिधा विभजते । एतदेवोक्तम्—

तत्रं यज्ञे रुद्रशिवभैरवाख्यमिदं त्रिधा ।

वस्तुतो हि त्रिधैवेयं ज्ञानसत्ता विजृम्भते ।।

भेदेन भेदाभेदेन तथैवाभेदभागिना[१] ।। इति ।

अत्र भैरवोऽभेददशा, रुद्रो भेदाभेददशा शिवश्च भेददशायां प्रवर्तते । किञ्च प्रत्यक्षेण ज्ञातमपि विषयो आगमप्राभावेणैव प्रामाण्यमादधति । यथा कश्चित् श्रुतनामानं देवदत्तं तेन मिलितुं काशीमागच्छति, प्रत्यक्षे देवदत्ते पृच्छति यद्भो ! देवदत्तस्यैवेदं गृहम् ? तदा स प्रतिबोधयति 'अहमेव देवदत्त' इति । एवं प्रत्यक्षदर्शितमप्यागमः प्रतिबोध्यो भवति ।

एवं तन्त्रागमस्यार्थे विषये शास्त्रेषु बहुशः विषयविवरणानि दृश्यते । अतो वाक्यपदीये समग्रशास्त्रप्रयोजक आगम इत्युक्तम् [२]।

अस्तुर्यदशातीतदशायां यः परः साक्षात्कारः स एवामगस्तन्त्रं वा ।

आगमो ज्ञानमित्युक्तं ह्यनन्ताः शास्त्रकोटयः ।इति ।

आगमोज्ञनिमिति कथनस्य कोऽभिप्राय इति जिज्ञासायां रौरवागम स्वायम्भुवागमयोरिदं वचनं प्रमाणम्, तद्धि—

अथात्ममलमायाख्यं कर्मबन्धविमुक्तये ।

अव्यक्ते च शिवत्वस्य शिवाज्ज्ञानं प्रवर्तते ।।इति ।

अत्र पद्ये ज्ञानपदं समग्रशास्त्रपरम् । अत उक्तं पौष्करसंहितायाम्—

अदृष्टविभवाच्छान्ताच्छिवात्परकारणात् ।

नादरूपं विनिष्क्रान्तं शास्त्रं परमदुर्लभम् ।। इति ।

श्रीकण्ठसंहितायान्तु शिवस्यैव चराचरात्मकस्यास्य जगतः कारणत्वेनोल्लेखो दृश्यते । स एव समग्रज्ञानगौरवं स्वेच्छाशक्त्याऽस्मभ्यं प्रयच्छति । तदुक्तन्तत्रे—

१. तन्त्रा. -१, पृ. ४५ टीकायाम् ।

२. चैतन्यमिव यश्चायमविच्छेदेन वर्तते ।
आगमस्तदुपासीनो हेतुवादैर्न बाध्यतै । (वा. ब्र. १/४१)

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अदृष्टविग्रहाच्छान्ताच्छिवात्परमकाराणात् ।
ज्ञानरूपं विनिष्क्रान्तमनवच्छदनं महत् ।। इति ।

अन्यत्र च—

सदाशिवोऽपि भगवान् नादरूपत्व्यागतम् ।
षट्पदार्थमयं ज्ञानमित्यादि ।।

कुलमूलावतारेऽपि—

अनादिनिधनाच्छान्ताच्छिवात्परमकारणात् ।
इच्छाशक्तिर्विनिष्क्रान्ता ततो ज्ञानं ततःक्रिया ।।
तयोत्पन्नानि भूतानि भुवनानि चतुर्दश ।
वाङ्मयं चैव यत्किञ्चित् तत्सर्वं मातृकोद्भवम् ।। इत्याद्युक्तम् ।

अत्र नादपदेन ध्वनिपदेन वा बिन्दु-नाद-बीज इति । बैन्दवीसृष्टिरियमिति तात्पर्यं विज्ञापितं भवति । तत्र चिदंशो बिन्दुः चिदचिन्मिश्रोंऽशो नादः, अचिदंशो बीजमिति पर्यवस्यति । वस्तुतस्तु शिवसमवाविनी चिच्छक्तिरेव नाम-रूपतया, शब्द-अर्थरूपतया, बिन्दुनादतया वा करुणामयी दृष्टिं विस्तारयति । अत उक्तं भवति दुर्गासप्तशत्यां पञ्चमाध्याये शक्तिस्वरूपविवरणे—

या देवी सर्वभूतेषु चेतनेत्यभिधीयते ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।।

एवञ्च—

चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्यस्थिता जगत् ।
नमस्तयै - - - - -नमो नमः[१] ।। इति ।

एतदेव कारणेन प्रत्यज्ञिाहृदये स्वात्मदेवताया एव सर्वत्र कारणपरत्वं सुखोपायप्राप्यत्वं महाफलितञ्चाभिव्यञ्जयन्नाह— 'चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुरि' ति । एतस्मादेव कारणात् 'विश्वस्य सदाशिवादेः भूम्यन्तस्य सिद्धौ निष्पतौ प्रकाशने स्थित्यात्मनि परप्रमातृविश्रान्त्यात्मनि च संहारे, पराशक्तिरूपा चितिः एव भगवती स्वतन्त्रा अनुत्तरविमर्शमयी शिवभट्टारकाभिन्ना हेतुः कारणम् ' भवतीति विवृतौ विवृतम्[२] । एवं शिवाभिन्न शिवसमवायात्मिका चितिः शक्तिरेव जगतां कारणं विशेषतस्तत्त्वविदां योगिनां मोक्षकारणं भवतीति तन्त्रालोके उक्तं भवति ।[३]

१. दुर्गा स.- ५/१६।,३७
२. प्रत्यभिज्ञाहृदये सू.-१
३. तन्त्रा.- आ. ५ श्लोक. ६३-६४ तथा आ. १० श्लो. २०४ इत्यत्र द्रष्टव्यम्।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

श्रीकण्ठसंहितायान्तु शक्त्याभिन्नः शिव एव चराचरात्मकज्ञानगौरवं पात्रतानुसारेण स्वेच्छाशक्त्याऽस्मभ्यं प्रयच्छति । तदुक्तम्—

अदृष्टविग्रहाच्छान्ताच्छिवात्परमकारणात् ।

ज्ञानरूपं विनिष्क्रान्तमनवच्छदनं महत् ।। इति ।

स्वच्छन्दतन्त्रेऽपि ज्ञानस्य परमकारणं शिव एवेति निगदितम् । तेनैव शक्त्या उच्छूनावस्थायां ध्वनितानि नानाशास्त्राणि । तद्धि—

अदृष्टविग्रहाच्छान्ताच्छिवात्परमकारणात् ।

ध्वनिरूपं विनिष्क्रान्तं शास्त्रं परमदुर्लभम् ।।

अमूर्ताद् गगनाद्यावन्निर्घातो जायते महान् ।

शान्तात् संविन्मयत्वाच्च तद्वच्छब्दाख्यं शास्त्रम्[१]।। इत्युक्तम् ।

तन्त्रसद्भावे हि मातृकैव शक्तिरूपिणी शक्तिश्च मन्त्ररूपिणी, मन्त्राश्च वर्णात्मका पदात्मका वेति कृत्वा मातृकायाः शक्तिरूपायाः सत्त्वेन तस्या शिवाभिन्नतया शिवरूपततातथैवैवावशिष्यते । एवञ्च सर्वेषां मन्त्राणां सर्वशास्त्राणां ज्ञानानां वा मातृकैव कारणमिति सत्वादुक्तम्—

सर्वे वर्णात्मका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये ।

शक्तिस्तु मातृकाज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका [२]।। इति ।

तथा च मन्त्रदैवतयोरैक्ये सति शिवशक्त्योरैक्याच्छब्दार्थयोरैक्यं सिद्ध्यति । तद्धि—

चिदात्मैव हि देवोऽन्तः स्थितमिच्छावशाद् बहिः ।

योगीव निरूपादानमर्थजातं प्रकाशते [३] ।। इत्युक्तम् ।।

एवं शब्दानां परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीणां मूलं परापराम्बैव अर्थानां बोधरूपाणां बहिर्दृश्यमानानाञ्च मूलं परमेश्वरः शिवः । अयमेव भावो महाकविकालिदासेन रघुवंमहाकाव्ये [४] वायवीय संहितायाञ्चोक्तम्—

शब्दजातमशेषन्तु धत्ते शङ्करवल्लभा ।

अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः [५]।।इति ।

महान प्रकाशे हि शून्यात्शान्तात्संविन्मयत्वाच्छिवादेव इच्छाशक्तेरनुग्रहेण विश्वमुत्पन्नमिति विचिन्त्य प्रतिपादितम्—

१. स्वच्छन्दतन्त्रवचनम् । २. व्रजवल्लभ द्विवेदिना स्वच्छन्दतन्त्रस्य भूमिकायां ६२पृ. धृतम् । ३. ई. प्र. भि १/५/७। ४. र. म. वा. १-१-१। ५. वायवीयसंहिताया वचनम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शून्यात्प्रसर उत्पन्नः प्रसरादः समुत्थितः नादः।
अकाराद् विश्वमुत्पन्नं विश्वं पञ्चात्मकं जगत्[१]।।

किञ्चायमकारः कथञ्च तस्माद् विश्वप्रपञ्चःकथमुदेति शङ्कायां समाधनार्थमाह नन्दिकेश्वरकाशिकायाम्—

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः ।
आद्यमन्त्येन संयोगादहमित्येव जायते ।।
सर्वं परात्मकं पूर्वं ज्ञप्तिमात्रमिदं जगत् ।
ज्ञप्तेर्बभूव पश्यन्ती मध्यमावाक् ततः स्मृता ।।
वक्त्रे विशुद्धचक्राख्ये वैखरी सा मता ततः ।
सृष्ट्याविर्भावमासाद्य मध्यमा वाक् समागता ।।
अकारं सन्निधिकृत्य जानतां कारणत्वतः।[२]

अनुग्रहैकशिवस्य इच्छा शक्ति सम्वलिते सति कामबीजमुत्पन्नं जायते तयाकामकलया जगदेतत्प्रादुर्भवति-लीयते चेति । एवं चतुर्दशसूत्रप्रयुक्तरूपेण प्रपञ्चात्मकमिदं विश्वमुत्पद्यते[३] । तथाऽहं पदं विजृम्भते । एतद्रहस्यं 'अहं ब्रह्मास्मि' इति श्रुतौ, 'शिवाऽहं' 'भैरवोऽहमि'त्यागमतन्त्रश्रुतिषु च सङ्गच्छते । एतत्सर्वं संगृह्योक्तम्—

तत्त्वातीतः परः साक्षी सर्वानुग्रहविग्रहः ।
अहमात्मा परोहल् स्यामिति शम्भुस्तिरोदधे[४] ।। इति च ।

इत्थं 'माति त्राति' इति व्याख्यया वर्णसमाम्नाये माहेश्वरसूत्रोपदिष्टं प्रत्येकाक्षरं विश्वप्रपञ्चस्य जननी-धरित्री धारयित्री मातृका च सिद्ध्यति । अतोऽनेनैव कारणेन स्वराक्षरव्यञ्जनसहिताः सर्वा मातृका गृहदैवतादि पूजनेषु प्रयुज्यन्ते । वैदिक-तात्रिकाद्यनुष्ठानेषुआन्तर-वाह्यतया मातृकायां न्यासादिकं संगच्छते । मातृकाया अर्चनमन्तरा किमपि शुभकार्यं न प्रारभते नैव जनाः शुभमाप्नुवन्ति । षडध्वदर्शने वर्ण-पद-मन्त्र-कला-तत्त्व-भुवनविचारे मातृकैव परमोपयोगीनी, परमाराध्या च भवति । तदुक्तम्—

सर्वे वर्णात्मका मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये ।
शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा च ज्ञेया शिवात्मिका ।। इति ।

---

१. म. न. प्रकाशे. १/३० पृ.। २. नन्दि ४-६ १/२।
३. जगत्स्रष्टुमभूदिच्छा यदा ह्यासीत्तदाभवत कामबीजमिति प्राहुर्मुनयो वेद पारगा ॥ तत्रैव -८। ४. नन्दि—२७

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इत्थं ह्यागमो नाम भारतीयजीवनदर्शने परमोपयोगिशास्त्रम् । निगम गूढरहस्यमागमैनेव प्रकाशते । यतो ह्यागमशब्दस्य ज्ञानापरपर्यायत्वात्तस्य वैदिकत्वमुपतिष्ठते । वस्तुतस्तु आगम निगमौ परस्परं पूरकौ । साम्प्रतिके युगे ह्यलौकिकपारलौकिकसिद्धयो यथाऽऽगमगम्या न तादृश्योऽन्यसाधनेभ्यः । आगम-तन्त्रसिद्धयस्त्वरिताः फलदा जायन्ते । किञ्च साम्प्रतिके युगे वैदिक इष्टीनां-यज्ञानां वा शास्त्रेण निषिद्धत्वाद् बह्वयाससाधनसिद्ध्यत्वाद्दुरूहत्वाच्च तन्त्रागममार्ग एवावशिष्यते इष्टसाधनाय । अतः कुलार्णतन्त्रं स्पष्टमुपदिशति—

कृते श्रुत्युक्त आचारस्त्रेतायां स्मृतिसम्भवः ।

द्वापरे तु पुराणोक्तः कलौ ह्यागमसम्मतः [१] ।। इति ।

भगवता शिवेन शक्त्या वाऽनेनैव कारणेन तन्त्रागमा उपदिष्टाः । अत्र वर्णाश्रमविभागं विना सर्वेषां स्त्री-पुरुषादीनां कृते तन्त्रागम साधनपन्था वा एवोपयुक्तः ।

अत एवोक्तं कुलार्णवतन्त्रे—

'विना ह्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये[२]' इति । किञ्च तन्त्रालोकेऽपि—

इह तावत्समस्तोऽयं व्यवहारः पुरातनः ।

प्रसिद्धिमनुसन्धाय स चागम उच्यते ।।[३] इत्युक्तम् ।

एवं तन्त्रालोकस्य समग्रः पञ्चत्रिंशदाह्निकः आगमवैशिष्ट्यस्य स्थापकत्वेन दृश्यते, विशेषजिज्ञासुभिरित एव प्रामाण्यं मृग्यम् । एवमेव निखिलं तन्त्रागम-वैशिष्ट्यं तत्र-तत्र वहुधा विवृतं दृश्यते । मृगेन्द्रतन्त्रे विद्यापादे आगमतन्त्राणामद्यत्वे व्यवहारोऽनुष्ठानं वा स्वलक्ष्यानुसारेणावश्यक एवेति निर्धार्योक्तम् —

प्रसिद्धिमागमः प्राप्तो लोक इत्यभिधीयते [४] ।।इति ।

किञ्च शैव-शाक्तदर्शनेषु उपासनमेव इष्टसाधकं विज्ञापितम् । एवमेव गणपति-सूर्य-विष्णु-देव प्रमुखा यावन्तो मार्गास्ते साधना प्रधाना एव । किञ्चैवागमः, कर्मकाण्डमुखेन वैदिकयज्ञा एवमपि साधनेन फलदा भवन्ति, परमागममार्गः सर्वसुलभत्वादल्पसाधनैः सद्यः साध्यो भवति । युगानुसारिव्यवस्थाया अपि एव आगममार्ग एवाचरितव्यः । स चागम-तन्त्रमार्गः साधक-सिद्धिभेदाच्च बहुविधः,

१. कुलार्णवतन्त्रवचनम् । २. निर्वाणतन्त्रवचनम् ।
३. श्रीतन्त्रालोके ३५/१ ४. मृगेन्द्रतन्त्रे विद्यापादे १/१४ ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्वचिद्दक्षिणमार्गः, क्वचिद् वाममार्गः, क्वचिन्मिश्रमार्गः कौलमार्गो वा आश्रयणीयः। एतद्रहस्यं विज्ञायैव सप्तत्रिंशाह्निके तन्त्रालोके परमागमिकेनाभिनवगुप्तपादेन प्रहितम्—

उक्तं श्रीरत्नमालायामेतच्च परमेशिना ।
अशेषतन्त्रसारन्तु वामदक्षिणमाश्रितम् ।।
एकत्रमिश्रितं कौलं श्रीषडर्धकशासने ।
सिद्धान्ते कर्मबहुलं मलमायादिरूषितम् ।।
दक्षिणं रौद्रकर्माढ्यं वामं सिद्धिसमाकुलम् ।
स्वल्पपुण्यं बहुक्लेशं स्वप्रतीति विवर्जितम् ।
मोक्षविद्याविहीनञ्च विनयं त्यज दूरतः[१] ।। इत्यादि ।

आगमतन्त्रस्य सर्वसाधकत्वम्

वर्तमाने कलौ युगे लघुनोपायेनाल्पेन प्रयासेन चेष्टसिद्धिः समभिलाषवतां साधकानां कृते आगममार्ग एवेष्ट साधक इति न तिरोहितं प्रेक्षावताम् । अतो वेदानामिवागमानामपि अनादित्वादनाद्यनन्तशिवोपदिष्टत्वाच्च प्रामाण्यमवशिष्यते । 'ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः' 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ' इति मीमांसकैर्वेदस्यानादित्वमीश्वरेच्छया प्रकाशितत्वञ्च साधितं तद्वदेवागमानामपि 'शिवादि ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः' इतिवत्तथैव प्रामाण्यम् । एतस्य तात्पर्यं विभाव्यैव तन्त्रालोकस्य टीकायामाचार्यजयरथेनोक्तम्—

प्रसिद्धिरागमो लोके युक्तिमानथवेतरः ।
विद्यायामप्यविद्यायां प्रमाणमविगानतः ।।
प्रसिद्धिरविगीता हि सत्या वागीश्वरीमता ।
तथा यत्र यथासिद्धं तद् ग्राह्यमविसङ्कितैः [२]।। इत्यादि ।।

युक्तिमती अयुक्तमती वा विद्याविषयिणी अविद्याविषयिणी वा अविगीता विगीता वा प्रसिद्धिरेवागमपदव्यपदेश्या । सा च प्रसिद्धिर्विचार्यमाणा अनादिरेव सिद्ध्यति । अतः शैव-शाक्त-वैष्णव-सौर-गाणपत्य-बौद्ध-जैनागमादीनामपि तन्मूल

१. श्रीतन्त्रा. ३७/२५तः २९ ।
२. श्रीतन्त्रा. टीकायाम्—१/१८

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पुरुषैः साक्षादनुभूतत्वादनादिरेव पर्यवस्यति । ये त्वाधुनिकाः केचन साधवः गुरवः, अवतारोवाऽऽत्मनः भ्रम-प्रमाद-लोकेषणादिवशान्मिथ्याचारास्तेऽत्र प्रामाण्यं नार्हन्ति, न वा इष्टसाधनसमर्थाः । अतो लोके ते तिरष्करणीया एव । वर्णाश्रम धर्मादीनामनादित्वं विचार्य ये खलु शास्त्रोपदिष्टविचारानुगता तत्त्ववेत्तारस्त एवात्र प्रमाणम् । तथोक्तं शास्त्रे—

वर्णाश्रमोचितं धर्ममविचार्यार्पयन्ति ये ।

भूतप्रेतपिशाचास्ते भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः[१] ।। इति ।

आगमशास्त्रे प्रयुज्यमानोऽयमागशब्दप्रयोगोऽतीवव्यापकः सर्वहितसाधकश्च । एवमागमपदेन निखिलशास्त्रग्रहणं जायते परमत्रागमशब्दः शैवशाक्तागमयोः प्रायशः रूढ एव । अत उक्तं त्रिपुरारहस्ये 'वेदो ह्यागमभागस्याच्छब्दराशिरथागमः'[२] इति । यद्यपि किमपि शास्त्रं शब्दोच्चारं विना कथमुपपादनीयं स्यादिति शङ्कायां आप्तोपदिष्टं शास्त्रतः शब्दः प्रामाण्यं भजते । परमेश्वरादारभ्य सिद्ध-योगिनामेवोपदेश आश्रयणीय न च भ्रम-प्रमादग्रस्तानाम् । महामहेश्वरोऽभिनवगुप्तश्च- 'आगमस्तु अनवच्छिन्नमाहेश्वर-प्रकाशपरमार्थः' समादधति । अतः शिव-शक्ति प्रोक्तानामेवागमानां प्रामाण्यं संगच्छते । मनुस्मृतिटीकाकारः कुल्लूकभट्टस्तु द्विधा श्रुतिः प्रमाणयति— 'वैदिकी तान्त्रिकी चेति द्विविधा श्रुतिरुच्यते'[३] इति वचनेन तन्त्रागमानां शिवोपदिष्टानां श्रुतित्वेन प्राणाण्यमभ्युपगच्छति । महर्षिहारीतस्तु- 'आगमः पञ्चमो वेदः कौलस्तु पञ्चमाश्रमः' इत्युक्त्या आगमतन्त्राणां वेदत्वं साधयति । अतस्तन्त्रालोके सर्वोऽयं भावः आगममूल एव प्रामाणम् । तद्धि—

इह तावत्समस्तोऽयं व्यवहारः पुरातनः ।

प्रसिद्धिमनुसन्धाय सैव चागम उच्यते ।।[४] **इत्युक्तम्** ।

एवं सुधीभिरिदमवधेयं यद् येनाचरितेन भुक्ति-मुक्तिमार्गः प्राप्तव्य स एवागमपन्था आश्रयणीय इति ।

एवं तन्त्रमपि आगमानुकूलं व्याख्यायते, यतो हि तनादिगणपठितात् 'तनु-विस्तोरे' इति धातो औणादिकात् 'सर्वधातुभ्यष्ट्रन' इति पाणिनिसूत्रात्

---

१. शक्तानन्दतरङ्गिण्याम् - २/१३ । २. त्रिपुरारहस्यवचनम् ।

३. मनुस्मृतेष्टीकायां कुल्लूक्भट्टः । ४. श्रीतन्त्रा०- ३५/१

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

'ष्ट्रन' प्रत्यये' 'तनोति तन्यते वा'' इत्यर्थे तन्त्रशब्दो निष्पद्यते । अथवा चुरादिगणपठितात् 'तत्रि-कुटुब धारणपोषणयो:' इत्यर्थकात् भावे घञ् प्रत्यये तन्त्रशब्दो निष्पद्यते । विस्तारो मूलत: शक्त्या जायते जगत: परिवारस्य वा। अत: भावार्थकेन तन्त्रणं तन्त्र्यते यत् येन वा तत् तन्त्रम्। एवं सृष्टि: किञ्च कुटुम्ब परकस्य सूक्ष्मतत्त्वस्य निरूपणं ज्ञानं वा तन्त्रशब्दार्थ: सिद्ध्यति । अत अजितागमे उक्तम् ।

तनोति विपुलानर्थांस्तत्व (तन्त्र) मन्त्रसमन्वितान् ।
त्राणं च कुरुते पुसां तेन तन्त्रमिति स्मृतम् [१] ।। इति ।

कोशकाव्यादिषु च तन्त्रशब्द: सर्वशास्त्रपर: । उक्तञ्चामरकोशे—
'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे[२]' ॥ इत्यादि ।
वाचस्पत्यं कोषे च—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।
देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानां चैव वर्णनम् ।।
तथैवाश्रमधर्मश्च विप्रसंस्थानमेव च ।
संस्थानं चैव भूतानां यन्त्राणां चैव निर्णया:।।इत्याद्युक्त्वाऽन्ते च—
राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च ।
व्यवहार: कथ्यते यत्र तथा चायात्मवर्णनम् ।
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते [३] ।। इत्याद्युक्तम् ।

सांख्यशास्त्रे च—

कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य [४]', **'विस्तरत्वात्षष्टितन्त्रस्य'-**
संक्षिप्तरुचिसत्वानुहार्थं संज्ञा तमधिगम्यते । इत्युक्तम् ।

ज्यौतिषशास्त्रे वराहमिहिरस्तु—

'स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानात्वसौ [५]। इत्युक्तम् ।
आयुर्वेदे हि सुश्रुतसंहितायाम् —

'इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेव प्रकाशितम्' । इत्युक्तम् । शाङ्करभाष्ये च— 'स्मृतिश्च तन्त्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीता' चेत्युक्तम् । एतेन तन्मते

१. अजितागमे - १/११५ । २. अमरकोशे- ३/३/१८५
३. वाचस्पत्यं कोषे तन्त्रशब्दनिरूपणे उक्तम् ।
४. सांख्यकरिकायां—७२। ५. बृहसंहितायाम् —१/९ ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्मृतय एव तन्त्रपदव्यपदेश्या भवन्ति । एवं भारतीयराजनीतावपि 'राजतन्त्रं' 'लोकतन्त्रं' 'प्रजातन्त्रमि'त्यादिशब्देन लोकशासनमेव तन्त्रमित्युक्तम् । किञ्च लोकशासनं राज्ञा परमेश्वरशासनेन वा क्रियते । अतस्तन्त्रं व्यापकम् , आगम इव मूलेन शक्त्या-शिवेन च लोकशासनं जायते । तत्रापि शिवस्य पञ्चकृत्यकारित्वेन 'सृष्टि—स्थिति-संहार-निग्रहानुग्रह' रूपेण लोकसर्जनं पालनञ्च तन्त्रविधा एव भवतीति, तदेव तन्त्रमिति ।

इत्थं 'नामरूपे व्याकरवाणि', एकोऽहं बहुस्याम् ', 'तदेच्छत् तानुप्राविशदि' त्यादि श्रुतिवाक्यैरदृष्टस्य परमसूक्ष्मस्य शक्त्या स्वेच्छया संवलितस्य शिवस्यानुहार्थमेवास्य जगतो विस्तारः संकोचश्च जायते । किञ्च, कलनात्कालः काली वा कलात्मना विश्वरूप। कलनात् संकलनाद् वा विश्वसंहारः सङ्कोचो वा जायत इत्येवमेव तन्त्रागमपदयो व्यवहारो व्याख्यानं वा तन्यते । एतत्सर्वं भावमाकलय्यैव महागमिकेनाभिनवगुप्तपादेन उक्तं तन्त्रालोके—

लौकिकं वैदिकं सांख्यं योगादिपाञ्चरात्रकम् ।
बौद्धार्हतन्यायशास्त्रं पदार्थक्रमतन्त्रणम् ।।
सिद्धान्ततन्त्रं शाक्तादि सर्वं ब्रह्मोद्भवं यतः[१] ।
श्रीस्वच्छन्दादिषु प्रोक्तं सद्योजातादिभेदतः ।।

इत्यादितन्त्रशब्दस्य क्षेत्रमुक्तम् ।

मुण्डमालातन्त्रे हि सर्वापेक्षया तन्त्रविज्ञानं शास्त्रं वा सर्वातिशायित्वेनोच्यते—

नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः ।
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः ।।
देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ।
तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् [२]।।इत्युक्तम् ।

तथा च महानिर्वाणतन्त्रेऽप्याह—

किं तस्य तीर्थभ्रमणैः किं यज्ञैर्जपसाधनैः ।
जानन्नेव महातन्त्रं कर्मपाशैर्विमुच्यते [३]।। इति ।

एवं तन्त्रागमशास्त्रस्य व्यवहारक्षेत्रमन्यशास्त्रापेक्षया बहुविस्तरम् । अथ

---

१. श्रीतन्त्रालोके - ३५/२६-२७ । २. मुण्डमा. त. पट. ८ ।
३. महानिर्वाणतन्त्रे ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चात्र समग्र निगमागम-दर्शन-कला-विज्ञान-व्यवहारादयः सङ्कलिता भवन्ति। इदं शास्त्रं युगशास्त्रं सत्त्वात् सर्वविधभौतिकाध्यात्मिकसम्पदः यथेष्टसिद्धीनामर्जनं षट्त्रिंशत्तत्वज्ञानमुखेन व्यपदिष्टम् । किञ्च भारतवर्षे, नेपाल-लङ्कादिषु च सर्वत्र केनचिद् रूपेण व्यवहृतं परम्परातः सिद्धं वर्तते । बौद्ध- जैनाचारेषु चापि तन्त्रशास्त्रस्य गभीरः प्रभावो दृश्यते । सिद्धीनामर्जनं तन्त्रविधानं परित्यज्य केनाप्यन्योपायैर्नूनमम्भवमेव । दैवी-मानुषी-राक्षसीप्रभृतिसंस्कृतिषु तन्त्रागमाराधनं वाल्मीकिरामायणमेव प्रमाणयति पदे-पदे ।

इत्थमनादिवैदिक-श्रमण संस्कृत्योः क्रमिकविकास एव नानांशास्त्रमुखेन ऋषिभिर्योगिभिराचार्यैश्च गीतम्। ऐतिहासिकदृष्ट्या वैदिक भारतीय पद्धतौ अनार्यशक्तेरपि प्रभावो यत्र-तत्र दृश्यते श्रूयते च । क्वचित्-क्वचित् वैदेशिकप्रभावेण भारतीय—जीवनदर्शनं प्रभावितं आर्यसंस्कृतौ वैदिकसनातनमार्गेऽपि विकृतयः समापतिताः, परं पुनः पुनः भारतीयं जीवनदर्शनं संस्कृतिश्च सर्वमतमात्मसात्कृतम् । तदानीमिदानीमपि एतदेव प्रभावो दरीदृश्यते । अमेरिकायूरोपदेशीयपाश्चात्यसंस्कृतिपरायणा जना अपि बहुत्र भारतीय जीवन दर्शनपद्धत्या प्रभाविता दरीदृश्यन्ते । तत्र-तत्र देशेषु भारतीयो योगः, तन्त्रानुष्ठानं, तन्त्र-पुराण-वैदिक-आयुर्वेदिक-गान्धर्ववेदानां विविधोपासनपद्धतीनां च प्रभावो लक्ष्यते । तेऽपि बहुधा एतत्संकृत्या महत्वं ज्ञाते सति अस्यैवानुयायिनो जायन्ते । अतस्तद्देशीया नीतिनियामका भारतीयसंस्कृत्याः संस्कृतभाषया विद्यया चाभिभूता दृश्यन्ते । भारतीय संस्कृतौ शास्त्रेषु च परस्परसम्मेलनदृष्ट्यापि चिज्जडयोः परमेश्वरजीवयोः, पशु (जीव) पशुपत्योः पारमार्थत्वेन नास्ति कश्चिद् भेदः । एत्संस्कृत्या भयभीता च केचन धर्मावलम्बिन (पन्थावलम्बिनश्च) हिंसावृत्या भारतीयपद्धतिं रोद्धुं तत्पराः, परन्नैतेन सनातनमार्गः कथमपि निरोधव्यः। आगमतन्त्रयोगे हि सर्वेषां संस्कृतीनां यथा समन्वयो भवितुमर्हति, न तथाऽन्यमार्गेण । भारतीयं ज्यौतिषं तन्त्रं च सर्वत्राव्याहतगतिकः। अत्र शास्त्रे सुगमेनाभेदेन च सर्वेषामाश्रयः। अतो परवर्तिते देशे-काले-युगे वा तन्त्रागमपद्धतिरेवाकुण्ठप्रभावा। अत इदानीं अस्य शास्त्रस्य विधिनान्वाख्यानं सामयिकं व्यवहारिकञ्चानुभूयते । सर्वत्र ध्यानमादरो वा स्व-स्व धर्मे, पन्थे च भवत्येव, परं यत्र तुलात्मकमनुशीलनं क्रियते तत्र भारतीयःपक्ष एव पुष्टिमादधाति । वर्तमाने युगे प्रामाणिकयोगवेतृषु तन्त्र वेत्रिषु च सन्निधौ देशीय-विदेशीयजिज्ञासूनां

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गमनागमनं दृश्यतेऽनुभूयते च । अतः सम्यक् समीक्षणेन विविधैः प्रमाणैर्वा वेद इव तन्त्रागमस्य प्रभावः । विशेषतश्च देश-कालादि भेदेन वैदिक संस्कृतेः सूक्ष्मतां गते तान्त्रिकी भावना एव देश-काल-समाजव्यवस्थायां वैदिकसंस्कृतेर्भित्तौ शिवेनोपदिष्टस्तन्त्रागमार्ग एव युक्तः ।

एवमागमतन्त्रस्य व्यवहारः, महत्त्वं च सर्वोपयोगिनमाशुसिद्धिकरत्वञ्च विज्ञाय श्रीमुरलीधरमैथिलविदुषा तन्त्रागमानुष्ठानपद्धतिं समस्तशास्त्रसारमाकलय्य 'पुरश्चर्णिव' इति नाम्ना तदानीन्तन नेपाल नरेशमुपदेष्टारं प्रदश्र्य श्रीमन्महाराजाधिराज 'श्रीप्रतापसिंह शाह' नाम्ना ग्रन्थोऽयं लिखितः प्रकाशितश्च । अत्र प्रति तरङ्गेषु अवसानिकेन श्लोकेन, ग्रन्थारम्भे मङ्गलश्लोकाचरणेन विभिन्न स्थलेषु विषय-गाम्भीर्यं विभाव्य तत्र-तत्र टिप्पण्या संक्षिप्याख्यानेन च विषयप्रतिपादनमकारि तन्नूनं तस्य विदुषः ज्ञानगाम्भीर्यं विविधग्रन्थालोडनसामर्थ्यञ्च विज्ञापयति । विविधदेवानां पुरश्चर्याणां च विशदरूपप्रकाशनेन तस्य पण्डितस्य तन्त्रागमशास्त्र-तलस्पर्शिज्ञानरूपं प्रकाशते ।

तन्त्रागमयोर्व्यापकत्वम्

यथा हि वेदाः कर्मकाण्ड-उपासनकाण्ड-ज्ञानकाण्डात्मका त्रिधा विभजन्ते तथैव तन्त्रागमा अपि एतैरेव भेदग्रथिता राजन्ते । तन्त्रागमविस्तारो बहुविधः तत्र जिज्ञासुभिः म. म. पं० गोपीनाथकविराजमहाभागैः स्व 'तान्त्रिकसाहित्य' इति नाम्नि ग्रन्थे विस्तारितः । तदपि भगवतादिशङ्कराचार्येण प्रणीतायां सौन्दर्यलहर्यां तत्रत्य लक्ष्मीधरा, सौभाग्यवर्धनी, अरुणामोदिनी, आनन्दगिरीया, तात्पर्यदीपिनी, पदार्थचन्द्रिका, डिण्डिमभाष्य, गोपालसुन्दरी, कैवल्यवर्धनी टीकासु आगम-तन्त्रधारा बहुविधा निगदिता । किञ्च तत्र-तत्र तन्त्रग्रन्थेषु अपि बहुभेदा निर्दिष्टा-स्तथापि पुरश्चार्यवग्रन्थालोडनेन ज्ञायते यद् पुरुषार्थचतुष्टयसिद्ध्यभिलाषवतां पुरुषाणामागमशास्त्रपरिशीलनमन्तरा न दृश्यते अन्योपायः। एतदर्थमेवागमशास्त्र-परिशीलिभिर्विद्वद्भिर्यथा- श्रीमल्लक्ष्मण-महीधर-कृष्णानन्दवागीश प्रभृतिभिः शारदातिलक-मन्त्रमहोदधि-मन्त्रमहार्णव-शाक्तप्रमोदप्रभृतिग्रन्था आगमरहस्यहृदयं सम्यग् बोधाय आगमरहस्यवेदिज्ञानाय च संकलनग्रन्थरूपेण सन्ति ग्रथिताः । परन्तेषु क्वचित् संक्षिप्तविषतया क्वचित् गूढाभिप्रायस्यातिदुर्बोधतया पुरश्चर्यार्णवो ग्रन्थः प्रकाशितः मैथिलमहाविदुषा 'श्री ५ मन्महाराजाधिराजप्रतापसिंह-साह'नाम्ना ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्र योगक्षेमाय अभ्युदयनि:श्रेयसे च शास्त्राण्येव प्रमाणानि, 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ' इति श्रीमद्भगवद्गीतोक्तत्वात् । तच्च शास्त्रं द्विविधं निगमोऽऽगमश्च । निगमपदञ्च प्रायेण वेदपरम् आगमपदञ्च बाहुल्येन तन्त्रप्रतिपादकम् । परं केचन निगमागमौ एकार्थौ परस्परं पूरकावपि मन्यन्ते वेदे तन्त्रे चोभयमतस्य सम्मिश्रणत्वात् । किञ्च, बहूनां विपश्चितानामेतदेव निश्चयो यदथर्ववेदस्य सौभाग्यकाण्डान्निर्गतं तन्त्रमिति । श्रीमद्भागवतेऽपि भगवता श्रीकृष्णोनोद्धवमुदिश्य स्वाराधनपद्धतयो निर्देशितः । तथा हि—

वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः ।
त्रयाणामिप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ।।
एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः ।
अर्चयन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् [१]।। **इति ।**

एवं भगवता तन्त्रस्य वेदवेद्यत्वं प्रतिपादितम् । एवमेव महर्षि हारीतोऽपि हारीतस्मृतौ—'अथाऽतो धर्म व्याख्यास्यामः । श्रुतिप्रमाणको धर्मः। ऋुतिश्च द्विविधा-वैदिकी तान्त्रिकी चेति। मनुस्मृतेष्टीकाकारः कुल्लूकभट्टोऽपि तथैव स्वीकरोति। कालीकुलार्णवतन्त्रेऽपि 'अथाऽत आथर्वणसंहितायां देव्युवाच' इत्युत्त्या तन्त्रागमस्य एकलक्ष्यत्वन्निरूपितम् । अर्थर्ववेदीय 'देव्यथर्वशिरसि' अपि तथैवोक्तम् । रुद्रयामलतन्त्रस्य पञ्चमपटले महादेवी 'अर्थवशाखिनी' तिपदेन व्यपदिष्टा । उपनिषत्स्वपि यथा श्वेताश्वरोपनिषद्- केनोपनिषद्- मैत्राणीयोपनिषत्सु तथा च सांख्यायनश्रौतसूत्र आश्वलायनश्रौतसूत्र लाट्यायनश्रौ॰ सू. बौधायनधर्मसूत्रादिषु तन्त्रागमार्चनपद्धतिर्विवेचिता [२] ।

इत्थं पण्डितदामोदरस्य निर्मिते 'यन्त्रचिन्तामणि' ग्रन्थेऽपि भूमिकायां तन्त्रस्याथर्ववेद एव उद्गमस्थानत्वेन प्रतिपादितम् । अप्पयदीक्षितैर्बहुधा तन्त्राणां वेदवन्माहात्म्यमुररीकृतम् । महानैयायिको जयन्तभट्टः स्वकीयन्यायमञ्जरीग्रन्थे बहुविधैर्युक्तिप्रत्युक्तिभिश्चागमप्रामाण्यं प्रमाणितम् । अकुष्ठप्रतिभः शैवाचार्यः कण्ठीरवो नारायणकण्ठो अपि मृगेन्द्रतन्त्रस्य व्याख्यायां वेदइवागमप्राममाण्यमपि समर्थयति । महाभारतस्याऽनुशासनपर्वणिअपि आगमानां वेद वत्प्रामाण्यम् । तथा च आगमे 'आगमप्रामाण्यं' ग्रन्थोऽपि विलसति । म. म. पं.

१. श्रीमद्भागवते- ११/२७/६, ११/२७/४९।
२. व्याकरणे नागेशभहकृतिषु तन्त्रस्य प्रभावः—१/पृ.१५-१९ ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गोपीनाथकविराजमहोया अपि स्वग्रन्थेषु एवमेव समर्थितवान् । एवमेतैः प्रमाणैस्तन्त्राणां 'श्रीकण्ठ' रचितं बह्मसूत्र भाष्यं वेदान्तस्य ब्रह्मणः अनुपदं शिवप्रयुक्तव्याख्यानं तनोति । तत्र विविधश्रुतिवाक्यानां व्याख्यानं शिवपरकं व्याख्याति । किञ्च, श्रीमद्भगवद्गीतायाः शैवाः शाक्ताश्च 'तत् त्वममसि' इति श्रुतेः भगवता तत् त्वम् -असि इत्याधारे प्रतिपदेन षड्- षडध्याययाः शिवपरकव्याख्यात्वेनोपदिष्टा । एवं प्रत्यभिज्ञानमिव प्रति-प्रति पदेषु शिवशक्त्योराधारमवधार्यैव जगद्व्यरहारः सम्पद्यते ।

एवं सनातनवैदिकमार्गस्य कलियुगे ह्रासं गते, तस्य जटिलत्वेन प्रभूतधनधान्यसमत्ति-कालसाध्यत्वेन, पुराणादिभिश्च वैदिकंमार्गस्याधारेण राजसूय-अश्वमेधनरमेध-गोमेधादि यज्ञानामसंभवात् वर्जितत्वेन सौकर्यानुरोधेन, अल्पकाल-अल्पसम्पत्ति-साधनानां संहितित्वेनाशुमनोकामार्थं- पुरुषार्थचतुष्टयानां सिद्धिदातृत्वेन वर्तमानकाले तन्त्रागममसाधनाशरणशरणत्वेन शक्योपायो वर्तयितुं शक्यते । अतस्तत्र-तत्र तन्त्रग्रन्थेषु एष एव मार्गःपरमोपयोगित्वेन श्रेयत्वे कथितम् । यतो हि एभिरेवोपायैर्लोकपरलोकसिद्धिं विन्दति पुरुषः । तदुक्तं त्रिलोकेषु तन्त्रागमविस्तारः—

देवि! दिवि नवलक्षं पाताले ब्रह्मशासने ।
लक्षमात्रं भारते च क्षितौ तन्त्राणि यानि च ।।

इति रीत्या दिवि पाताले च क्रमशो नवलक्षं नवलक्षं मर्त्यलोके भारते चैकलक्षमेव तन्त्राणि ब्रह्मणा प्रस्थापितानि । अद्य इयती संख्या नैवाप्यते । वेदशाखानामिव तन्त्रागमाश्च प्रायः क्षीणत्वमुयपगतास्तथापि तत्र-तत्र तन्त्राणां परिशीलनेन आचारभेदैश्चाल्पीयांस एवागमा उपलभ्यन्ते श्रूयन्ते च । तन्त्रागमसंख्याज्ञापकाः बहुविधाग्रन्थाः, वचनानि चोपलभ्यन्ते। तस्य विवेचनमप्रासङ्गिकत्वेन नात्र विविच्यते, परमत्र सारमासाद्य 'स्थालीपुलाक न्यायेन ' किञ्चिदुक्तम्।

रुद्रमामले हि दृश्यते—

चतुःषष्ट्यागमाः प्रोक्ताः पञ्चधा निगमास्तथा ।
यामलं चतुर्विधोक्तं डामराः षट्विधास्तथा ।। इति वचनम् ।

तत्र तन्त्रशास्त्रं क्वचिदागमरूपेण, कुत्रचिच्च संहितारूपेण संग्रथितमवलोक्यते। वैष्णवतन्त्राणि संहितारूपेण, शैवतन्त्राणि आगमरूपेण,शाक्तानां तन्त्ररूपेण प्राप्तरूपाणि दृश्यन्ते । एवमष्टाविंशतिसंख्याकानामागमानामुल्लेखो

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दृश्यते। संहितासु च पञ्चरात्रसंहितादयोऽष्टोत्तरशतसंख्याका: श्रूयन्ते, तत्र द्वादशसंख्याका एव प्रकाशिता: । तत्राहिर्बुध्न्यसंहिता-ब्रह्मसंहिता नृसिंहसंहिता—बृहद्ब्रह्मसंहितादयश्च दृश्यन्ते । एता: संहिता अतिप्राचीना इत्यप्यवधार्यम्। आगमेष्वपि सर्वसिद्धत्वेन तेषां महिमाऽतिशया ज्ञायते । यथा—

सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां तथार्चनम् ।
साधनं चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च ।।
षट्कर्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तद्विदुर्बुधाः ।। इति ।

दक्षिण भारतीयेषु अष्टाविंशतिसंख्याकानामागमानामनुश्रुति: । एषु शैवागमा दश, रुद्रागमाश्चाऽष्टादशसंख्याका: प्रथिता: । सर्वेऽप्येतेऽऽगमा सिद्धान्तागमरूपेण प्रथिता: । एतदतिरिक्ता भैरवागमाश्च:षष्टिसंख्याका: । एते सर्वेऽपि मूलत शैवागा एव । एतेष्वागमेषु शाक्तागमाश्चांशिकरूपेण मिश्रिता: । एतत्संप्रदायेषु लिङ्गायत-वीरशैव-सिद्धान्त-कापालिक-भारशैव- नाकुलीश-पाशुपतादिरूपेण ख्यातिं गता: । एष्वागमेषु द्वैत-द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैत-शिवाद्वैत-द्वैताद्वैत-द्वैतरूपेणाख्यातिं गता:।

एवं तन्त्रागमा: प्रायशश्चत्वारपादेषु विभक्ता: । यथा ज्ञानपाद-योगपाद-चर्यापाद-क्रियापादरूपेणोपदिष्टा । निगमलक्षणमपि रुद्रयामल एवोक्तम्—

निर्गतः शङ्करीवक्त्राद् गतश्च गिरिशानने ।
मतः श्रीवासुदेवस्य तस्मान्निगम उच्यते ।। इति । एवमेवागमोऽपि—
आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजामुखे।
मग्नश्च हृदम्भोजे तस्मादागम उच्यते ।। इत्युक्तम् ।

यामलाश्चानेकधाश्चतुर्दशसंख्याका: षोडषसंख्याका वा श्रूयन्ते । यथा—रुद्रयामलम् (उत्तरन्त्रम्), ब्रह्मयामलम् , आदियामलम्, विष्णुयामलम्- कृष्णयामलादिभेदेनोपदिष्टा । एषु सर्वेष्वप्यागमेंषु—

सृष्टिश्च ज्योतिषां ध्यानं नित्यकर्मप्रदीपनम् ।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।।
युगधर्मस्य संघातो यामलस्याष्टलक्षणम् ।।इत्याद्युक्तम् ।

शिवोक्तस्तास्त्रविशेषा डामरा इत्याख्याता: । ते च यथा- योगडामर-शिवडामर-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दुर्गाडामर-सारस्वतडामर-ब्रह्मडामर-गन्धर्वडामराश्चेति वाराहीतन्त्रे उक्ताः ।

तन्त्रेष्वाचारभेदः

आचार दृष्ट्या तन्त्राणि त्रिविधानि—समयाचार-कुलाचार-मिश्राचार भेदेन विभक्तानि । तत्र वैदिकमार्गमनुरुध्य श्रीविद्योपदेशाः समयाचार-दक्षिणाचारादिभेदेन वसिष्ठसंहिता-सनकसंहिता-सनन्दनसंहिता-सनत्कुमारसंहिता-शुकसंहितादि भेदैरनेकधा आख्याताः । अत्र वाह्याभ्यन्तरभेनेनोपासनं विधीयते, तत्रापि उपासनं स्थूलाचारेण प्रथमतः स्वीकृतम् । तत्र गाढानुरक्तौ बाह्याचार एवान्तरयागरूपेण विपरिणमते । अत्रोपासना सात्त्विकैः पदार्थैर्विधीयते । कुलाचारस्तु वाममार्गेणोपासना । अस्मिन् मार्गे स्थूलैः पञ्चमकारैर्मद्यमांस-मीन-मैथुनादिभिः अर्चा क्रियते । तत्रापि गाढानुरक्तौ शनैः शनैरान्तरोपासनया च देवी आराध्या भवति । अत्र मद्यपदेन खेचरीमुद्रया आनन्दरसपानं, मांसभक्षणं च तपसा स्वशरीरतापनं, मीनभक्षणञ्च इडा-पिंगला-सुषम्णामार्गेण षट्चक्रभेदने आरोहावरोहद्वारा सामर्थ्यार्जनं, मैथुनञ्च षट्चक्रन्निर्भिद्य सहस्रारे शिवशक्त्योः सामरस्यभावनञ्च । एवं कुलतन्त्राणि महामाया-शम्बरासुरोपदेशेन ज्ञायते । तानि च चतुःषष्टिसंख्यकानि शिवप्रोक्तानि । एवं समयाचार-कुलाचारयोर्मिश्रिणं विधाय प्रवर्तितो मार्गो मिश्राचार इति । तथा श्रुतिस्मृति विषिद्धाचारप्रतिपादकत्वात्कुलतन्त्रणि मिश्राचारतन्त्राणि च द्विजातिभिर्हेयानि । एतेनैव कारणेन भगवता शिवेन भगवतीं गौरिमुद्दिश्य ज्ञानार्णवे कथितं 'कौलमिश्रकमार्गौ हि हेयौ गौरि द्विजातिभिः' इति ।

यद्यपि द्वैत-अद्वैत-द्वैताद्वैत विशिष्टाद्वैत—शिवाद्वैतादिभेदैस्तन्त्राणि विविध-मार्गमवलम्ब्य प्रवर्तितानि तथापि प्रस्थानत्रयमेव प्रधानानि, तानि च अद्वैतं, द्वैतं, द्वैताऽद्वैतमिति । एतेषु शाक्ततन्त्राण्यद्वैतानि, शैवदर्शनं द्वैतपरमद्वैतपरं च । शैव तन्त्राणि हि प्रायशो द्वैतपराण्येव । भगवतो विष्णोश्चतुर्दशावताराः यथा प्रमुखास्तथैव शाक्ततन्त्रेषूपासनीया देवताः प्रधानरूपेण दशमहाविद्या रूपेण विहिता इति तत्र-तत्र तन्त्रेषु सङ्केतितम् । चामुण्डा तन्त्रेऽन्यत्र च ता महाविद्या—

कालीतारामहाविद्याषोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्याधूमावती तथा ।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।

एता दशमहाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः ॥ इत्युक्तम् ।

एवमासु महाविद्यासु भगवती काली-तारा षोडशीविद्याश्च प्रामुख्यमुपगताः । आसां विद्यानां क्रमदीक्षाऽपि वरीवर्ति । आभ्यस्त्रिमहाविद्याभ्योऽतिरिक्तानां षड्महाविद्यानां स्वतन्त्रग्रन्था न्यूना एव परं तासां पूजापपद्धतिस्तत्र-तत्र संप्रदायेषु प्रचलत्येव । एवं शाक्ततन्त्रिकाणां द्विधा भेदः—कौलमतं समयाचारमतं च । चतुःषष्टितन्त्राणि कौलेषु प्रमुखत्वेन गण्यते ।

प्रमुखत्रिविद्यासु तिसृणां विचारधारा, तत्र श्रीविद्या षोडशी वा प्रमुखा ।

भगवती महाकाली दक्षिणकाली- भद्रकाली चेत्यादयो देव्या बहवो भेदा जायन्ते । किञ्च दक्षिणाम्नाय काली, उत्तराम्नायकाली, चण्डीकाली चानेके भेदा जायन्ते । एतदतिरिक्ता कामकलाकाली, धनकाली, सिद्धकाली, चण्डीकाली चेत्यादयो भेदाः संगच्छन्ते । काल्या भैरवो महाकाल इति प्रसिद्ध एव । एतद्विषये कालीतन्त्रम् , महाकालसंहिता, श्यामारहस्यं, परतन्त्रादिभेदेन बहवो ग्रन्थाः प्रथिताः । तारामहाविद्याविषयकग्रन्थाश्च ताराहस्यं, ताराभक्तिसुधार्णवस्तारणी तन्त्रं, तोडलतन्त्रं, नारायणभट्टकृता ताराकल्पलता-पद्धतिरित्यनेके ग्रन्थाः ख्यातिमुपगताः ।

एवं षोडशी, त्रिपुरसुन्दरी, ललिता, श्रीविद्या, त्रिपुरा, कामेश्वरी चेति सर्वा अपि महाविद्यासु षोडशी एव प्रमुखतमा । षोडशीमहाविद्याया भैरवः कामेश्वस्त्रिपुरभैरवो वा कथ्यते । इत्थं श्रीविद्याया उपासनायां सूत्रं, भाष्यं, दर्शनादिकं च, तथाचारपद्धतौ च बहवो ग्रन्था उपलभ्यन्ते । तथा च कामराजोपासिता विद्या कादिविद्या, लोपामुद्रोपासिता हादिविद्या चेति श्रीविद्योपासनायां द्वौ भेदौ संगच्छतः ।

श्रीविद्याविषयकग्रन्थाः

ब्रह्माण्डपुराणे त्रिपुराहस्ये च भगवती ललितादेव्याश्चरितं विस्तरेणोप-पन्नम् । ब्रह्माण्डपुराणान्तर्गतं ललितायाः सहस्रनामानि ललितात्रिशती चेति बहूनि स्तोत्राणि उपलभ्यन्ते । ललितासहस्रनाम्नः स्तोत्रस्य भाष्करराचार्यस्य च बृहती व्याख्या, ललितात्रिशत्यां च शङ्कराचार्यस्य भाष्यं प्राप्यते । परमिदमाद्यशङ्कराचार्यकृतमेवेति दृढतया वक्तुं न शक्यते । इत्थं हि वामकेश्वरतन्त्रे

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

परमप्रथितं 'देवी खड्गमालास्तोत्रं' समुपलभ्यते यत्र शुक्लप्रतिपदआरभ्य पञ्चदिवसेषु शिवस्य, शक्तिशिवयोः स्तोत्रपाठक्रमः, एवञ्च कृष्णाप्रतिपदमारभ्य पञ्चदिवसेषु विपरीत क्रमेण शक्तिशिवयोः, शिवस्य शक्तेश्च स्तोत्रपाठ-क्रमोऽनुष्ठीयते । एतदराधनं मद्रप्रान्ते बहुधानुष्ठीयते ।

एवमेव महर्षेर्दुर्वाससस्त्रिपुरमहिमस्तोत्रं, गौडपादाचार्यस्य श्रीविद्यारत्नसूत्रं सुभगोदयस्तवः शङ्कराचार्यस्य प्रपञ्चसारः, प्रायशः श्रीविद्यातत्त्वसम्मतं सौन्दर्यलहरीस्तोत्रादिका ग्रन्थाः संगच्छन्ते । सौन्दर्यलहर्याया विशिष्टा व्याख्या (टीका वा) लक्ष्मीधररचिता लक्ष्मीधरा प्रचुरार्थगर्भिता विद्योतते । श्रूयते च श्रीविद्याया अनुष्ठानक्रमरूपेण प्रथिता द्वादश सप्रदाया आसन् परमद्यत्वे कादिविद्यासम्प्रदाये कामेश्वरमतं, हादिविद्यासम्प्रदाये चागस्त्य लोपामुद्रयो उपसिता हादि श्रीविद्यायाश्च सम्प्रदायौः संगच्छेते । एकतो बहिर्दशारमारभ्यान्तर्गतत्वं कादिविद्या, बिन्दुतोऽऽरभ्य बहिराराधनक्रमेण बहिर्दशारपर्यन्तमनुष्ठानं क्रियते । ऐतेनानुष्ठानेन भुक्तिमुक्ती करतलगता भवतः । एतत्प्रसङ्गे 'देव्यथर्व शीर्षं' इत्यपि प्रमाणम् । प्रसङ्गेन सौन्दर्यलहरी विषये किञ्चिन्निरूपितम् । त्रिपुरसुन्दरीवेदपादस्तवे श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैरुक्तम्—

सन्तु विद्या जगत्यस्मिन् संसारभ्रमहेतवे ।
भजेऽहं तां यथाविद्वान् विद्ययाऽमृतमश्नुनुते ।। इति ।

अतो विद्या हि सा या वेदमवगमयति । तदानीं सा वेत्तुः साधना-कोट्यन्तर्गता । तस्य सा क्रियोपयोगिनी, यया कार्यमन्यद्विद्यते । ज्ञाते वेद्ये च सा विद्या वेद्यकोटावन्तर्भवन्ति, तदन्यतया । सिद्धा सा त्रिपुटीं विजहाति, वेद्य- वेतृ विद्यारूपाम् । तदुक्तं भवति- 'आत्मविद्या महाविद्या श्रीविद्या कामसेविता' इति, विद्यात्वेन स्तूयते परा भट्टारिका, वशिन्यादिभिः वागीश्वरीभिः श्रीललिता-सहस्रनामस्तवे । सा देवी विद्या, तया वेद्या च ।

यदा सा विद्या वेद्यमन्यं वेदयति, तदा प्रपञ्चात्मिकायास्तस्या भानं , तदा तस्याः साधनताः अपरेति च तस्या नाम । विद्यैव वेद्यतया भातीति, वेद्यमेव विद्यात्वेनावतीर्य साधकाननुगृह्णाति इति च । यदा वेदयति स्वात्मानमेव, तदा ब्रह्मभानं , विद्यान्तरविगलनेन वेद्यवेतृ-वेदनभेदलयश्च, तदा परेति नाम्ना

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रथते, यां श्रीविद्या, ब्रह्मविद्या, महाविद्या इत्यादिभिर्बहुभिर्नामभिर्व्यवहारपदं धत्ते ।

श्रीविद्या हि पञ्चदशी षोडशीत्यादिनामभिर्मन्त्राध्वनि प्रसिद्धा बीजाक्षर-समुच्चयरूपा मूलमन्त्रात्मिका, पराभट्टारिका उपास्तौ अङ्गभूता चकास्ति । गुरोः सकाशात् प्राप्या, अक्षरजपक्रियारूपक्रियानिर्वर्त्या, साधकेन विविधैर्जप-प्रकारैः पुरश्चरणप्रकारैश्च संस्कार्या, क्रमेण बहुविधा सिद्धिदशा लभमाना विकार्या चानुभूयते । सिद्धा सैव आत्मनोऽनन्यां परां देवतामवगमयति । तदा सा परादेवता पराभट्टारिका स्वरूपभूता क्रियाद्यनिर्वर्त्या सर्वगा नित्या अपरिच्छेद्या मूल प्रकृतेरपि परा, अविकारिणी । सैव स्वेच्छया प्रपञ्चसृष्ट्यादौ प्रभवन्ती, पराशक्तिः शब्दब्रह्म, स्रष्ट्री, गोप्त्री, संहर्न्त्रीत्यादिकं औपाधिकं नामजातं भजते । सैव निर्विकल्पा निराधारा निर्भेदा निर्गुणा निष्कला निरूपेत्यादिभिर्नामभिः तया निरूपितं परं ब्रह्म । अतः श्रीविद्यामेव ब्रह्मविद्यामाहुः । ब्रह्म वेत्ति बह्मभवतीत्यनुशासनम् ।

श्रीविद्यामुख्यमन्त्राधीनं हि श्रीमातुर्भानम् । तच्च श्रीमातुरनुग्रहादेव लभ्यम् । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनूं स्वाम्' इत्यौपनिषिदो निर्देशः । उपास्या, उपास्तिः तदङ्गभूता श्रीविद्येति त्रयाणां सामरस्यमनुभवति साधकः, उपास्तिर्बहुविधा । तां तां विवृणोति समयाचारः कौलाचारचार इति मार्गद्वयम् । मार्गद्वयेऽपि भावनाख्याया वासनापरपर्याया मुख्यत्वम् , अन्येषां बाह्योपास्तिक्रमाणां गौणत्वं चोपदिश्यते । भावनामयो हि सा उपास्तिः यत्र 'इन्द्रियद्वारसंग्राह्यैः गन्धाद्यैरात्मदेवता । स्वभावेन समाराध्या ज्ञातुः सोऽयं महामखः' । 'सर्वेन्द्रियजन्येषु ज्ञानेषु ये विषयाः, तेषु सच्चिदानन्दांशस्य भानं, न त्वनुगतयोर्नामरूपयोः' 'ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयानामभेदेन भावनं श्रीचक्रपूजनम्' इत्युपास्तिस्वरूपसङ्केतः ।

तत्र सर्वतन्त्रागमोपास्यदेवातामुपास्तिर्नाम न केवलमाराध्यं—देवता-स्वरूपज्ञानपूर्वकं तत्रोपाय क्रियमाणं यत्किमपि कर्म । 'स्थाणुरयं भारहारः किला भूत' इति तात्पर्यवस्येत् । उपास्तौ काचन भूमिका अपेक्ष्यते, यां भक्तिमाहुः । सा हि भूमिका तदा स्थिरा भवति, यदा अर्थावगमपूर्वकं स्वं स्वं विहित कर्म कुर्वाणः साधकः कर्मणा परिशुद्धचित्तः लोके नात्यन्तमसक्तो न

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वा सक्तः, आराध्यविषयिणी प्रीतिं वहति । तद्विषयिण्या प्रीत्या क्रमेण तस्यान्तः करणं देवताकारतया परिणमते । सा हि वृत्तिरुद्भिन्ना प्ररोहति यामाहुर्भक्तिम् । तदुक्तं प्रह्लादेन भागवते—

या प्रीतिरविवेकिनां विषयेष्वनुपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु ।। इति ।

साधके एतादृशी अनुस्यूता भगवत्स्मृतिः सापि निरूपाधिका भवति । तदुक्तं भगवद्गीतायाम्—

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि[१] ।। इति ।

एवं भक्तिरेवोपास्यलक्ष्यमाणस्वरूपा अर्थादुपास्य देवताकारा मनोवृत्तिर्भक्तिरिति सिद्ध्यति । एवं 'सा परानुरक्तिरीश्वरे[२]' इति शाण्डिल्यः स्वभक्तिसूत्रे सूत्रयति ।

एतादृशां भक्तिभूमिकामारुरुक्षुः उपास्तिं साधनातया प्रथमं स्वीकुरुते। तया भक्तिभूमिकामारूढाऽपि तामेवोपास्तिमनुवर्तते उपास्यन्यान्यतासिद्धये । उपासनं हि सामान्येन ततद्देवताकथाश्रवणं, तद्पारम्यानुभवः, क्रमेण तस्यां स्वात्मबुद्धिः, तत्तस्तस्मिन् अनुपाधिका प्रीतिः, तद्वृत्त्यनुवृत्तिसिद्धये मननं, मननोपयोगिमन्त्रजपसातत्यं, मनसो धारणायै तदीयतया सर्वकर्मनिर्वहणं, मनसो वाचश्च तत्परतासिद्ध्यै तन्महिम्नो नाम्नां च कीर्तनमित्यादिना निर्वर्त्यते ।

देवतोपासनञ्च वैदिक-तान्त्रिक-मिश्रभेदन त्रिविधम् । तत्र तान्त्रिकवैदिकमिश्रमन्त्रैरेव साधकैराद्रियते वैदिकतान्त्रिकैकान्त्ये चित्तवृत्तिनिरोधासम्भवात् । अतो भगवत्पादैरुक्तं मानसपूजाप्रकरणे—

मन्त्रान् तान्त्रिकवैदिकान् परिपठन् सानन्दगत्यादरात् ।
स्नांन ते परिकल्पयामि जननि स्नेहात्त्वमङ्गीकुरु ।। इति ।

इत्यनेन तान्त्रिकवैदिकयोर्न परस्परं विरोधः, तत्र परस्परमुपकार्योपकारकता सिद्धा ।

---

१. श्रीमद्भगवदगीतायाम् — १३/२०
२. शाण्डिलभक्तिसूत्रे वचनम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तान्त्रिकेष्वपि बहुप्रकारा—स्वकीयदेहगताङ्गप्रत्यङ्गेषु स्फुरन्तीं तद्देवताकारभावनां च भगवत्याः स्वरूपतया विभाव्य, तत्तच्छक्त्याराधनभूता भावनाकाराः समाकलय्य तां तां देवीं (विद्यां वा) स्वाराध्यां स्वस्माद् भिन्नामाकलय्य तस्या मूर्तिभूतायास्तदनुरूपस्नानोद्वर्तनस्नानवस्त्रधारणभूषणभोजन- विश्रामादिसपर्याप्रकारा अन्यत्र, शिवशक्त्यैक्यरूपत्वेन परत्र, शिवाङ्क शिवाभिन्नाङ्क गतत्वेन पञ्चप्रेतासनास्थितत्त्वेन चैकत्र, नीरुपेत्यन्यत्र, तेजपुञ्जतया क्वचित् , अरुणेत्यन्यत्र, इति देवतास्वरूपभावनानुरूपाः सपर्याक्रमाः। तत्तन्मार्गानुयायिनः साधका अन्येऽन्ये इत्येकत्र, एक एव साधकस्तत्तत्कालिक-स्वमनोवृत्यनुरूपं धारणोपयोगितया विविधोपासनप्रक्रियाभिराराधयति । इत्यत्र—इत्येवं मार्गा बहुविधा अपि एकां परां देवतां पराभट्टारिकां श्रीविद्याद्वारा अभिगच्छन्ति-तच्च सम्यक् घटते इति तु विद्याविदां रहस्यम् । एवं शिवशक्तिसामरस्यसङ्गतं तत्त्वजातं एकत्रोपक्षिपत्याचार्यः सौन्दर्यलहरीस्तोत्रे—

शिवःशक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्चादिभिरपि
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति [१] ।।

इत्युक्तम् । सा च शक्तिर्विमर्शाख्या चितिरूपा च संगच्छते । सौन्दर्यलहर्यां परशतैस्तोत्रैः क्वचित्सा सगुणा क्वचिन्निष्कला, क्वचिद्योगिमात्रगम्या, मन्त्ररूपिणी-यन्त्ररूपिणी-स्वतन्त्ररूपिणी, अन्तर्यागक्रमाराध्या, बहिर्यागक्रमाराध्या, बहुधा स्फुरन्ती च सा सर्वप्रकृतिभूता, सच्चिदानन्दं परं ब्रह्मरूपिणी सती तामधिकृत्य ज्ञेयमखिलं संगृह्णन्ति; स्तुतिरूपतया निबद्धत्वात् साधकैः साक्षाद् देव्या सह सामरस्य प्राप्तिं भावनामस्या स्तोत्रपद्धत्यां अनुगृह्णन्ति ।

किञ्च, उपर्युक्तमन्त्रे इह खलु शङ्करभगत्पूज्यपादाः समयमततत्त्ववेदिनः समाख्यां कलां प्रस्तुवन्ति शिव इति । शिवः सर्वमङ्गलोपेतः सदाशिवत्वम् । 'वश-कान्तौ' इत्यस्माद्धातोः शिवशब्दो निष्पन्नः । यथोक्तम्—

---

१. सौ.ल.-१ ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हिसिधातोः सिंहशब्दो वशकान्तौ शिवःस्मृतः ।

वर्णव्यत्ययतः सिद्धौ पश्यकः कश्यपो यथा ।। इति ।

'वशकातौ' इत्ययं धातुस्तुदादिः अदादिश्च संगृहीतः । तुदादेर्वशतेः दीप्तिरर्थः । कान्तिर्दीप्तिः । अदादेर्वष्टिरिति कामना अर्थः । इच्छाशक्त्याश्रयत्वादीश्वरस्य शिवत्वम् । वशति प्रकाशते स्वयं प्रकाश इति; यद्वा स्वस्मिन् प्रपञ्चं प्रकाशयतीति शिवः, । यद्वा 'शीङ् स्वप्ने' इत्यस्माद्धातोः शिवशब्दो निष्पन्नः । स्वप्नं वाति क्षिपतीति शिवः, जाड्यरहितः, अविद्यानिर्मुक्त इत्यर्थः । यद्वा स्वप्नमविद्यां वाति गच्छतीति शिवः, सादाख्यकलासंवलित इति यावत् । तस्यैव शिवशब्दवाच्यत्वं वक्ष्यते । एतादृशः शिवः शक्त्या जगन्निर्माणशक्त्या युक्तः अवच्छिन्नः, अविद्याऽवच्छिन्न चैतन्यस्यैव ब्रह्मणः जगन्निर्माणशक्तत्वात्, यदि भवति चेत् , तर्हि शक्तः समर्थः प्रभवितुं प्रपञ्चं निर्मातुम् । न चेदेवं शक्त्या युक्तो न चेदित्यर्थः । दीप्यतीति देवः सदाशिवः । न खलु निषेधसंभावनायाम्। स्पन्दितुमपि चलितुमपि कुशलः समर्थः । निराकारस्य विभोराकाशतुल्यस्य स्पन्दनायोगात् इति भावः ।

आगमवेदिनस्तु—शिव शब्देन नवयोनिचक्रमध्ये चतुर्योन्यात्मकमर्धचक्रमुच्यते । शक्तिशब्देन अवशिष्टं पञ्चयोन्यात्मकमर्धचक्रमुच्यते । एवमर्धद्वयमिलितं नवयोन्यात्मकं चक्रं भवति । तस्माच्चक्रादेव जगदुत्पत्ति-स्थिति-लया भवन्तीति । एतदेवोक्तम्—

चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः ।

शिवशक्त्यात्मकं ज्ञेयं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः ।। इति ।

एवं शिवशक्त्योर्मेलनं षड्त्रिंशं सर्वतत्त्वातीतं तत्त्वान्तरमिति सिद्धान्तः। इत्यादिविशिष्टा टीका संगता लक्ष्मीधरा ।

किञ्चान्यदपि, भगवान्परमकारुणिकः शङ्करावतारः शङ्कराचार्यः शिवशक्त्योरभेदं ज्ञाययितुं सकलप्रपञ्चसाक्षिण्याः ब्रह्माविनाभूतचिच्छक्तेः स्तुतिद्वारा मातृकादिमन्त्रानुद्धरति शिव इति । जन्ममरणाद्यनेकक्लेशसंचयैरुपचीयमानतापत्रयरूपामङ्गलाभावाच्छिवः सदा मङ्गलरूपः, चिद्विलाससमुल्लसित परमानन्दनिर्भरः, एतादृशः शक्त्या कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुञ्च प्रभवन्त्या सामर्थ्यविशेषस्फूर्त्या यदि युक्तो भवति, तदा प्रभवितुं प्रभुर्भवितुं शक्तो भवति,

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

समर्थो भवति सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः, अन्यथा न। न चेदेवं देवः अप्रतिहतक्रीडः स्पन्दितुं चलितुमपि न कुशलः, न क्षमः। अत एतत्कारणात् त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्च्यादिभिरप्युपासनीयाम्। अत्रादिशब्देन मनुचन्द्रादयः। तदुक्तं मानसोल्लासे—

विष्णुः शिवः सुरज्येष्ठो मनुश्चन्द्रो धनाधिपः।
लोपामुद्रा तथाऽगस्त्यः स्कन्दः कुसुमसायकः॥
सुराधीशो रौहिणेयो दत्तात्रेयो महामुनिः।
दुर्वाशा इति विख्याता एते मुख्या उपासकाः॥ इति।

ज्ञानार्णवेऽपि–

मनुश्चन्द्रः कुबेरश्च मन्मथस्तदनन्तरम्।
लोपामुद्रा तथाऽगस्त्यः स्कन्दो विष्णुस्तथा शिवः॥
दत्तात्रेयो मुनिः शक्रो दुर्वाशाश्च त्रयोदश।
उपासते महाविद्यां द्वादशोक्तास्तवानघे॥
त्रयोदशाक्षरी विद्या दुर्वाशोपासिता प्रिये॥ इति।

एवं सौन्दर्यलहरीस्तोत्रपदे प्रणन्तुं नमस्कर्तुं स्तोतुं वाप्यकृतपुण्यः कथं प्रभवति समर्थो भवति ? एतावता सृष्टिस्थितिसंहृतिकर्तॄणां हरिहरादीनां स्व स्व कृत्येषु शक्त्यां विना कर्तृत्वायोगात्सृष्ट्यादौ त्वमेव हेतुः। त्वत्परस्तन्त्रास्तेऽपि इति भावः। तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे सप्तशत्याञ्च—

सृष्टिस्थितिविनाशानां शक्तिभूते सनातनि।
गुणाश्रये गुणमये नारायणि नमोऽस्तु ते॥[१] इति।

एतादृश्या अनेकजन्मार्जितसुकृतराशिरेव तव प्रणामे स्तुतौ पूजाजपध्यानेष्वप्यधिकारी भवति, नान्यः। तदुक्तं शारदातिलके—

पूर्वजन्मकृतैः पुण्यैर्ज्ञात्वेमां परदेवताम्।
पूजयेदागमोक्तेन विज्ञानेन समाहितः॥इति।

तथा च येऽन्ये त्वदतिरिक्ता देवगणा भक्तेभ्यो भुक्तिं मुक्तिं च ददते

---

१. दुर्गासप्तशत्याम् ११/११

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तेऽपि शक्तिरूपया त्वयैवानुगृहीता उपासकेभ्य उपासनानुरूपाणि फलानि ददते । त्वमेव फलदात्री सर्वत्र । येन केनमापि प्रकारेण या काचिद्देवतोपास्यते तदुपासना त्वदुपासनैवेति पर्यवस्यति । तदुक्तं मानसोल्लासे—

येऽपि ब्रह्मादयो देवा भवन्ति वरदायिनः ।
त्वद्रूपां शक्तिमासाद्य ते भवन्ति वरप्रदाः ।।
तस्मात्त्वमेव सर्वत्र कर्मणां फलदायिनः ।। इति ।

एतादृश्या शक्त्या सह शिवस्याविनाभावने भवतीति परमार्थतः शक्ति-शक्तिमतोरभेद इति तात्पर्यार्थः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्त्यपरमार्थतः ।
अभेदमनुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ।। इति ।

परे तत्रापारमार्थिकं भेदमापादयन्ति 'तन्तुमान् पटः' मृद्वान् घट' इतिवत् । अतः शिवशक्तियुक्तः एव लोलीभावमापन्नः प्रभवति न शक्तिवियुक्तः कदाचिदपि, सृष्टेरुदासीनत्वात् निष्कलत्वाच्च । अतो यैव शक्तिः सैव शिवः य एव शिवः स एव शक्तिः, उपासकानां वासनाभेदेन शिवः शक्तिरिति भेदकल्पना, यथा चित्तविक्षेपे तद्वासना भेदेन कदाचिज्जगतप्रतीतिः कदाचिद्वृषभ प्रतीतिरित्यादि । तदुक्तं परिमले—'आलेख्यविशेषे यथा गजवृषभयोर्द्वयो प्रतिभासः, एकस्मिन्नेवार्थे शिवशक्तिविभागकल्पनां कुर्मः' इति ।

अथवा शिवः शक्त्या युक्तः । शक्तिरेकारः कामबीजम् । 'मादनं तदधः शक्तिस्तदन्ते बिन्दुमालिनी' इति चतुः शत्याम् सा चैकारः अकारेकार द्वयक्षरात्मकः । तेनाक्षर द्वयाक्षरात्मकः । तेनाक्षर द्वयमेव गृह्यते । तद्युक्तः वर्णव्यत्येन अकारेकारयुक्तो यदि भवति तदा प्रभवितुं शक्तो भवति । न चेदेवं देवो स्पन्दितुमपि न कुशलः, ताल्वोष्ठपुटस्पन्दनोच्चारणयोग्योऽपि न भवति, श् व् इति व्यञ्जनमात्रावशेषात् । अतत्वामाराध्यामित्यन्तार्थः पूर्ववदेव । एतावता त्वया वशीकृतः शिवस्त्वन्मय एव, परमार्थतो न भेदलेशोऽप्यस्तीति भावः । तदुक्तं चिदगगनचन्द्रिकायाम्—

अम्ब तावकपदद्वयार्चकस्तन्मयो भवति नात्र विस्मयः ।
यस्त्वयैष विवशो वशीकृतः शक्तिरेव समभूच्छिवः स्वयम् ।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति हरिरपि त्वन्मय एव । तदुक्तं मानसोल्लासे—

हरं त्यक्त्वा हरिरभूद्धरिरेव तवाम्बिके ।

स्फुरच्छक्तिः पुनरभूदपरः सन्धियोगतः ।। इति ।

एवमत्रागमानुसारिमातृकादिमन्त्रोद्धारक्रमो रहस्यार्थ उच्यते—शिवः ककारादि- क्षकारान्तो वर्णसमूहः पञ्चत्रिंशद्वर्णात्मकः समस्तव्यस्तरूपेण षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकः । शक्तिरकारादिषोडशस्वरसमूहः । षट् त्रिंशत्रत्त्वात्मको व्यञ्जनसमूहः शिवः षोडशस्वररूपया शक्त्या युक्तो यदि भवति तदा प्रभवितुं वेदादिविद्यारूपेण शब्दार्थसृष्टिं स्पष्टीकर्तुं शक्तो भवति । न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि न पटुः ताल्वोष्ठपुटव्यापारशून्यः अकिञ्चित्करः । अतस्त्वामाराध्यामित्यादिः । एतादृशोऽपि शिवस्त्वन्मय एव मातृकारूपत्वात् । मातृकातिरिक्तशब्दार्थसृष्टेरभावाच्छब्दार्थसृष्टिः सर्वास्त्वदधीनेति भावः । तस्माच्छिवशक्तिमयाः सर्वे वर्णाः । तदुक्तं शारदातिलके—

विना स्वरैस्तु नान्येषां जायते व्यक्तिरञ्जसा ।

शिवशक्तिमयान्प्राहुस्तस्माद्वर्णान् मनीषिणाः ।। इत्युक्तम् ।

मातृकाहृदयेऽपि–

ककारादिक्षकारान्ता वर्णास्ते शिवरूपिणः ।

समस्तव्यस्तरूपेण षट्त्रिंशत्तत्वविग्रहाः ।।

अकादिविसर्गान्ताः स्वराः षोडशशक्तयः ।

नित्याषोडशकात्मानः परस्परममी युताः ।।

शिवशक्तिमया वर्णाः शब्दार्थप्रतिपादकाः ।

शिवः स्वरपराधीनो न स्वतन्त्रः कदाप्यसौ ।।

स्वराः स्वतन्त्रा जायन्ते न शिवस्तु कदाचन ।। इत्यादि मातृकोद्धाररूपार्थः ।

अथ विद्याप्रसादपदोद्धारो यथा– शिवः हकारः । तदुक्तं रुद्रयामले—

शक्तिः प्राणश्च जीवश्च मन्त्रो नादः शिवो रविः ।

कषोल्क इति संज्ञा स्युर्हकारस्य शिवोदिता ।। इति ।

शक्तिः शक्ति कूटं वालाविद्यायास्तृतीयमक्षरम् । तदुक्तं त्रिपुरार्णवे—

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वाग्भवं प्रथमं बीजं कामराजं द्वितीयकम् ।

तृतीयं शक्तिकूटाख्यं निगमतृतयोद्धृतम् ।।

इत्थं कुमारी विद्याया बीजत्रयमुदीरितम् ।। इति ।

तया युक्तो यदि भवति तदा प्रभवितुं शक्तो भवति । न चेदेवं देवः स्पन्दितुमपि न कुशलः ताल्वोष्ठपुटस्पन्दनव्यापारेण व्यक्ती भवितुं समर्थः । किं पुनः मन्त्ररूपतां प्राप्तुम् इति ।

अथानुत्तरमन्त्रोद्धारः– शिवः अकारः । तदुक्तं सङ्केतपद्धत्याम्— 'अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः' इति । शक्तिर्विसर्गः तदुक्तं शिवदृष्टौ—

अहं बिन्दुर्विसर्गस्त्वमावयोर्योगतः परः ।

प्रकाशितोऽनुत्तराख्यो वर्णो वर्णेष्वनुत्तरः ।। इति ।

शारदातिलकेऽपि–

बिन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निशाकरः । इति । एवं तया यदि युक्तो भवति तदा प्रभवितुं शक्तो भवति सर्ववर्णपदवाक्येष्वप्यनुत्तरत्वेन प्रकाशमानो भवति, साक्षान्निरतिशयानन्दसुन्दरः चिच्छक्तिसमवेतो ब्रह्मैव भवति । तथा च श्रुतिः— 'अ इति ब्रह्म' इति ।

न चेदेवं देवो न भवति देवतारूपचिच्छक्तिविलासाभावात् । तदुक्तं वासिष्ठरामायणे—

न देवः पुण्डरीकाक्षो न देवस्त्रिलोचनः ।

अकृतिममनाद्यन्तं देवनं देव उच्यते ।। इति । स्पन्दनाभावे च स शून्यरूपाकारो भवति स्थाणुः । उक्तमपि योगिनीहृदये—

शून्याकाराद्विसर्गन्ताद्बिन्दुप्रस्पन्दसंविदः ।

प्रकाशपरमार्थत्वात्स्फुरत्तालहरी युतात् ।।

प्रसृतं विश्वलहरीस्थानं मातृत्रयात्मकम् ।। इति ।

महाभारते आदिपर्वण्यप्युक्तम्—

ऋतस्य दातारमनुत्तरस्य निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् ।

ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं ते वै लोकान्निर्विशन्त्यप्रतिष्ठाम् ।।इति ।

एवमेव हरिहरविरिञ्च्यादयोऽप्यनुत्तरमेवोपासत इति । अथवा

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हरिहरविरिञ्चयो गायत्रीरूपाः, गायत्र्यास्त्रिमूर्तिरूपत्वात् । तदुक्तं याज्ञवल्क्ये—

प्रातर्ब्रह्मस्वरूपा स्यान्मध्यह्ने शिवरूपिणी ।

सायं विष्णुस्वरूपेयं गायत्री त्रायते भयात् ।।इति । तथा च गायत्र्यादिमन्त्रैराराध्याम् । एतावता गायत्र्यादयो मन्त्रा वेदादिसकलविद्याः । किं बहुना यत्किञ्चिच्छब्दजालं जगति वृत्तं वर्तमानं वर्तिष्यमाणं तत्सर्वममयनुत्तररूपे स्वरप्रत्याहारे मग्नम् । एतादृशामनुत्तरतत्त्वरूपिणीं त्वां प्रणन्तुं स्तोतुं वा अकृतपुण्यः कथं प्रभवति । तदुक्तं शिवदृष्टौ—

प्रत्याहृताः स्वरा देवि षोडशानुत्तरे मनौ ।

अकारस्य विसर्गेण सहाद्यन्तस्य मेलनात् ।।

वैदिकं लौकिकं वाऽपि यत्किञ्चिच्छब्दजालकम् ।

अनुत्तरेण तत्त्वेन सकलं कबलीकृतम् ।। इत्यादि ।

एवमेव सौन्दर्यलहर्याः प्रथमे स्तवके वाग्वर्धिनीविद्योद्धार अपि सङ्गच्छते। तद्दृष्ट्या शिवो हकारः शक्त्या युक्तः शक्तिरूपाकारेण युक्तः । शक्तिश्चासावा चेति कर्मधारयसमासः । तेन द्वयक्षरी वाग्वादिनीविद्या भवत्युक्तः । एतदुक्तं मन्त्रनारायणीयान्तर्गतवाग्वादिनीमन्त्रोद्धारे विद्यार्थ-प्रकाशिकायाम् —

अनन्तो लकुलीशश्च विद्या वाग्वादिनी मता । इति ।

यदि भवति प्रभवितुं शक्तस्तदा भवति वाग्वादिनी विद्यारूपेण वेदादि समस्तविद्याद्योतको भवति न चेदेवं हकारमात्रावशेषेण न देवो न कुशलः स्पन्दितुमपि, स्तम्भायमानः केवलं शोकमोहच्छन्नो भयादिद्योतक एव स्यादिति ।

शैवपञ्चाक्षरी विद्या च शिव शक्त्या युक्तः, शक्तिरेकारः तेन चतुर्थीविभक्तिः 'ङे, इत्यत्र ङकारलोपे 'ए' इत्यवशिष्यते । तद्युक्तो यदि भवति तदा प्रभवितुं शक्तो भवति, नम इति शक्तियुक्तो भवति । तदुक्तं स्कान्दपुराणे—

प्रणवो बीजमारख्यातं नमः शक्तिरुदिरिता ।

ऋषिः स्याद्वामदेवोऽस्य पङ्क्तिश्छन्द उदाहृतम् ।।

पार्वतीवल्लभः साक्षाद्देवताऽत्र सदाशिवः ।। इति ।

न चेदेवं देवः स्पन्दितुमपि न कुशलः । प्रातिपदिकमात्रावशेषान्मन्त्ररूपतया

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

फलदानेऽसमर्थः स्यात् ।

अत्र मन्त्रे पाशादित्र्यक्षरीविद्याया ज्ञानञ्च— शिवः आकारः, शक्तिर्बिन्दुः, तद्युक्तो यदि भवति तदा प्रभवितुं शक्तो भवति । न चेदेवं देवो स्पन्दितुमपि न कुशलः । अतः त्वा त्वां शक्तिं भुवनेश्वरीं आमा सबिन्दुकाकारेण । हकाररेफौ सबिन्दुनेकारेण सह शक्तिर्भुवनेश्वरी । हरिहरविरिञ्च्यादिभिः हरिहरविरिञ्च्यादयः प्रणवरेफककाराः । तेषां विलोमयोजेनेनाङ्कुश बीजं भवति । अत एव विरिञ्च्यादिभिरित्युक्तम् । तथा च हरिश्च हरश्च हरिहरौ विरिञ्च्यादयः । तैश्च सहाराध्यां प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति । अनेनाद्यन्त प्रधान युक्तोऽयं मन्त्र इति सूचितम् । तदुक्तं शारदातिलके पूजामुक्त्वा—

इत्थं सम्पूजयन्देवीं साक्षाद्वैश्रवणो भवेत् ।
इड्यते सकलैर्लोकैस्तेजसाभाष्करोपमः ।।
अनेनाधिष्ठितं गेहं निशि दीपशिखाकुलम् ।
दृश्यते प्राणिभिः सर्वैर्मन्त्रस्यास्य प्रभावतः ।। इत्यादि ।

एवमेव श्रीविद्याया महान् सन्दर्भस्ततच्छास्त्रेषु प्रतिपादितो विद्यते । दशमहाविद्यासु काली-तारा-षोडशी (श्रीविद्या) बगला प्रभृतयो मुख्यतमाः । एवं तिसृभ्यो महाविद्याभ्योऽतिरिक्ताः या अन्या महाविद्या, भुवनेश्वरी, भैरवी, छिन्नमस्ता, धूमावती, मङ्गला, कमलादयस्तासां देशे-विदेशेषु, क्वचित्क्वचिदादिवासिसु चोपासनं दृश्यते । एतासां विद्यानां स्वतन्त्रा ग्रन्था नाधिका परं तासां तासाञ्चोपासनपद्धतिर्यन्त्र-तन्त्रोपलभ्यते । शाक्ततान्त्रिका कौल-समयाचारभेदेन द्विधा सन्त अपि बहुविधा जायन्ते । तासां तासाञ्च कीर्तनं तत्र-तत्र वरीवर्ति शास्त्रे । यथा शप्तशतीविद्याया उपदेशो यथा सप्तशतीसर्वस्वे दृश्यते । तद्यथा—

चिदम्बरसंहितामपि—

का च सप्तशती नाम देवी दारिद्र्यनाशिनी ।
तस्याः स्वरूपं मे ब्रूहि तत्त्वतः परमेश्वरी [१] ।।इति ।

---

१. चिदम्बरसंहितावचनम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एवञ्च सप्तशती सर्वस्वेऽपि—

शिव उवाच—

श्रणु देवि प्रवक्ष्यामि सप्तशत्या महोदयम् ।
यस्याश्च पठनान्मन्त्री त्यजेज्जन्मदरिद्रताम् ।।
या चिन्मयी परा देवी त्रिपुरा त्रिविधाऽभवत् ।
देवकार्यसुसिद्ध्यर्थमसुराणां वधाय च ।।
महत्यापदि सम्प्राप्ते देवाः सन्तुष्टुवुर्भृशम् ।
तदा सा चिन्मयी शक्तिः काली रूपा बभूव ह ।।
सैव कालान्तरे लक्ष्मीस्तथैव च सरस्वती ।
तासां कथानकं भद्रे ! त्रिदशाध्यायरूपकम् ।।
मार्कण्डेय पुराणोक्तं स्तवं सप्तशताभिधम् ।
स्तवस्य तस्य पठनात् सर्वसौख्यं लभेद्ध्रुवम् ।।
तस्मिन्देव्याः स्तवे पुण्ये मन्त्राः सप्तशतं शिवे ।
तस्मात्सप्तशतीनाम स्तवं परमदुर्लभम्[१] ।। इति ।

वराहीतन्त्रेऽपि तथैवोक्तम्—

यथाश्वमेधः क्रतुषु देवानाञ्च यथा हरिः ।
स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ।। इत्यादि सप्तशतीरहस्यादौ प्रतिपादितम् ।

महानिर्वाणतन्त्रे च शक्तेर्विविधस्वरूपमाख्यापयन् विज्ञापितम् यत्—

श्रीदेव्युवाच

एतद्वेदितुमिच्छामि मदीयं साधनं परम् ।
ब्रह्मसायुज्यजननं यत्त्वया कथितं प्रभो ।।
विधानं कीदृशं तस्य साधनं केन वर्त्मना ।
मन्त्रः को वा विहितोः ध्यानपूजादिकं च किम्[२] ।। इति । एवं

---

१. सप्तशती सर्वस्ये—पृ. ६ ।
२. वाराही तन्त्रे — १-२ ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भगवत्याः कृते प्रश्ने सदाशिवः प्रोवाच—

त्वं परा प्रकृतिं साक्षाद् ब्रह्मणः परमात्मनः ।
त्वत्तो जातं जगत्सर्वं त्वं जगज्जननी प्रिये ।।
महदाद्यणुपर्यन्तं यदेतत्सचराचरम् ।
त्वयैवोत्पादितं भद्रे ! त्वदधीनमिदं जगत् ।।
त्वमाद्यासर्वविद्यानामस्माकमपि जन्मभूः ।
त्वं जानासि जगत्सर्वं न त्वां जानाति कश्चन ।।
त्वं कालीतारिणी दुर्गा षोडशी भुवनेश्वरी ।
धूमावती त्वं बगला भैरवी छिन्नमस्तका ।।
त्वमन्नपूर्णा वाग्देवी त्वं देवि ! कमलालया ।
सर्वशक्तिस्वरूपात्वं सर्वदेवमयी तनुः ।।
त्वमेव सूक्ष्मा स्थूला त्वं व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
निराकारा च साकारा कस्त्वां वेदितुमर्हति ।।[१] इत्याद्युक्तम् ।

एवं हि मत्स्यपुराणे पीठरहस्यमाख्यापयन् 'अष्टोत्तरशतं देवी पीठानि निगदितानि ते'[२] । एवं महाविद्यारहस्यं अष्टमाध्याये श्रीमद्भागवते प्रतिपादयन् भगवत्या विविधस्वरूपं प्रतिपादितं वर्तते [३] । तथा च स्कन्द पुराणे मानसखण्डे शैलपर्वतकालिकामाहात्म्ये सप्तनवतितमेऽध्याये मानसखण्डे महाकालिकाया विविधरूपाणि प्रदर्शितानि दृश्यन्ते [४] । तथैव लघुसप्तशतीस्तोत्रेऽपि चण्डिकाया अनेके भेदा निर्देशिताः [५] । काली रहस्ये कालीस्तोत्रे भगवत्याः कालिकाया अनेकैर्नामभिरनन्ता महिमा गदिता [६] । देवी परसूक्तमपि अत्रैव द्रष्टव्यं भवति [७] ।

---

१. वाराहीतन्त्रे — ४-९
२. म. पु. पीठरहस्ये- १३तः ४१ श्लोकाः ।
३. श्रीमद् भा. पु. पीठरहस्ये द्रष्टव्यम् ।
४. स्कन्द पु. मानस० ९७/३-४४ ।
५. लघुसप्तशती स्तोत्रे— १तः १८ श्लोकाः ।
६. कालीरहस्ये-स्तोत्र-१तः १७ श्लोकाः ।
७. श्रीपरदेवी सूक्तम् । परिशिष्ट- १०, दुर्गासप्तशती सप्तव्याख्यायां, प्रकाशनं सं. सं. वि. वि. वाराणस्यां २००३ खण्डे ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तन्त्राणां विस्तारः

मत्स्यसूक्तोद्धरणे नीलतन्त्रे च उक्तं यद् यस्य गृहे तन्त्रं तन्त्रपुस्तकानि वा विराजन्ते तद्गृहे स्थिरा लक्ष्मी: निवसति । यथा—

यद् गृहे निवसेत्तन्त्रं तत्र लक्ष्मीः स्थिरायते । इति ।

किञ्च तन्त्रशास्त्रस्य वरिष्ठत्वं श्रेष्ठत्वञ्च निगदयन् शाक्तानन्दतरङ्गिणी ग्रन्थे उक्तम्—

विष्णुर्वरिष्ठो देवानां ह्रदानामुदधिर्यथा ।
नदीनां च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः ।।
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां राज्ञमिन्द्रो यथावरः ।
देवीनां यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ।।
तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् ।।इति ।

तथा सति तन्त्राणि तन्त्रभेदाश्च बहुविधाः तत्र-तत्र शास्त्रेषु निगदिता:। यथा प्राणतोषिणीग्रन्थे सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रकाशिते उक्तम्—

सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्वणम् ।
ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फेत्कारिणीतन्त्रमुत्तमम् ।।
देव्यागममुत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् ।
मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धसारस्वतं तथा ।।
वाराहीतन्त्रं देवेशि ! योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
गणेशविमर्शिनीतन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् ।।
चामुण्डाख्यं महेशानि ! मुण्डमालाख्यतन्त्रकम् ।
हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरूत्तरमनुत्तमम् ।।
कुल प्रकाशकं देवि ! कल्पं गन्धर्वकं शिवे ।
क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रमुत्तमम् ।।
सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे ।
ताराख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम् ।। इत्यादि ।

एवं बहुविधास्तन्त्रग्रन्थास्तत्र-तत्र निर्दिष्टाः सन्ति । तत्र आचूण्डान्तमार्ष-तन्त्रग्रथसाहित्यं प्रातिभज्ञानेन सम्पनिष्पन्नंतत्रभवन्तो म.म. पं. गोपीनाथकविराज-

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

महाभागास्य 'तान्त्रिक साहित्य' इत्याख्ये ग्रन्थे। विश्वस्मिन् विभिन्न ग्रन्थागारेषु पाण्डुपि-प्रकाशितग्रन्थरूपाणां तन्त्रागमग्रन्थानां बृहत्संग्रहः प्रकाशितो वर्तते । तथापि नेत्रतन्त्रे एतद्विषये संक्षेपेण निर्दिष्टम्—

गारुडे भूततन्त्रे च वागविधानेषु सर्वतः ।
यामले चैकवीरे च नवके त्रिकभेदतः ।। इति ।

अन्यत्र च—

शैववैष्णवदौर्गार्कगाणपत्येन्दुसम्भवैः ।
मन्त्रैर्विशुद्धचित्तस्य कुलज्ञानं प्रकाशते ।। इति वचनेन तत्र-तत्र देवताराधनतन्त्रागमग्रन्था प्राचीन ग्रन्थेषु क्वचित् क्वचिन्निरूपिता दरीदृश्यन्ते। मया एतद् विषये शाक्तानन्दतरङ्गिणीग्रन्थपाण्डुलिपेरूद्धाराय तन्नाम्ना प्रकाशिते ग्रन्थे संक्षेपेण किञ्चिन्निगदितम् । तत्सारभागमिहापि उद्ध्रियते किञ्चिद् । तन्त्र-माहात्म्यं प्रकाशनाय महानिर्वाणतन्त्रस्य वर्तते निर्देशः—

किं तस्य तीर्थभ्रमणैः कि यज्ञैर्जपसाधनैः ।
जानन्नेव महातन्त्रं कर्मपाशैर्विमुच्यते ।। इति ।

एवं तन्त्रागमशास्त्रस्यातिविस्तरः । अस्यान्तर्गतं बौद्ध-जैन-चार्वाक मतसहितं आगमाः (दर्शनानि), विज्ञानं, व्यवहारः, लौकिकपारलौकिकसिद्धयः, कला-उपासनानि, साहित्यमित्यादयो विषयां गहनत्वेनोपपादिताः स्वचिदन्तर्गर्भिताः क्वचित् सङ्केतिताः, क्वचित् प्रकटिताश्च विलसन्ति तमाम् । सर्वातिशायि सर्वागमवर्णनादधिक षटत्रिंशसप्तत्रिंशत्तत्वेषु गुम्फिता विस्तृताश्च । तत्त्वप्रधान-विद्याविलासक्षेत्रे नैते तत्त्वविस्तराः समालोक्यन्ते । नवमे दशमे च तत्त्वयोः काल-कला रूपयोः स्वरूपनिरूपणेन यत्र महाकालो महाकाली वा संहरते लोकान् तत्रैव कलारूपतत्वेन विश्वविलासो वितानो वा सहैव सर्ग-विसर्गाभ्यां विश्वं समुल्लासयति परापराम्बा मातृका । अस्यैव रहस्यं सर्वत्र मातृका-शक्ति-चक्र-चिह्न, अपर्णा, चौक, (चौका) वा (दक्षिणभारते प्रतिगृहे द्वारेषु सर्वप्रथममेव स्वस्तिकादिरूपेण) सर्वदेशेषु ध्वज-प्रतीकादिरूपेण सङ्केतिता जायन्ते । नास्य विषयविस्तारस्यावश्यकता । यत्र-यत्र देशेषु-संस्कृतिषु यद्-यद् तिलकादि— चिह्नादिरूपेण सङ्केतस्तत्र सर्वत्र निर्देशितो वर्तते । किमधिकेन।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पुरश्चर्यार्णवग्रन्थे महासंकलने तत्र-तत्र शताधिकग्रन्थोद्धरणानि निरूपितानि। तस्माद् ग्रन्थस्य ग्रन्थकारस्य च तन्त्रागमसाहित्यस्य विशद्ज्ञानमधिगम्यते । तदाधारेण निगदितुं शक्यते यद् भारतीयसंस्कृतौ वर्तमाने नेपाल-श्रीलङ्का-पाकिस्तान, पूर्वीयएशियाद्वीप- देशेषु ततः यवन-यूरोपीय- अफ्रिका-अमेरिकादि द्वीपेषु तत्र-तत्र तन्त्रसाधनानि यथा-तथा विस्तराणि अवलोक्यन्ते च । रक्तादिसमूहपरीक्षणेष्वपि इदमेव रहस्यं गर्भितम् । अतस्तन्त्रागमयोर्वैशिष्ट्यमनादिकालत एव विस्तृतं दरीदृश्यते । केचन हि आर्षसंस्कृतिमूलके प्राक्तनसांस्कृतिकेतिहासे यावन्तो भेदोपभेदास्तावतां क्रमविकासेनैव ब्राह्मणसंस्कृतेः श्रमणसंस्कृतेश्च प्रारम्भोऽभूदिति प्रायः सर्वैः स्वीक्रियन्ते । प्रमाणमत्र मनुस्मृतेर्वचनम्-

एतद्देशप्रसूतस्य सकासादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।।[१] इति ।

एवं हि शैवस्वायम्भुवागमयोरिदमाद्यं सङ्केतः—

अथात्मलमायाख्यकर्मबन्धुविमुक्तये ।

अव्यक्ते च शिवत्वस्य शिवाज्ज्ञानं प्रवर्तते ।। व्युक्तम् ।

तन्त्रालोके हि जगतः समग्रव्यवहारोऽऽगमपदेन व्यवह्रियते । तथा हि—

इह तावत्समस्तोऽयं व्यवहारः पुरातनः ।

प्रसिद्धिमनुसन्धाय स चागम उच्यते [२] ।। इति ।

यद्यपि प्राक्तनाचार्यपरम्परासु तन्त्रागमयोरपार्थक्येन बोधो भवति स्म, परमद्यत्वे केचन तयोः सूक्ष्मो भेदः परिकल्पयन्तः शिवपरकं शास्त्रमागमः, शक्तिपरकञ्च तन्त्रमिति उच्यन्ते । तेषां विचारानुसारमधुना अन्यागमानां व्यवच्छेदाय तन्त्रागमयोर्द्वयोरर्थयोरागमपदव्यवहारो भवतु नाम । परं तन्त्र-मन्यदागमश्चान्यदिति वदन्ति । तन्न युक्तसहम् । शैवशाक्तयोर्दर्शने शिवाभिन्नाशक्तिः शक्तेरभिन्नश्च शिव इति व्यवहारात् तन्त्रागमयोरपार्थक्येनैव बोधो युक्तिसह इति । तन्त्रशब्दस्य

---

१. मनुस्मृतिवचनम् ।

२. तन्त्रालोके - ३५/१ ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भावो विस्तार इति । यदा हि जीवभूतः शरीरी साधकः षट्त्रिंशत्तत्त्वानामवरोहावरोहक्रमेण शक्त्या शिवेन वा नैकट्यमाधत्ते तदा विस्तृतः सन् व्यापके तत्त्वे प्रतिष्ठते, एवं ह्यागमस्यापि तत्त्वानामवबोधेन यदा व्यापके सन्तिष्ठते तदाऽऽगमपदमपि चारितार्थ्यं भजते । अतस्तन्त्रागमयोः शब्दयोर्भावे ऐक्येऽपि उभयोर्पदयोरपि फलितार्थ एक एवेति विवेकः ।

एवं तन्त्रागमयोः क्षेत्रमत्यन्तं विस्तृतं व्यापकञ्चास्ति । अस्यान्तर्गतमेव समग्रदर्शनं, विज्ञानं, ज्ञानं, व्यवहारः, कला, साहित्यञ्चानेके विषया अन्तर्भवन्ति । अत्र सर्वविध भौतिकाध्यात्मिकसम्पदः, अपूर्वसिद्धीनामर्जनस्य चोपायाः सन्ति निर्दिष्टा, दार्शनिकतत्त्वान्यत्र सूक्ष्मातिसूक्ष्मपद्धत्या गुम्फितानि वर्तन्ते ।

इत्थं भारतीयजीवनपद्धतौ तन्त्रागमिकसाधनयोर्विशिष्टतममनादिकालत एव स्थानं वरीवर्ति । आर्यसंस्कृतिमूलके प्राक्तनसांस्कृतिकेतिहासे यावन्तो भेदास्ते नूनमागमसन्दर्भे एव युज्यन्ते । विभिन्नसंकृतीनां मिश्रणमत्र शास्त्रे गर्भिता चिज्जडयोरभेदभावना नूनं विश्वव्यापिका इति । चितेरयमेवार्थः सार्थक्यं भजते । अतोऽयं विषयो योगेनापि व्यापकः । श्रुतिस्मृति पुराणादयः सर्वेऽपि विषया वैदिकावैदिका अत्रैव युक्ताः । सर्वस्याधारो वेद एव । तदाधारेणैव वैदिक-तान्त्रिक श्रुत्योः प्रामाण्यमवसीयते । इदमपि सत्यमेव । तथा च ब्राह्मण-श्रमणसंस्कृत्योरनादिकालत एवात्र सामञ्जस्यं भजत इति ।

इत्थं शैव शाक्तागमतन्त्राणाञ्च नामानि सर्वस्यादौ रौरवागमस्य प्रथमभागे क्रमेण संकलितानि । तदनुसारेण तत्र शिवागमस्य १०, रुद्रामस्य १८, उपागमानां २०७ नामानि तत्र तत्रोल्लिखितानि । एवं हि शिवस्य पञ्चवक्त्रेभ्यो निःसृतानि तन्त्रागमानां विविधनामनि तत्र-तत्रोपलभ्यन्ते । तदनुसारेण संक्षेपत शिवागमाः १०, रुद्रागमाः १८, इति कृत्वा शैवसिद्धान्तागमाः २८, शिवस्योर्ध्वमुखतो निर्गताः । पूर्वमुखाच्च २९ संख्याका गरुडागमाः, दक्षिणमुखात् ६४ भैरवागमाः नानाविधानि भूततन्त्राणि च निर्गतानि । उत्तरमुखाच्च २४ वामतन्त्राणि प्रसृतानि ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एवं सर्वं संगृह्य १६४ तन्त्राणि जायन्ते । इमान्येव सौन्दर्यलहर्याः एकत्रिंशति श्लोके—

चतुष्षष्ट्याः तन्त्रैः सकलमतिसन्धाय भुवनं
स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रैः पशुपतिः ।
पुनस्त्वन्निर्बन्धादखिल पुरुषार्थैकघटना-
स्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलमवातीतरदिदम् [१] ।। इत्युक्तम् ।

अत्र चतुष्षष्टितन्त्रप्रतिपादितसर्वसिद्धान्तरूपसकलपुरुषार्थसाधनभूततन्त्रान्तरोपदेशस्वीकारव्यग्रया देवा कृतो निर्बन्धस्तान्त्रमित्यर्थः । अत्र लक्ष्मी धराचार्यैश्चतुष्पष्टितन्त्राणि चतुः शत्यामुक्तानि इत्युद्धरणेनोद्धृता ७२ श्लोकैः । इत्थमेतेनान्वाख्यानेन तन्त्रागममहिमाभेदविस्तारश्च सुतरामेव प्रतिष्ठापदमादधातीत्यलम् ।

पुरश्चर्यार्णवग्रन्थविषयः

पुरश्चर्यार्णवग्रन्थो हि पुरा नेपालदेशे तदानीन्तन नरेशेन 'श्रीमन्महाराजाधिराज श्री प्रतापसिंहशाहेन' तन्नाम्ना भारतीयमैथिलमहाविदुषा झोपाधिकेन पण्डित मुरलीधरेण काशिक राजकीय प्रधान संस्कृत पाठशालाया ज्योतिषशास्त्राध्यापकेन संशोध्य गद्य-पद्यभागं पृथक् कृत्य कठिनस्थलेष्वर्थान्तरयोजनपूर्वकं तन्निम्नभागे टिप्पणं द्वितीय तृतीय पुस्तकस्थपाठान्तराणि च तत्तद् ग्रन्थद्योतनोल्लसितानि ग्रन्थान्तर प्रमाणववचनानि उपलब्धौ तत्तद् ग्रन्थैः संयोज्य यथासम्भवमविरुद्धपाठान्तरैः सह निवेशितम् । कुत्रचिद् विरुद्धस्थलमपि निःशङ्कं जिज्ञासूनां सुखेनाकलनाय सन्निवेश्य सम्पाद्य च प्रकाशितम् । एतद् ग्रन्थाकरस्यादौ चत्वारिंशत्पृष्टपर्यन्तं नेपालनृपतिना तदानीन्तन काशिकराजकीय संस्कृत पाठशालायां साहित्य शास्त्राध्यापकैर्विबुधवरैः **श्रीमद्रामशास्त्रिभिः** संशोधितन्तदग्रे एतैः श्रीमुरलीधरविद्वद्वरैरखिलग्रन्थं संशोध्य संस्कृत्य यथा योग्यमूलातिरिक्त टिप्पण- पाठभेद यत्र-तत्र शास्त्रानुसारिसंक्षिप्तविचारविमर्शैश्च सन्निधाप्य ग्रन्थोऽयं प्रकाशितम् । अयं हि आकरसंग्रहग्रन्थः पुरा **ब्रजजीवन प्राच्यभारती ग्रन्थमालायां** दशमपुष्पत्वेन चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान द्वारा ३८ यू. ए. जवाहरनगर, बंगलो रोड इति प्रकाशनेन दिल्यां- ११०००७ इति स्थानात्

---

१. सौ. लह. ३१ ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्रिभागे प्रकाशितम्। पुनश्चास्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणं तत्स्थानादेव सम्वत् १९९६ ईशव्यां जातम्, एतद्ग्रन्थरत्नस्य अन्य प्राप्ति स्थानत्वेन चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनं चौखम्बा विद्याभवनं च वाराणस्यामधिसूचितम्। तत एव भागत्रयेषु प्रतिभागं चत्वारीणि चत्वारीणि खण्डानि विभज्य द्वादशतरङ्गेषु ग्रन्थोऽयं प्रकाश्यतान्नीतः। अस्य द्वितीय प्रकाशनस्य प्रस्तावना लेखकः आचार्य श्रीशेषराजशर्मा रेग्मी इति। अत्र प्रकाशने पण्डित मुरलीधरझा महोदयः स्वर्गीय इति उल्लिखितः येन ज्ञायते यद् द्वितीय मुद्रणकाले एते महाशयाः शिवसायुज्यं प्राप्ता अभूवन।

पुरा नेपालदेशे बहवस्तान्त्रिका विद्वांसः साधकाश्चाजायन्त। तेषु मुख्यतमा लम्बकर्णभटः नेपालनरेशः '५ प्रतापसिंहशाहदेवः,' कर्पूरस्तवटीकाकारः पण्डितराजो राजगुरुः रङ्गनाथपौडेलः, विश्वनाथभट्टाचार्यः, बन्धुदत्तआचार्यादयश्चाभूवन्। परवर्तिकालेऽपि राजपुरोहितो वीरेन्द्रकेशरी, राजगुरुर्दुर्गानाथोऽधिकारी, पण्डितरमानाथमिश्रः, पण्डित रुद्रनाथखनालादयश्च बभूवुः। किञ्च भारतवर्षीय—तान्त्रिकैस्तेषां समये समये सम्वादोऽपि भवति स्म। भारतवर्षेऽपि केचन नेपालदेशीय-तान्त्रिका यथा रथीसमशेरप्रभृतयः पर्याप्तकालमनिवसन्त आसन्। अद्यापि नेपाले ग्रामे ग्रामे, क्षेत्रे-क्षेत्रेषु वलिदानव्यवस्था दृश्यते। अतः समयाचार इव कौलाचारः वामाचारश्च अत्र बाहुल्येन प्रचलित अस्ति। किञ्च तत्र नेपाले राजानोऽपि तान्त्रिका अभूवन् तत्र तान्त्रिकपरम्पराया विशिष्टः प्रभावोऽऽसीद् वर्तते च। प्राधान्येन त्रैवर्णिकास्तत्रापि विशेषतो ब्राह्मणाः समयाचार पथा एव स्वष्टेदेवतामाराधयन्तो दृश्यन्ते। अध्यापनकाले केचन नेपालीयच्छात्रान् पाठयन्तोऽनुभवम् यद् ते क्रमवद्ध भूतशुद्धिः न्यासादिसहितान् तान्त्रिकाचारपद्धातिंश्च जिज्ञासवोऽऽसन्। एतेनानुभूयते यद् तत्र क्वचित् क्वचित् तन्त्राराधनपरम्परा अक्षुणा वर्तते।

पुरश्चर्यार्णवो विकीर्ण तत्तद्देवार्चनपद्धतीनां संग्राहको ग्रन्थः। तच्च नेपालाधिपतिना श्री ५मन्महाराजधिराज प्रतापसिंहशाहबहादुर वर्म महोदयेन संग्रहीतः। इतः पूर्वं भारतवर्षे आगमशास्त्रसिद्धान्तविचारसारचतुरैः श्रीमल्लक्ष्मण-महीधर-कृष्णानन्दवागीश प्रभृतिभिर्विद्वद्वरैः शाक्तान्दतरङ्गिणीं -शारदातिलक-मन्त्रमहोदधि-तन्त्रसार-मन्त्रमहार्णव- शाक्तप्रमोद-पुरश्चरणदीपिका- कामरत्नाद्यनेके संग्रहग्रन्था प्रतिपादिताः परं पुरश्चर्यार्णवो हि ग्रथो विषय प्रतिपादननैपुण्येन, संक्षेपेण च

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विभिन्न देवानां देवीनाञ्चानेकश उपासनपद्धनीनां निर्देशनेन तद्विषयभेदप्रतिपादनेन नूनं सर्वान् संग्रहग्रन्थानतिशेते ।

अत्र ग्रन्थे समग्र देवीनाञ्चोपासनविधीर्न्निरूप्य संक्षेपेण तद्देवता प्रभावः रूपभेदेन फलभेदः, विस्तृत-संक्षिप्तविधिना मन्त्राराधनप्रक्रिया विभिन्नविषयाश्चः सारल्येन प्रतिपादिताः दृश्यन्ते । गणेश-विष्णुग्रहादीनामुपासनं संक्षेपेण विविधविधयः फलानि च प्रदर्शितानि । यदि साधक अत्रोपपादितविधिना अनुष्ठानं कुर्यात् तन्नूनं मन्ये तस्याशु सिद्धिः स्यात् । स्थाने-स्थाने च टिप्पणेन संक्षिप्त भावप्रकाशनेन ; च ग्रन्थोऽयं महानुपयोगित्वं भजते । क्वचित्-क्वचित् विषयगाम्भीर्यं विषयविस्तारश्चानावश्यकः प्रतिभाति । यथा गुरुशिष्यलक्षणे गुरुणा शिष्यस्य शिष्येण गुरोः परीक्षा, दीक्षाविधिः इत्यादयः । कुण्डलक्षणं, साधकेन को मन्त्रोऽनुष्ठेय इत्यादि विषया निश्चयेन विस्तृताः अस्पष्टाः, कोमलमतिउपासकेभ्यः कठिनाश्च प्रतीयन्ते । संग्रहग्रन्थे एते विषयाः प्रस्फुटिता भवेयुः येन आधुनिककाले जिज्ञासुः अपटुरपि क्षमो भवेत् । एतेनैव कारणेन त एव संग्रहग्रन्थाः त एव पद्धतिग्रन्थाः प्रसस्ता मन्यन्ते ये व्याख्यादिबलेन क्रिया सङ्केतविधानेन च परिपूर्णाः सरलाश्च स्युः । पुरश्चर्यार्णवग्रन्थस्तथा नेति कृत्वा काठिन्यं प्रतीयते । किञ्च बलिदाने विस्तृत विषयोपचारसामग्रीविस्तारो नूनमद्यत्वे अनुष्ठातुमशक्या एव । पशु-पक्षिवलिदानपदार्थसंग्रहः दुष्करः प्रतीयते । अतस्तद्शास्त्रीयो विकल्प अपि यदि प्रस्तावितं भवेत्तर्हि शुकरं स्यात् । तत्रैक-द्वि विषयमादाय विविच्यते किञ्चित्—

दीक्षाविचारे हि कस्मै शिष्याय कस्य देवस्य मन्त्रं देयम् , कश्च मन्त्रोऽनुकूलः कश्च प्रतिकूल इत्यादिविचारान् प्रस्ताव्य 'यामलमि' ति ग्रन्थोद्धरणेन न ज्ञातुं शक्यते यद् बहुविधेषु यामलग्रन्थेषु सत्स्वपि कस्य यामलस्येदं वचनम् यथा—

यामले—

स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनुम् ।
शिष्यानुकूलं चक्रेभ्यो ज्ञात्वा दद्यान्मनुं गुरुः[1] ।।इत्युक्तम् ।

अत्र ताराचक्रं-राशिचक्रं, कोष्ठानुकूलं सर्वं विभाज्य शिष्याय दीक्षां दद्यात् । तत्रैव देवताविशेषेण तत्तद् चक्रान् ज्ञापयेत् । यथा वैष्णवमन्त्रेषु

१. पुरश्च० प्र.त., दीक्षाविचारे श्लोकः

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ताराशुद्धिर्विचारणीया भवति । शिवस्य कोष्ठशुद्धिः, त्रैपुर्या उपासने राशिशुद्धिः, गोपालमन्त्रदाने अकडमचक्रं, तदेव वामनमन्त्रदाने, गणेशोपासने दन्तचक्रम्, वराहस्यापि तदेव, महालक्ष्या उपासने कुलाकुलचक्रम् , भूतचक्रं नामादिचक्रञ्च सर्वदेवमन्त्रदीक्षायां विचारयेत् । अत्रायं चक्रविचारो नूनमावश्यकः । तद्विचारं विना मन्त्रदाने सिद्धेर्हानिः । परमेवमन्येषाञ्च चक्रविस्ताराणां ज्ञानं गुरुणा करणीय एव भवति इति चक्रविचारो कठिनः । कतिपय मन्त्रसाधनग्रन्थेषु विचारोऽयं नोपलभ्यते ।

स्वकुलाकुलचक्रम्

पुरश्चर्यार्णवे हि स्वकुलाकुलचक्रं दीक्षाविचारे सर्वयन्त्रस्यादावेवोक्तम् । स्वकुलाकुचक्रमेव नामचक्रेणापि प्रोच्यते । इदञ्च चक्रं प्रथमतरङ्गे प्रतिपादितम् । यदा हि गुरुभिर्मुहूर्तानुसारेण योग्यशिष्यं परीक्ष्य तस्मै दीक्षा देया स्यात्तदादौ शिष्यस्यनामाद्यक्षरं मन्त्रदैवत्योराद्याक्षरञ्चानुकूलं स्यात्तदास्तन्मन्त्रस्य दीक्षा देया । अत्र चक्रविचारविधौ वाराहसंहितायाः सङ्केतेन उक्तम्—

साधकस्याक्षरं पूर्वं मन्त्रस्यापि तथाक्षरम् ।
यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् स्वकुंल हि तत् ।।

एवं कुलाकुलचक्रेण साधक-देवता-मन्त्राद्याक्षराणि स्व-स्वानुकूलानि स्युस्तदा गुरुभिः प्रदत्त मन्त्रो साध्यः सन् आशुसिद्धिकरःकार्यसाधकश्च भवति ।

साधकस्य स्थूलशरीरं पाञ्चभौतिकम् । पञ्च भूतैरेव जगतः स्थूलसृष्टिर्जायते । तानि च भूतानि वाखग्नि भूजलाकाशादीनि । मातृकारूपा वर्णाश्च पञ्चभूतात्मकाः । मातृकाभिः गौरी-लक्ष्मी-शची-मेधाभिरेवेदं जगन्मीयते त्रायते च । भूतान्यपि मातृकादिभिरिव मापक त्राणकानि । मातृकाश्च क च ट त-प स्वर-व्यञ्जनभेदेन द्विविधाः । तत्र व्यञ्जनानि पञ्च-पञ्च विभागं विधाय पञ्चत्रिंशत्संख्याकाः ष-क्ष-ल-स-हान्ता दश संख्याकाः, स्वराः पञ्च ह्रस्वा. अ-इ-उ-ऋ-ऌ, पञ्चदीर्घा-आ-ई-ऊ-ॠ-ॡ, पञ्चसन्धयः- ए-ऐ-ओ-औ बिन्द्वन्ता अनुस्वारघटिताः सन्धिसम्भवाः पञ्च दश संख्याताः । एवमुभयोर्योगेन पञ्चाशतसंख्याताः । एवमेषु वर्णेषु कुलाकुलचक्रं स्वानुकूलं सदुपासनयोग्यमन्यथा नेति तन्त्रे मन्त्राराधनविषये नियमः। एभ्यो वर्णेभ्यः पञ्चभूतानि वाय्वगनिभूजलाकाशादीनि जायन्ते । एतैर्भूतैरनुकूले सव्युपास्यो देवः सिद्धिदो भवति ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पुनश्च— अ आ ए क च ट त प य षा मारुताः । इ ई ऐ ख छ ढ थ फ र क्षा आग्नेयाः । उ ऊ ओ म ज ड ब ल ला भौमाः । ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व सा जलीयाः । ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म श हा नाभसाः । एते पञ्च त्रिंशत्संख्याकाः, पञ्चह्रस्व- पञ्च दीर्घ- बिन्द्वन्ताः सन्धिभिर्मिलिताः पञ्चाशद्वर्णाः कुलाकुलचक्रे विचारणीयाः ।[१]

किञ्च, साधके- मन्त्रे-देवे चैक्यं जाते शिष्याय (साधकाय) स एव देवविशेषस्य मन्त्रो देयः, येन स सिद्धो भवति, अन्यथा हानिः स्यात् । सद्दीक्षाकालोऽपि विचारणीयो भवति । यथा कस्यचिद्रामनारायण इति नाम, स च गुरुणा रामस्य तारकमन्त्रदीक्षामिच्छति । अत्र देवो राम मन्त्रश्च तारकः 'रां रामाय नमः इति', अत्र दीक्षेच्छुः रामनारायणः इति । आद्याक्षरः देवनाम राम इति, मन्त्रे आद्यक्षरो र इति । अतस्त्रयार्णां रकारोऽग्निवर्गीयः अग्रेऽपि अतः रकारस्य सर्वैत्रैक्ये स्वकुलाक्षरसिद्धे सति रामनारायणाय तारकराममन्त्रो देयः इति ।

दीपिकायामिति ग्रन्थोद्धरणेन सूचयति ग्रन्थकर्ता यद् पञ्चमहाभूतेषु कः कस्य वर्गीय इति जिज्ञासायां पार्थिववर्गीयाक्षराणि उ ऊ ओ ग ज ड द ब ल व इत्येतानि, एतेन वर्गेण वारुणवर्गीयाक्षराणां मैत्री (स्वकुलत्वं) जायते । वारुणे (जले) ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व स इत्यक्षराणि गम्यन्ते। एतेन यदि वारुण वर्गीयः साधकः (शिष्यः) स्यात् जलवर्गीयश्च मन्त्राद्याक्षरः, देवोऽपि तथैव तदा स्वकुलं सिद्ध्यति । यथा साधकः 'श्यामधरः', शइत्याद्याक्षरः, दुर्गा मन्त्रं गृहीतुमुद्यतस्तदा तस्मै पार्थिवाक्षरो वारुणाक्षरो वा मन्त्रो देयः । श्यामधरे शकारोऽऽकाशवर्गीयाक्षरः, आकाशपदार्थो हि अन्य पृथ्वी-जल-अग्नि-वायु भूतानामविरोधिः, एतेषामेव सर्वेषामविरोधि तु नाभसम् इति शास्त्रनिर्देशात् । अर्थादाकाशदेशीयवर्णाः ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म श हाः इति । श्यामधरे शकारोऽऽकाशवर्गीयः । अतस्तस्मै दशमहाविद्यनां केषामपि मन्त्राणां दीक्षा भवितुमर्हति । पार्थिवर्णानां उ ऊ ओ ग ज ड द ब ल लानां मरुद् (वायु) वर्गीयाद्याक्षरैर्विरोधः, 'पार्थिवानामक्षराणां शत्रुत्वे मारुतं स्थितम् ' इति शास्त्रवचनात्। यथा भूवर्गीयो गकारः वायुवर्गीयाक्षरै अ आ

१. पु. प्र. त.

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एकचटतपयष इत्येतैः सामञ्जस्यं न भवति। गकारस्याद्याक्षरो गणेश नामा शिष्यो यदि वाग्भवकूटस्य प्रथमबीजाक्षरं 'ऐं' इति दीक्षां गृहीतुकामस्तदा तस्मै अन्य कूटाक्षरो मन्त्रो न देयः। एवं कामबीजाक्षरं 'क्लीं' इति कूटाक्षरोऽपि न देयः, पृथिव्यात्मकस्याद्यवर्णाक्षरस्य वाय्वात्मकः कवर्णः विरोधिः, अतस्तस्मै लक्ष्मीकूटाक्षरो मन्त्रो 'ह्रीं' इति देयः। गणेशाय सैव कूट इष्टसाधको भवितुं योग्यः।

एवं कुलाकुलचक्रे 'आग्नेयाम्भशः' इति वचनात् शत्रुः इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्ष इत्यैतेर्वर्णैः शिष्यस्य मन्त्रस्य वाऽऽरम्भे अम्भसैर्जलीयवर्गैः शिष्यस्य, मन्त्रस्य, देवतायाश्चाक्षरे सति विरोधात् तदाक्षरैर्मन्त्रोऽग्राह्य इति। एवमेव अम्भसैः (जलीयवर्गैः) ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व स इत्यक्षरैस्तैजसैरग्निवर्गीयैर्वर्णैः इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्ष स ह मैत्रभावो न संगच्छते। अतो दीक्षादानकाले अग्रतः कुलाकुलचक्रं विलिख्य परस्परं युक्तशिष्य-मन्त्र-देवैक्यं समयक् परीक्ष्य मन्त्रो देय इति कुलाकुलचक्रस्य फलं प्रतिफलतीति।

दीक्षादान एव क्रमे 'अकथह' चक्रमपि विचारणीयं भवति। अतस्तद् विषयेऽपि किञ्चिद्विचार्यते—

अकथहचक्रम्

अस्मिन् चक्रे सर्वतः प्राक् समं चतुरस्रकं लिखेत्, ततो उपरितोऽधोग्राः समभागारेखात्रयं लिखेत्, उत्तरतो दक्षिणाग्रञ्च तत्सममेव रेखात्रयं कुर्यात्। एवं षोडशकोष्ठकं जायते। एषु कोष्ठेषु अकारमारभ्य क्षकारान्तान् वर्णाल्लिखेत्, पुनश्च उत्तरतो दक्षिणाग्रान् क्रमशः १,२,३,४ पुनश्चोत्तरतोदक्षिणाग्रे चतुष्कोष्ठेषु ५,६,७,८, पुनः ९,१०,११,१२ पुनरपि १३,१४,१५,१६, संख्यान् क्रमशः षोडष कोष्ठेषु लिखेत्। एवं क्रमेण १ कोष्ठे अकथह वर्णान् २ ऋ ऌ कोष्ठके वर्णान् ३ कोष्ठे आ-ख-द-क्षान्, ४ कोष्ठे ऊ-च फ क वर्णान्, ५ कोष्ठे ओडवाक्षरान्, ६ ऌ झ भान् ७ ओढ-शा-ल, ८ कोष्ठे ॡ-ञ-यान् ९ कोष्ठे ई ध न वर्णान्, १० मे ॠ ज भान् ११ तमे इगधाक्षरान्, १२ तमे ॠछबान् १३ तमे अः तसान्, १४ कोष्ठे ऐठलान्, १५ तमे अंणवान्, १६ कोष्ठे च ए ट र वर्णाल्लिखेत्। एवं क्रमेण प्रथम कोष्ठकः सिद्धः, द्वितीयः सुसिद्धः, तृतीयः साध्यः, चतुर्थश्चारिवर्गसंज्ञको भवति, एवं पञ्चमः सिद्ध, षष्ठः सुसिद्धः सप्तमः साध्यः

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अष्टमश्चारिः, पुनर्ववमः सिद्धः, दशमः सुसिद्धः, एकादशः साध्यः द्वादशोऽरिः, त्रयोदशः सिद्धश्चतुर्दशः सुसिद्धः, पञ्चदशः साध्यः षोडशश्चारिर्भवति ।

एवं क्रमेण कोष्ठेषु स्थितैर्वर्णैः मन्त्रग्राहकः शिष्यःकोष्ठकेषु स्वनामाद्याक्षरं मन्त्राद्याक्षरञ्चादाय क्रमशः कोष्ठाक्षरान् चिन्तयेत् । एवं हि नाम मन्त्राद्याक्षरो यदि सिद्धकोष्ठे सुसिद्धकोष्ठे स्थितस्तदा स मन्त्रः सिद्धो भवति । किञ्च सुसिद्धो मन्त्रो गुरुणा देयः। तदुक्तं ग्रन्थे वाराहसंहितावचनोद्धरणेन—

सिद्धादीन् सिद्धिदः सिद्धो जपात् साध्यो हुतादिभिः ।

सुसिद्धः प्राप्तिमात्रेण साधको भक्षयपेदरिः[१] ।। इति ।

एतेन सिद्ध-सुसिद्धाक्षरो मन्त्रः सर्वसिद्धो भवति, साध्यश्च मन्त्रो जपात् सिद्ध्यति । अरिवर्गकोष्ठस्थितैर्वर्णैः नामाद्यक्षर युक्तो साधको मन्त्रश्च नाशं (हानिः) करोति । एवं हि सिद्धवर्गीय मन्त्रो बन्धुः, साध्यः सेवकः, सुसिद्धमन्त्रश्च सर्वथा पोषकः कथितः । तथा—

सिद्धार्णा बान्धवा ज्ञेया साध्यास्ते सेवका मता ।

सुसिद्धाः पोषकाश्चैव शत्रवो घातकाः स्मृताः । इत्युक्तम् ।

एतद् विषये पिङ्गला इति ग्रन्थ मतेन सिद्धमन्त्रः कालेन किञ्चित्कालं यावज्जपेन सिद्ध्यति, साध्याख्यो मन्त्रो जपहोमादिभिः सिद्ध्यति । सुसिद्धमन्त्रस्तु ग्रहणादेव सिद्ध्यति परं शत्रुवर्गस्थितवर्णैः प्रारब्धाक्षरमन्त्रो घातक एव । तथा हि—

सिद्धः सिद्ध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः ।

सुसिद्धो ग्रहणादेव शत्रुर्मूलानि कृन्तति[२] ।।इति पिङ्गलामते उक्तम् ।

पुनश्च विवेकः- सिद्धः सुसिद्धश्च मत्रोऽर्धजपादेव सिद्ध्यति, साध्यश्च मन्त्रः सततं जपाद्धोमाश्चेष्टप्रदः, अग्निवर्गस्थितो मन्त्रो नूनं साधकं भक्षयेत् । इत्थं एते चतुर्विधा मन्त्रा क्रमशो बान्धवाः, सेवकाः, पोषकाः, शत्रवश्च भवन्ति । तदुक्तं शास्त्रे—

सिद्धार्णा बान्धवा ज्ञेया साध्यास्ते सेवका मताः ।

सुसिद्धाः पोषकाश्चैव शत्रवो घातकाः स्मृताः[३] ।।इत्युक्तम् ।

---

१. पु. प्र. त. २. पु. प्र.

३. तत्रैव.......

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वाराहसंहिता इव मेरुतन्त्रे पिङ्गलामतेऽप्येतत्सिद्धान्तस्तथैव निरूपितः । पिङ्गलामते तु साध्यसिद्धः, साध्यसाध्यो, साध्यसुसिद्धः, सुसिद्धसाध्य, सुसिद्धसिद्धः इतिभेदान् निरूपप्य सुसिद्धसिद्धो मन्त्रो पूर्वजन्मनि कृतश्रमत्वेनाशुसिद्धो भवति इत्युक्तम् । अकथहचक्रन्तु प्रस्तुतग्रन्थस्य प्रथमतरङ्गे दीक्षा प्रकरणे निरूपितम् ।

उदाहरणरूपेण कश्चिद् साधको धनश्यामनामको यदि वैदिक मृत्युञ्जयमन्त्रं ग्रहीतुमिच्छति तदा विचारणीयं भवति- व्याहृतिभिः रहितं मृत्युञ्जयमन्त्रं तकारेण प्रारब्धम्ः, साधकस्य नाम च धकारेणारब्धः । अतस्तयोः तकार धकारयो 'अकथहचक्रे' चतुष्कोष्ठेषु लिखितान् वर्णान् समीक्षयेत् । चतुष्कोष्ठेषु सिद्ध-सुसिद्ध-साध्य-अरिवर्गेषु तकारः सिद्धवर्गीयाक्षरः, धकारस्त्वपि सिद्धवर्गीय एव । अतस्तकारधकारयोः सिद्धवर्गत्वेन साम्यात् सिद्धिदायकत्वाच्च गुरुणा दीक्षाकाले विचार्य घनश्याम नाम्ने शिष्याय मृत्युञ्जयमन्त्रो अविशङ्केन देयः । एवं शिस्याय दीक्षयेत् शिष्यस्येष्टसाधकोऽयं मन्त्रः ।

अथ ऋणिधनिचक्रम्

पुनश्च ग्रन्थे दीक्षायां ऋणिधनिचक्रमपि विचारणीयं कथितम् । अत्र विचारे ऋणि-धनिचक्रं निर्मापणीयम् । एतच्चकं हि ग्रन्थे दीक्षाप्रकरणे तन्त्रराजग्रन्थ सङ्केतेन निरूपितम् [१]। अस्मिन् हि चक्रे पूर्वापरायतं द्वादशकं रेखा लिखेत् सुन्दरीरहस्यवृत्तिग्रन्थानुसारेण उपरित अधस्तना द्वादशरेखा कुर्यात् तदनु उत्तरतो दक्षिणाग्रा नवरेखा कुर्यात् । एवं ऋणिधनिचक्रं निर्मितं भवति । आसु रेखासु च अष्टाशीः (८८) कोष्टकानि निर्मीयन्ते । एषु उपरितनेषु क्रमश एकादश कोष्ठेषूपरि क्रमश एकादशसंख्या लिखेत् । पुनश्चोपरितनं प्रतिकोष्ठेषु क्रमशः ६,६,६,०,३,४,४,०,०,३ संख्या लेख्याः, तदनु तदधः कोष्ठकेषु क्रमशः १४,२७,२,१२,१५,६,४,३,८,८,९, अङ्कांल्लिंखेत्, तदधः प्रतिकोष्ठेषु अ आ, इ ई, उ ऊ, ऋ ॠ, ऌ ॡ, ए, ऐ ओ, औ अं. अः इति इति स्वरवर्णा-

---

१. द्रष्टव्य पुर. दीक्षाविचारे प्रथमपटले ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ल्लिखेत् । तदधश्च क्रमशः त्रयस्त्रिंशद् व्यञ्जन वर्णान् त्रिकोष्ठेषु उपरितोऽधस्तनेषु लिखेत् । तदधश्च एकादश कोष्ठेषु क्रमशः १०,१,७,४,८,३,७,५,४,६,३, अङ्कान् पुनश्च तदधः २,२,५,०,०,१४,४,१, इति संख्या लिखेत् । एवं निर्मापिते ऋणिधनिचक्रे गुरुः दीक्षाशिष्याय मन्त्रं विभावयेत् । प्रतिपंक्तिषु उपरि पंक्तिस्थिता अङ्काः साध्याङ्कः । अधो लिखिता क्रमश उपर्यधस्तनाः द्विपंक्तिस्थिता अङ्काः साधका क्रमश उपर्यधस्तनाः द्विपंक्तिस्थिता अङ्काः साधकाङ्काः, एवं उपरिस्थितान् द्विपंक्तिस्थितान् साध्याङ्कानधोलिखितैः साधकाङ्कैः पृथक् कुर्यात् । ततः साध्याङ्कान् उपर्यधस्तान् पृथक्-पृथक् संयोजयेत् ।

को मन्त्रः ऋणिः कश्च धनि इत्याकांक्षायां तन्त्रराजवचनप्रमाणेन यदि कश्चिद् साधकः कस्यापि मन्त्रस्य साधनं करोति तत्सिद्धये च भृशं प्रयतते परं पापाधिक्यात् तज्जन्मनि तत्फलं न लभते । भोगाच्च पापे नष्टे साधकस्य फलावाप्तिकाले निधनं यदि याति तदा स मन्त्रः पुनः जन्मान्तरे ऋणिर्भवति । स एव मन्त्र अपरस्मिन् जन्मनि यदि साधकः पुरश्चरति तदा स मन्त्रो गुरुणा प्राप्तिमात्रेण साधकाय सिद्धये भवति । स च लोके सदापूज्यः, लक्ष्मीवान् सत् तन्मन्त्रजपजन्यफलं लभते । असावेव मन्त्रः ऋणिः प्रोक्तः । अतोऽपरस्मिन् जन्मनि स एव मन्त्रः प्राप्तिमात्रेण सिद्धः सन् तस्यैवेयं प्रकृत्या सोधनीयः येन मन्त्रो जागृयात् ।

निर्मिते हि चक्रे- सुन्दरीरहस्यवृत्तिग्रन्थसङ्केतेन-

नामाक्षदकहाद्गभक्तशेषं

ज्ञात्वोभयोरधिकशेष ऋणं स्यात् [1]**।**

अर्थात् साधकस्य शिष्यस्य नाम्नि यान्यक्षराणि, अकथहचक्रे सिद्ध सुसिखद्धवर्गीस्थितानि तानि तथा ऋणि-धनिचक्रे स्वनामाक्षरेण उपरि अधस्थाश्च संख्यास्ता संयोज्य यावत्यः संख्या भवेयुस्तासु 'गजभक्तशेषमि' ति वचननिर्देशेन दश संख्ययायाः भक्तं (भागं) दद्यात् तेन योऽङ्कः शिष्यते तेन दीक्षायां दीयमानं मन्त्राक्षरं यद्यधिकः स्यात्तदा स मन्त्रो ग्रहणीयः जपनीयश्च[2]। साधकः ऋणिः

१. पु. प्र. त. दीक्षाप्रकरणे श्लोकः। २. पुर. प्र. त. श्लोक संख्या द्रष्टव्या ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

साध्यमन्त्रश्च धनि: इति मेरुतन्त्रे उक्तम् , एतत्प्रमाणेन ऋणि-धनिक्रमो विचारणीय: । यथा कस्यापि साधकस्य नाम 'महेश्वर' इति । महेश्वरेण बगलामुखी मन्त्रो ग्रहणीयश्चेत् तदा महेश्वरे नामाद्यक्षरे 'म' कार:, बगला मुखी मन्त्राद्याक्षरे च हकार: तर्हि 'कुलाकुल' चक्रविचारेण मकारोऽऽकाशीय:, हकारश्चापि अकाशीय, एवं उभयो: साम्ये महेश्वरेण बगलामुखी मन्त्रो ग्रहणीय: । 'अकथह' चक्रविचारेण महेश्वरस्य मकार: सुसिद्धवर्गीय: बगलामुखीमन्त्रस्याक्षरो हकारश्च सिद्धवर्गीय: अत: सुसिद्धेन साधकेन सिद्धार्थो बगलामुखीमन्त्रो ग्रहणीय: । पुनश्च एतद्विषये ऋणि धनिचक्रविचारे सति मकारे ऋणिसंख्यानुसारेण उपरि कोष्ठे ६ अंका: अध: कोष्ठे च ३ अंका: । उभयो: सम्मेलने ९ संख्यायां अकथहचक्रेण हकारे १ अंक: मकारे च ६ अंका:, उभयो: सम्मेलने ७ संख्या जायन्ते । एवं ९+७=अङ्कानां सम्मेलने १६ अङ्का: जायन्ते । १६ अङ्केषु दशसंख्यया भक्ते सति ६ अङ्का: शिष्यन्ते । बगलामुखी मन्त्रे ३२ अक्षराणि भवन्ति । एवं ६ अंङ्केभ्य: ३२ मन्त्राङ्का अधिका: । अत: शास्त्र प्रमाणेन-

मन्त्रो यद्यधिकाङ्क: स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधि: ।

समेऽपि च जपेन्मन्त्री न जपेत् तद् ऋणाधिके ।। इति वचनेन महेश्वरेण बगलामुखी मन्त्रस्य दीक्षामादाय जप्तव्य इति शेष: । एवं कुलाकुल-अकथह, ऋणि धनि चक्रै: महेश्वरेण बगलामुखी मन्त्रो ग्रहणीयो जपनीयश्च सिद्ध्यति ।

इत्थं दीक्षाप्रकरणे देयमन्त्रस्य बहुविधान् विचारान् विधाय गुरुभिर्दीक्षा देया इति ।

एवं हि पुरश्चर्यार्णवग्रन्थे दीक्षादाने सिद्ध-सुसिद्ध-साध्य अरिमन्त्राणां निर्धारणे कुलाकुल- 'अकथह -ऋणिधनिधक्रविचारेण मन्त्रं परीक्ष्य शिष्याय दीक्षादानातिरिक्तं पुनर्देय मन्त्रस्य देयत्वे परीक्षामाह चतुर्थे वर्गचक्रविचारे ।

अथ वर्गचक्रम्

वर्गचक्रविचारस्तन्त्रराजतन्त्रे वाराहीतन्त्रे च विचारितो विद्यते। वर्गो नाम ज्योति:शास्त्रनिर्दिष्टो योनिवैर: । ग्रहमेलापके शूद्रजातीयवरकन्ययो: कुण्डलीविचारे यथा योनिवैरस्त्याज्यो योनिमैत्री च प्रशस्ता उक्ता तथैव वर्गचक्रेऽपि विचारो निर्दिष्ट: इति विरम्यते ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नेपालीयराजवंशस्य संक्षिप्तः इतिहासः

नेपालदेशो हि भारतवर्षस्योत्तरसीम्नि हिमालस्योपत्यकायां सन्निहितः। साम्प्रतमस्य देशस्य जनसंख्या एककोटितः प्रारभ्य सपादककोटि सम्पन्ना। मुख्यतो देशोऽयं भौगोलिकदृष्ट्या चतुर्विभागेषु विभक्तः। सुमद्रतटेन नेपाल-पर्वतानां किञ्च 'एवरेस्ट शिखरस्य' उन्नतिः २९०२८ फिट उन्नतमखि अस्ति। एतेन एतावत उन्नतत्वादस्य देशस्य जलवायुः शीतः, उष्णः, शीतोष्णः, वर्षाप्रधानो दृश्यते। तत्रापि १. हिमालयः २. पर्वतप्रदेशः ३. बेंसी, (तराई) च बुहुधा प्रसिद्धमस्ति। नेपालदेशस्य हिमालयसीम्नि हिमालयस्योत्तरे कांचनजंघा क्षेत्रञ्च च बहुधा प्रसिद्धमस्ति। मकालु, गौरीशंकर, लामयंग, धौलागिरि, गोंसाईं थान अदि पर्वताः स्थानानि च सन्ति स्थितानि। नेपालदेशस्य उन्नतिः क्वचित् १६००० फिट क्वचिच्च २९०२८ फिट अस्ति। अस्य देशस्य भागे नगरकोटको महाभारतं, चुरे प्रभृति स्थानानि स्थितानि। पूर्वभागे नगरकोटको पर्वतः कालीञ्चोक पर्वतौ स्तः। पश्चिमदिशि मोगार्जुन-भीमफटके- शशीस्थानं स्वर्गद्वाराख्यानि प्रभृति पर्वतखण्डानि राजन्ते। अस्य देशस्याभिज्ञानं पर्वत-प्रदेश नाम्ना संजायते। भारतवर्षेण मेलनस्थानं समतलं प्रदेशः तराई क्षेत्रेण ज्ञायते।

नेपाल देशे मुख्यतया सहस्रशः नद्यः क्रमशः पूर्व-मध्य-पश्चिमभागेन वहन्त्यो राजन्ते। हिमालयेन निःसरन्ती 'पर्सभोटबाट' नदी भारतवर्षे-समाविशन्ती गंगायां समाविशति। एवं तद्देशतः पूर्वभागेन कांचनजंघा पर्वतो निःसरन्ती गोसाईं-स्थानं स्पृशन्ती तामुर-सुनकोषी-अरुण-दूधकोसी, इन्द्रावती-तामाकोसी-लिखु प्रभृति नद्यः सम्मिल्य सप्तकोषी इति नाम्ना उत्तरतो दक्षिणभागे प्रवहन्ती भारतवर्षे समाविशन्ति। नेपालस्य दक्षिणभागेन गोंसाईं स्थानतो धौलागिरि एवं नन्दीदेवी स्थानमध्ये कर्नाली-मेरी-सेती-कहाकाली (शारदा) -राप्ती प्रभृति नदीनां क्षेत्रमस्ति यत् कर्नाली क्षेत्रे प्रबोधमायान्ति। एवं नेपालस्योपत्यकामध्ये वाग्मती एवं तस्या सहायिका नद्यः विष्णुमती-मनहरा-हनुमती-धोबीखोला-टुकुचा (रुद्रमती) प्रभृतयः नद्यः प्रवहन्ति।

नेपालदेशस्य भोगोलिकस्थितिः

नेपालदेशः भारतवर्षस्योत्तरे हिमालयस्य दक्षिणभागे स्थितः। स च

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वल्पकालपूर्वं अधिराज्यरूपेणा/सीत् परं साम्प्रतं द्विवर्षतो गणतन्त्रं (लोकतन्त्रं) रूपेण परिवर्तितः । पूर्वं सो देशो हिन्दूराष्ट्ररूपेणासीत् अद्यापि व्यवहारे तदेवरूपम् । नेपालः पूर्व-पश्चिम-दक्षिणतः एशिया द्वीपस्य प्रकाशस्तम्भेन भारतवर्षेण स्कन्धं संयोज्य द्वौ भ्रातराविव परस्परं सम्बद्धावस्तः । देशस्योत्तरदिशि तिरवाट (तिब्बत) देशो राराजते यः खलु साम्प्रतं चीनदेशाधीने गतः । नेपालीयाः प्रायसः आदर श्रद्धया त्रिपिटकं स्वेष्टदेवस्थानं तं मन्यन्ते ।

नेपालस्य सीमा

नेपालदेशस्य सीमा समाना नास्ति । क्वचित् ५५० मीलपर्यन्तं लम्बायमाना क्वचित् ५३० मील अक्षांश पूर्वस्मिन् भागे लम्बमानभागो 'मोरङ्' जनपदो पश्चिमदिशि च 'कंचनपुर' जनपदो महाकालीनद्यास्तीरं यावत् विस्तृतः । अयं भागः ५३० मील आयतनं मन्यते । नेपालस्य दक्षिणसमभागः तराई क्षेत्रं 'तापलेजुंग' जनपदः वैतरणीनदी तटं यावदायतनं प्रायः ५३० मील पर्यन्त- मस्ति । यावद् समभागस्य वर्द्धमानक्षेत्रं (चौड़ाई) तद् सम-विषम इत्याख्यं ज्ञातव्यम्। एवं सर्वं भूभागं समाकलय्य आयतने 'शिवराज' जनपदस्थितबहादुरगंज-मौजाबादजुमला जनपदा आयान्ति तद् चांपेखोलीयाः प्रारम्भस्थानतः १५६ मील आयतनं वरीवर्ति । एवमेव चितौन जनपदस्य खोरिया प्रारम्भस्थानतः पूर्वजनपदः, हिमालयस्योत्तरे फूलग्रामस्योत्तरसीमा ८९ मील पर्यन्तं निर्धारितुं शक्यते । एवं नेपालदेशस्य भौगोलिकी स्थितिः, सीमा, व्यवसायः, व्रत- उत्सवाः प्रायः भारतवर्षेणाविभक्ताः सन्ति । एतद् मे विषयो नास्ति संक्षेपेणैतस्मिन् विषयो यत्किञ्चिन्निवेद्य नेपालशब्दस्य किञ्चिद् विवेचनं निर्दिश्यते ।

नेपालशब्दास्यार्थः

नेपालशब्दो 'नेपा' शब्दस्य सांस्कृतिकं रूपं मन्यते । त्रिपिटक 'तिब्बतीय-भाषायां' नेपालस्य 'नेपा' इति शब्देन बोधो भवति। अस्य देशस्य प्राचीना निवासिनो 'नेवार' इत्युच्यन्ते स्म परमद्यत्वे ते नेपा इतिशब्देन ज्ञायन्ते । देशोऽयं मध्य हिमालये स्थितः । इतो बहव्यः नद्यः निःसरन्ति। अत इदं 'पनियस' इति भाषायां सम्बोधनेन 'पनि' इत्युच्यते । तिब्बतीयभाषायां 'ने' शब्दस्यार्थो 'मध्य' इत्यस्ति। अद्यत्वे पनिशब्दो 'नेपया' इत्युच्यते । अतो 'नेपया' इत्यनेन नेपाद्वारा

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

(जलद्वारा) भवति। भाषाविज्ञानद्वारा अपि 'पानी का देश' इत्यर्थे नेपाल इति योग्यमक्तुं।

शैक्षणिकदृष्ट्या नेपालदेशस्यसीमाआचीनंयावद् ज्ञायते। तत्र 'पालितराजा नामावल्यां 'हिमवत्खण्डे 'ने' इति 'यौटा' मुनिना नाम विहितम्। तेन ने इति स्थानं तेनैव मुनिना पालितेन 'नेपाल' इति नाम प्रसिद्धमभवत्। 'शक्तिवल्लभस्य' पनि 'जयरत्नाकर नाटके' हिमवत्खण्डस्य भूभागः पर्ण इत्याधारेण 'ने' इति मुनिना पालितेन 'नै' इति शब्दः सम्पन्नः।[१] किञ्च नेपालदेशे साम्प्रतं नेपाली भाषा प्रयुज्यते वर्तमानो युगे नेपाली भाषायामेव तत्रत्यं साहित्यं निर्मीयिते, पठयते बुद्ध्यते च। अस्या भाषाया लिपिः देवनागरी इति। वर्णा अपि स्वर-व्यञ्जन भेदेन तथैव। नूनमेतसर्वं भारतवर्षस्य प्रभावकारणम्।

गण्डकीमाहात्म्यग्रथे एकस्य शिवभक्तराज्ञः कथा वर्णिता। तेनैवास्य भूभागस्य 'नेप' इति नाम चकार। तेन 'नेप' नामानः राजानं पराजित्य पारसप्रभृति-देशान् विजित्य भगवन्तं शिवं सम्यगाराध्य भूभागेऽस्मिन् 'नेपाल' देशः स्थापितः।[२]

एकस्यामन्यां कथायां गोपालवंशीयो राजा महान् शिवभक्तो बभूव। तेनैवास्य देशस्य 'नेप' इति नाम विधाय 'पशुपतिं पुनः प्रतिष्ठाप्य तेनैव शिवमहिमानं विज्ञापनाय 'नेपाल' इति नाम विहितम्।[३]

तन्त्रे 'पनियस' अस्य भूखण्डस्य 'सत्यवती' इति नाम बभूव, पुनः तपोवनं नाम परिणतम् क्रमेण परिवर्त्य 'मुक्तिसोपानं' कालान्तरेणाद्यत्वे 'नेपाल इत्यभवत्। निष्कर्षतः सत्ययुगे 'सत्यवती' त्रेतायां 'तेपोवनं' द्वापरे मुक्तिसोपान-मद्यत्वे च 'नेपाल' नाम्ना प्रतिष्ठामलभत।[४]

एवं हि 'नेपाल' 'नेवार' शब्दयोः साम्यं विचिन्त्य आधुनिकविदुषा डॉ. यंगले टामस महोदयेन 'नेपाल' इति नाम कल्प्यते। किञ्च सर जार्ज ग्रियसन महोदयो नेपालदेशं जलप्रधानं निरीक्ष्य 'नेवार' तवांग देशीयराजानं समानं स्मृत्वा

---

१. वाग्मतीपवनशीतलं ने मुनेः स्वतपसोपपादितम्।
पुण्यभोग निलयं मनोहरं तं समीक्ष्य वशमेति को न वै ॥२९॥ प.क.

२. पारस्य विनयी नेपः शिवभक्तो महामतिः।
समाराध्य शिवं तत्र नेपालस्तेन निर्मितः ॥ गं. महात्म्ये।

३. नेपनाम्ना गोपालेन पशुपतिप्रतिष्ठां कृतः। नेप पालितत्वाद् नेपालः इति ॥ गो.वं।

४. कृते सत्यवती ज्ञेया त्रेतायां तु तपोवनम्।
द्वापरे मुक्तिसोपानं कलौ नैपालिका पुरी ॥ मृ. तन्त्रे।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्रत्य जनानास्वरू मैकयञ्च विभाव्य नेपाल इति नाम कल्पयति ।

कौटिल्यार्थशास्त्रं (ई.ख्रिस्ट ३२१-२९७मध्ये) चाणक्येन प्रणीतम् । तस्मिन् काले मगध देशे 'र' इतिवर्णस्थाने 'ल' इति वर्णप्रयोगो भवति स्म । यतश्च तस्मिन् कालिकसाम्रडशोकस्य शिलालेखेषु प्रायशो 'राजा' इति स्थाने 'लाजा' इति दृश्यते । तस्मात् नेपालीयाः पूर्वं 'नेवार' जातीयका अक्षरव्यत्ययेन 'नेपार' इति स्थाने 'नेपाल' नाम अभवत् ।

एवमेव हिमालयं तपःस्थानं मत्वा भारतीयास्तपोऽर्थमिहागच्छन्ति स्म । तेषु महाराष्ट्रीयाः 'नैय्यर' इति प्रदेशीयाः पूर्वं बहुशः समागताः । ते बहुधा प्राधान्येन भगवन्तं गणपतिमर्चयन्ति स्म । अद्यापि नेपालदेशे बहुशो जनाः गणपतिमर्चयन्ति । अत्रत्ये भूखण्डे पूर्वं किरातजातीया आसन् । महाभासस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य प्रेरणया महाभारतयुद्धादौ अत्र अर्जुनो भगन्तं शिवमाराध्य पाशुपतास्त्रं लब्धवान्। अतः किरातजातीयकारादिजातीयकानां भाषा 'नेयार' जातीया भाषा नैय्यर स्थाने 'नैयार' इति सम्पन्ना । यकारस्य भाषावैज्ञानिक वर्णव्यत्ययेन 'नेयार' इति सम्बोधिता । भाषा कारणेन 'नेवार' इति, शब्दः 'नेपाल' इति समपद्यत । अतस्तद्देशे एकवचनं प्रमाणरूपेणोपलभ्यते । [१]

वराहमिहिरेणापि स्वग्रथे नेपालस्य चर्चा व्यधायि । 'मूलसर्वास्ति-वादविनयसंग्रहे' विज्ञापितं यन्नेपाल देशे उर्णा बहुधा उत्पद्यते । एवमेव बौद्धदर्शने 'मञ्जूश्रीमूलकल्पः' इति ग्रन्थे 'पनि नेपाल' इत्यस्य चर्चा सामायाता ।[२]

पुराकाले नेपालदेशेन तिब्बतदेशस्य घनिष्ठः सम्बन्ध आसीत् । तिब्बती भाषायां छकारस्य बहुधा प्रयोगो भवति । तिब्बते 'ने' इत्यस्यार्थः गृहमिति, 'पाल' इत्यस्यार्थः ऊर्णा इति जायते, तस्मादूर्णायाः प्राधान्येन 'नेपाल' इतिशब्दः प्रतिष्ठां लेभे । एवं भारतवर्षे सप्तमशताब्द्या अन्ते चीनीयो यात्री ह्वेनसांगो भारत भ्रमणायाजगाम । तेन तदानीन्तननेपालस्य सीमा ४०००ली (३ली.= १ मिल=१३३३ १/२मील) वर्णितम् । तेन तदानीं नेपालदेशस्य लिच्छवीवंशीय-राज्ञः 'राजानरेन्द्रदेव' इत्युल्लेखो विहितः यस्य पार्श्वे सप्तसहस्र अश्वारोही सेना

---

१. नेयरानाम भूखण्डात् महाराष्ट्रतपस्विनः ।
नयपालं समागत्य निवासं चक्रिरे मुदा ॥

२. भविष्यति तदा काले उत्तरां दिशिमाश्रितः ।
नेपाल मण्डले ख्याते हिमाद्रेः कुक्षिमास्थिते ॥ श्लो. सं. ५४९ ॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आसीदिति । एवं लिच्छवी शासनान्ते नेपाले मल्लवंशीयराज्ञां शासनमभूत् परं सम्पूर्णदेश: वर्तमानरूपेण इदानीं यावद् नासीत् ।

प्राचीनराजवंशस्य संक्षित: इतिहास: पशुपतिनाथश्च

वेदशास्त्रानुरोधेनैव भारतवर्षसहितं नेपालदेशस्यैतिह्यं ज्ञातुं शक्यते अन्यथा अनयो: प्राचीनदेशयो: पाश्चात्यैर्लिखित इतिहास: सर्वथा भ्रामक एव । नेपालस्य महिमा भगवता पशुपतिशिवेन महिता वरीवर्ति । कदाचित् पशुपतिलिङ्गस्य मन्दिरं केनापि कारणेन ध्वस्ते सति लिङ्गे शिलाखण्डैराच्छादिते श्रीकृष्णवंशीय: केनापि गोपालराज्ञा लिङ्गस्योद्धारो विहित: । इत एव नेपालस्य सम्यगेतिहास: प्रारभते । एतप्रसङ्गे इतिहासोऽयं प्रसिद्धो यत् भूकम्प अथवा केनापि कारणेन एकदा पशुपति-मन्दिरं नष्ट:, शिलाखण्डतलेषु सोऽऽच्छादित: येन तद् देशे जलमग्नता अभवन्नासीत् । तदानीमेव दानासुरस्यात्याचारोऽअपि वर्धित:। एतद् प्रसङ्गं द्वारिकायां भगवता कृष्णेन श्रुतम् । तन्निवारणाय तेन स्व पौत्रं प्रेषितम् , स्वयमत्रागत्य तेनदानवो मर्दित:, तत्रत्य जलं नि:सारितम् । भगवता सहागतं कंचन यदुवंशीयं वीरं तद्देश— रक्षणाय तत्र स्थापितम् । एतत्कथा आधुनिक चोमारे लिखिता । तेनात्र पर्णगृहं निर्माय गा: पालित: । गवां निवासाय पर्णकुटीरान् निर्मापितम् । एवं 'नेय' नाम्नो गोपालस्य एका बहुदुग्धदा गौरासीत् । एवं गोपालप्रभावेण तत्स्थानं नाम 'नेप' इति अभवत् ।

सा च गौ: कुण्डोध्नी आसीत् परं दुग्धं न ददाति स्म । तमवलोक्य गोपालेन विचारितं यद एतावद् अस्या: स्तनं विवृद्धं परं केन कारणेन दुग्धं न ददाति? एतेन गोचारणे तस्या निरीक्षणं कृतम् , पुनश्च तेन दृष्टं यद् एकत्र शिलाखण्डेषु तस्या: स्तनात् दुग्धधारा नि:सरति । ततस्तेन तत्स्थानं गत्वा उपरितनस्थितानि शिलाखण्डानि निवारितम् , अधश्च पशुपतिनाथलिङ्गं दृष्टं, अतस्तमुन्नम्य स्थापितम् । एतच्चित्रणं तत्रत्य 'गोपालवंशावल्यां' प्राप्यते ।

गोपालंवशावलीकारेणेदमपि विज्ञापितं यद् पूर्वेणैव गोपालवंशीयप्राधानेन 'नें' मुनेरानयनं विधाय तदधीनमेव स्वराज्यं स्थापितम् । तस्य सिद्धमुनेर्वाग्मती - विष्णुमती नद्योर्मध्ये पर्णकुटीर मासीत् । तेन पालितोऽयं प्रदेशो 'नेपाल' संज्ञकोऽभूत् । यद्यपि 'गोपालवंशावल्यां मुनेरस्य चर्चा विहिता परमैतिहासिकरूपेण अस्य प्रसिद्धिविषये

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शङ्का जायते । अयं विषयः सर्वथा विवादग्रस्तः ।

गोपालवंशावल्यानुसारं गुप्तवंशीयगोपालराज्ञां वंशवृक्षः

क्र०सं०	राजानः	शासनकालः वर्षम्	मासः
१.	भूमिगुप्तः	८६	
२.	जयगुप्तः	७३	३
३.	धर्मगुप्तः	९१	
४.	हर्षगुप्तः	६७	
५.	भीमगुप्तः	३४	
६.	मणिगुप्तः	३७	
७.	विष्णुगुप्तः	४६	
८.	जिनगुप्तः (जिष्णुगुप्तः)	७१	
		५०५	३

एवं नेपाले द्वौ गुप्तवंशौ आस्ताम् । एकस्य निरूपणं विहितमपरस्य ज्ञानं प्राप्तमुद्रा द्वारा ज्ञायते । एवं द्वितीयगुप्तवंशस्य मुद्रां विविच्य इतिहासकाराः प्रथमो राजा 'नरसिंहं' मन्यन्ते । अस्मिन् वंशेऽपि अष्टौ राजानो बभूवुः । एतद् निरूपणं पाश्चात्य विदुषा 'राइट' महोदयेन कृतम् । कर्क [१] पैट्र-महोदस्य तंशावलीविवरणे अष्टावेव राजानः, यैः ४९१ वर्षं यावत् राज्यमकार्षुः । प्रथमगुप्तवंशीयाश्च ५२१ वर्षं राज्यमकुर्वन् । कल्पते यद् एकस्मिन्नेव गुप्तवंशे पश्चात् द्विधा धारा अभवताम् ।

द्वितियगुप्तवंशावल्या अपि वर्णनं कर्कमैट्रिक महोदयो भारतीयो इतिहासज्ञो जायसवालमहोदयरस्येतिहासेऽप्यस्मिन् वंशेऽपि अष्टौ राजसुः पञ्च-सप्त राज्ञाञ्च क्रमशो विवरणं दृश्यते । एवं कतिपयगुप्तवंशीयराज्ञामन्ते पश्चात् किरात वंशीयराज्ञामभ्युदयः ।

१. गोपाल वंशावली ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हाउवंशीय किरातानाभ्युदयः–

आदौ किरात वंशीयराजानः तामाकोशी तथा सुनकोशी नदी तटे न्यवसन्। गोपालवंशावल्यनुसारेण द्वात्रिंशत् किरातीया राजानो बभूवुः । बाबूराम आचार्येणापि एषां राज्ञामनुमानेन विवरणं प्रस्तुतम्। एते नेवार आदिजातीयाः भारतवर्षस्य पूर्वोत्तराग्नेयकोणनिवासिनः किराता उच्यन्ते स्म । एतद्विषये कर्कपैट्रिक-जायसवाल महोदयानांविवरणे महान विरोधो दृश्यते । एवं दिग्भ्रमणं कुर्वन्तो भगवान् गौतमबुद्धोऽपि नेपाले आजगाम । तदनु प्रियदर्शी सम्राडशोकोऽपि आजगाम । ततो राज्यविस्तारो विस्तृतक्षेत्रेषु जातः ।

लिच्छवीराज्ञामभ्युदयः

नेपालदेशे २८ संख्याकानां किरातराज्ञां स्थितिः क्षीणतां गता । पश्चात्य इतिहासकारो राइटमहाशयानुसारं नेपालस्य पश्चिमभागे आदौ सोमवंशीयराज्ञा-माक्रमणं प्रारब्धम् । तदानीं सोमवंशीयराज्ञाः प्रहारसहने किराताः असमर्थतां गताः। अतोऽन्तिमो किरातीयो राजा 'पटुकले' अन्यत्र स्वराज्यं स्थापितवान्, पुनः पुनपुनश्चाक्रमणेन पराजितानां किरातानां नेपालतः शासनं निःशेषतां गतः । सोमवंशीयो प्रथमो राजा 'निमिष' नामको बभूव । अस्य शासने आदौ राजधानी गोदावरीतटे समभवत् । एवं प्रथमराज्ञः 'निमिषः' पश्चात् पताक्षकाकवर्मा, पशुप्रददेवः तथा भाष्करवर्मणाः शासनानि अभवन् । चतुर्थः सोमवंशीयः शासको' 'भाष्करवर्मा' पशुपतिमन्दिरस्योद्वारं विधाय स्वर्णपत्रेण मण्डितवान्, अस्य राज्ञः यशःगाथा दिग्दिगन्ते तदानीन्तने इतिहासे प्रथित। यतो यशोवर्मा सन्तानहीनोऽऽसीत् अतो राज्ञा सूर्यवंशीयं भूमि- पालं स्वराज्यस्योत्त । एवं चन्द्रंवशीयराज्ञां विविधआश्चर्यकर इतिहासो दृश्यते ।

शनैः शनैः सोमवंशे सूर्यवंशीया राजानो नेपालस्य भूपाः बभूवुः । अत्र संक्रमणकाले बहवो राजानः इतिहासपृष्ठेषु उल्लिखिताः । पुनश्च लिच्छवीशासकाः पूर्वोत्तरनेपाले राज्यमकुर्वन् । एषु मध्य एव वैशालीशासने चन्द्रगुप्तप्रथम- द्वितीययोः राज्यकालः, परस्परं सम्बन्धः, 'महाराजाधिराजपदवीश्च तत्सम्बन्धेऽभवत् । एवं क्रमशः शैशुसक-मन्द-मौर्य-शुङ्ग-सातवाहन तथा ऋषिक प्रभृति राज्ञामधीनेऽस्य वंशस्य ७५० वर्षाणि राज्यं बभूवः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

राणाचन्द्रवंशीयराज्ञामुदय:

तदनु क्रमश: नुवाकोटस्य ठकुरी राजवंशराज्ञां राज्यानि प्रादुरभवन् । पुनश्च तदनन्तरं मल्लवंशीयानां राज्ञां बहुकालं यावद् शासनं प्राचलत । एवं क्रमेण राणावंशीयानां शासनं प्रारब्धम् । अस्य राजवशस्यन्तिमो राजा महाराज:' ज्ञानेन्द्रिय: शासनतन्त्रेऽऽरूढ:, परं जनानां विग्रहेण राजतन्त्रं परित्यज्य अस्य देशस्य वासिनो लोकतन्त्रं प्रजातन्त्रं वा अङ्गीचक्रु: ।

शाहवंशे प्रथमोऽतिप्रसिद्धश्च राजा पृथ्वीनारायणणसिंहोऽजायत । अतो नेपालस्य मध्यकाले पृथ्वीनारावणसिंहस्य कालादौ अनेके लघुराजानो बभूवु: । एवं नेपालस्य पश्चिमक्षेत्रे गण्डकीक्षेत्रे च पूर्वं चतुर्विशंति राज्यानि सम्मेल्य कर्नाली क्षेत्रस्य पश्चिमे च द्वाविंशति: राज्यानि संयोज्य तेन संयुक्तराज्यमिति नाम कृतम् । अत्र शासने क्वचिद् दैविकसिद्धान्ते क्वचित् शाक्तशिद्धान्ते: राज्यमभवत् । अस्मिन्नेव काले गोरखानां राज्यमभवत्, किञ्च, भारतवर्षस्य राजस्थानीय चित्तौड़ढ़-सिसौदियावंशस्य राज्यं प्रावर्तत यत्र प्रथमो राजा पृथ्वीनारायणशाह अभवत् । अनैनैव छिन्न-भिन्न नेपालदेशं सूत्रैकस्मिन् निर्बद्धम् ।

अस्मिन् वंश एव गोरखानां महत्त्वं समजनि । चित्तौड़गढ़े पूर्वं, ॠषिराज राणाजी' चंद्रवंशीयो राजाऽभूत्। सोऽस्य वंशस्य प्रथमो राजाबभूव । अस्योपाधि: 'भट्टारक' इत्यजायत । पुनश्च एतेषामुपाधयो 'राणाजी' इत्यजायत । पुनश्च कालक्रमेण अस्यैव वंशीयराज्ञां यवनशासकै: 'खान' इत्युपाधि: दत्तम्' किञ्च, कालान्तरे अयमेवोपाधि: 'शाह' इत्यजायत ।

एवं पृथ्वीनारायणराज्यं गोरखासेनापति-सैनिकैश्च परिमण्डितं बभूव । तत एवान्तिमं यावत् गोरखासैनिका एव नेपालराष्ट्रस्य सैनिकत्वेन क्रमशो राज्ञामादेशैन कार्यमकुर्वन् ।

क्रमश: पृथ्वीनारायणशाहस्य शिवसायुज्ये प्राप्ते सति क्रमश: कुलमण्डनशाह:- कालुशाह:-यशोबंमशाह:-नरहरिशाह:-द्रव्यशाहा: राजानो बभूवु:। एतेषां शाहवशीयराज्ञां नामावलि: अधोलिख्यते—

१. भट्टारक ॠषिराज राणाजी	२. भट्टारक शिवशाह:
३. भट्टारक श्रीमद्शाह:	४. भट्टारक श्रीतिलाशाह:
५. भट्टारक श्यामशाह:	६. भट्टारक गोवर्धनशाह:

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

७. भट्टारक हरिशाहः
८. भट्टारक निधिशाहः
९. भट्टारक भास्करशाहः
१०. भट्टारक अभयशाहः
११. भट्टारक नीलशाहः
१२. भट्टारक नागजालशाहः
१३. भट्टारक देवशर्म्मशाहः (एतेषां राज्ये यवनानामाक्रमणं जातम्। एतस्मिन्नाक्रमणे राज्ञः स्वतन्त्रतायाः अपहरणं जातम्। शाहोपाधेरपहरणं तैः कृतम्)
१४. अयुतबम राणाजी
१५. वराबुनम राणाजी
१६. कनकबमराणाजी
१७. यशोबम राणाजी
१८. अक़बर राणाजी "रावः" (दिल्ली सम्राडेन एतेषां 'राणाजी' इत्यस्थाने 'राव' इति उपाधिः प्रदत्तः)
१९. भट्टारक राणाजी रावः
२०. वीरविक्रमाजित राणाजी रावः
२१. जिल्ला राणाजी रावः
२२. अजिल्ला राणाजी रावः
२३. अटल राणाजी रावः
२४. तुथा राणाजी रावः
२५. विमिकि राणाजी रावः
२६. हरिराणाजी रावः
२७. ब्रह्मा राणाजी रावः
२८. बखान राणाजी रावः
२९. मनोरथ राणाजी रावः
३०. जयराणाजी रावः
३१. जगत्र राणाजी रावः
३२. भोज राणाजी रावः
३३. भूपति राणाजी रावः
३४. उवयम राणाजी रावः
३५. फत्तेसिंह राणाजी रावः
३६. मनमथराणाजी रावः
३७. ब्राह्मणिकराणाजी रावः
३८. भूपाल राणाजी रावः
३९. हरिहरसिंहः (खाँचाखान) अस्मिन्-
राज्ये यवन सम्रा-
डेन एतद् वंशे 'खान'
इत्युपाधिः प्रदत्तः।
४०. अजयसिंहः (मिचाखानः)
४१. जयन खानः
४२. सूर्य खानः
४३. मिचाखानः (द्वितीयः)
४४. विचित्र खानः
४५. जगदेव खानः
४६. कुलमण्ड़न शाहः (पुनः एतस्मिन् वंशीयराज्यप्रशासने 'शाहः' इत्युपाधिः प्रवर्तितः)

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

४७. नरहरि शाहः ४८. द्रव्यशाहः (गोरखाधिपतिः)
४९. नरपति शाहः ।

एवं शाहवंशे एकोन पञ्चाशत राजानो बहुकालं यावत् गोरखाभिः सहयोगेन राज्यमकुर्वन् । किञ्च पृथ्वीशाहशासनस्यावसानिके काल एव नेपाली सम्वत् ८८८ इति नेपालदेशस्य सम्वत्सरः प्रादुरभूत् अस्मिन्नेव काले काष्ठमण्डपं (काठमाण्डो) इति नगरं पूर्णकेन्द्रियशासनस्य राजधानीत्वेन प्रतिष्ठितम् । कालश्चायं विक्रमसंवत्सरस्य १८२५ इत्यासीत् । एतदनन्तरमेव किञ्च मध्यकाल एव महाराजाधिराज इत्यस्याग्रे ५ इति संख्या संयुक्तिमवाप्ता एवं एषा प्रथा प्राचलत । सर्वेषां राज्ञामुपाधौ इयमेव संख्या प्रावर्तत ।

तथा च मध्यकाले बहुकालं यावत् मल्लवंशीयराज्ञां प्रशासनं प्राचलत । शाहवंशः राजस्थानप्रदेशीय 'राणा' वंशेनोत्पन्नः । अत्र राज्ये संस्कृतेः, राजनीतेः, धर्मस्य, यशसः प्रचुरो प्रभावो लोके न्यपतत् । तथा हि मध्यकाले नेपाले क्रमशः 'श्री ५ महाराजाधिराज प्रतापसिहशाहोऽ' प्यवर्तत परं क्रमेण इतिहास्याप्राप्तौ निश्चयेन किञ्चिद् वक्तुमशक्यम्: । मन्ये अन्तिमः पूर्णराज्ञः महाराजधिराजविक्रमशाह-सिंहस्तृतीय- चतुर्थश्रेण्यां पूर्ववर्तिराज्य एव एते विलसन्ति स्म । एवं क्रमेण नरपति शाहस्यान्तिमो कालः मन्ये १७७३तः १७९९ वि.सं.कालः आसीत् ।

नेपालदेशस्याधुनिकः कालः

सम्पूर्णनिपालदेशस्याविर्भावो महाराजाधिराज पृथ्वीनारायणशाहेन प्रारब्धः । बाल्यकालादेवैषो महातेजस्वी आसीत् । एतैः क्रमेण चत्वारो विवाहाः[१] कृताः ।

तस्मिन् काले आसीत् खलु बहुविवाह प्रथा । एवं चतस्रो राज्ञः क्रमशः प्रभावती- कौशल्यावती- बुद्धिमती-शुभद्रावत्यः आसन् । तत्रत्या परम्परा पृथ्वीनारायणशाहं भगवतः सूर्यस्यावतार इत्यामनन्ति स्म ।

पृथ्वीनारायणशाहः बाल्यादेव महत्वाकाङ्क्षी आसीत्, किञ्चायं गुरुगोरक्षनाथस्य भक्त अपि आसीत् । बाल्यादेव रामायण-महाभारतादि ग्रन्थाः पठितः येन स दिव्युगणोपेतोऽभवत् । एवं हि तस्मै बाल्य एव 'कामन्दकीयनीति'

---

१. नेपालदेशीय पृथ्वीनारायण शाह को 'दिव्य उपदेशः' इत्यत्र हाम्रा मुमाहरु (स्त्रियः) तिन हुन्, इति वचनेन राज्ञा त्रय विवाहाः अकारीति सिद्ध्यति पृ. २। पुनश्च ' इन राजा का रानि इथिया 'विवाहिता २ मित्र्यानि कालिका भव्याकि' इति लिखितमस्ति । द्रष्टव्यम अं. १ पृ. १२२ । परं तरगोरक्षमालाको २४ सौं पुष्प तथा 'गोरखाली हरुको सैनिक इतिहासः' इति ग्रन्थे' नरभूपालशाहस्य चतस्रःपटराज्ञीनामुल्लेखो दृश्यते ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रपि राजनीतिविद्याशिक्षणाय पाठितः । राज्ञो बाल्यादेव बाणप्रचालने, असि प्रहारे , अश्वारोहणे, प्रचालने च गभीरा रुचिरासीत् ।

राज्यप्राप्त्यनन्तरं किञ्चित् कालं प्रशासनं विधाय राज्ञा स्वपितृ-मातृ वार्षिकश्राद्धतः पूर्वं काशीयात्रां वि.सं.१७९९ तः १८००वि. सं. मध्ये विधाय श्राद्धत्तर्पणं कृतवान्, एषा परम्परा अग्रेऽपि प्राचलत् । क्रमशः राज्ञा खण्ड-खण्डे स्थितान् राज्ञः पराजित्य अखण्डनेपालदेशस्य स्थापनं चकार । एवं १९००वि. सं. प्रारम्भे प्रथमदशके नेपालस्यास्तव्यस्तकालः समाप्तः यत्र नुवाकोटस्य युद्धमभवत् । तदनु 'गौड़ीथुम' राज्यस्य कृते युद्धे तत्र पृथ्वीनारायणाहो विजयी भूत्वा प्रभूतं यशोबलञ्चार्जितवान् । एतदनु पृथ्वीनारायणसाहस्य पुत्रो '५ राजाधिराज प्रतापसिंहोऽभवत् । एवं १८३१तः १८३४ विक्रम सं. पर्यन्तं अखण्डनेपाले मध्ये-मध्ये अनेकनरपतीन् विजित्य नेपालं सुस्थिरं विधाय पृथ्वीनारायणशाहः प्रभूतकीर्तिमर्जयित्वा दिवं गतः ।

दिवं गते च पृथ्वीनारायणशाहे पट्टराज्ञी 'श्री ५ काञ्छी' महाराज्ञिः नरेन्द्रलक्ष्मी देव्या ज्येष्ठपुत्रो '५ महाराजाधिराज प्रतापसिंह शाहो पूर्वं 'युवराज' इति पदे आरूढ़ः, सम्वत् १८२७-२८ विक्रमवर्षे नेपालदेशस्य राजधिराजोऽभवत् । अयञ्च स्वपितुः '५ महाधिराज पृथ्वीनारायणसिंहशाहस्य' सदृश एव प्रतापी पराक्रमी चाजायत् । स्वपितुः राज्यसीमानमुत्तरोत्तरं प्रवर्ध्य पश्चिमनेपालं विजित्य बृहन्नेपालं प्रतापसिंहः स्थापितवान् । पितुरवशिष्टां समग्रां मनस इच्छां पूरितवान् । एतेनापि विविधविधिना समुन्नतं नेपालं निर्माय पुष्कलां कीतिमर्जितवान् । परं '५ राजाधिराज प्रतापसिंह शाहस्य' राज्यकाल २ वर्ष १० मास पर्यन्तमेवासीत् ।

एवं ५ महाराजाधिराज प्रतापसिंहेन विरचितः त्रिभागात्मकः पुरश्चर्यार्णवोः ग्रन्थरत्नः द्वादशतरङ्गैः समुल्लसति । तत्र हि प्रति भागे चत्त्वारश्चत्वारस्तरङ्गा राजन्ते । ग्रन्थनिर्माणकालं निर्दिशता तत्र भारतीयपण्डितराजेन झोपाधिविभूषणेन पण्डितराजमुरलीधरशर्मणा यो हि कालो निर्दिष्टः तद्धि—

महाराजाधिराजेन सुरराजानुकारिणा ।
श्रीमत्प्रतापसिंहेन विद्याब्धेः पारदृश्वना ।।
संवत्सरे निशानाथवह्निनागधरा- १८३१ ङ्किते ।
तपस्यर्जुन पक्षे हि तिथौ भास्कर वासरे।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पुरश्चर्यार्णवो नाम ग्रन्थ एष विनिर्मितः ।।
महीमहीपालगणोत्तमाङ्गस्त्रगधूलिभिर्धूसरपादपद्मः ।
वीरो महादानमहाहवेषु प्रतापसिंहो नृपतिश्चकास्ति।।इति ।

एतेन नृपतेः राज्यकालः ग्रन्थनिर्माणकालश्च सम्वत् १८३१ इति सिद्ध्यति, किञ्च ग्रन्थवचनेनैव राज्ञो विद्वता, दानशीतला, पराक्रमश्च सम्यग् प्रकाशतामेति ।

एतदनु '५ महाराज रणबहादुरशाहो' वि. सं. १८३४ तः १८५५ पर्यन्तं राज्यं चकार, तदनु महाराज्ञि सुवर्णप्रथा राज्यं सशास । पुनश्च सं. १८६३ तः १८९६ वर्षं यावत् नेपालराज्यस्यैकीकरणमभवत् । पुनश्च नानाविधउत्थान-पतनैर्नेपालशासनं प्रचलति स्म । एतदन्ते गीर्वाणयुद्धविक्रमशाहस्यान्ते तस्य-तृतीयवर्षीयः पुत्रः '५ युवराजाधिराज राजेन्द्र विक्रमशाहः' महाराज्ञि ललितत्रिपुरसुन्दर्या रक्षायां वि. सं. १८७३ तः १९०४ वत्सरे नेपालनरेशः सम्वृतः ।

किञ्च 'श्री ५ महाराजधिराज सुरेन्द्र विक्रमशाहो' जंगबहादुरनामानं प्रधानमन्त्रिणं नियोज्य सुरेन्द्रविक्रमशाहस्तदधीन एव राज्यं सशाश । जंगबहादुरो १९२० विक्रमवत्सरे सुवर्णपुरे कोटिहोमयज्ञं १९३१ वत्सरे च कालमोचनघाटस्थाने जंगहिरण्य-हेमनारायणं नाम्ना लक्ष्मी-सरस्वतीसहितं सत्यनारायणमन्दिरं निर्मापयामास। मन्दिरोऽयं राजस्थानीयशैल्यां प्रतिष्ठामलभत । एतदनु 'श्री ५ महाराजधिराज त्रिभुवन वीरविक्रमशाहदेवो राजा बभूव । किञ्च तत्कालं क्रमशः भारतवर्षे आंग्ल प्रशासकैः प्रशाशयन्तो नेपाले अपि रुचिः प्रार्दर्शयन् । अत्रैव काले भारतीय-सेनायां नेपालीयाः (गोरखा) सम्मिलिता भवितुमारब्धाः । वि. सं. १९८० वर्षे ब्रिटिश-भारत-नेपालसन्धिः सम्पन्ना यस्या भारते तीव्रविरोधो बभूव ।

एवं क्रमेण राणावंशस्यान्तिमो राजा '५ महाराजधिराज वीरेन्द्र विक्रम शाहदेवोनेपाले जनतन्त्रस्य पन्थानं समुदिश्य प्रसंशितं राज्यं चकार । तदनु तेषां सपरिवारं हत्यां विधाय तस्य दायाद्यो पुत्रः ज्ञानेन्द्रसिंहो राजा बभूव, परं तस्य राज्यं प्रतिष्ठां नावाप, अतो त्रिवर्षपूर्वं ततो राजतन्त्रं परिवर्त्य लोकतन्त्रं प्रावर्तत इति ।

एतत्सर्वं स्वान्वेषणेन भारतीयो विद्वान् पं. राहुलसांस्कृत्यायनेन गवेषितम् । एतेन प्रतापसिंहेन स्वशासनकाले 'पुरश्चर्यार्णवः' इति महासङ्कलनतन्त्रग्रन्थो भारतीय मैथिलमहाविदुषा साहाय्येन निर्मापितम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पुरश्चर्यार्णवे उद्धृतग्रन्थाः

अस्मिन् त्रिखण्डात्मके पुरश्चर्यार्णवग्रन्थरत्ने कैः कैर्ग्रन्थैः उपासनपद्धतिः पुरश्चर्यार्णवपद्धतिश्च गृहीता इति ग्रन्थान्ते विवरणं प्रस्तुवद्भिर्ग्रन्थकारैरुक्तम्—

मेरुतन्त्रम्, महाकालसंहिता, शक्तिसङ्गमतन्त्रम् , वाडवानलतन्त्रम् , कालानल- तन्त्रम् , काली तन्त्रं, परातन्त्रं, तन्त्रराजः, मुण्डमालातन्त्रम्, (ग्रन्थोऽयं प्रथम मुण्डमालातन्त्रं-द्वितीय मुण्डमालातन्त्रं इति कृत्वा द्विविधं तन्त्रसंग्रहे प्रकाशितम्)।

योगिनीहृदयम्, कुमारीतन्त्रम्, आम्नायरहस्यं, श्रीमतम् , कालिकाम्नायतन्त्रम् , कुलचूढ़ामणितन्त्रं, तन्त्रचूड़ामणितन्त्रं, तद्भावचूड़ामणितन्त्रं, समयाचारतन्त्रं, विश्वसारः, भैरवीतन्त्रं, भुवनेश्वरीतन्त्रम् , चामुण्डातन्त्रम् , 'योगिनीतन्त्रम् , वाराहीतन्त्रम् , चामुण्डातन्त्रं, योगिनीवाराही, इति पञ्चतन्त्राणि', नीलतन्त्रं, गौतमीतन्त्रं, फेत्कारिणीतन्त्रं, वामकेश्वरतन्त्रं, वीरतन्त्रं, सम्मोहनतन्त्रं, गन्धर्वतन्त्रम् , माहेश्वरीतन्त्रं, प्रथमतन्त्रं, कात्यायनी तन्त्रं, बालातन्त्रं, उड्डीशः, मालिनीतन्त्रम् गुह्यातन्त्रं, कौलीशः, कुब्जिकातन्त्रं, कुलरत्नावली, विशुद्धेश्वरतन्त्रं, गणेश्वरविमर्शिणीतन्त्रं, सिद्धसारस्वतं तन्त्रं, शम्भुविद्यातन्त्रं, भैरवतन्त्रं, ज्ञानार्णवः, कुलार्णवतन्त्रं, वैष्णवीतन्त्रकल्पः, कालीकल्पः, कुलामृततन्त्रं, प्रत्यङ्गिराकल्पः, ताराकल्पः, निरुत्तरतन्त्रं, उत्तरतन्त्रम् (रुद्रयामलम्) स्वतन्त्रतन्त्रं, महादेवप्रकाशिका, श्रीक्रमः, ब्रहयामलम् , रुद्रयामलम्, आदियामलं, कुलागमः, शैवागमः, सोमशम्भुमतम्, देव्यागमः, डामरः, भूतपूर्वं, यक्षपर्वं, वैनायिकीसंहिता, वैशम्पायनसंहिता, अगस्त्यसंहिता, बृहच्छ्रीक्रमसंहिता, सुरेन्द्रसंहिता, नन्दिकेश्वरसंहिता, वशिष्ठसंहिता, वायवीयसंहिता, गोरक्षसंहिता, सिद्धसंहिता, आद्यसंहिता, वाराहीसंहिता, महाथर्वणसंहिता, तत्त्वसारसंहिता, दक्षिणामूर्तिसंहिता विष्वकसेनसंहिता, ब्रह्मसंहिता, क्रियासारनिबन्धः, त्रिपुरासारसंग्रहः, प्रपञ्चसारः, सिद्धान्तसारः, मन्त्रमहोदधिः, शारदातिलकः पुरश्चरणचन्द्रिका, मन्त्ररत्नावली, आचारकुसुमावालिः, ताराभक्तिसुधार्णवः, आगमाद्यः, कल्पलता, मन्त्ररत्नाकरः, क्रियासंग्रहः, सिद्धान्तसंग्रहः कालीतत्त्वं, श्यामारहस्यम्, मन्त्रचण्डिका, तारारहस्यवृत्तिः, दुर्गाभक्तिरङ्गिणी, तन्त्रसारः, तन्त्ररत्नं, तन्त्रचिन्तामणिः, तत्त्वसारः, योगसारः, श्रीरामार्चनचन्द्रिका, विधानमाला, विविधमुक्तावलिः, नानापद्धतयः, उपनिषदः, ज्योतिशास्त्रं, शालिहोत्रः, नानापुराणानि, स्मृतयः एते विविध-शताधिकतन्त्रग्रन्थान् विलोक्य महाराज्ञा पुरश्चर्यार्णवग्रथः प्रकाशितः । प्रकाशनञ्च

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

काश्या एव चौखम्बाप्रकाशनेन वि. सं. १९६१ वत्सरे जातम्। अतः ग्रन्थरत्नेऽस्मिन् विविधपुरश्चरणानां प्रमाणिकं पुरश्चरणं सम्पन्नम् । एतद् द्वारा सफलोऽनुष्ठापको तन्त्रज्ञ विविधानुष्ठनानि सामान्यतया कर्तुमर्हति ।

ग्रन्थोऽयं काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां झोपाधिमण्डितैः पं. मुरलीधरशर्मभिः सम्यग् संशोध्य प्रकाशितः। प्रामाण्यादेतद् स्पृहणीयः महनीयश्चैतच्छास्त्ररुचिकैः संरक्षणीयश्च ।

किञ्च, संप्रति ग्रन्थरत्नोऽयं निःशेषतां गतः, प्रकाशनमस्यावश्यकम्, अतो विद्याधर्मरक्षिणा **सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्रकाशनविभागेन** प्रकाशनाय प्रयासः कृतः । यद्यपि ग्रन्थरत्नस्यास्य प्रकाशनाय प्रकाशनविभागस्य पूर्वनिदेशकैः **डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिभिः** पूर्वं मयैतद् ग्रन्थं सम्पादनाय प्रार्थितम्, प्रयाशः प्रारब्धः तथापि मध्ये तेषां शिवसायुज्ये प्राप्ते साम्प्रतं महाविदुषः **प्रो. नरेन्द्रनाथपाण्डेयस्य** सफलप्रयासेन ग्रन्थोऽयं प्रकाशतामेति। यदि पाण्डेयमहोदयाः स्वविविधकार्यप्रपञ्चैरमूल्यसमयो निष्कास्य एतत्कार्यं करणाय स्वप्रयासः साधितो न स्यात्तदाल्पमतिना रुजाक्रान्तेन चकार्यमेतत्सफसलतया संपादितं न स्यात् । एतदर्थं वर्तमाननिदेशकेभ्योऽनेकशो धन्यवादान् कार्तज्ञं च विज्ञाय विरम्यते इति।

अस्य पुरश्चर्यार्णवत्रिभागात्मकग्रन्थस्य प्रकाशनम् **'आशीर्वाद-प्रिण्टर्स'** यन्त्रालयेन महायासं विधाय कृतम् । अत एतदर्थं सुहृद्वर- **देवनारायणस्तत्तनयेभ्यः श्रीसंजयकुमार-श्रीरमेशकुमार** इत्यादिभ्योऽनेकशः साधुवादान् विज्ञापयन् युवयानीं भगवन्तं विश्वनाथं स्मरन् विरमामि—

आ परितोषं हि विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ।।

विदुषां वशंवदः
राजनाथत्रिपाठी
सांख्ययोगतन्त्रागमविभागे पूर्व आममोपाचार्यः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विषयानुक्रमणिका

क्र.सं.	विषयाः	पृ. सं.
	प्रथमस्तरङ्गः	
१.	गणपतिवन्दना	१
२.	सूर्यवन्दना	१
३.	नृसिंहस्तुतिः	१
४.	शिवस्तुतिः	१
५.	आदिशक्तिस्तुतिः	१
६.	देवस्तुतिपूर्वकग्रन्थारम्भः	१
७.	राज्ञः प्रतापसिंहस्य प्रशंसा	२
८.	दुर्जननिन्दा	२
९.	सुहृदैर्ग्रन्थस्वीकृतिः	२
१०.	आगमोक्तदेवानामभेदः	२
११.	शिव-राम-शक्तिसीतयोरभेदः	२
१२.	तान्त्रिकमार्गभेदा वैष्णवपाशुपत-भेदाश्च	२
१३.	उपासन-दीक्षा-गुरोः प्रशंसा च	२
१४.	गुरुशिष्यलक्षणं मन्त्रस्य ग्राह्यता च	२
१५.	पित्रादिभिर्मन्त्रअग्राह्यत्वम्	२
१६.	मन्त्रविधिः मन्त्राधिकारिणः स्वप्नप्राप्तमन्त्रसंस्कारःचक्रवर्णनम्	२
१७.	क्रमेणद्वादशतरङ्गविषयाणां क्रमनिरूपणम्,प्रतिपाद्यविषय-निरूपण-प्रतिज्ञा च	३-८
१८.	मेरुतन्त्रोक्तगणपति-उपासनभेदाः	९
१९.	सूर्यस्य दक्षिणाम्नायः द्वादशभेदाश्च	९
२०.	वाडवानलीयतन्त्रोक्तदेवीभेदाः	९
२१.	पश्चिमाम्नायदेव्यः	१०
२२.	उत्तराम्नायदेव्यः	१०
२३.	ऊर्ध्वाम्नायदेव्यः	१०

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

२४.	दशमहाविद्याभेदास्तद्भैरवाश्च	११
२५.	स्त्री-पुंमन्त्रउभयोरुपासनफलञ्च	१२
२६.	शिवशक्योरुपासनफलम्	१२
२७.	षडाम्नायदेवताऽऽराधनफलानि	१२
२८.	नवविधाकाली	१३
२९.	कालीकृष्णायोरैक्यम्	१३
३०.	कृष्णकाल्योः रामतारयोरैक्यम्	१४
३१.	हरिहरयोरैक्यम्	१४
३२.	कालीराम-शिवादीनामैक्यम्	१४
३३.	गौरीसीतयोः शिवरामयोरैक्यम्	१५
३४.	गणेशादिपञ्चदेवानामैक्यम्	१५
३५.	दशमहाविद्याया दशावतारा:	१५
३६.	देवीनां नामार्थः	१५-१६
३७.	आम्नायभेदेन मार्गभेदः	१६
३८.	मार्गत्रयम्	१६
३९.	आम्नायभेदेन मार्गभेदः	१७
४०.	कौलादिभेदेन वाममार्गः	१७
४१.	मार्गभेदेनाधिकारिभेदः	१७-१८
४२.	ब्राह्मणैर्वाममार्गनिषेधः	१८
४३.	मार्गभेदेनाधिकारिभेदः	१९
४४.	चतुर्लक्षणयुक्त एव वाममार्गः	२०
४५.	वाममार्गे आचारः	२१
४६.	वैष्णवभेदाः	२१-२२
४७.	मध्यम- वैष्णवः	२३
४८.	शैवभेदाः	२४
४९.	युगभेदेन मार्गभेदः	२४
५०.	आगमस्य वेदाङ्गत्वमागमशब्दार्थश्च	२५
५१.	कुलमार्ग एव ज्यायान्	२५

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

५२.	उपासनाभेदाः	२५-२७
५३.	पथिकरोगिसूतकिनामुपासना	२७-२८
५४.	जडानामाह्निककृत्यम्	२८
५५.	उपासनभेदाः	२९
५६.	दीक्षाया आवश्यकत्वम्	३०-३१
५७.	दीक्षायाः फलमर्थश्च	३१-३२
५८.	पुस्तके लिखितो मन्त्रः अदीक्षितः	३२
५९.	मन्त्रशब्दार्थः	३२
६०.	मन्त्रमाहाम्यं गुरुमाहात्म्यञ्च	३३-३५
६१.	गुरुशब्दार्थः गुरुलक्षणञ्च	३५
६२.	निषिद्धगुरुलक्षणम्	३६
६३.	शिष्यलक्षणम्	३६-३७
६४.	कुत्सितशिष्यलक्षणम्	३७-४०
६५.	कं गुरुं गृह्णीयात् कं त्यजेत्	४०
६६.	वैष्णवैर्वैष्णव एव गुरुः कार्यः	४१
६७.	पत्न्यै दीक्षां न दद्यात्	४१
६८.	कैर्दीक्षा न ग्राह्या	४१-४२
६९.	कया स्त्रिया दीक्षाग्राह्या	४३
७०.	स्वप्नदीक्षा कथं ग्राह्या	४३
७१.	सिद्धमन्त्रग्रहणे न दीक्षाविचारः	४३
७२.	शूद्रं न दीक्षयेत्	४३
७३.	विप्रभक्ते शूद्रे तान्त्रिकी दीक्षा देया	४३
७४.	वैदिकाचारे वैदिकीदीक्षा देया	४३
७५.	स्त्रीशूद्रेभ्यः स्वाहाप्रणववर्जिता दीक्षा देया	४४
७६.	वैदिकं मन्त्रं शूद्र स्त्रियश्च न जपेत्	४४
७७.	बीजपरत्वेन चतुर्वर्ण-दीक्षा	४५
७८.	चक्रविचारानुसारं देवानां मन्त्रदीक्षा देया	४६

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

७९.	कुलाकुलचक्रविचार:	४७
८०.	अकथहचक्रम्	४७-४९
८१.	ऋणिधनिचक्रविचार:	४९-५१
८२.	वर्गचक्रविचार:	५१-५२
८३.	राशिचक्रविचार:	५२-५४
८४.	नक्षत्रचक्रविचार:	५४-५६
८५.	गणचक्रविचार:	५७
८६.	अकडमचक्रविचार:	५७-५८
८७.	उदितचक्रविचार:	५८
८८.	षट्पदमातृकाचक्रविचार:	५९
८९.	कस्य देवस्य किं चक्रम्	६०
९०.	मन्त्राणां पुंस्त्रीनपुंसकसंज्ञा	६०
९१.	क: मन्त्र: न शोध्य:	६१
९२.	सिद्धमन्त्रो न शोध्य:	६१
९३.	क: मन्त्र: श्रेष्ठ:	६१

द्वितीयस्तरङ्ग:

१.	कस्मिन् मासे दीक्षा ग्राह्या	६२
२.	गोपालमन्त्रदीक्षायां चैत्रोऽपि प्रशस्त:	६२
३.	दीक्षायां पक्षफलम्	६२
४.	दीक्षायां तिथिफलम्	६३
५.	दीक्षायां वारफलम्	६३
६.	दीक्षायां नक्षत्र फलम्	६४
७.	कस्यान्तिथौ कस्मिन्नक्षत्रे च दीक्षा न ग्राह्या	६४
८.	दीक्षायां लग्नफलम्	६४
९.	दीक्षायां योगफलम्	६५-६६
१०.	करणे दीक्षा विधानं	६७
११.	राशिफलम्	६७
१२.	ग्रहणे दीक्षाविधानम्	६७
१३.	मन्वन्तरतिथय:तासु दीक्षा विचार:	६८

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

१४.	गुरुपर्वणि दीक्षा ग्राह्या	६८
१५.	देवीप्रबोधमारभ्य नवमीं यावत् नवरात्रे दीक्षा ग्राह्या	६९
१६.	व्यतिपाते वैधृतौ दीक्षा ग्राह्या	६९
१७.	दीक्षाग्रहणे नक्षत्रविशेषः	६९
१८.	दीक्षायां प्रहरफलम्	६९
१९.	मुमुक्षवे न दीक्षाकालविचारः	६९
२०.	गुरौ तुष्टे सदा दीक्षा	६०
२१.	क्षेत्रविशेषेषु न दीक्षाकालविचारः	७१
२२.	कस्मिन् स्थाने दीक्षा न ग्राह्या	७०
२३.	मन्त्रविशेषेषु देवताविशेषाणां शापाः	७०-७५
२४.	मन्त्रशोधनप्रकारः	७५
२५.	मन्त्राणां दशसंस्काराः	७६
२६.	शापेभ्यो मुक्तेरुपायाः	७७-७८
२७.	मन्त्रजागृतेरुपायाः	७९
२८.	शाबरमन्त्राणां जागृतेरुपायः	८०
२९.	दीक्षोपयुक्तमण्डपार्थं भूमिपरीक्षा	८०
३०.	शल्यज्ञानार्थमहिबलचक्रज्ञानम्	८१
३१.	अहिबलचक्रम्	८२-८५
३२.	ब्रह्मयामलोक्तशल्यज्ञानम्	८५
३३.	शल्यज्ञानायान्यप्रकारः	८६
३४.	वास्तुयागस्यावश्यकता	८७
३५.	वास्तुयागोत्पत्तिः	८७-८८
३६.	वास्तुयागविधिः	८९
३७.	यागवास्तौ देवार्चनम्	८९-९०
३८.	तान्त्रिकमार्गे षष्टिपदं वास्तुमण्डलम्	९०
३९.	एकाशीतिपदं वास्तुचक्रम्	९०-९२
४०.	चतुः षष्टिपदं वास्तुचक्रम्	९२-९३
४१.	वास्तुचक्रस्थ-देवेभ्यो वलिदानम्	९३
४२.	वास्तुध्यानम्	९४-९६
४३.	वलिमन्त्रा द्रव्यभेदाश्च	९६

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

४४. वलिदानविधिः ९७-१०१
४५. खनित्र (कुदाल) पूजा १०१
४६. स्थविरं विश्वकर्मधिया पूजयेत् १०२
४७. खननीय-पृथ्वी-प्रार्थना १०२
४८. दीक्षोपयुक्तमण्डपनिर्माणम् १०२-१०३
४९. मण्डपहस्तप्रमाणम् १०३
५०. मण्डपस्तम्भनिवेशः छादनञ्च १०४
५१. तोरणस्थापनम् १०५
५२. ध्वजस्थापनं मण्डपालङ्करणञ्च १०५-१०६
५३. वेदीनिर्माणम् १०७
५४. मण्डपोपरि वितानकनिवेशनम् १०८-११०
५५. कुण्डप्रमाणम् ११०-११२
५६. कुण्डयोनिनिर्माणम् ११४
५७. कुण्डानां पृथक्-पृथक् फलम् ११४
५८. वर्णभेदेन कुण्डभेदः ११५
५९. कुण्डचित्राणि-चतुस्रम्, योनिः,अर्धचन्द्रम्,त्र्यस्रम्, वृत्तम्,पञ्चास्रम्,षडस्रम्,सप्तास्रम्,अष्टास्रम्,पद्ममम् ११६-११७
६०. स्थाण्डिललक्षणम् ११७
६१. स्रुग्लक्षणम् ११७-११८
६२. स्रुचनिर्माणम् ११८
६३. स्रुवलक्षणम् ११९
६४. अङ्कुरार्पणम् ११९-१२०
६५. मृत्तिकाहरणम् १२०-१२१
६५. बीजारोपणम् १२१-१२३

तृतीयस्तरङ्गः

१. चतुर्विधा क्रियावती दीक्षा १२४
२. पञ्चविधं दीक्षाविधिः १२४
३. दीक्षाग्रहणाय शरीरशोधनम् १२४

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

४. दाक्षादौ गणपतिप्रभृतिपूजनम् १२५
५. आचार्य-ऋत्विक्-वरणम् १२५
६. वरणस्य दशधात्वम् १२५-१२७
७. सामान्यार्धस्थापनविधिः १२७
८. द्वारपूजाविधिः १२७-१२८
९. पञ्चशुद्धिः १२८
१०. पञ्चगव्यप्रमाणम् १२९
११. विघ्नोत्सारणमन्त्रः १३०
१२. सर्वतोभद्रमण्डलम् १३१-१३३
१३. जलसंस्कारः १३३
१४. आसनशुद्धिः १३४
१५. सूर्यार्घदानम् १३५
१६. पूजासम्भारान् संयोजनम् १३५
१७. करशुद्धिप्रकारः १३६
१८. प्राणायामलक्षणम् १३६
१९. लववाचक-काललक्षणम् १३६
२०. प्राणायामेऽङ्गुलिनियमः १३७-१३९
२१. भूतशुद्धिः १३९-१४२
२२. भूतशुद्धेः संक्षिप्तः प्रकारः १४२
२३. प्राणस्थापनविधिः १४२
२४. अन्तर्मातृकान्यासः १४३
२५. बहिर्मातृकान्यासः १४३
२६. मातृकाध्यानम् १४४
२७. संहारक्रमेण ध्यानम् १४४
२८. कलामातृकान्यासः १४५
२९. कलामातृकाध्यानम् १४५
३०. कलानामानि १४६
३१. कलानामुत्पत्तिस्थानम् १४६

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

३२.	केशवादिमातृकान्यास:	१४७-१४८
३३.	श्रीकण्ठादिमातृकान्यास:	१४९-१५१
३४.	भुवनेश्वरीमातृकान्यास:	१५१
३५.	लक्ष्मीमातृकान्यास:	१५१
३६.	सम्मोहनमातृकान्यास:	१५२
३७.	गणेशमातृकान्यास:	१५२-१५५
३८.	मातृकान्यासमुद्रा	१५५-१५६
३९.	ऋष्यादिन्यासमुद्रा	१५६
४०.	अङ्गमुद्रा	१५६
४१.	षडङ्गार्थ:	१५७-१५८
४२.	अङ्गन्यासस्य नित्यता	१५८-१६०
४३.	देवताध्यानस्य द्वैविध्यम्	१६०
४४.	ध्यानात्प्रागेव मुद्राप्रदर्शनम्	१६०
४५.	अन्तर्यागविधि:	१६१
४६.	अन्तर्यागे दशामोधपुष्पाणि	१६१-१६२
४७.	अन्तर्यागानन्तरं बहिर्याग:	१६३
४८.	पात्रासादनम्	१६३
५९.	देवताविशेषेण पात्रविशेष:	१६३
५०.	कलशस्थापनविधि:	१६४
५१.	कुम्भमुद्रा	१६५
५२.	पाद्यादिद्रव्याणि	१६६
५३.	विष्णुपूजायां शङ्खस्थापनम्	१६७
५४.	शङ्खस्थापनविधि:	१६७-१६८
५५.	शङ्खार्घ:	१७०-१७२
५६.	अर्घपात्रप्रमाणम्	१७०-१७२
५७.	मधुपर्कपदार्थ:	१७२
५८.	शैवे शङ्खोदकं निषिद्धम्	१७२
६९.	पाद्यादिपात्रस्थापनम्	१७३-१७४

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

६०. गुरुपङ्क्तयः १७५-१७६
६१. पूजाद्रव्यशोधनम् १७७
६२. पीठपूजाप्रकारः १७८-१७९
६३. कलशपरिमाणम् १८०
६४. नवरत्नानि १८०-१८१
६५. कलापूजाप्रकारः १८२-१८३
६६. कलशे पञ्चपल्लवनिवेशः १८३
६७. कलशेस्य मुखवेष्टनम् १८४
६८. कलशे मूर्तिस्थापनम् १६४
७९. देवतावाहनम् १८५-१८६
७०. अमृतीकरणम् १८७
७१. परमीकरणम् १८८-१८९
७२. पूजोपचारभेदाः १९०-१९१
७३. क्रमेण अर्घः मधुपर्कश्च १९२-१९३
७४. वस्त्रयज्ञोपवीतादिदेवायार्पणम् १९३
७५. नैवेद्य-सुगन्धित-तैलाद्यर्पणम् १९३-१९४
७६. चन्दनार्पणं भेदाश्च १९५
७७. पुष्पभेदाः १९५
७८. निषिद्धपुष्पाणि १९६
८९. देवताभेदेन पुष्पभेदाः १९६-१९९
८०. माला तस्या भेदाश्च १९९-२०३
८१. पुष्पाभावे प्रवालादिभिः पूजनम् २०३
८२. पुष्पोपचारान्ते आवरणार्चनम् २०३
८३. देवाङ्गपूजनम् २०४-२०५
८४. इन्द्रादिलोकपालानां ध्यानानि २०५
८५. धूपभेदाः २०६-२०८
८६. दीपभेदाः २०८-२१०
८७. दीपपदार्थः २१०

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

८८.	नैवेद्यनिवेदनम्	२१०-२११
८९.	पुष्पाञ्जलिः	२११-२१३
९०.	होमविधिः	२१३
९१.	ताम्बूलार्पणम्	२१४
९२.	उपचारमुद्रा	२१४-२१६
९३.	वलिदानम्	२१६-२१९
९४.	जपविधिः अर्पणञ्च	२१९
९५.	गीतवादित्रं परिक्रमा च	२१९
९६.	प्रदक्षिणभेदाः	२२०
९७.	प्रणामभेदाः	२२०
९८.	अस्त्रदेवतापूजनम्	२२१

चतुर्थस्तरङ्गः

१.	कुण्डसंस्कारः	२२२-२२३
२.	कुण्डे पूजनक्रमः	२२४
३.	कुण्डेऽग्नेरानयनम्	२२४
४.	क्रव्यादंशपरित्यागः	२२५-२२६
५.	अग्निस्थापनम्	२२७
६.	मुखेनैव अग्निधमनम्	२२८
७.	अग्निप्रार्थना	२२८
८.	अग्नेः सप्तजिह्वानाम	२२९
९.	अङ्गेषु अग्नेर्न्यासः	२२९-२३०
१०.	अग्नेर्ध्यानम्	२३१
११.	वेदीपरितः दर्भसंस्तरणम्	२३२
१२.	अग्नेर्ध्यानपूर्वकं यजनम्	२३३-२३४
१३.	होम-द्रव्यविशेषः	२३५
१४.	कुण्डस्योत्तरे प्रणीताप्रोक्षणीपात्र-स्थापनम्	२३६
१५.	स्रुक्स्रुवयोः स्थापनम्	२३६
१६.	अज्यस्थाली निधापनम्	२३७

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

१७.	पात्रासादनम्	२३७
१८.	ब्राह्मणवरणम्	२३८
१९.	कुशाग्रप्रतापनम्	२३८
२०.	घृतसंस्कारः	२३९
२१.	घृतस्य षट्संस्काराः	२४०
२२.	स्रुवधारणविधिः	२४०
२३.	होमे मुद्रात्रयम्	२४१
२४.	अग्नेः गर्भाधानादिसंस्काराः	२४२
२५.	वह्नेः नालापनयनम्	२४३-२४५
२६.	संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुपाकः	२४५
२७.	चरोर्होमः	२४५-२४७
२८.	दन्तधावनमधिवासश्च	२४७
२९.	प्रातःरात्रौ दृष्टस्वप्नस्य गुरवे निवेदनम्	२४७
३०.	शुभ स्वप्नाः	२४७-२५२
३१.	अशुभस्वप्नाः	२५२-२५४
३२.	दुःस्वप्नशान्तेरुपायाः	२५४
३३.	प्रातरुत्थाय होमः	२५४-२५६
३४.	होमस्य शुभतापरीक्षणम्	२५६
३५.	यागगृहप्रवेशः	२५७
३६.	अध्वशोधनम्	२५७-२६०
३७.	पूर्णाहुतिः	२६०-२६१
३८.	आवाहितान् देवान कलशेऽऽनीय कृष्णैक्यं भावयेत्	२६२
३९.	पुनः सम्पूज्य आहुतिं दद्यात्	२६३
४०.	अग्निं सम्पूज्य पुनः पूर्णाहुतिं कुर्यात्	२६५
४१.	पूर्णपात्रदानम्	२६३
४२.	शिष्यस्य चक्षुषी बद्ध्वा पुष्पाञ्जलिं करे दद्यात्	२६३
४३.	शिष्यदेहे देयमन्त्रस्य न्यासः	२६३-२६४
४४.	मन्त्रावाहनम्	२६४

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

४५.	देवसकासाङ्कुरप्रार्थनम्	२६४
४६.	क्षमाप्रार्थनम्	२६४
४७.	देवमुद्वासनम्	२६५
४८.	निर्माल्यवासिनीं पूजयित्वा देवान् विसर्जयेत्	२६५
४९.	शिष्याभिषेकः	२६५
५०.	शिष्याय वासः परिधानम्	२६६
५१.	शिष्यदेहे मातृकां न्यसेत्	२६६
५२.	द्विजेभ्यो दक्षिणकर्णे त्रिवारं मन्त्रं दद्यात्	२६७
५३.	स्त्रीशूद्रेभ्यो वामकर्णे मन्त्रं दद्यात्	२६७
५४.	शिष्याय गणेशमन्त्रदानम्	२६८
५५.	गुरोः सकाशं त्रिदिनं निवसेत्	२६८
५६.	गुरोः दक्षिणादानम्	२६९
५७.	ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानम्	२६९
५८.	ब्राह्मणभोजनम्	२७०
५९.	स्वयं प्रसादग्रहणम्	२७०
६०.	वीरदीक्षादानम्	२७१-२७२

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ग्रन्थान्तर्गत-उद्धृत-ग्रन्थनामानि

१. अगस्त्यसंहिता
२. अङ्गिरा
३. अग्निपुराणम्
४. अमरकोशः
५. आगमकल्पद्रुमः
६. आगमसमुच्चयः
७. आगमसारः
८. आचारकुसुमावली
९. आचार्यः
१०. आदियामलम्
११. उड्डामरतन्त्रम्
१२. उड्डीशः
१३. उत्तरतन्त्रम्
१४. उमामहेश्वरः
१५. एकवीराकल्पः
१६. कमलाकरभट्टः
१७. कल्पद्रुमतन्त्रम्
१८. कल्पलता
१९. क्रमदीपिका
२०. कामधेनुतन्त्रम्
२१. कात्यायनी तन्त्रम्
२२. कालानलतन्त्रम्
२३. कालिकापुराणम्
२४. कालिकार्णवः
२५. कालिकोद्भवः
२६. कालीकल्पः
२७. कालीक्रमः
२८. कालीतन्त्रम्
२९. क्रियाकाण्डशेखरः
३०. क्रियासारः
३१. क्रियासिद्धान्तसंग्रहः
३२. कुम्भसंभवः
३३. कुमारीकल्पः
३४. कुमारीतन्त्रम्
३५. कुलचूड़ामणिः
३६. कुलरत्नावलिः
३७. कुलसारः
३८. कुलामृत दीपिका
३९. कुलात्मिकाम्नायन्तत्रम्
४०. कुलार्णवः
४१. कुलावतारः
४२. कुलोड्डीशः
४३. कौलावलीयम्
४४. गन्धर्वतन्त्रम्
४५. गणेशविमर्शिणी
४६. गुह्यातन्त्रम्
४७. गोपालपद्धतिः
४८. गोरक्षशतकम्

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

४९. गोरक्षसंहिता
५०. गौरीयामलम्
५१. चन्द्रपीठम्
५२. चन्द्रिका
५३. चामुण्डातन्त्रम्
५४. छान्दोगपरिशिष्टः
५५. ज्योतिर्निबन्धः
५६. डामरतन्त्रम्
५७. तत्त्वकौमुदी
५८. तत्त्वसारसंहिता
५९. तत्त्वार्णवः
६०. तन्त्रचिन्तामणिः
६१. तन्त्रचूड़ामणिः
६२. तन्त्रदीपः
६३. तन्त्रराजः
६४. तन्त्रसारः
६५. तन्त्रविधानमुक्तावलिः
६६. ताराकल्पः
६७. तारार्णवः
६८. तारिणीतन्त्रम्
६९. तारोपनिषद्
७०. तिथितत्त्वम्
७१. तिथिनिर्णयः
७२. त्रिपुरार्णवः
७३. त्रिपुरासारसमुच्चयः
७४. त्रिशक्तिरत्नम्
७५. त्रिशक्तिरत्नाकरः
७६. त्रैपुरपद्धतिः
७७. तूर्णायागः
७८. दक्षिणामूर्तिकल्पः
७९. दक्षिणामूर्तिसंहिता
८०. दत्तात्रेययामलम्
८१. दुर्गाभक्तितरङ्गिणी
८२. दुर्गोत्सवः
८३. देवर्षियामलम्
८४. देवीपुराणम्
८५. देवीयामलम्
८६. देवलोक्तिः
८७. नन्दिकेश्वरपुराणम्
८८. नन्दिकेश्वरसंहिता
८९. नवदुर्गाकल्पः
९०. नवरत्नेश्वरः
९१. नवरात्रनिर्णयः
९२. नारदपञ्चरात्रम्
९३. नारायणीयः
९४. नारायणीयतन्त्रम्
९५. निबन्धः
९६. निरुत्तरतन्त्रम्
९७. निर्णयसिन्धुः
९८. निर्णयामृतम्
९९. नृसिहचरणार्चनपद्धतिः
१००. नृसिहसंहिता
१०१. नीलतन्त्रम्
१०२. पद्मपुराणम्

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

१०३. पदार्थादर्शटीका
१०४. परातन्त्रम्
१०५. पशुकल्पः
१०६. पाशवकल्पः
१०७. पिङ्गलामतम्
१०८. पिङ्गलामन्त्र-तन्त्रप्रकाशः
१०९. पुराणचन्द्रिका
११०. पूर्णपद्धतिः
१११. पूर्णयागः
११२. पैठीनसिः
११३. प्रकटयोगिनी
११४. प्रतिष्ठासार संग्रहः
११५. प्रत्यङ्गिराकल्पः
११६. प्रपञ्चसारः
११७. प्रत्यङ्गिराकल्पः
११८. प्रयोगसारः
११९. फेत्कारिणीतन्त्रम्
१२०. बह्वृचपरिशिष्टः
१२१. बालातन्त्रम्
१२२. बालार्चनपद्धतिः
१२३. बृहच्छीक्रमसंहिता
१२४. बृहद्गौतमीयम्
१२५. बृहदुत्तरतन्त्रम्
१२६. बृहत्सिद्धान्तसारः
१२७. बृहद्वशिष्ठसंहिता
१२८. बृहन्मत्स्यसूक्तम्
१२९. ब्रह्मयामलम्
१३०. ब्रह्मसंहिता
१३१. ब्रह्मवैवर्तसंहिता
१३२. ब्रह्माण्डपुराणम्
१३३. भविष्यपुराणम्
१३४. भविष्योत्तरपुराणम्
१३५. भागवतमहापुराणम्
१३६. भावचुड़ामणिः
१३७. भावनिर्णयः
१३८. भुवनेश्वरीतन्त्रम्
१४९. भूतडामरः
१४०. भूतभैरवः
१४१. भूतशुद्धितन्त्रम्
१४२. भृगुवचनात्
१४३. भैरवतन्त्रम्
१४४. भैरवीतन्त्रम्
१४५. भैरवयामत्लम्
१४६. भोजराजीयः
१४७. मत्स्यसूक्तम्
१४८. मत्स्यपुराणम्
१४९. मदनतन्त्रम्
१५०. मन्त्रचूड़ामणि
१५१. मन्त्रमुक्तावलिः
१५२. मन्त्रतन्त्रप्रकाशः
१५३. मरीचिकल्पः
१५४. महाकपिलपञ्चरात्रम्
१५५. महाकालसंहिता
१५६. महाथर्वणसंहिता

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

१५७. महाहारतन्त्रम्
१५८. महोग्रताराकल्पः
१५९. मातृकार्णवः
१६०. मानसोल्लासः
१६१. मायातन्त्रम्
१६२. मालिनीतन्त्रम्
१६३. माहेश्वरतन्त्रम्
१६४. मुक्तावलिः
१६५. मुण्डमालातन्त्रम्
१६६. मुहूर्त चिन्तामणिः
१६७. मेरुतन्त्रम्
१६८. यक्षडामरः
१६९. याज्ञवल्क्यसंहिता
१७०. योगिनीतन्त्रम्
१७१. योगिनीहृदयम्
१७२. रत्नसागरः
१७३. रत्नावलिः
१७४. राघवभट्टः
१७५. राजमार्तण्डः
१७६. रामतापिन्युपनिषद्
१७७. रुद्रयामलम्
१७८. लक्षणसंग्रहः
१७९. लघुतिथिनिर्णयः
१८०. लिङ्गागमः
१८१. लिङ्गपुराणम्
१८२. वक्रतुण्डकल्पः
१८३. वज्रयोगिनीमिश्रकृतसंग्रहः
१८४. वर्णकोशः
१८५. वसन्तललितभैरवी
१८६. वसिष्ठसंहिता
१८७. वाडवानलीयः
१८८. वामकेश्वरतन्त्रम्
१८९. वामदेवसंहिता
१९०. वायवीयसंहिता
१९१. वाराहीतन्त्रम्
१९२. वासिष्ठी
१९३. वास्तुशास्त्रम्
१९४. विशुद्धेश्वरतन्त्रम्
१९५. विश्वरूपनिबन्धः
१९६. विश्वसारः
१९७. विष्णुयामलम्
१९८. विष्वक्सेनसंहिता
१९९. वीरकल्पः
२००. वीरतन्त्रम्
२०१. वीरचूड़ामणिः
२०२. वैशम्पायनसंहिता
२०३. वैष्णवीकल्पः
२०४. शक्तियामलम्
२०५. शक्तिसङ्गमतन्त्रम्
२०६. शालिहोत्रः
२०७. शारदातिलकः
२०८. श्यामापद्धतिः
२०९. श्यामारहस्यम्
२१०. श्रीविद्यापद्धतिः

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

२११. श्रुतिसिद्धान्ततन्त्रम्
२१२. शैवागमः
२१३. षडन्वयमहातन्त्रम्
२१४. सिद्धान्तशेखरः
२१५. सिद्धान्तसंग्रहः
२१६. सिद्धिनाथसंहिता
२१७. सिद्धेश्वरीमतम्
२१८. सुधार्णवः
२१९. सुन्दरीरहस्यवृत्तिः
२२०. सुन्दरीस्तवः
२२१. सुरेन्द्रसंहिता
२२२. सोमभुजङ्गावलिः
२२३. सोमशम्भुतन्त्रम्
२२४. सोमशम्भुपद्धतिः
२२५. सौत्रामणितन्त्रम्
२२६. सौरपद्धतिः
२२७. सौरिपुराणम्
२२८. हयशीर्षपञ्चरात्रम्
२२९. हेमाद्रिः
२३०. ज्ञानमाला
२३१. ज्ञानार्णवः

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीप्रतापसिंहसाहप्रणीतः

पुरश्चर्यार्णवः

अथ प्रथमस्तरङ्गः

।। श्रीदक्षिणामूर्तिगुरुभ्यो नमः ।।

♦♦ ♦♦ ♦♦

शुण्डादण्डप्रचण्डप्रहतिहठदलत्प्रौढदोर्दण्डदृप्य-
दैत्येन्द्रानीकशुण्डोत्कररचितसमित्ताण्डवक्षोणिशोभः ।
प्रत्यूहध्वान्तधामाधिपतिरधिपतिः सिद्धसिद्धो गणानां
दद्याददीन्द्रकन्यास्मरहरनयनानन्दसंवर्द्धनो वः ।।१।।

ब्रह्मोमाधवमाधवात्मकतनुश्छायाऽऽननप्रस्फुरन्-
मुग्धाऽम्भोजमधुव्रताभनयनः साक्षी जगत्कर्मणः ।
ध्वान्तध्वस्तसमस्तविष्टपपरित्राणे निरस्तश्रम-
स्तिग्मांशुस्त्रिदशाग्रणीस्त्रिभुवनस्तुत्योऽस्तु वः श्रेयसे ।।२।।

सद्भक्तिप्रणमद्विधित्रिपुरजिद्वृत्राऽहिताद्यामर-
श्रेष्ठश्रेणिकिरीटकोटिविलसद्रत्नांशुनीराजितम् ।
यत् स्मृत्वा सुधियस्तरन्ति सहसा संसारवारां निधिं
तद्विष्णोश्चरणाम्बुजं दिशतु वः श्रेयो नृसिंहाकृतेः ।।३।।

यच्छक्तिः प्रकृतिस्ततो महद्भूतत्त्वं ततोऽहङ्कृति-
स्तन्मात्राणि ततश्च भूतनिवहस्तेभ्यः पृथिव्यादिकः ।
भूतेभ्यः करणानि चेति जगदुत्पन्नं यतः सोऽव्ययः
पायाच्चन्द्रकलाऽवतंसरुचिरः साऽनुग्रहो वः शिवः ।।४।।

अव्यक्तो मुक्तिमार्गो निगमनिगदितो दुर्ग इत्यागमज्ञाः
स्वाऽविद्यादीनपोह्यत् पदयुगममृतं लेभिरे भावयन्तः ।
पायात्सा सैरिभघ्नी भवसलिलनिधेस्तारिणी रक्षणीति
ब्रह्माद्यैरद्वितीयेति च सततनुता सिद्धविद्याऽऽदितो वः ।।५।।

नत्वा श्रीगणनायकं दिनमणिं विष्णुं पशूनां पतिं
दुर्गां दुर्गतितारिणीं भगवतीं गुह्येश्वरीमीश्वरीम् ।
श्रीमत्साहप्रतापसिंहधरणीपालेन नानाऽऽगमान्
दृष्ट्वा सर्वजनोपकारकपुरश्चर्य्यार्णवस्तन्यते ।।६।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

औदार्येण तपःसुतं सुमहता शौर्येण कर्णद्विषं
सौन्दर्येण मनोभवं जलनिधिं गाम्भीर्यधैर्यादिभिः ।
कीर्त्या चन्द्ररुचं श्रिया हरिहयं भानुं प्रतापेन च
क्ष्मायां निर्जरपादपान् वितरणैर्निर्जित्य यो राजते ।।७।।

तस्य क्षोणीमघोनः समरविजयिनोऽशेषशास्त्रार्थविद्भिः
सद्भिः संशोधनीयः सुविमलमतिभिः सम्यगेष प्रबन्धः ।
विद्वद्विद्वेषतर्षैर्विमलपरगुणोत्कर्षविध्वस्तहर्षैः
रोषाद्दोषैकजिज्ञासुभिरतिमलिनैर्दूष्यतां दुर्विदग्धैः ।।८।।

विद्वद्भावाऽनभिज्ञैः प्रसभमयमवज्ञायमानोऽप्यनार्यै-
र्न्न स्यादस्मत्प्रबन्धः कथमिव विदुषां मानसोल्लासहेतुः ।
गुञ्जापुञ्जाऽनुरक्तैर्विपिनपरिसरे भिल्लदारैर्विमुक्ता
मुक्ताः किं नाद्रियन्ते दरदलितनवाम्भोजपत्रायताक्ष्यः ।।९।।

अत्रादौ देवतानां स्मरहरगदितान् साधु साम्नायभेदान्
भेदानाद्ये तरङ्गे कति चन विदितान् दर्शयामस्तदूर्ध्वम् ।
कालीकंसाऽरितारारघुवरमुरजिच्छैलजावल्लभाना-
मैक्यं युग्मक्रमेणाऽऽगमगदितमभेदश्च शक्तित्रयस्य ।।१०।।

रामस्य वक्ष्ये शिवशक्तिरूपता-
मैक्यं च सीताहिमशैलकन्ययोः ।
श्रीरामकामाऽन्तकयोरपि क्रमा-
दैक्यं ततो दैवतपञ्चकस्य ।।११।।

ततः परं तान्त्रिकमार्गभेदान्
वक्ष्यामि तेषामधिकारिणश्च ।
ततश्च भेदानपि वैष्णवानां
ततः परं पाशुपतप्रभेदान् ।।१२।।

उपासनां चापि बहुप्रभेदा-
मदीक्षितानां तदनर्हतां च ।
ततश्च दीक्षामनुसद्गुरूणां
वक्ष्यामि माहात्म्यमनुक्रमेण ।।१३।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ततः प्रवक्ष्ये गुरुशिष्यलक्षणं
निषिद्धयोर्लक्षणमेतयोस्ततः ।
ततो गृहीतस्य मनोरहेयता-
मसद्गुरूपात्तमनोश्च हेयताम् ।।१४।।
पित्रादिमन्त्रग्रहणे निषेधं
विधिं च मन्त्रेष्वधिकारिणश्च ।
स्वप्नाप्तमन्त्रस्य च संस्क्रियाश्च
वक्ष्यामि चक्राणि च तन्निषेधान् ।।१५।।
ततो द्वितीये रुचिरे तरङ्गे
वक्ष्यामि दीक्षोचितकालदेशान् ।
मन्त्रेषु शापानपि देवताना-
मुक्त्वा तदुद्धारविधिं च वक्ष्ये ।।१६।।
ततश्च संस्कारविधिं मनूनां
तज्जागृतिं भूमिपरीक्षणं च ।
वक्ष्यामि शल्योद्धरणप्रकारान्
वास्तोर्विधिं मण्डपलक्षणं च ।।१७।।
कुण्डानि च स्रुक्स्रुवयोश्च लक्षणं
तत्रैव वक्ष्यामि ततोऽङ्कुराऽर्पणम् ।
दीक्षां प्रवक्ष्यामि ततः क्रियावतीं
तरङ्गयोस्तत्र तृतीयतुर्य्ययोः ।।१८।।
दीक्षाविधौ तत्र तृतीयवीचौ
वक्ष्यामि तावद्वरणं गुरूणाम् ।
ततश्च ऋत्विग्वरणं प्रवक्ष्ये
यद्दन्तकाष्ठस्य परीक्षणं तत् ।।१९।।
द्वाराऽर्चनं यागगृहप्रवेशं
पूजोपयुक्तानि च मण्डलानि ।
ततः सपर्याविधिमागमोक्तं
वक्ष्ये घटस्थापनपूर्वकं च ।।२०।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तुर्य्ये तरङ्गेऽखिलमग्निकार्य्यं
वक्ष्ये ततः पायसभोजनं च ।
गुरोः सशिष्यस्य ततोऽभिधास्ये
स्वापं ततः स्वप्नपरीक्षणं च ।।२१।।
तत्रैव दीक्षादिवसोचितानि
कर्माण्यशेषाणि मनोः प्रदानम् ।
व्यक्तीकरिष्याम्यथ पञ्चमे तु
प्रयोगमस्याः सकलं तरङ्गः ।।२२।।
संक्षेपदीक्षां च ततः प्रवक्ष्ये
ततः परं वर्णमयीं च दीक्षाम् ।
कलावतीं नाम ततश्च दीक्षां
ततः परं वेधमयीं च दीक्षाम् ।।२३।।
वक्ष्यामि पाञ्चायतनीश्च दीक्षाः
स्मार्ती ततो मानसिकीं च दीक्षाम् ।
यौगीं च दीक्षां तदनन्तरं दृग्-
दीक्षां ततः स्पर्शमयीं च दीक्षाम् ।।२४।।
दीक्षां प्रवक्ष्यामि ततश्च वाचिकीं
मान्त्रीं च हौत्रीं च ततः समासतः ।
शास्त्रीं वदिष्यामि तथाऽऽभिषेकिकीं
तत्रैव संक्षिप्ततरां च शाम्भवीम् ।।२५।।
ततः प्रवक्ष्याम्युपदेशदीक्षां
ततोऽभिधानं क्रमदीक्षणस्य ।
पूर्णाऽभिषेकं च ततोऽभिधास्ये
मनोर्ग्रहं देशिकमन्तरेण ।।२६।।
षष्ठे तरङ्गेऽथ पुरस्क्रियाया
निरूपयिष्यामि विधिं समग्रम् ।
तत्रापि तावत् समयं च देशान्
वक्ष्यामि वक्ष्ये तत आसनानि ।।२७।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मालाप्रभेदानपि तत्र वक्ष्ये
रुद्राक्षमाहात्म्यमपि प्रसङ्गात् ।
तत्रैव मालाग्रथनप्रकारं
वक्ष्यामि संस्कारविधिं च तस्याः ।।२८।।
मुद्राणामपि लक्षणानि नियमान् हेयानि देयानि च
प्रायश्चित्तमनेकमुक्तनियमभ्रष्टोपयुक्तं नरः ।
सक्षोणीगृहकूर्मचक्ररचनां शाक्तानि पीठानि च
प्रातःकृत्यमथोऽजपाविधियुतं वक्ष्यामि तत्रैव च ।।२९।।
शौचं तत्र च दन्तधावनविधिं स्नानं च नानाविधं
तन्त्रोक्तं तिलकस्य धारणविधिं तद्वद्विभूतेरपि ।
सन्ध्योपासनदेवतर्पणविधिं नित्यार्चनं तादृशं
होमं प्रस्तुतकर्मणश्च विधिवद्वक्ष्ये ततः सक्रमम् ।।३०।।
यन्त्रस्य निर्माणमथ प्रमाणं
ततः प्रतिष्ठाविधिमागमोक्तम् ।
वक्ष्ये मनूनामथ सूतकित्वं
स्वापं प्रबोधं च शिखाश्रितं च ।।३१।।
वक्ष्यामि तत्रैव च कुल्लुकामनुं
सेतुं च निर्वाणमपि क्रमागतम् ।
तत्रैव मन्त्रं रसनाविशोधनं
ततश्च मन्त्राऽवयवान् हरेरितान् ।।३२।।
जपस्य वक्ष्यामि ततो विधानं
होमव्यवस्थामथ तर्प्पणं च ।
ततोऽभिषेकस्य विधिं प्रवक्ष्ये
ततः परं ब्राह्मणभोजनं च ।।३३।।
ततोऽभिधास्यामि ससिद्धिलक्षणाः
सोपायवर्गाश्च पुरस्क्रियाऽभिधाः ।
सर्वास्तरङ्गे रुचिरे च सप्तमे
सदूतिकायागसवीरसाधनाः ।।३४।।
ततोऽष्टमे चारुतमे तरङ्गे

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ततोऽष्टमे चारुतमे तरङ्गे
गणाधिपस्याथ रवेश्च विष्णोः ।
मत्स्यस्य कूर्मस्य वराहमूर्त्ते-
स्तदीयशक्तेश्च तथा धरिण्याः ।।३५।।
श्रीदिव्यसिंहस्य च वामनस्य
त्रिविक्रमस्याऽथ कुठारपाणेः ।
श्रीरामचन्द्रस्य च भूसुताया-
स्ततः प्रलम्बासुरवैरिणश्च ।।३६।।
कृष्णस्य बुद्धस्य तथैव कल्किन-
स्ततो हयग्रीवरथाङ्गरूपयोः ।
अनन्तसंज्ञस्य च गोपसुन्दरी-
मूर्त्तेस्ततः श्रीधरसंज्ञकस्य ।।३७।।
शिवस्य मृत्युञ्जयनीलकण्ठ-
श्रीदक्षिणामूर्तिपुरस्सरैश्च ।
सक्षेत्रपालैर्बटुकादिरूपै-
र्भेदैरनेकैः सहितस्य तद्वत् ।।३८।।
मुरारिदेहार्द्धभृतः पुरारे-
स्ततो भवान्याश्च गरुत्मतश्च ।
सकार्त्तवीर्यस्य समीरसूनोः
स्मरस्य वक्ष्यामि मनूननेकान् ।।३९।।
एषां च ऋष्यादिपुरस्सराणि
ध्यानानि वक्ष्यामि पुरस्क्रियाश्च ।
प्रत्येकपूर्वं विधिमत्र नैषां
वक्ष्ये प्रबन्धस्य गुरुत्वभीतेः ।।४०।।
स्वैः स्वैः प्रभेदैः सहितास्ततो महा-
विद्यास्तरङ्गे नवमे दश क्रमात् ।
वक्ष्यामि तासां च पुरस्क्रियाविधिं
नीलक्रमादीनपि भावसंयुतान् ।।४१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ततस्त्रिलोकाऽर्च्चितपादुकाया
वाग्देवताया दशमे तरङ्गे ।
तत्रैव देव्यास्त्वरिताऽभिधायाः
क्लिन्नाऽन्नपूर्णादिसमन्वितायाः ।।४२।।
प्रत्यङ्गिराया अथ कुब्जिकायाः
सुरापगायाश्च सवाग्भवायाः ।
चण्डादिकानां च ततो ग्रहाणां
ग्रहप्रसूनामथ दिग्युतानाम् ।।४३।।
मन्त्रान् प्रवक्ष्यामि पुरस्क्रियान्ता-
नथाऽभिधास्ये जननीं श्रुतीनाम् ।
न्यासानशेषान् क्रमतश्च तस्या
ध्यानं च यन्त्रं यजनक्रमं च ।।४४।।
तस्याः सपर्याविधिमप्यशेषं
मुद्राश्च वक्ष्यामि पुरस्क्रियाश्च ।
तारस्य पौरश्चरणं विधानं
मृत्युञ्जयश्रौतमनोस्तथैव ।।४५।।
रुद्राऽध्यायपुरस्क्रिया बहुविधैः सौम्यैः समं वक्ष्यते
सूक्तानां च पुरस्क्रियाविधिमथ श्रौतान् ग्रहाणां मनून् ।
तेषां च त्रिपुरारिभाषितपुरश्चर्याऽभिधानं ततो
हव्यानामपि च प्रमाणमखिलं वक्ष्यामि सङ्क्षेपतः ।।४६।।
तरङ्ग एकादश उक्तरीत्या
दुर्गामनूनामथ तान्त्रिकाणाम् ।
वक्ष्यामि पौरश्चरणं विधानं
दुर्गोत्सवस्यापि विधिं समग्रम् ।।४७।।
बलिप्रदानस्य विधिं पशूनां
वस्त्वन्तराणामपि दैवतानि ।
तत्रैव वक्ष्यामि कुमारिकायाः
पूजाविधानं च शिवाबलिं च ।।४८।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्रैव रेवन्तहयेभपूजा-
विधिं प्रयोगान् नवरात्रकृत्यम्[1]।
तथैव वक्ष्यामि शिवोपदिष्टं
नीराजनं खञ्जनदर्शनं च ।।४९।।
ततस्तरङ्गे चरमे मनोरमे
ब्राह्मादिमन्त्रान् सपुरस्क्रियाविधीन् ।
गोरक्षनाथस्य मनूंस्तथाविधान्
वक्ष्ये ततस्तादृशशीतलामनुम् ।।५०।।
यन्त्राण्यथो यन्त्रपुरस्क्रियाया
विधिं ततो भूतलिपिं[2] च तस्याः ।
तत्रैव पौरश्चरणं विधानं
वक्ष्ये लिपिन्यासपुरस्क्रियाश्च ।।५१।।
विद्योतयन्तीमथ मातृकाया-
स्त्रिलोहमुद्रामतुलप्रभावाम् ।
तत्रैव संस्कारविधिं च तस्या-
स्तथैव वक्ष्ये नवरत्नमुद्राम् ।।५२।।
षोढान्याससहस्रनामकवचस्तोत्रान्तराणां तत-
स्तद्वत् सप्तशतीस्तवस्य च पुरश्चर्याऽभिधानं क्रमात् ।
तत्पाठस्य विधिं फलैश्च सहितं होमप्रयोगाऽन्वितं
मन्त्राणां च विभागमस्य तदनु प्रश्नस्य वक्ष्ये विधिम् ।।५३।।
प्राणायामपुरस्क्रिया बुधवरैर्वेद्या ततो वक्ष्यते
मन्त्राणां च पुरस्क्रियामपि विना सिद्धिप्रकारोऽपि वा ।
नानाभैरवयोगिनीसुरवधूज्वालामुखीनां क्रमा-
दन्यासामपि च क्षितेरपि पुरश्चर्य्याऽन्वितं साधनम् ।।५४।।

तत्र पुरश्चर्य्याया मन्त्रसिद्धिफलकदेवताऽऽराधनविशेषरूपत्वादाराध्यदेवताया अभ्यर्हितत्वेन षडाम्नायाऽन्तर्गतदेवतास्तावन्निरूप्यन्ते । तत्र गणेशविशेषस्य मन्त्रनिष्ठं किञ्चिद्वैलक्षण्यमादाय षडाम्नायवृत्तित्वमुक्तं मेरुतन्त्रे—

---

१. कृत्यानिति पाठान्तरम् ।

२. भूतबलिमिति पाठान्तरम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एकबीजात्मकं वक्ष्ये विघ्नमन्त्रं सुसिद्धिदम् ।
तत्रादौ वैदिकानां तु गकारः केवलो मतः ।।५५।।
दक्षिणानां बिन्दुयुक्तो द्विबिन्दुः पूर्वमार्गिणाम् ।
एतद्द्वययुतः पश्चादूर्ध्वाऽऽम्नाये च गौमिति ।।५६।।
ग्लौमुत्तरे गोमिति च पातालाऽऽम्नाय[1] ईरितम् ।

अत्र दक्षिणाऽऽम्नाये लक्ष्मीगणेशहरिद्रागणेशादयः, ऊर्द्ध्वाऽऽम्नाये महागणपत्यादयः, पूर्वाऽऽम्नाये विरिञ्चिगणनायकादयः, पश्चिमाऽऽम्नाये क्षिप्रप्रसादनगणेशादयः, उत्तराऽऽम्नाये उच्छिष्टगणेशादय, इति भूयांसो गणेशभेदा मेरुतन्त्रे द्रष्टव्याः ।

सूर्यस्य द्वांदशभेदवतोऽपि दक्षिण एवाऽऽम्नायः । तदुक्तं तत्रैव—

एक एवाऽस्य चाऽऽम्नायो दक्षिणः परिकीर्तितः ।।५७।।
यथाऽयं यवनं विप्रं सममेव करैः स्पृशेत् ।
उपासना तथैवाऽस्य स्वधर्माऽऽचारपूर्विका ।।५८।।
चतुर्युगेषु प्रत्यक्षो देवोऽयं सर्वसम्मतः ।
सर्वेषामेव देवानां नेत्रभूतो जगत्पतिः ।।५९।।

तदुक्तं द्वादशभेदाः—

वरुणः सूर्य्यवेदाङ्गौ भानुरिन्द्रो रविस्तथा ।
गभस्तिस्तु यमः स्वर्णरिताश्चाऽथ दिवाकरः ।।६०।।
मित्रो विष्णुरिति प्रोक्ता आदित्या द्वादश क्रमात् ।
तपन्ति माघादारभ्य क्रमादमिततेजसः ।।६१।। इति तत्रैवोक्ताः ।

विष्णोः शिवस्य चाऽऽम्नायप्रयुक्तभेदोऽनुपलभ्यमानः । अवतारमन्त्रध्यानादिप्रयुक्तास्त्वनन्ता एव भेदाः, तेषु कतिचिद्भेदाः पुरश्चरणप्रकारकथनाऽवसरे स्फुटीभविष्यन्तीति अत्र नोक्ताः । देवीभेदानामनन्तत्वेन वक्तुमशक्यत्वेऽपि वाडवानलीयतन्त्रोक्ताः कतिचिद् भेदा इह प्रदर्श्यन्ते । तदुक्तं वाडवानलीयतन्त्रे—

एकैवाऽऽद्या जगत्सूतिः सच्चिदानन्दविग्रहा ।
तत्तद्विभूतिभेदेन भिन्नाऽनेकत्वमागता ।।६२।।

---

१. पातालाऽऽम्नाये=अधराऽऽम्नाये ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पूर्णेशी भुवनेशानी ललिता चाऽपराजिता ।
लक्ष्मीः सरस्वती वाणी पारिजातपदाऽङ्किता ।।६३।।
अन्नपूर्णा जयाद्याश्च पूर्वाम्नायसमाश्रिताः ।
निशेशी दक्षिणा काली बगला छिन्नमस्तका ।।६४।।
भद्रा तारा च मातङ्गी दक्षिणाऽऽम्नायदेवताः ।
बहुप्रभेदसंयुक्ता कुब्जिका च कुलालिका ।।
मातङ्ग्यमृतलक्ष्म्याद्याः पश्चिमाऽऽम्नायदेवताः ।।६५।।

एतेन मातङ्ग्या आम्नायद्वयवृत्तित्वमाहितम्,[१] दक्षिणाऽऽम्नायेऽपि तस्या अभिधानात् । तथा—

सिद्धिलक्ष्मीर्गुह्यकाली महाभीमसरस्वती ।
धूम्रा कामकला काली महाकाली कपालिनी ।।६६।।
महाश्मशानकाली च कालसंङ्कर्षिणी तथा ।
प्रत्यङ्गिरा महारात्रिर्योगेशी सिद्धिभैरवी ।।६७।।
एता बहुविधाउक्ताः सर्वविद्योत्तमोत्तमाः ।
उत्तराऽऽम्नायपीठस्थाश्चतुर्वर्गफलप्रदाः ।।६८।।

ताराच्छिन्नमस्तयोरपि उत्तराम्नायवृत्तित्वमुक्तं मुण्डमालायाम्—

भेदास्त्वेकोनपञ्चाशदुत्तराऽऽम्नायवर्त्मनि ।
गुह्यकाली ततः प्रोक्ता सिद्धिलक्ष्मीस्ततः परम् ।।६९।।
स्वर्णकोटीश्वरी[२] तत्र राजराजेश्वरी तथा ।
गुह्येश्वरी तथा प्रोक्ता तथा तारा त्रिरूपिणी ।।७०।।
छिन्नमस्ता महादेवी ततः प्रोक्ताऽतिभीषणा ।
एवंविधास्तु संङ्केताः सदा गोप्याः प्रकीर्तिताः ।।७१।।

वाडवानलीये—

कामेशी ललिता बाला महात्रिपुरसुन्दरी ।
त्रिपुरा भैरवी ह्येता ऊर्ध्वाऽऽम्नायसमाश्रिताः ।।७२।।

ललितायाः पूर्वाम्नायेऽप्युक्तत्वादाम्नायद्वयवृत्तित्वं बोधितम् । क्वचित्त्वरितेति पाठः ।

---

१. वृत्तित्वमविदितमिति पाठान्तरम् ।
२. कोटेश्वरीति क्वचित् पाठः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

योगिनी वज्रपूर्वा च पन्नगी नैर्ऋतेश्वरी ।
अधराऽऽम्नायपीठस्था जैनमार्गप्रपूजिता: ।।७३।।

अत्रैव प्रधानतया भीमादेवी महाकालसंहितायामुक्ता—

निशामयाऽधराऽऽम्नायगोचरान् देवतामनून् ।
यत्राऽऽद्यभूता विख्याता भीमादेवी भयानका ।।७४।। इति ।
कुलबाला च दुर्गा च सर्वाऽऽम्नायप्रपूजिता ।

कुलबाला, कुमारी । तथा—

तयो: पूजा तु सर्वत्र नित्यत्वेनाऽभिधीयते ।।७५।।

तयोर्दुर्गाकुमार्य्यो: । एतास्तु दश देवता महाविद्यात्वेन प्रसिद्धा: । तदुक्तं शक्तिसङ्गमे—

काली तारा छिन्नमस्ता सुन्दरी बगला रमा ।
मातङ्गी भुवनेशानी सिद्धविद्या च भैरवी ।।
धूमावती च दशमी महाविद्या दश स्मृता: ।।७६।।

तत्रैव एतासां प्रत्येकं भैरवमाह—

कालिकाया महाकाल: सुन्दर्य्या ललितेश्वर: ।
तारायाश्च तथाऽक्षोभ्यश्छिन्नाया विकरालक: ।।७७।।
भुवनाया महादेवो धूम्राया: कालभैरव: ।
नारायणो महालक्ष्म्या भैरव्या बटुक: स्मृत: ।।७८।।
मातङ्ग्यास्तु मतङ्ग: स्यादथ वा स्यात् सदाशिव: ।
मृत्युञ्जयस्तु बगला विद्याया: परिकीर्तित: ।।७९।।

ललितेश्वरस्त्रिपुरभैरव:, विकराल: क्रोधभैरव:, कालभैरवो घोर: । यद्यपि रुद्रयामले ताराच्छिन्नमस्तादीनां सद्योजातकालरुद्रादय उक्ता:, तथापि एतेषामेव भैरवाणां नामान्तराणि तत्रोक्तानि न तु भैरवान्तराणीत्यविरोध: । शक्तिसंगमे—

क्रोधभैरवसंयोगाद्दक्षिण्य: सिद्धिदा यथा ।
तथा विद्या: प्रसिध्यन्ति पुंयोगादेव पार्वति ।।८०।।

रुद्रयामले—

केवलं यो जपेच्छाक्तं मनुं शैवं न योजयेत् ।
जन्मकोटिषु जप्तोऽपि न मनु: सिद्धिभाग् भवेत् ।।८१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यस्या देव्यास्तु यो देवः शिवस्तस्याः शिवो भवेत् ।
तेन विद्या महादेवि कलौ सिद्ध्यति सत्वरम् ।।८२।।

मेरुतन्त्रे—

स्त्रीमन्त्रो भोगदः प्रोक्तः पुंमन्त्रो मोक्षदः परम् ।
उभयोपासनं देवा भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।।८३।।

तन्त्रान्तरे—

शक्त्या विना शिवे शुष्के[1] नाम धाम न विद्यते ।
शिवं विना चित्कलानां[2] कलात्वं न क्वचिद् भवेत् ।।८४।।
बीजाऽङ्कुरन्याययोगाच्छिवशक्त्यात्मकं महः ।
सदा जागर्ति देवेशि नानारूपाणि दर्शयेत् ।।८५।।

षडाम्नायदेवताऽऽराधनफलान्याह मेरुतन्त्रे—

दक्षिणोपासकः काल ऊर्ध्वः सायुज्यमाप्नुयात् ।
देवतायास्तथा पूर्वः सारूप्यं लभते परम् ।।८६।।
सामीप्यं चोत्तरो लोके पश्चिमस्त्वैहिकं फलम् ।
लाभस्त्यागश्चोपकारो ह्यधोमार्गेऽप्युदर्क[3]युक् ।।८७।।

काल इति,महाकालस्वरूपी शिव एव भवेदित्यर्थः । यत्तु काले इति सप्तम्यन्तं पदं, तेन दक्षिणोपासक ऊर्ध्वाऽऽम्नायोपासकश्च काले देहाऽन्तसमये सायुज्यमाप्नुयादित्यर्थ इति कैश्चिदुक्तं, तदसत् ।

पञ्चलक्षणसंयुक्तो ब्राह्मणः काल एव सः ।

इति पूर्वग्रन्थविरोधात्—

यत्प्रसादादहं त्वं च जात काल इवाऽपरः ।।८८।।

इत्युत्तरग्रन्थविरोधाच्च । उत्तरो लोके इति, उत्तराऽऽम्नायदेवतोपासकः सालोक्यं प्राप्नुयादित्यर्थः । इदमुत्तराऽऽम्नाये गुह्येश्वर्यादिदेवतोपासकविषयकम् । तदुपासकानां तु चतुर्विधमुक्तिप्राप्तिरुक्ता महाकालसंहितायां मनुस्मृतिप्रकरणे च—

---

१. सूक्ष्मे इति पाठान्तरम् । २. विना चेत् कलानामिति पाठान्तरम् ।
३. उदर्कः फलमुत्तरम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सालोक्यं चैव सामीप्यं सारूप्यं च तृतीयकम् ।
सायुज्यमिति देवेशि मुक्तिरुक्ता चतुर्विधा ।।८९।।
तास्वन्योपासकानां स्यादेकैका मुक्तिरीश्वरि ।
गुह्यकाल्याराधकस्य क्रमान्मुक्तिश्चतुष्टयम् ।।९०।।
जायते नाऽत्र सन्देहस्त्रिपुरघ्नाऽनुशासनात् ।
षडाम्नायेषु देवेशि भूयस्यः सन्ति देवताः ।।९१।।
तासु काश्चित् कृतयुगे त्रेतायां काश्चिदीरिताः ।
द्वापरे फलदाः काश्चित् कलौ काश्चित् फलप्रदाः ।।९२।।
चतुर्युगेषु फलदा दश विद्या मयेरिताः ।
तासु तिस्रो विशिष्यन्ते काली तारा च सुन्दरी ।।९३।।
तिसृष्वपि शिवे तासु[1] कलौ काली विशिष्यते ।
नवविधासु कालीषु[2] गुह्यकाली प्रशस्यते ।।९४।।
अनया सदृशी विद्या नास्ति ब्रह्माण्डगोलके ।
विद्याराज्ञी गुह्यकाली भिद्यते न कदाचन ।।९५।।

नवविधाकाली तत्रैवोक्ता—

काली नवविधा प्रोक्ता सर्वतन्त्रेषु गोपिता ।
आद्या दक्षिणकाली च भद्रकाली तथा परा ।।९६।।
अन्या श्मशानकाली च कालकाली चतुर्थिका ।
पञ्चमी गुह्यकाली च पूर्वं या कथिता मया ।।९७।।
षष्ठी कामकलाकाली सप्तमी धनकालिका ।
अष्टमी सिद्धिकाली च नवमी चण्डिकालिका ।।९८।।

एवमन्यासां भेदा ग्रन्थान्तरेभ्योऽवगन्तव्याः । शक्तिसंङ्गमे—

चतुर्युगानां राज्ञी वै कालिका परिकीर्तिता ।
विद्याराज्ञी सिद्धिविद्या कलौ शीघ्रफलप्रदा ।।९९।।

कालीकृष्णयोरैक्यमुक्तं महाकालसंहितायाम्—

स्त्रीणां त्रैलोक्यजातानां कामोन्मादै[3]कहेतवे ।
वंशीधरः कृष्णदेवः प्रकृतिर्विष्णुरुच्यते ।।१००।।

---

१. तासु तिसृष्वपि शिवे इति पाठान्तरम् ।
२. 'उत्तराऽऽम्नायमध्ये तु' इति 'नवविधासु कालीषु' इत्येतत्स्थाने पाठान्तरम् ।
३. कायोन्मादोति क्व चित् पाठः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

उभयोर्मेलनाद्देवि शिवशक्तिर्हि[1] गीयते ।

कृष्णस्य कालीस्वरूपत्वं, रामस्य तारास्वरूपत्वं, तिसृणां शक्तीनामैक्यं चोक्तं शक्तिसंगमे—

कदाचिदाद्या ललिता पुंरूपा कृष्णविग्रहा ।।१०१।।
लोकसम्मोहनार्थाय स्वरूपं बिभ्रती परम् ।
वेणुनादसमारम्भसर्वसंमोहनक्षमम् ।।१०२।।
कदाचिदाद्या श्रीकाली शैवताराऽस्ति पार्वती ।
कदाचिदाद्या श्रीतारा पुंरूपा रामविग्रहा ।।१०३।।
रावणस्य वधार्थाय देवानां स्थापनाय च ।
दैत्यसंहरणार्थाय पुंरूपं बिभ्रती परम् ।।१०४।।
आद्या तारा महाशक्तिः सैव काली महेश्वरी ।
या महावैष्णवी माया सा महासुन्दरी मता ।।१०५।।
नैव स्त्री न पुमानेषा नैव चापि नपुंसकम् ।
यद्यच्छरीरमाधत्ते युज्यते तेन तेन सा ।।१०६।।

हरिहरयोरैक्यमुक्तं तत्रैव—

एकस्मिन् समये पूर्वं विष्णुरूपावुभावपि ।
विष्णुस्वरूपसिध्यर्थं तपस्तेपे हरः स्वयम् ।।१०७।।
शिवस्वरूपसिध्यर्थं तपस्तेपे हरिः स्वयम् ।
षड्वृन्दयुगसंख्यातमुभौ तपःपरौ शिवे ।।१०८।।
शिवो विष्णुस्वरूपत्वं विष्णुश्च शिवरूपताम्[2] ।
उभौ हरिहरात्मानौ ह्यर्द्धनारीश्वरौ परौ ।।१०९।।
मुख्यरूपमिदं देवि द्वयोः सङ्गममम्बिके ।
तेजःपुञ्जमिदं देवि ब्रह्मरूपं सनातनम् ।।११०।।

रामस्य शिवशक्त्यात्मकत्वं तत्रैवोक्तम्—

रामः शक्तिरिति ख्यातः स शिवः परिकीर्तितः ।
शिवशक्त्यात्मकं ब्रह्म रामरामेति गीयते ।।१११।।

---

१. शिवशक्तीतीति पाठान्तरम् ।
२. विष्णुः शिवस्वरूपताम् इति पाठान्तरम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गौरीसीतयोः शिवरामयोश्चैक्यमुक्तं तत्रैव—

गौरीरूपा परा सीता महासाम्राज्यनायिका ।
रामः परशिवो ज्ञेयो नाऽवतारो नरोऽपि च ।।
यत्परं ब्रह्म विख्यातं तद्रामेत्यक्षरद्वयम् ।।११२।।

रामोपनिषदि—

रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि ।
रामनामपदेनाऽसौ परं ब्रह्माऽभिधीयते ।।११३।।

गणेशादिपञ्चदेवतानामैक्यमुक्तं रुद्रयामले—

गणेशाऽर्कहरीशानां दुर्गारूपा सरस्वती ।
महाश्यामा महाविद्या पूजनीया यथाक्रमम् ।।११४।।
न कुर्य्याद् भेदमेतेषां कौलिको वैष्णवस्तथा ।
गणेशाऽर्कहरीशानदुर्गाणां परमार्थवित् ।।११५।।
पूजयेदैक्यभावेन देवीभक्तश्च बुद्धिमान्[1] ।
देवीचक्रेऽर्चयेत् सर्वान् शिवलिङ्गेऽथ वा शिवे ।।११६।।
शालग्रामशिलायां वा सूर्यपीठेऽथ वा शिवे ।
श्रीगणेश्वरश्चक्रे वा न भेदं कारयेत् सुधीः ।।११७।।
भेदं वै कुरुते यस्तु स शैवः शिवहा भवेत् ।।११८।।

शैव इत्युपलक्षणम् । दशमहाविद्यादशाऽवताराणामैक्यमुक्तं मुण्डमालातन्त्रे—

कृष्णस्तु कालिका साक्षाद् राममूर्तिश्च तारिणी ।
वराहो भुवना प्रोक्ता नृसिंहो भैरवीश्वरी ।।११९।।
धूमावती वामनः स्याच्छिन्ना भृगुकुलोद्भव ।
कमला मत्स्यरूपः स्यात् कूर्मस्तु बगलामुखी ।।१२०।।
मातङ्गी बौद्ध इत्येषा षोडशी कल्किरूपिणी ।।१२१।। इति ।

कालीपदव्युत्पत्तिमाह कामधेनुतन्त्रे—

कालसंकलनात् काली कालग्रासं करोत्यतः ।।१२२।।

---

१. देवीभक्तौ च भक्तिमानिति पाठान्तरम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

त्रिपुराशब्दार्थमाह सुन्दरीस्तवे—

ब्राह्मी रौद्री वैष्णवीति शक्तयस्तिस्र एव हि ।
पुरं शरीरं यस्यां सा त्रिपुरेति प्रकीर्तिता ।।१२३।।

ताराशब्दार्थमाह मत्स्यसूक्ते—

लीलया वाक्प्रदा चैव तेन नीलसरस्वती ।
तारकत्वप्रदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ।।
उग्राऽऽपत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्तिता ।।१२४।।

आम्नायभेदेन मार्गभेदनिर्णयमाह वाडवानलीये—

पूर्वाऽऽम्नाये दक्षमार्गो वामः स्यात् पश्चिमे परे ।
दक्षिणोत्तरयोरूर्ध्वे मार्गौ तौ वामदक्षिणौ ।।१२५।।
विहाय सर्वं सर्वत्र कौलमार्गः प्रशस्यते ।।१२६।।

मार्गत्रयव्यवस्था च तत्रैव—

योगात् पञ्चमकाराणां वामहस्तेन पूजनात् ।
जपाद्धोमाच्च वामः स्याद्दक्षिणस्तद्विपर्ययात् ।।१२७।।
तत्त्वतर्पणमन्त्रं तु वामहस्तेन दक्षिणे ।
दक्षहस्तेन वामेऽपि विशेषः परिकीर्तितः ।।१२८।।
दक्षवामक्रियायुक्तः कौलश्चोभयमिश्रितः[1] ।
मकाराऽऽवश्यकत्वाच्च दक्षतर्पणपूजनात् ।।
क्वचिद्वामेन देवेशि कौलो मार्गस्तृतीयकः ।।१२९।।

रुद्रयामले—

त्रीणि बीजानि दुर्गायास्तदाचारास्त्रयः स्मृताः[2] ।।१३०।।
प्रथमो दक्षिणाऽऽचारो वामाऽऽचारो द्वितीयकः ।
तृतीयस्तु कुलाऽऽचारो विधिं तेषां शृणु प्रिये ।।१३१।।
प्रभाते स्नानसन्ध्यादि मध्याह्ने जप ईश्वरि[3] ।
और्णमासनमात्मार्थं भक्ष्यं पायसशर्करम् ।।१३२।।

---

१. उभयमाश्रित इति पाठान्तरम् ।
२. त्रयस्तथेति क्वचित् ।
३. जपमोश्वरीति पाठान्तरम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

माला रुद्राक्षसम्भूता पात्रं पाषाणसम्भवम् ।
भोगः स्वकीयकान्ताभिर्दक्षिणाऽऽचार इत्ययम् ।।१३३।।
द्रव्येण मधुना देवि सिद्धिहानिकरो मतः ।
वामाऽऽचारं प्रवक्ष्यामि श्रीदुर्गासाधनं परम् ।।१३४।।
यं विधाय कलौ शीघ्रं मान्त्रिकः सिद्धिभाग् भवेत् ।
माला नृदन्तसम्भूता पात्रं पाषाणमुण्डकम् ।।१३५।।
आसनं सिद्धचर्मादि कङ्कणं स्त्रीकचोद्भवम् ।
द्रव्यमासवतत्त्वाढ्यं भक्ष्यं मांसादिकं शिवे ।।१३६।।
चर्वणं बालमत्स्यादि मुद्रा वीणारवः कथा ।
मैथुनं[1] परकान्ताभिः सर्ववर्णसमानता ।।१३७।।
वामाचार इति प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदः शिवे ।
अन्यथा सिद्धिहानिः स्यान्मन्त्रस्याऽस्य महेश्वरि ।।१३८।।
कुलाऽऽचारं प्रवक्ष्यामि सेव्यं योगिभिरुत्तमैः ।
कुलस्त्रियं कुलगुरुं कुलदेवीं महेश्वरि ।।१३९।।
नित्यं यत् पूजयेद्विश्वं स कुलाचार उच्यते ।
कुलस्त्रियं शिवे ज्ञात्वा नुत्वा नत्वा महेश्वरि ।।१४०।।
हठादानीय सम्पूज्य ततो भोगं विधाय च ।
तेजसा तर्पयेद्देवीं श्रीदुर्गां चक्रनायिकाम् ।।१४१।।
नीलकण्ठं च विधिना जपं कुर्याद्विशेषतः ।
तत्पूर्वकं चरेद्धोमं कुलकान्तां विभूषयेत् ।।१४२।।
पानैः पेयैस्तथा भक्ष्यैः संतर्प्य कुलयोषितम् ।
प्रत्यहं वै चरेदेवं कुलाचार इति स्मृतः ।।१४३।।

कौलादिभेदेन वाममार्गविधिरुक्तो मेरुतन्त्रे—

कौलिकोऽङ्गुष्ठतां प्राप्तो वामः स्यात्तर्जनीसमः ।
चीनक्रमो मध्यमः स्यात् सिद्धान्तीयोऽवरो भवेत् ।।
कनिष्ठः शाबरो मार्ग इति वामस्तु पञ्चधा ।।१४४।।

मार्गभेदेनाऽधिकारिभेद उक्तो वाडवानलीये—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या दक्षमार्गाऽधिकारिणः ।
द्विजवर्जास्त्रयो वर्णा वामकौलाऽधिकारिणः ।।१४५।।

---

१. मिथुनमिति पाठान्तरम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दक्षमार्गपरिभ्रष्टो ब्राह्मणो वाममार्गगः ।
इहैव सिद्धिमाप्नोति नाऽपवर्गं[1] कदाचन ।।१४६।।
वेदमार्गपरित्यागी कैवल्येच्छाविवर्जितः ।
सिद्धिकामी वाममार्गी ब्राह्मणो नारकी भवेत् ।।१४७।।
वेदमार्गं परित्यज्य तन्त्रमार्गैकतत्पराः ।
ब्राह्मणा निरयं भुक्त्वा भवेयुर्ब्रह्मराक्षसाः ।।१४८।।
वैदिकं तान्त्रिकं मार्गं दक्षिणं ब्राह्मणश्चरन् ।
इह सिद्धीश्वरो भूत्वा देहान्तेऽमृतमश्नुते ।।१४९।।

एतेन वचननिचयेन दक्षिणे एव मार्गे ब्राह्मणस्य, मार्गत्रयेऽपि क्षत्रियवैश्ययोः, वामे कौले च शूद्रस्याऽधिकार इति व्यवस्थाप्य सिध्यादिलोभाद्वामे कौले वा प्रवर्तमानस्य ब्राह्मणस्य केवलं भोग एव न मोक्षः, तदुभयं तु श्रौतमार्ग-सम्वलिततन्त्रोक्तदक्षिणमार्गेण समुचितेष्टदेताऽऽराधकस्यैव ब्राह्मणस्येति सिद्धान्तितम् । न च—

वामाऽऽचारैर्द्विजैः पूर्वं कर्तव्यं कुलदीक्षणम् ।
पश्चाद्दीक्षा तु सावित्र्या व्यत्यासात् पतितो भवेत् ।।१५०।।

इति ब्राह्मणानां वाममार्गाऽऽधिकारित्वप्रकाशकेन मेरुतन्त्रवचनेन विरोध इति वाच्यम् । तत्र द्विजपदस्य ब्राह्मणेतरद्विजपरत्वकल्पनेन विरोधाऽभावात् । अत एव—

ब्राह्मणानां वाममार्गो नरकायैव जायते ।।१५१।।

इति तन्त्रान्तरवचनान्तरमपि संगच्छते, अधिकारिविशेषाऽनुष्ठितस्य वाममार्गस्यापि भुक्तिमुक्तिजनकतया ब्राह्मणानां तदधिकारित्वे तस्य तन्निरयहेतुत्वाऽनुपपत्तेः । तथा च—

यो दाक्षिण्यं विना विप्रो महामायां प्रपूजयेत् ।
स पापः स्वर्गलोकात्तु च्युतो भवति रोगधृक् ।।१५२।।

इति कालिकापुराणवचनाद्दक्षिणमार्गे एव ब्राह्मणस्याऽधिकार इति बोध्यम्। एवं च क्षत्रियवैश्ययोरपि दक्षिणमार्ग एव प्रशस्तः, तयोर्वाम-मार्गाऽधिकारित्वकथनं तु रागात् प्रवृत्तयोरपि न पातित्यमित्यभिप्रायेण; ब्राह्मणस्यैव तथाविधस्य

---

१. अपवर्गे इति पाठान्तरम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तच्छ्रवणात् । वाममार्गस्तु शूद्राणामेव प्रशस्तः ।

शूद्रादियवनान्तानां सिद्धिर्वामपथे[1] स्थिता ।।१५३।।

इति मेरुतन्त्रवचनात् । आचारमधिकृत्य—

वामादिना यजेच्छूद्रो दक्षिणेन द्विजातयः ।।१५४।।

इति महाकालवचनात् । द्विजातयं इति, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या इत्यर्थः। वामादिनेत्यादिशब्देन कुलाचारः सङ्गृह्यते, सोऽपि पूर्ववच्छूद्राणामेव प्रशस्तः, क्षत्रियवैश्ययोर्न प्रशस्तो नापि निषिद्धो, ब्राह्मणानां तु निषिद्ध एव ।

ब्राह्मण्यहानिहेतुत्वात् कुलाचारं न चाऽऽचरेत् ।।१५५।।

इति सिद्धान्तसारवचनात् ।

ये विप्राः शापनिर्दग्धा ब्रह्मकर्मविवर्जिताः ।
तेषां तु कौलधर्मोऽयं भुक्तिमुक्त्योस्तु साधनम् ।।१५६।।
ये विप्राः पापसंजाताः शापनिर्दग्धविप्लुताः ।
तेषां कुलाऽधिकारोऽयं मार्गस्याऽस्य प्रजायते ।।१५७।।

इत्यादिमेरुतन्त्रवचनेन दक्षयज्ञे पारिषदशापाद् वेदमार्गबहिर्भूतानां विनष्टब्राह्मणत्वानामेव विप्राणां तदधिकारित्वबोधनाच्च । यदि च स्वतन्त्रवक्तुरीशस्य वचनानां वैचित्र्याद् ब्राह्मणानामपि वामकौलाधिकारित्वबोधकवचनान्तरमुपलभ्येत तदा पञ्चसु लक्षणेषु यत्किंचिल्लक्षणोपलक्षिता हीनब्राह्मणास्तत्र बोधव्याः, तादृशानां तु तदधिकारोऽस्त्येव । एतच्च मेरुतन्त्रे एवेश्वरचरणैर्व्यक्तीकृतम् । यथा—

ब्रह्मवीर्य्यं तथा क्षेत्रं संस्कारा ब्रह्मसम्भवाः ।
ब्राह्मणाऽऽचरणाद् ब्रह्मविद्याभिर्ब्राह्मणो भवेत् ।।१५८।।
यस्य वश्या वयं यस्य वाचमर्थोऽनुधावति ।
एकस्मिँल्लक्षणे हीने वागर्थमनुधावति ।।१५९।।
द्विहीनलक्षणो देवि स्वाचाराद् ब्राह्मणो भवेत् ।
लक्षणत्रयहीनो यस्तन्त्रमार्गेण सिद्ध्यति ।।
चतुर्लक्षणहीनानां मार्गाः स्युः कौलिकादयः ।।१६०।।

लक्षणहानिश्च निर्देशक्रमप्रातिलोम्येन बोध्या[2] । तत्रैव—

---

१. वामपदे इति पाठान्तरम् ।

२. तथा च विद्याऽऽचारसंस्कारक्षेत्रबीजानीति क्रमेण लक्षणहानिर्द्रष्टव्या ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पूर्वोक्तलक्षणेष्वेकं यस्मिन् विप्रे प्रदृश्यते ।
तप्यते चोपतापेन किंचिद्ब्राह्मणतां गतः ।।१६१।।
अधिकारो न मे जातः समस्तब्रह्मकर्मणाम् ।
इह लोके परत्रापि कथं प्राप्स्याम्यहं सुखम् ।।१६२।।
अन्धश्च यः परद्रव्ये परस्त्रीषु नपुंसकः ।
पराऽपवादे यो मूको नित्यमित्थं विचारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणस्यात्र वामे स्यादधिकारिता ।।१६३।।

एकमिति, ब्रह्मवीर्य्योत्पन्नत्वम्, तथा—

पञ्चलक्षणसंयुक्तो ब्राह्मणः काल एव सः ।
अहं ब्रह्मा तथा विष्णुस्तदाज्ञावशवर्त्तिनः ।।१६४।।
स चेद्वामपथं प्राप्तः पुनः श्वा चाभिजायते ।
चतुर्लक्षणसंयुक्तो वामस्तस्य फलप्रदः ।।१६५।।
ताभ्यां दत्तो भाग्यवश्यात्तान्त्रिकः कोऽपि चेन्मनुः ।
सद्यः फलति चाऽऽद्यस्य क्रियया चाऽपरस्य तु ।।१६६।।
लक्षणत्रययुक्तो यस्तस्य वैदिकतान्त्रिके ।
यथोक्ताऽऽचरणादेव फलदस्तेन वामकः ।।१६७।।
लक्षणद्वयसंयुक्तस्तस्य वामश्च दक्षिणः ।
समौ तुल्यफलौ स्यातां न कदाचन वैदिकः ।।१६८।।
एकलक्षणसंयुक्तो वामस्तस्य फलप्रदः ।
शूद्रादियवनाऽन्तानां सिद्धिर्वामपथे स्थिता ।। १६९।।
वाममार्गस्थितो विप्रस्तुलसीं न क्वचित् स्पृशेत् ।
न स्पृशेद्वैष्णवं विप्रं प्रणमेन्न च वैदिकम् ।।१७०।।
निन्दन्तु बान्धवाः सर्वे त्यजन्तु स्त्रीसुतादयः ।
जना हसन्तु मां दृष्ट्वा राजानो दण्डयन्तु वा ।।१७१।।
रोगदारिद्र्यदुःखाद्यैः पीडितोऽप्यनिशं त्वहम् ।।१७२।।
लक्ष्मीस्तिष्ठतु वा यातु न मुञ्चामि पदं[1] त्विदम् ।
एवं यस्य दृढा भक्तिः स वामे सिद्धिमाप्नुयात् ।।१७३।।

---

१. पथमिति पाठान्तरम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रुद्रयामले—

वामे चन्द्रमुखी मुखे च मदिरा पात्रं कराऽम्भोरुहे
मूर्ध्नि श्रीगुरुचिन्तनं भगवतीध्यानाऽऽस्पदं मानसम् ।
जिह्वायां जपसाधनं परिणतिः कौलक्रमाभ्यागमे[1]
येषां वै नियतं पिबन्तु सुरसं ते भुक्तिमुक्ती गताः ।।१७४।।
वामे रामा रमणकुशला दक्षिणे चालिपात्रम्
अग्रे मुद्राश्चणकवटकाः शूरणश्चौष्ठशुद्धिः ।
तन्त्रीवीणा सरसमधुरा सद्गुरुः सत्कथायां
वामाऽऽचारः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः[2] ।।१७५।।

मेरुतन्त्रे—

पेयं मद्यं पलं खाद्यं समालोक्यं प्रियामुखम् ।
इत्येवाऽऽचरणं श्रेष्ठं पामराः प्रवदन्ति च ।।१७६।।
मद्यपानेन मनुजो यदि सिद्धिं लभेत् चेत् ।
मद्यपानरताः सर्वे किं सिद्धा न भवन्त्युमे ।।१७७।।
मांसभक्षणमात्रेण यदि पुण्या गतिर्भवेत् ।
क्रव्यादानां तदा मोक्षो मांसादन्यो न युज्यते ।।१७८।।
स्त्रीसंभोगेन भो देवा यदि मोक्षोऽभिजायते ।
तदा सर्वेऽपि मुक्ताः स्युः कस्य जन्म भविष्यति ।।१७९।।
कृपाणधारागमनाद् व्याघ्रकर्णाऽवलम्बनात् ।
भुजङ्गाऽऽवरणान्नूनमशक्यं कुलवर्त्मनि[3] ।।१८०।।

अथ वैष्णवभेदाः तदुक्तं शक्तिसङ्गमे—

वैखानसो भवेदादौ श्रीराधावल्लभस्तथा ।
गौकुलेशो महेशानि तथा वृन्दावनी भवेत् ।।१८१।।
पाञ्चरात्रः पञ्चमः स्यात् षष्ठः श्रीवीरवैष्णवः ।
रामानन्दी हरिव्यासी निम्बार्कश्च महेश्वरि ।।१८२।।

---

१. क्रमाभ्यसने इति पाठान्तरम् ।
२. एवं च ईदृशविकारकारणप्राचुर्येऽपि अविचलितमनसां देवताध्यानमात्रासक्तस्वान्तानां धीरवर्याणामेवाऽत्राधिकारो न तु विषयलम्पटानामिति सिद्ध्यति ।
३. आचरणमिति शेषः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ततो भागवतो देवि दश भेदाः प्रकीर्तिताः ।
वैखानसादिदीक्षाद्यैर्भूषितः स्मार्त्तवैष्णवः ।।१८३।।
वैष्णवाऽऽचारनिरतो विष्णुमन्त्रैकपारगः ।
अनन्यचेताः शान्तात्मा विष्णुचिह्नपरायणः ।।१८४।।
श्रीराधावल्लभो देवि गोकुलेशं शृणु प्रिये ।
नानाऽऽभरणसम्पन्नो नानासौगन्ध्यभूषितः ।।१८५।।
गवां कुलं प्रीणयतः कलिकृष्णस्य रूपधृक् ।
शरीरमर्थं प्राणांश्च तन्निवेदनकारकः ।।१८६।।
अन्तः शक्तिपरो देवि बहिर्वैष्णवरूपधृक् ।
गन्धर्वाऽऽचारनिरतो लतावेष्टित[1]तत्परः ।।१८७।।
सम्प्रदायो गौकुलेशः सर्वसिद्धिकरो भुवि ।
विगताशः प्रसन्नात्मा विष्णुभक्तिपरायणः ।।१८८।।
कामिनीसङ्गचपलो वनक्रीडाविनोदधृक् ।
सौगन्ध्यभूषिततनुः स्त्रीध्यानैकपरायणः ।।१८९।।
विष्णुसारूप्यतत्त्वज्ञः प्रोक्तो वृन्दावनी शिवे ।
पञ्चरात्रव्रतं प्राप्ताः पाञ्चरात्राः प्रकीर्तिताः ।।
दिनपञ्चकपर्यन्तं शैवा नाम त्रिलोचनाः ।।१९०।।

गोपालपद्धतौ—

कायेन मनसा वाचा भजते विष्णुमेव यः ।
स वीरवैष्णवः प्रोक्तो देवतान्तरनिन्दकः ।।१९१।।
चराऽचरमिदं विश्वं जानन् नारायणात्मकम् ।
कंचिन्न द्वेष्टि यः सोऽयमुत्तमो वीरवैष्णवः ।।१९२।।

तत्रैव—

हृदयाम्भोजमध्यस्थे श्रीरामे परमात्मनि ।
आनन्दं भजते यस्तु रामानन्दी स उच्यते ।।१९३।।

शक्तिसंगमे—

पापसंहरणाऽऽसक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ।
यमादिनियमैर्युक्तो युक्ताऽऽचारपरायणः ।।१९४।।

---

१. लतावेष्टितकम्=आलिङ्गनविशेषः ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वोपयुक्तपरिग्राही[1] परकार्यपरायणः ।
हरिव्यासी महेशानि शिवशक्तिस्वरूपधृक् ।।१९५।।
नित्याऽर्चनक्रमाऽशक्तः स्वतन्त्रैकपरायणः ।
बाह्यपूजादिनिरतोऽनन्यभक्तः प्रसन्नधीः ।।१९६।।
आर्य्यपक्षान्वितः स्वच्छः स्वच्छन्दाऽऽचारतत्परः ।
स्वतन्त्रः स्मार्त्तविद्वेषी निम्बार्को भगवान् हरिः ।।१९७।।
विष्णुभक्तैकनिपुणो विजितात्मा प्रसन्नधीः ।
स्मार्त्तगर्वान्वितो देवि तदन्याऽऽचारतत्परः ।।१९८।।
शैवद्वेषी तस्य सङ्गात् पुनः स्नानपरायणः ।
केवलं विष्णुभक्तिज्ञः प्रोक्तो भागवतः शिवे ।।१९९।।

परमभागवतलक्षणं तु एकादशस्कन्धे—

सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ।।२००।।

अन्यच्च तत्रैव—

गृहीत्वाऽपीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न हृष्यति ।
विष्णोर्मायामिदं[2] पश्येत् स वै भागवतोत्तमः ।।२०१।।

तथा—

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठ-
स्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।
न चलति भगवत्पदारविन्दा-
ल्लवनिमिषार्द्धमसौ तु वैष्णवाऽग्र्यः ।।२०२।।

मध्यमलक्षणं तत्रैव—

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा[3] यः करोति स मध्यमः ।।२०३।।

प्राकृतभागवतलक्षणं तत्रैव—

---

१. करो ग्राहीति पाठान्तरम् ।
२. इदं=जगत् ।
३. यथाक्रमम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्तेषु चाऽन्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ।।२०४।।

अथ शैवभेदाः शक्तिसंगमे—

शिखी मुण्डी जटी चैव द्वित्रिदण्डी क्रमेण च ।
एकदण्डी महेशानि वीरशैवस्तथैव च ।।२०५।।
सप्त पाशुपताः प्रोक्ता दशधा वैष्णवास्तथा ।
अथ पाशुपतानां च वासनां[1] शृणु पार्वति ।।२०६।।
शिखी पाशुपतो देवि शिखासूत्रधरः शुभः ।
समाधितत्परो देवि समाधौ शिवपीठधृक् ।।२०७।।
रुद्राक्षं च तथा भस्म लिङ्गं शैवाऽभिधं शिवे ।
प्रसन्नात्मा शान्तचित्तो ब्रह्मचारी प्रकीर्तितः ।।२०८।।
मतं श्रीबिन्दुमालिन्याः समाश्रित्य प्रतिष्ठितः ।
मुण्डी त्रिंशद्विधो देवि तारासूक्ते प्रकाशितः ।।२०९।।
तत्र पाशुपताऽऽचारसम्पन्नो मुण्डितो भवेत् ।
त्रिजटैकजटाधारी तथा वक्रजटाधरः ।।२१०।।
नग्नस्तपस्वी शान्तात्मा देहक्लेशपरायणः ।
कर्मत्रितयसम्पन्नो जटी पाशुपतः स्मृतः ।।२११।।
द्विदण्डी तु महेशानि वाङ्मनोदण्डसंयुतः ।
कायवाङ्मनसां दण्डी त्रिदण्डी परिकीर्तितः ।।२१२।।
मनोमात्रस्य दण्डी य एकदण्डी प्रकीर्तितः ।
केवलः शिवसम्पन्नः स्वस्य देवस्य निन्दकः ।
वीरशैव इति ख्यातः, ... ।।२१३।। इति ।

अन्यत्र वैष्णवत्वेन प्रसिद्धास्त्रिदण्ड्यादयः शैवा अपि सम्भवन्तीति दर्शिताः । युगभेदेन मार्गभेदप्राधान्यमाह रुद्रयामले—

कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात् त्रेतायां स्मृतिभाषितः ।
द्वापरे वै पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः ।।२१४।।

प्रधान इति शेषः ।

---

१. वासनां=लक्षणम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आगमस्य वेदाऽङ्गत्वमाह मेरुतन्त्रे—

न वेदः प्रणवं त्यक्त्वा मन्त्रो वेदसमन्वितः ।
तस्माद्वेदपरो मन्त्रो वेदाङ्गश्चाऽऽगमः स्मृतः ।।२१५।।

आगमशब्दार्थो, रुद्रयामले—

आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजामुखे ।
मग्नस्तस्या हृदम्भोजे तस्मादागम उच्यते ।।२१६।।

आगमस्य वेदाङ्गत्वेऽपि वैदिककौलिकयोर्विरोधमाह तत्रैव—

कौलिकं कुर्वतः कर्म वैदिकं नाऽभिधीयते ।
विरोधा[1]दुभयं नष्टं तस्मादेकपथा चरेत् ।।२१७।।

वामदक्षिणमार्गयोरपि विरोधमाह मेरुतन्त्रे—

वाममार्गी यदा दक्षं प्रविशेत्तत्सुरैः स तु ।
विघ्नायते पीड्यते चापि न सिद्धिमधिगच्छति ।।२१८।।
दक्षमार्गी यदा वामं प्रविशेत्तत्सुरास्तथा ।
लोकद्वयाद्भ्रापयन्ति तं ग्रसन्ति च वामिनम् ।।
तस्मात् स्वकुलमार्गं तु ज्ञात्वा कुर्यादुपासनाम् ।।२१९।।

उपासनाभेदास्तत्रैवोक्ताः—

श्रीशिव उवाच

महाकालेन यत् प्रोक्तं यन्महामायया श्रुतम् ।
रहस्याऽतिरहस्यं तत् सर्वमन्त्रेषु गोपितम् ।।२२०।।
आम्नायानां रहस्यं तदाह्निकं प्रोच्यतेऽधुना ।
शृण्वन्तु सर्वे भो देवाः साधकानां प्रसिद्धिदम् ।।२२१।।
तत्र नित्यं त्रिधा प्रोक्तं गुणत्रयविभेदतः ।
अधिकारिविभेदेन तदपि त्रिविधं भवेत् ।।२२२।।
शुद्धं मिश्रं च गलितं तत्तथैव फलप्रदम् ।
शुद्धं सम्पूर्णफलदं मिश्रं किंचित्फलप्रदम् ।।२२३।।
अकृते प्रत्यवायो न गलिते सत्फलं न च ।
अहङ्कारविहीनं यन्मानसं ज्ञानपूर्वकम् ।।२२४।।

---

१. विरुद्धादिति पाठान्तरम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वस्थचित्तेन यतिना कृतं तच्छुद्धमुच्यते ।
तादृशं चेद् गृहस्थेन निर्द्रव्येणाऽथ वा कृतम् ।।२२५।।
रुग्णेन पथिकेनापि कारागृहगतेन वा ।
भक्तितो वाऽपि तन्मिश्रं बाह्यपूजाऽधिकारतः ।।२२६।।
शीतादिभीत्यादाविष्टसंक्षयादल्पकार्य्यतः ।
स्त्र्यादेर्नियोगाद् गलितो गृहीतो मानसं मतम् ।।२२७।।
बाह्यपूजादिकं यच्च एकान्ते नियमेन च ।
भक्त्या कृतं गृहस्थेन तच्छुद्धं राजसं मतम् ।।२२८।।
पूजार्थं यद्याचयित्वा श्रद्धाभक्ती विहाय वा ।
लोकभीत्या देवभीत्या यत् तद्राजसमिश्रितम् ।।२२९।।
प्रतारणार्थं लोकानां याचितं देवनामतः ।
द्रव्यं कृतं तद्वेषेण[१] गलितं तत्तु राजसम् ।।२३०।।
वाममार्गं समाश्रित्य कौलं धर्मं विचार्य च ।
अन्यधर्मस्य चाऽद्वेषात् कृतं शुद्धं तु तामसम् ।।२३१।।
कृतं यत् कामतः कर्म वैदिकं पारलौकिकम् ।
वाममार्गं समाश्रित्य मिश्रितं तत्तु तामसम् ।।२३२।।
जिह्वालोभेन यत् खानं पानं यत् कामतो रतम् ।
अथ वा मारणाद्यर्थं गलितं तत्तु तामसम् ।।२३३।।
शुद्धसत्त्वेन मोक्षः स्यात् स्वर्गः स्यान्मिश्रसत्त्वतः ।
सिद्धिर्गलितसत्त्वात् स्यादैहिकी च मनुष्यता ।।२३४।।
स्वर्गः स्याद्राजसाच्छुद्धात् कामः स्यान्मिश्रराजसात् ।
गलिताद्राजसात् तिर्यग्योनावपि सुखं भवेत् ।।२३५।।
सात्त्विकात्तामसाद्देवयोनित्वं प्राप्नुयान्नरः ।
मिश्रतामसतो दुःखी नारकी चाऽन्ततामसात् ।।२३६।।
कर्म पञ्चविधं प्रोक्तं पञ्चधा मुक्तिदायकम् ।
प्रसर्पणमुपादानमिज्याऽध्यायस्तथा भुवि ।।२३७।।
सम्मार्जनोपलेपादिसंस्कारा देवमन्दिरे ।
भक्त्याऽर्चनं[२] सर्प्पणं स्याद्देवसालोक्यकारकम् ।।२३८।।

१. तद्वेशेनेति १-२ पु. पा. ।
२. भक्तार्चनमिति १-२ पु. पा. ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पूजासाधनसामग्र्या मेलनं भक्तसेवनम् ।
तत् प्रीतिः स्यादुपादानं देवतारूपदायकम् ।।२३९।।
पीठपूजनपूर्वं यत् षोडशाद्युपचारकैः ।
मूर्त्तार्यन्त्रेऽथ वा पूजा सेज्या सामीप्यकारिका ।।२४०।।
तच्छास्त्राऽध्ययनं सम्यक् कृत्वा मन्त्राऽर्थभावनम् ।
कृत्वा जपः स्यात् स्वाध्यायो देवसायुज्यकारकः ।।२४१।।
गुरुदेवात्मकालानां[1] सम्यगैक्यविभावनम् ।
संयोगो देहलिङ्गस्य नाशकः कालयोगकृत् ।।२४२।।

अथ पथिकादिकर्तृकोपासना तत्रैवोक्ता—

अथाऽऽपराह्णिकं वक्ष्ये तत् स्थानदशके भवेत् ।
मार्गे प्रवासे दुर्गे च नाऽन्नप्राप्तौ[2] मनो भये ।।२४३।।
कारागृहेऽशुभेऽस्थाने चौरव्याघ्रादिजे भये ।
परचक्राऽऽगमे कुर्य्याच्छौचाद्यं च यथा तथा ।।२४४।।
मन्त्रस्नानादिकं किंचित् कृत्वा मानसपूजनम् ।
मनसा हृदयस्याऽन्तर्ध्यात्वा योगाख्यपीठकम् ।।२४५।।
तत्रैव पृथिवीमध्ये पूजां देवस्य चाऽऽचरेत् ।
यथा पुष्पादिभिः पूजा बहिर्देशे विधीयते ।।२४६।।
तथा हृद्यपि कर्त्तव्याः सर्वास्ताः प्रतिपत्तयः ।
मनसा जठरे होम एतद्विपदि चाऽऽह्निकम् ।।२४७।।

अथ रोगाऽऽर्तकर्तृकोपासना तत्रैवोक्ता—

अथाऽऽतुराह्निकं वक्ष्ये नित्यं कष्टाऽधिकस्य तत् ।
यदि लङ्घनपर्यन्तो व्याधिरात्मनि दृश्यते ।।२४८।।
तदा पूजा न कर्त्तव्या स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
न स्नानं दन्तकाष्ठं वा कुर्याद्धोममथापि वा ।।२४९।।

---

१. देवात्माकाराणामिति १पु. पा. ।
२. अन्नाऽप्राप्तौ, दुर्भिक्षे इत्यर्थः । नशब्देन समासः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रविमण्डलमालोक्य प्रतिमामथ वा पुनः ।
मूलमन्त्रं सकृज्जप्त्वा पुष्पं साक्षतमुत्सृजेत् ।।२५०।।
श्रान्तो व्याधिभिरत्युग्रैर्जरसा चेन्द्रियच्युतः ।
निजसामयिकैर्वापि स्वकर्त्तव्यं समापयेत् ।।२५१।।
रुङ्निवृत्तस्ततः स्नात्वा पूजयित्वाऽग्निदेवताः ।
गुरून् विप्रांस्तदग्रे च वाक्यमेतदुदीरयेत् ।।२५२।।
एतावत्कालविच्छिन्ना पूजा, युष्मत्प्रसादतः ।
न दोषोऽस्त्विति संप्रार्थ्य पुनः पूर्ववदाचरेत् ।।२५३।।
यस्तु रोगवशाद्दोषो जातस्तत्क्षालनं चरेत् ।
जपेन वाऽथ दानेन होमेन ध्यानतोऽपि वा ।।२५४।।

अथ सूतकिकर्तृकोपासना तत्रैवोक्ता—

अथ सूतकिनो नित्यं वैदिकं तु स्मृतीरितम् ।
कृत्वा तान्त्रिकपूजादि मनसैव समाचरेत् ।।२५५।।
कामनार्थं प्रयोगश्चेत् तदा पूर्ववदाचरेत् ।
मृतगेहं परित्यज्य वामाऽऽचारेण सूतके ।।२५६।।
स्पृहां हित्वा ज्ञानपूर्वं कुलजो धर्ममागतम् ।
यः पालयेद्वामधर्मं देवता तु स जायते ।।२५७।।

अथ महाभये आपतिते पूजासामग्र्यभावे वा यत्कर्त्तव्यं तदाह—

संत्रस्तेन न चेल्लब्धमर्घ्यपात्रादि साधनम् ।
पूजोदकेन कर्तव्या, तोयं चेन्नैव विद्यते ।।२५८।।
तदा सम्पूजयेद्देवं भावनाकुसुमादिभिः ।
भक्तिः श्रद्धा भावना च पूजानां जीव उच्यते ।।२५९।।

जडाऽऽह्निकमाह—

जडानामाह्निकं वक्ष्ये तथा संक्षेपकर्म्मणि ।
रत्नमण्डपधर्मादिचतुष्कमुरगाऽ[१]म्बुजम्[२] ।।२६०।।
मूल[३] [३]मूर्ति[४] षडङ्गानि[५] तेषां पूजा विधीयते ।
एतन्न्यासक्रमेणैव स्पृशेदङ्गानि नित्यशः ।।२६१।।

---

१. उरगः शेषः । २. पीठमध्यस्थमष्टदलकमलम् ।
३. मूलमन्त्रः । ४. मूर्तिः पूज्यदेवतायाः ।
५. अङ्गन्यासः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सर्वेषामपि वस्तूनामलाभे भावनैव हि ।
मिर्मलेनोदकेनैव पूजयेत् स्थिरमानसः ।।२६२।।
सामान्यतस्त्रिधा पूजा सोत्तमा मध्यमाऽधमा ।
अधिकारिनिमित्ताभ्यां भिद्यते शतधा पुनः ।।२६३।।
योगोपकरणैः कृत्स्नैः क्रियमाणोत्तमा मता ।
यथालब्धैर्विनिष्पाद्या द्रव्यैः पूजा तु मध्यमा ।।२६४।।
पत्रपुष्पाऽम्बुनिष्पाद्या पूजा चाऽधमसंज्ञका ।
विहिताऽखिलवेदोक्तैर्ब्रह्मर्षिभिरकल्मषैः ।।२६५।।
क्रियमाणा तु या पूजा सात्त्विकी सा विमुक्तिदा ।
राजर्षिभिस्तपोनिष्ठैर्भगवत्तत्त्ववेदिभिः ।।२६६।।
या पूजा क्रियते सम्यग्राजसी सा सुखप्रदा ।
स्त्रीबालवृद्धमूर्खाद्यैर्भक्तैरक्षुब्धमानसैः ।।२६७।।
या पूजा क्रियते नित्यं तामसी सा प्रकीर्तिता ।
अरण्ये स्वल्पकामानां सिध्यर्थं पूजनं स्मृतम् ।।२६८।।
निष्कामानां गृहस्थानां हितं गेहे तु पूजनम् ।
कदाचिदपि न त्याज्यो वेदमार्गो द्विजैः सदा ।।
वेदच्युतानां विप्रत्वं देवत्वं चापि दुर्लभम् ।।२६९।।

तथा च—

उपासना त्रिधा प्रोक्ता श्रेष्ठा तत्र तु सात्त्विकी ।
तस्यां च मानसौ पूजाजपौ मुख्यतमौ स्मृतौ ।।२७०।।
राजसो दक्षिणो मार्गः प्रतिमायां प्रपूजनम् ।
बाह्योपचारैः पुष्पाद्यैस्तदाद्यानां[1] विशिष्यते ।।२७१।।
तामसोपासनं प्रोक्तं पीठादौ बलिदानतः ।
वाममार्गेण तच्चाद्यं वर्णं हित्वा प्रशस्यते ।।२७२।।
एषा व्यवस्था सम्प्रोक्ता वामदक्षिणयोः परा ।
उपासना द्विधा प्रोक्ता सकामाऽकामविश्रुता ।।२७३।।
मोक्षबीजं तु निष्कामा सकामा भवबीजकम् ।।२७४।।

---

१. ब्राह्मणानाम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

उपासनायां च गुरूपदेशं विनाऽनधिकारित्वमाह तत्रैव—

द्विजानामनुपनीतानां स्वकर्माऽध्ययनादिषु[१] ।
तथा चाऽदीक्षितानां च मन्त्रदेवाऽर्चनादिषु ।।
नाधिकारोऽस्त्यतः कुर्य्यादात्मानं मन्त्रसंस्कृतम् ।।२७५।।

मन्त्रमुक्तावल्याम्—

जपो देवार्चनविधिः कार्य्यो दीक्षाऽन्वितैर्नरैः ।।२७६।।

तथा गौरीयामले—

यदृच्छया[२] श्रुतं मन्त्रं छद्मनाऽथ बलेन च ।
पत्रे स्थितं तु गाथावत् प्रजप्तमपि निष्फलम् ।।२७७।।

योगिनीतन्त्रे—

अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवेत्तु फलं तेषां शिलायामुप्तबीजवत् ।।२७८।।

महाकालसंहितायामपि—

न शास्त्रमालोक्य वदेन्नाऽऽचरेन्न जपेदपि ।
न पश्येन्नोपदिश्याच्च न कुर्य्यान्नैव साधयेत् ।।२७९।।
गुरूपदेशतो लब्धे जपन्यासाऽर्चनादिके ।
पश्चात्तत्साधयेत्सर्वं सदा तद्भावभावितः ।।२८०।।

दीक्षाया आवश्यकत्वमाह रुद्रयामले—

यस्य दीक्षा शिवे नास्ति जीवनान्तं च जन्मिनः ।
स जातु नोत्तरेद्देवि निरयाऽम्बुनिधेः क्वचित् ।।२८१।।
दीक्षाहीनस्य देवेशि पशोः कुत्सितजन्मनः ।
पापौघोऽन्तिकमायाति पुण्यं दूरं पलायते ।।
तस्माद्यत्नेन दीक्षैषा ग्राह्या कृतिभिरुत्तमा ।।२८२।।

दत्तात्रेययामले—

अथ दीक्षाविहीनो यो वर्त्तते भुवि पापभुक् ।
मोहाऽन्धकारे नरके गर्ते पतति दुःखितः ।।२८३।।

---

१. एतदग्रे 'यथाऽधिकारोनास्तीहस्याच्चोपनयनादिष्विति 'अधिकं दृश्यते २ पु.।
२. यदिच्छयेति १ पु. पा. ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अनीश्वरस्य मर्त्यस्य नास्ति त्राता यथा भुवि ।
तथा दीक्षाविहीनस्य नेह स्वामी परत्र च ।।२८४।।

आगमकल्पद्रुमे—

उपचारसहस्रैस्तु योजितां भक्तिसंयुताम् ।
अदीक्षिताऽर्चनां देवा न गृह्णन्ति कदाचन ।।२८५।।
कर्माऽखिलं वृथा यस्मात् तस्मात् पशुरदीक्षितः ।।२८६।।

मत्स्यसूक्ते—

अदीक्षितानां मर्त्यानां श्रृणु देवि महेश्वरि ।
अन्नं विष्ठासमं तस्य जलं मूत्रसमं स्मृतम् ।।
तत्कृतं तस्य वा श्राद्धं सर्वं संयात्यधोगतिम् ।।२८७।।

दीक्षामाहात्म्यमाह कुलार्णवे—

उपपातकलक्षाणि महापातककोटिकाः[1]।
क्षणाद्दहति देवेशि दीक्षा हि विधिना कृता ।।२८८।।

रुद्रयामले—

दीक्षितो ब्राह्मणो याति ब्राह्मलोकं सुधामयम् ।
ऐन्द्रं लोकं क्षत्रियोऽपि प्राजापत्यं विशस्तथा ।।२८९।।
याति गन्धर्वनगरं शूद्रो दीक्षाप्रसादतः ।
दीक्षां विना न मोक्षः स्यात् प्राणिनां शिवशासनात् ।।
सा च न स्याद्विनाऽऽचार्यमित्याचार्य्यपरम्परा ।।२९०।।

वैशम्पायनसंहितायाम्—

सर्वसिद्धिकरी दीक्षा सर्वसम्पत्प्रदायिनी ।
प्रतिमास्वरवर्णानि कान्तिपुष्टिधनानि च ।।२९१।।
मोहनस्तम्भनाऽऽकृष्टिमारणोच्चाटनानि च ।
वशीकारं च कवितां बुद्धिं वै धारणायुताम् ।।२९२।।
तारणं च समुद्रस्य वह्नेः शैत्यं रणे जयम् ।
विपिने चाऽभयं चैव शोकदुःखाऽपहं तथा ।।
धर्माऽर्थकाममोक्षांश्च ददात्येषा न संशयः ।।२९३।।

---

१. कोट्य इति १-२ पु. पा. ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दीक्षाशब्दार्थ उक्त रुद्रयामले—

दिव्यज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य संक्षयम् ।
तेन दीक्षेति लोकेऽस्मिन् कीर्तिता मन्त्रपारगैः ।।२९४।।

मेरुतन्त्रे—

दीयते ज्ञानविज्ञानं क्षीयन्ते पापराशयः ।
तेन दीक्षेति हि प्रोक्ता प्रोक्ता चेत् सद्गुरोर्मुखात् ।।२९५।।
असद्गुरुः स्वयं नष्टः कथं तारयते परम् ।।२९६।।

आगमसारे—

गुरोर्मुखान्महाविद्यां गृह्णीयात् पापनाशिनीम् ।
तस्माद्यत्नाद् गुरुं कृत्वा मन्त्रसाधनमाचरेत् ।।२९७।।

चामुण्डातन्त्रे—

उपविद्यासु सर्वासु षट्कर्मादिप्रसाधने ।
नात्र दीक्षाद्यपेक्षाऽस्ति नाऽत्राऽङ्गादिप्रपूजनम् ।।२९८।।

उपविद्या यक्षिण्याद्याः । षटकर्मादिसाधनमन्त्राश्च महामन्त्राऽतिरिक्ताः साधनमन्त्राः । अत्र दीक्षापदं क्रियावत्यादिदीक्षापरम् । उपदेशदीक्षा तु सर्वत्राऽऽवश्यकी ।

पुस्तके लिखितो मन्त्रो येन सुन्दरि जप्यते ।
न तस्य जायते सिद्धिर्हानिरेव पदे पदे ।।२९९।।
गुरुमुख्याः क्रियाः सर्वा भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ।
गुर्वनुक्ताः क्रियाः सर्वा निष्फलाः स्युर्यतो ध्रुवम् ।।३००।।

इत्यादिवचनात् । न च—

शास्त्राद्वा गुरुवक्राद्वा ज्ञात्वा मन्त्रं प्रसाधयेत् ।।३०१।।

इति वचनात् पुस्तकादपि मन्त्रज्ञानं सिद्धिजनकमिति वाच्यम् । गुरोर्गृहीतमन्त्रः साधको मन्त्रसाधनप्रकारं शास्त्राद् गुरुमुखाद्वा ज्ञात्वा मन्त्रं साधयेदित्यस्यैव तदर्थत्वात् । मन्त्रपदार्थमाह पिङ्गलामते—

मननाद्विश्वविज्ञानं त्राणं संसारबन्धनात् ।
यतः करोति संसिद्धिं मन्त्र इत्युच्यते ततः ।।३०२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मन्त्रमाहात्म्यमाह मेरुतन्त्रे—

मन्त्र एवेश्वरः साक्षान्मन्त्र एव महौषधम् ।
न हि मन्त्रात् परं कश्चित् सर्वसिद्धिप्रदायकः ।।३०३।।

तत्रैव—

साधकानां फलं दातुं तत्तद्रूपं धृतं सुरैः ।
मुख्यस्वरूपं तेषां तु मन्त्रा एव न चेतरत् ।।३०४।।

सारसङ्ग्रहे—

यथा देवे तथा मन्त्रे यथा मन्त्रे तथा गुरौ ।
यथा गुरौ तथा स्वात्मन्येवं भक्तिक्रमः स्मृतः ।।३०५।।

गुरुमाहात्म्यमाह रुद्रयामले—

गुरुरेव परो मन्त्रो गुरुरेव परो जपः ।
गुरुरेव परा विद्या नास्ति किंचिद् गुरुं विना ।
यस्य तुष्टो गुरुर्देवि तस्य तुष्टा महेश्वरी ।।३०६।।
येन सन्तोषितो देवि गुरुः स हि सदाशिवः ।
तस्माद् गुरुं भजेद्भक्त्या तोषयेत् सततं गुरुम् ।।३०७।।
गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा यत्र प्रवर्त्तते ।।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ यद्वा दूरं पलायनम् ।।३०८।।

ब्रह्मवैवर्त्ते—

यैः शिष्यैः शश्वदाराध्या गुरवो ह्यवमानिताः ।
पुत्रमित्रकलत्रादिसम्पद्भ्यः प्रच्युता हि ते ।।३०९।।
ये गुरुद्रोहिणो मूढाः सततं पापकारिणः ।
तेषां तु यावत् सुकृतं दुष्कृतं स्यान्न संशयः ।।३१०।।
प्रातिकूल्यं गुरोर्नित्यं मनस न कारयेत् ।
सदाशिवधिया नित्यमेकग्रामनिवासिनम् ।।३११।।
गुरुं वन्देत चेद्दूरे मनसा वन्दनं चरेत् ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां पूजने यत् फलं भवेत् ।।
तत् फलं समवाप्नोति प्रत्यहं वन्दने गुरोः ।।३१२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अविद्यो वा सविद्यो वा गुरुरेव तु दैवतम् ।
अमार्गस्थोऽथ मार्गस्थो गुरुरेव परा गतिः ।।३१३।।
यथा सिद्धरसस्पर्शात् ताम्रं भवति काञ्चनम् ।
सन्निधाने गुरोरेवं शिष्यः शिवमयो भवेत् ।।३१४।।

तथा—

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
तस्मान्मन्येत सततं पितुरप्यधिकं गुरुम् ।।३१५।।

वसन्तललितभैरव्याम्—

दिव्यज्ञानोपदेष्टारं दैशिकं परमेश्वरम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या तस्याज्ञां नैव लङ्घयेत् ।।३१६।।
यथा गुरुस्तथैवेशो यथैवेशस्तथा गुरुः ।
पूजनीयावुभौ भक्त्या न भेदो विद्यते तयोः ।।३१७।।
नो द्वैतवादं कुर्वीत गुरुणा सह कुत्रचित् ।
अद्वैतं भावयेद्भक्त्या गुरुमीशः स जायते ।।३१८।।

अन्यत्रापि —

शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुमेव प्रसादयेत् ।।३१९।।

मेरुतन्त्रे—

घृणा शङ्का भयं लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।
कुलं शीलं तथा शक्तिरष्टौ पाशाः प्रकीर्त्तिताः ।।३२०।।
पाशबद्धः पशुः प्रोक्तः पाशमुक्तः सदाशिवः ।
तस्मात् पाशहरो योऽत्र स गुरुर्नाऽन्य उच्यते ।।३२१।।

तथा—

शङ्कया भक्षितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
सा शङ्का भक्षिता येन स गुरुर्दुर्लभः क्षितौ ।।३२२।।

कुलरत्नावल्याम्—

अत्रिनेत्रः शिवः साक्षादचतुर्बाहुरच्युतः ।
अचतुर्वदनो ब्रह्मा श्रीगुरुः कथितः प्रिये ।।३२३।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सदाशिवस्य देवस्य श्रीगुरोरपि पार्वति ।
उभयोरन्तरं नास्ति यः करोति स पातकी ।।३२४।।
यथा घटश्च कलशः कुम्भश्चैकार्थवाचकाः ।
तथा देवश्च मन्त्रश्च गुरुश्चैकार्थ उच्यते ।।३२५।।
न गुरोः सदृशं वस्तु न देवः शङ्करोपमः ।
न च कौलात् परो योगो न विद्या[1] कालिकासमा ।।३२६।।

मेरुतन्त्रे—

गुरुभक्तिविहीनस्य तपो विद्या व्रतं कुलम् ।
व्यर्थं सर्वं शवस्येव नानाऽलङ्कारभूषणम् ।।३२७।।

गुरुशब्दार्थमाह आगमसारे—

गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य दाहकः ।
उकारः शिव इत्युक्तस्त्रितयात्मा गुरुः परः ।।३२८।।
दृढव्रतं सदाचारं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ।
कृतज्ञं पापभीतं च साधुसज्जनसङ्गमम् ।
आस्तिकं दानशीलं च सर्वभूतहिते रतम् ।।३२९।।

गुरुलक्षणं कुलार्णवे—

श्रीगुरुः परमेशानि शुद्धवर्णो मनोहरः ।
सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वाऽवयवशोभितः ।।३३०।।
सर्वाऽऽगमार्थतत्त्वज्ञः सर्वमन्त्रप्रधानवित् ।
लोकसम्मोहनाकारो देववत्प्रियदर्शनः ।।३३१।।
इङ्गताऽऽकारचेष्टाभि[2]र्दूरतः कृतदुर्जनः ।
अन्तर्मुखो बहिर्दृष्टिः सर्वज्ञो देशकालवित् ।।३३२।।
आज्ञासिद्धस्त्रिकालज्ञो निग्रहाऽनुग्रहक्षमः ।
वेदवेदाङ्गविच्छान्तः सर्वजीवदयापरः ।।३३३।।
स्वाधीनेन्द्रियसञ्चारः षड्वर्गविजयक्षमः ।
अग्रगण्योऽतिगम्भीरः पात्राऽपात्रविशेषवित् ।।३३४।।

---

१. बालिकेति २पु. पा. इह बालिकेति पदेन त्रिपुरसुन्दरी ।
२. इङ्गिताऽऽकारचेष्टाविद्दूरत इति २ पु. पा. ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

निर्मलो नित्यसंतुष्टो निर्द्वन्द्वो नित्यशक्तिमान् ।
सद्भक्तवत्सलो धीरः कृपालुः स्मितपूर्ववाक् ।।३३५।।
भक्तिप्रियः सर्वसमो दयालुः शिष्यशासिता ।
स्वेष्टदेवगुरुः प्राज्ञो वनितापूजनोत्सुकः ।।३३६।।
नित्ये नैमित्तिके काम्ये रतः कर्मण्यनिन्दिते ।
रागद्वेषभयक्रोधदम्भाऽहङ्कारवर्जितः ।।३३७।।
स्वविद्याऽनुष्ठानतपो विद्यानां च प्रकाशकः ।
यदृच्छालाभसन्तुष्टो गुणदोषविभेदकः ।।३३८ ।।
स्त्रीधनादिष्वनासक्तो दुःसङ्गव्यसनोज्झितः ।
अलोलुपोऽहिंसकश्चाऽपक्षपाती विचक्षणः ।।३३९।।
वित्तविद्यादिभिर्मन्त्रयन्त्रतन्त्राद्यविक्रयी ।
निःसंकल्पो निर्विकल्पो निर्णीतात्माऽतिधार्मिकः ।।३४०।।
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी निरपेक्षो नियामकः ।
इत्यादिलक्षणोपेतः कथितः श्रीगुरुः प्रिये ।।३४१।।

अथ निषिद्धगुरुलक्षणं तत्त्वसारे—

बह्वाशी दीर्घसूत्री च विषयादिषु लोलुपः ।
हेतुवादरतो दुष्टो वाग्वादी गुरुनिन्दकः ।।३४२।।
अरोमा बहुरोमा च निन्दिताऽऽश्रमसेवकः ।
कालदन्तोऽसितोष्ठश्च दुर्गन्धिश्वासवाहकः ।।३४३।।
दुष्टलक्षणसम्पन्नो यद्यपि स्वयमीश्वरः ।
बहुप्रतिग्रहाऽऽसक्त आचार्यः श्रीक्षयावहः ।।३४४।।

अथ शिष्यलक्षणं कुलार्णवे—

सच्छिष्यं तं कुलेशानि सर्वलक्षणसंयुतम् ।
शमादिसाधनोपेतं गुणशीलसमन्वितम् ।।३४५।।
शुद्धदेहाऽन्ववायज्ञं धार्मिकं शुद्धमानसम् ।
विश्वासविनयोपेतं वित्तशाठ्यविवर्जितम् ।।३४६।।
असाध्यसाधकं शूरं बलकान्तिसमन्वितम् ।
अनुकूलक्रियायुक्तमप्रमत्तं विचक्षणम् ।।३४७।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हितसत्यमितस्निग्धभाषिणं मुक्तदूषणम् ।
सकृदुक्तगृहीतार्थं चतुरं बुद्धिविस्तरम् ।।३४८।।
गृहमत्यासवोत्सङ्ग[१] निर्विकारमसेवकम् ।
विमृश्यकारिणं वीरं मनोदारिद्र्यवर्जितम् ।।३४९।।
सर्वकार्याऽतिकुशलं धीरं सर्वोपकारकम् ।
अत्यर्थं परनिन्दायां विमुखं सुमुखं प्रिये ।।३५०।।
जितेन्द्रियं सुसन्तुष्टं धीमन्तं ब्रह्मचारिणम् ।
त्यक्ताधिव्याधिचापल्यं दुःशङ्काऽऽतङ्कवर्जितम् ।।३५१।।
गुरुध्यानस्तुतिकथासेवनाभजनोत्सुकम् ।
गुरुदैवतभक्तं च कामिनी[२] भजनोत्सुकम् ।।३५२।।
गुर्वाज्ञापालकं देवि गुरुकीर्तिप्रशंसकम् ।
गुरुवाक्यप्रमाणज्ञं गुरुशुश्रूषणे रतम् ।।३५३।।
चित्ताऽनुवर्त्तिनं प्रेक्ष्यकारिणं कुलनायिके ।
लज्जाऽभिमानगर्वादिवर्जितं गुरुसन्निधौ ।।३५४।।
निरपेक्षं गुरुद्रव्ये तत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणम् ।
गुरुध्यानादिनिरतं मोक्षमार्गाऽभिकाङ्क्षिणम् ।।
इत्यादिलक्षणोपेतं गुरुः शिष्यं परिग्रहेत् ।।३५५।।

कुत्सितशिष्यलक्षणं तत्रैव—

दुष्टाऽन्ववायजं दुष्टं गुणहीनं विरूपितम् ।
परशिष्यं च पाखण्डं दुष्टं पण्डितमानिनम् ।।३५६।।
हीनाऽधिकविकाराङ्गं विकलाऽवयवान्वितम् ।
पङ्गुमन्धं च वधिरं मलिनं व्याधिपीडितम् ।।३५७।।
उच्छिष्टं दुर्मुखं चापि स्वेच्छावेशधरं विटम् ।
दुर्विदग्धं कुचेष्टं च कुटिलं भीमवीक्षणम् ।।३५८।।
निद्राऽऽलस्ययुतं तन्द्राद्यूतादिव्यसनान्वितम् ।
कपाटकुड्यस्तम्भादौ तिरोहिततनुं सदा ।।३५९।।

---

१. गृहतल्पासवोत्सङ्गेति २पु. पा. ।
२. स्त्रीनिन्दारहितमिति ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शून्यमुक्तकरं[१] क्षुद्रं श्रद्धाभक्तिविवर्जितम् ।
किमेकवादिनं स्तब्धं[२]दूषकं चपलं शठम् ।। ३६० ।।
धनस्त्रीशुद्धिरहितं निषेधविधिवर्जितम् ।
रहस्यभेदकं चापि [३]वेदकार्य्याऽर्थघातकम् ।। ३६१ ।।
मार्जारबकवृत्तिं च रन्ध्राऽन्वेषणतत्परम् ।
मायाऽन्वितं कृतघ्नं च [४]प्रच्छन्नान्तरदायकम् ।। ३६२ ।।
विश्वासघातकं देवद्रोहिणं पापकारिणम् ।
अविश्वासमविद्याङ्गमनर्थसिद्धिकाङ्क्षिणम् ।। ३६३ ।।
आततायिनमादित्सुं कुत्सितं [५]कूटसाक्षिणम् ।
सर्वत्र याचकं देवि सर्वाकृष्टाभिगामिनम् ।। ३६४ ।।
असत्यनिष्ठं चासक्तं ग्राम्यादिबहुभाषिणम् ।
दुर्विचारवितर्कादिकारकं कलहप्रियम् ।। ३६५ ।।
वृथाऽऽक्षेपकरं भ्रान्तं भ्रामकं वाग्विडम्बकम् ।
परोक्षे दूषणकरं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।। ३६६ ।।
वाग्रुक्षवादिनं विद्याचौरमात्मप्रशंसकम् ।
गुणाऽसहिष्णुं सद्भीतमतिक्रोधसमन्वितम् ।। ३६७ ।।
चार्वाकं दुर्जनसखं सर्वलोकविगर्हितम् ।
पिशुनं परसन्तापं सर्वप्राणिभयंकरम् ।। ३६८ ।।
अक्लेशवादिनं मित्रद्रोहिणं भ्रातृवञ्चकम् ।
जिह्वोपस्थपरं देवि तस्करं पशुचेष्टितम् ।। ३६९ ।।
अकारणद्वेषहास्यक्लेशक्रोधादिकारिणम् ।
अतिहास्यस्य कर्त्तारं भ्रमान्तःपरिहासकम् ।। ३७० ।।
कामुकं चाऽतिनिर्लज्जं मिथ्यादुश्चेष्टसूचकम् ।
असूयामदमात्सर्य्यदम्भाहङ्कारसंयुतम् ।। ३७१ ।।

---

१. शून्यौ रिक्तौ मुक्तावसम्पुटितौ च करौ यस्य तमिति ।
२. प्रेषकमिति २ पु. पा. ।
३. देवेति २ पु. पा. ।
४. गुप्तविघ्नदायकमिति ।
५. क्रूरसाक्षिणमिति २ पु. पा. ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ईर्ष्यापैशुन्यपारुष्यकार्पण्यक्रोधमानिनम् ।
अधीरं दुःखितं द्वेष्यमशक्तं तत्त्ववर्जितम् ।।३७२।।
[1]असिद्धकुमतिं मूढं चिन्ताकुलितमानसम् ।
तृष्णालोभयुतं दीनमतुष्टं सर्वयाचकम् ।।३७३।।
बह्वाशिनं कपटिनं भ्रामकं कुटिलं प्रिये ।
भक्तिश्रद्धादयाशान्तिधर्माऽऽचारविवर्जितम् ।।३७४।।
मातापितृगुरुप्राज्ञमहतां हास्यकारकम् ।
कुलद्रव्यादिवीभत्सं गुरुसेवाऽभिमानिनम् ।।३७५।।
स्त्रीदुष्टं समयभ्रष्टं गुरुशप्तं महेश्वरि ।
इत्यादिविगुणोपेतं गुरुः शिष्यं परित्यजेत् ।।३७६।।
स्नेहाद्वा लोभतो वाऽपि यदि गृह्णाति दीक्षयेत् ।
तस्मिन् गुरौ सशिष्ये च देवताशाप आपतेत् ।।३७७।।
तस्मादेवं विधं शिष्यं न गृह्णीयात् कदाचन ।
यदि गृह्णाति मोहेन तत्पापैः प्राप्यते गुरुः ।।३७८।।
मन्त्रिपापं च राजानं पतिं जायाकृतं यथा ।
तथा शिष्यकृतं पापं प्रायो गुरुमपि स्पृशेत् ।।३७९।।
ज्ञानेन कृपया वाऽपि गुरुः शिष्यं परीक्षयेत् ।
संवत्सरं तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा तदर्द्धतः ।।३८०।।
उत्तमानधमे कार्ये नीचानुत्तमकर्मणि ।
प्राणद्रव्यप्रदानाद्यैरादेशैश्च समागमैः ।।३८१।।
तन्मर्मसूचकैर्वा यैर्मायाभिः क्रूरचेष्टितैः ।
पक्षपातैरुदासीनैरनेकैश्च मुहुर्मुहुः ।।३८२।।
आहृष्टः पीडितश्चापि यो विषादं न याति च ।
गुरुः कृपां करोतीति मुदा[2] संवेदयेत् सदा ।।३८३।।
श्रीगुरुस्मरणे वाऽपि कीर्त्तने चापि वन्दने ।
परिचर्यायामाह्वाने प्रेषणेऽन्वेषणे प्रिये ।।३८४।।

---

१. अप्रसिद्धमतिमिति २ पु. पा. ।
२. संचिन्तयेदिति

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आनन्दकम्परोमाञ्चस्वरनेत्रादिविक्रिया ।
येषां स्यात् ते न योग्याः स्युर्मन्त्रसिद्धिरपीश्वरि ।।३८५।।

मन्त्रमुक्तावल्याम्—

तयोर्वत्सरमात्रेण ज्ञाताऽन्योन्यं भविष्यति ।
गुरुता शिष्यता वाऽपि नान्यथेति विनिश्चयः ।।३८६।।

मेरुतन्त्रे—

धनार्थिनस्तु गुरवः शिष्याः सिद्ध्यर्थिनः कलौ ।
तस्मान्न चोभयोः सिद्धिर्देवतानां विडम्बनम् ।।३८७।।

लिङ्गागमे—

शिष्यश्च सद्गुरोर्मन्त्रं गृहीत्वा तं परित्यजेत् ।
गुरुत्यागकरः शिष्यः प्रायश्चित्ती भवेद् ध्रुवम् ।।३८८।।

रुद्रयामले—

गुरुत्यागाद्भवेन्मृत्युर्मन्त्रत्यागाद्दरिद्रता ।
गुरुमन्त्रपरित्यागाद्रौरवं नरकं व्रजेत् ।।३८९।।

कौलिकेन पशोर्मन्त्रग्रहणे तु तत्परित्यागोऽपि देव्यागमे उक्तः ।

यदि दैवात् पशोर्विद्या लभ्यते कुलजैर्नरैः ।
द्विजं तु कौलिकं प्राप्य पुनर्विद्यामुपालभेत् ।।३९०।।
यो गृह्णाति पशोर्दीक्षां तस्याऽऽधिर्गात्रपीडनम् ।
भवत्येव न संदेहो बन्धनं चैव वा भवेत् ।।३९१।।
वटपत्रे लिखित्वा च तन्मन्त्रं श्रोतसि क्षिपेत् ।
सद्गुरुं वा समाश्रित्य गृह्णीयात् संस्कृतं मनुम् ।।३९२।।

कुलार्णवे—

श्रीगुरुं लक्षणोपेतं संशयच्छेदकारकम् ।
लब्ध्वा ज्ञानप्रदं देवि न गुर्वन्तरमाश्रयेत् ।।३९३।।
अनभिज्ञं गुरुं प्राप्य संशयोच्छेदकारकम् ।
शिष्यो गुर्वन्तरं गत्वा तद्दोषैर्नाऽनुलिप्यते ।।३९४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शैवागमे—

गुरुवो बहवः सन्ति कुमन्त्रौषधवेदिनः ।
निगमाऽऽगमशास्त्रोक्तमन्त्रज्ञो दुर्लभो भुवि ।।३९५।।
सुविज्ञश्चोद्धरेन्मूर्खं न मूर्खो मूर्खमुद्धरेत् ।
शिलां सतारयेन्नौर्हि किं शिलां तारयेच्छिला ।।३९६।।
मधुलुब्धो यथा भृङ्गः पुष्पात् पुष्पान्तरं व्रजेत ।
ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत् ।।३९७।।

वाराहीतन्त्रे—

स्वनाम्ना न गुरुः कार्यो भार्या च मातृनामिका ।।३९८।।

अथोक्तलक्षणलक्षितस्यापि गुरोर्विशेषमाह रुद्रयामले—

वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिके ।
शैवः शाक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः ।।३९९।।
व्युत्क्रमेणं महेशानि मन्त्रसिद्धिर्भवेन्न हि ।
न पत्नीं दीक्षयेद्भर्त्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।।४००।।
न पुत्रं च तथा भ्राता भ्रातरं च न दीक्षयेत् ।।४०१।।

न पत्नीं दीक्षयेद्भर्तेति पशुकल्पे । वीरकल्पे तु—

वीराणां कौलिकानां च भर्त्ता दीक्षणमाचरेत् ।
भर्त्तुर्दीक्षाप्रदाने तु न दोषः कौलिकाऽऽगमे ।।
शिवेन दीक्षा पूर्वं तु गौर्य्यै दत्ता शुभावहा ।।४०२।। इत्युक्तम् ।

तथा—

पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहादपि ।
सोदराच्च कनिष्ठाद्वा वैरिपक्षाश्रितात् तथा ।।४०३।।

गणेशविमर्षिण्याम्—

पितुर्दीक्षा यतेर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताश्रमिणो दीक्षा सा न कल्याणदायिनी ।।४०४।।

योगिनीतन्त्रे—

निर्वीर्यं हि पितुर्मन्त्रं तथा मातामहस्य च ।
सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ।।४०५।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रमादाद्वा तथाऽज्ञानात् पितृदीक्षां यदाऽऽचरेत् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत् ।।४०६।।

अत्र पितुरित्यनादरे षष्ठी तेन पित्रादिष्वभक्तिरूपोऽनादरोऽतिपरिचयादिना यदि भवति तदा पुत्रादिना मन्त्रो न ग्राह्य इत्यर्थः, इति सुधार्णवकृतः । मत्स्यसूक्ते तु—

निर्वीर्यं हि पितुर्मन्त्रं शैवे शाक्ते न दुष्यति ।।४०७।। इत्युक्तम् ।

ताराकल्पे—

कथमपि मनुमेतं प्राप्य शिष्याय कस्मै
निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात् ।।४०८।।इदं ताराविषयकम्। श्रीविद्याविषयेऽपि न पितृदीक्षानिषेधः । तदुक्तं श्रीक्रमे—

मनुर्विमृश्य दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते ।।४०९।।

स्वीयमन्त्रग्रहणे तु गुरुविचारो न कर्त्तव्यः ।

स्वीयमन्त्रोपदेशे तु न कुर्याद्गुरुचिन्तनम् ।।४१०।।

इति भैरवतन्त्रवचनात् ।

तथा च—

ब्रह्मणा कथितं पूर्वं वशिष्ठाय महात्मने ।
वसिष्ठोऽपि स्वपुत्राय मत्पित्रे दत्तवान् स्वयम् ।।४११।।
प्रसन्नहृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः ।
कुरुक्षेत्रे महातीर्थे सूर्यपर्वणि दत्तवान् ।।४१२।।

इति विष्णुमन्त्रमधिकृत्य वैशम्पायनसंहितायां शौनकं प्रति व्यासवाक्याद्विष्णुमन्त्रेऽपि न पितृदीक्षानिषेधः ।

स तूपदेश्यः पुत्रश्च व्यत्ययी न सुतस्तथा ।।४१३।।

इति नारायणीयवचनादभक्तस्यैव पुत्रस्य पितृदीक्षानिषेधः इति सम्प्रदायविदः । व्यत्ययी मन्त्रान्तरं दत्वा मन्त्रांन्तरग्राहकः । योगिनीतन्त्रे—

स्त्रियो दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाऽष्टगुणा स्मृता ।
साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया ।।४१४।।
सर्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता ।
गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवा परिवर्जिता ।।४१५।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वैशम्पायनसंहितायाम्—

स्वप्नलब्धं स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव सिद्ध्यति ।

संस्कारश्च तत्रैव—

स्वप्नलब्धे च कलशे गुरोः प्राणान् निवेशयेत् ।।४१६।।
वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा ग्रहणं कृतम् ।
ततः सिद्धिमवाप्नोति विफलं त्वन्यथा भवेत् ।।४१७।।

सिद्धमन्त्रग्रहणे तु न कश्चिद्विचारः । तदुक्तं शक्तियामले—

सिद्धमन्त्रो यदि भवेत् तदा पत्नीं सुदीक्षयेत् ।
शक्तित्वेन वरारोहे न च सा पुत्रिका भवेत् ।।
पिता तथाविधः पुत्र्यै तथा दीक्षां समाचरेत् ।।४१८।।
भ्राता सिद्धमनुर्भूयात् गुरुर्भ्रातुस्तु शक्तितः ।
सिद्धमन्त्रो नरः सर्वमयोग्यं योग्यतां नयेत् ।।४१९।।

महाकपिलपञ्चरात्रे—

न मन्त्रे चाधिकारोऽस्ति शूद्राणां नियमः परः ।
मन्त्राभावादमन्त्रेण भाषितं सर्वकर्म हि ।।४२०।।

सातातपसंहितायाम्—

यावन्त्यर्णानि मन्त्राणां स्त्रीशूद्रादेः प्रदापयेत् ।
तावत्यो ब्रह्महत्याः स्युः स्वयमाह प्रजापतिः ।।४२१।।

इति वैदिकादिमन्त्रपरम् । भविष्योत्तरे—

ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये शुचयोऽमलाः ।
तेषां मन्त्राः प्रदेया वै न तु सङ्कीर्णवर्णिनाम् ।।४२२।।

देवीयामले—

स्वाहाप्रणवसंयुक्तं मन्त्रं शूद्रे ददद्द्विजः ।
शूद्रो निरयगामी स्याद्विप्रः शूद्रत्वमाप्नुयात् ।।४२३।।

ब्रह्मपुराणे—

वैदिको मिश्रितो वाऽपि विप्रादीनां विधीयते ।
तान्त्रिको विप्रभक्तस्य शूद्रस्यापि प्रकीर्तितः ।।४२४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भागवते ११ स्कन्धे—

वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः ।
त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्च्चयेत् ।।४२५।।

साम्बपुराणे—

श्रुतिभ्रष्ट; श्रुतिप्रोक्तप्रायश्चित्ते भयं गतः ।
क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं ब्राह्मणस्तं समाश्रयेत् ।।४२६।।
पञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् ।
वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान् ।।४२७।।

आचारकुसुमावल्याम्—

ब्रह्मवीर्यसमुत्पन्नो ब्राह्मणीगर्भसम्भवः ।
वेदोक्ताशेषसंस्कारसंस्कृतः सर्वदा शुचिः ।।४२८।।
अधीतवेदवेदाङ्गो वेदान्तार्थविचक्षणः ।
त्रिकालविहितस्नानसंध्योपासनतर्पणः ।।४२९।।
नित्यं सहस्त्रगायत्रीजापको वैश्वदेवकृत् ।
अग्निहोत्री सावधानो दैवे पैत्रे च कर्मणि ।।४३०।।
स्वकर्मच्युतिभीतश्च भीतः कालव्यतिक्रमात् ।
प्रायश्चित्तेष्वभीतश्च सदाचारेषु सादरः ।।४३१।।
गर्हिताऽऽचारविमुखः शान्तो दान्तः प्रसन्नधीः ।
इत्यादिलक्षणोपेतः कथितो वैदिको बुधैः ।।४३२।।
एतदन्यब्राह्मणा ये वेदभ्रष्टाश्च ते मताः ।
वेदभ्रष्टद्विजातीनां मिश्रोऽध्वा सिद्धिदः कलौ ।।४३३।।
वेदोक्त एव मार्गः स्याद्वैदिकस्य द्विजस्य च ।
परित्यक्तश्रौतमार्गः पतितः कथ्यते द्विजः ।।४३४।।

नारदपञ्चरात्रे—

स्त्रीशूद्रेभ्यो मनुं दद्यात् स्वाहाप्रणववर्जितम् ।।४३५।।

कुलार्णवे—

स्त्रीशूद्राणामयं मन्त्रो नमोऽन्तश्च सुखावहः ।
एतज्ज्ञात्वा महेशानि चाण्डालानपि दीक्षयेत् ।।४३६।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

याज्ञवल्क्यसंहितायाम्—

न वैदिकं जपेच्छूद्रः स्त्रियश्चैव कदाचन ।
नमोऽन्तं शैवमन्त्रं वा वैष्णवं चेष्यते बुधैः ।।४३७।।

मेरुतन्त्रे—

मोहाद्वा कामतः शूद्रः पुराणं संहितां स्मृतिम् ।
पठन्नरकमाप्नोति पितृभिः सह पापकृत् ।।४३८।।
यः शूद्रो बुद्धिपूर्वं तु शृणुयाच्छ्रावयेद् द्विजः ।
वेदं तौ दुःखितौ स्तोऽस्मिन् भवेऽन्यत्र तु नारकौ ।।४३९।।
अधिकारमदान्धस्तु धनस्य मदतोऽपि वा ।
शूद्रस्तु शृणुयाद्वेदं स निर्वंशश्च निर्धनः ।।४४०।।
अज्ञानाच्चेच्छ्रुतो वेदः श्रावितो वा द्विजन्मना ।
प्राजापत्यत्रयं कृत्वा तौ द्वौ शुद्धौ भविष्यतः ।।४४१।।

भूतशुद्धितन्त्रोक्तानि तन्त्रचिन्तामणिलिखितवचनानि—

प्रणवोच्चारणाद्धोमाच्छालग्रामशिलार्चनात् ।
ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ।।४४२।।
शूद्रस्य प्रणवोच्चारं पुराणासम्मतं प्रिये ।
तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं तन्त्रोक्तं शूद्रजातिना ।।४४३।।
महाविद्याप्रभावेण शूद्रो वैश्यत्वमाप्नुयात् ।
प्रणवाद्यं महेशानि गृह्णीयुः शूद्रजातयः ।।
एतद्दीक्षापरं तत्त्वं सुगोप्यं परमेश्वरि ।।४४४।।

रुद्रयामले—

प्रवृत्ते भैरवीतन्त्रे सर्वे वर्णाः द्विजातयः ।
निवृत्ते भैरवीतन्त्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ।।४४५।।

अत्र द्विजातय इति वर्णद्वयजाताः । कुण्डादय इति नागोजिभट्टाः ।

सौत्रामणितन्त्रे—

मायाबीजं ब्राह्मणः स्याच्छ्रीबीजं क्षत्रियः स्मृतः ।
कामबीजं भवेद्वैश्यो वाग्भवं शूद्र ईरितः ।।४४६।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चतुर्बीजपरित्यक्तो मन्त्रः पौलस्त्यसंज्ञकः ।
चतुर्बीजं ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां त्रिबीजकम् ।।
बीजद्वयं तु वैश्यानां शूद्राणां त्वेकबीजकम् ।।४४७।।

ब्रह्मपुराणे—

ॐकारदिसमायुक्तं नमस्कारान्तमीरितम् ।
स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ।।४४८।।

यामले—

स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून् ।
शिष्यानुकूलं चक्रेभ्यो ज्ञात्वा दद्यान्मनुं गुरुः ।।४४९।।

अथ चक्रविचारः । तदुक्तं भुवनेश्वरीतन्त्रे—

ताराशुद्धिर्वैष्णवानां कोशशुद्धिः शिवस्य च ।
राशिशुद्धिस्त्रैपुरे च गोपालेऽकडमः स्मृतः ।।४५०।।
अकडमो वामनस्य गणेशे दन्तचक्रकम् ।
दन्तचक्रं वराहस्य महालक्ष्म्याः कुलाकुले ।।४५१।।
नामादिचक्रे सर्वेषां भूतचक्रे तथैव च ।
दोषान् संशोध्य गृह्णीयाद् गुरुवाक्येन जल्पकः ।।४५२।।

वाराहसंहितायाम्—

ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च ।
अत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत् ।।४५३।।
अथ वक्ष्ये विचारोऽयं चक्राणां सिद्धिहेतवे ।
ततस्तु प्रथमं वक्ष्ये स्वकुलाकुलचक्रकम् ।।४५४।।
कारणात् पञ्चभूतानामुद्भूता मातृका यतः ।
अतो भूतात्मका वर्णाः पञ्चपञ्चविभागतः ।।४५५।।
वाय्वग्निभूजलाऽऽकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात् ।
पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घा विन्द्वन्ताः संधिसम्भवाः ।।
पञ्चशः कादयः षक्षलसहान्ताः समीरिताः ।।४५६।।

पञ्चपञ्चेति दशवर्णा इत्यर्थः । वाय्वग्निभूजलाकाशा इति । अआएकचटतपयषा मारुताः । इईऐखछठथफरक्षा आग्नेयाः । उऊओगजडदबलला:

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भौमाः । ऋॠऔघझढधभवसा जलीयाः[१] । ऌॡअंङञणनमशहा नाभसाः । पञ्चह्रस्वा इति अइउऋऌ । पञ्चदीर्घा इति आईऊॠॡ । बिन्द्वन्ता इति बिन्दुरन्तं यस्य तेन अं इत्यर्थः । संधिसम्भवा इति एऐओऔ ।

स्वनामाद्यक्षराणां तु मित्रं वा स्वकुलं वरम् ।।४५७।।

तद्यथा—

साधकस्याक्षरं पूर्वं मन्त्रस्यापि तथाऽक्षरम् ।
यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् स्वकुलं हि तत् ।।४५८।।

मित्रमिति परस्परमैत्रम् । तदुक्तं दीपिकायाम्—

पार्थिवं वारुणं मैत्रमाग्नेयस्यापि मारुतम् ।
पार्थिवानामक्षराणां शत्रुत्वे मारुतं स्थितम् ।।४५९।।
आग्नेयस्याम्भसं शत्रुरम्भसस्तैजसं स्मृतम् ।
एतेषामेव सर्वेषामविरोधि तु नाभसम् ।।४६०।।
परस्परविरुद्धानां न कुर्यान्मेलनं सुधीः ।
उक्तं कुलाकुलं चक्रं समस्तपुरुषार्थकम् ।।४६१।।

वायुः	अग्निः	भूः	जलम्	आकाशः
अ	इ	उ	ऋ	ऌ
आ	ई	ऊ	ॠ	ॡ
ए	ऐ	ओ	औ	अं
क	ख	ग	घ	ङ
च	छ	ज	झ	ञ
ट	ठ	ड	ढ	ण
त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म
य	र	ल	व	श
ष	क्ष	ल	स	ह

इति कुलाकुलचक्रम्[२] ।

अथ अकथहं चक्रम्

वक्ष्ये अकथहं चक्रं प्राग्लिखेच्चतुरस्रकम् ।
मध्ये रेखाद्वयं दद्यात् प्रागग्रमुदगग्रगम् ।।४६२।।

१. वारुणा इति २ पु. पा. ।
२. अत्रत्यमेलनप्रकारो मन्त्रमहोदधौ विशेषतोऽभिहितः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चतुरस्त्रं भवेत् तत्र चतुष्कोष्ठसमन्वितम् ।
पूर्वापराऽऽयतं दद्यान्मध्ये रेखाद्वयं ततः ।।४६३।।
उदग्दक्षिणदीर्घं च दद्याद्रेखाद्वयं ततः ।
ततः षोडशकोष्ठाढ्यं जायते चक्रमुत्तमम् ।।
आदिक्षान्ताँल्लिखेद्वर्णान् क्रमेणानेन मन्त्रवित् ।।४६४।।
इन्द्व[१]ग्नि[३]रुद्र[११]नव[९]नेत्र[२]युगा[४]ऽर्क[१२]दिक्षु[१०]
ऋत्व[६]ष्ट[८]षोडश[१६]चतुर्द्दश[१४]भौतिकेषु[५] ।
पाताल[७]पञ्चदश[१५]वह्निहिमांशु[१३]कोष्ठे
वर्णाँल्लिखेल्लिपिभवान् क्रमशस्तु धीमान् ।।४६५।।
आदौ चतुश्चतुष्कोष्ठे सिद्धादीन् परिकल्पयेत् ।
प्रदक्षिणक्रमादेवं स्वनामाक्षरमाद्यतः ।।४६६।।
सिद्धसाध्यसुसिद्धारिक्रमेण गणयेद्बुधः ।
सिद्धादीन् सिद्धिदः सिद्धो जपात् साध्यो हुतादिभिः ।।४६७।।
सुसिद्धः प्राप्तिमात्रेण साधकं भक्षयेदरिः ।
सिद्धार्णा बान्धवा ज्ञेया साध्यास्ते सेवका मताः ।।
सुसिद्धाः पोषकाश्चैव शत्रवो घातकाः स्मृताः ।।४६८।।

पिङ्गलामते—

सिद्धः सिद्ध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः ।
सुसिद्धो ग्रहणादेव शत्रुर्मूलानि कृन्तति ।।४६९।।

मेरुतन्त्रे—

आदौ ज्ञेयं चतुष्केषु सिद्धाद्यं विदिशासु च ।
तत्स्थानसमकोष्ठात् तु पुनर्गण्यं गुरूक्तितः ।।४७०।।

पिङ्गलामते—

सिद्धादीन् शोधयेन्मन्त्री पुनः सिद्धादिभिः स्मृतः ।
सिद्धिसिद्धो जपात् सिद्धिर्द्विगुणात् सिद्धिसाध्यकः ।।४७१।।
सिद्धः सुसिद्धोऽर्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् ।
साध्यसिद्धो द्विगुणकः साध्यसाध्यो निरर्थकः ।।४७२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

साध्यसुसिद्धोऽर्धजपात् साध्यारिर्हन्ति गोत्रजान् ।
सुसिद्धसिद्धोऽर्धजपात् फलं दद्याद्यथेप्सितम् ।।४७३।।
सुसिद्धसाध्यं सततं जपात् सिद्धिर्न चान्यथा ।
सुसिद्धसिद्धो यो मन्त्रः पूर्वजन्मकृतश्रमः ।।४७४।।
तस्मात् तं सर्वसिद्धीनां साधने योजयेन्मनुम् ।
सुसिद्धारिर्विशेषेण स्वकुलं नाशयेद् ध्रुवम् ।।४७५।।
अरिसिद्धः सुतं हन्ति अरिसाध्यस्तु कन्यकाम् ।
पत्नीमपि सुसिद्धस्तु अर्यरिर्मूलघातकः ।।४७६।।

अकथह १	उङप २	आखदक्ष ३	ऊचफ ४
ओडव ५	ऌझम ६	औढश ७	ॡञय ८
ईधन ९	ऋजभ १०	इगध ११	ॠछब १२
अः तस १३	ऐठल १४	अंणष १५	एटर १६

इत्यकथहचक्रम् ।

अथ ऋणिधनिचक्रम् ।

तत्र मन्त्राणां साधकानां ऋणित्वे धनित्वे च हेतुमाह तन्त्रराजे—

पूर्वजन्मकृताभ्यासात् पापादस्याफलाप्तिकृत् ।
पापे नष्टे फलावाप्तिः काले देहक्षयादृणी ।।४७७।।
मन्त्रसम्प्राप्तिमात्रेण प्राक् पूतः सिद्धये भवेत् ।
सिद्धमन्त्रान् गुरोर्लब्ध्वा मन्त्री यत्सिद्धिभाग् नरः ।।४७८।।
लक्ष्मीवान् स सदा पूज्यो मन्त्रभोगमवाप्नुयात् ।
स मन्त्रोऽस्य ऋणि ज्ञेयो भजनं तस्य पूर्वगम् ।।४७९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तस्माद्दृणविशुद्धिस्तु कार्या सर्वैस्तु सर्वतः ।।४८०।।

तदुक्तं सुन्दरीरहस्यवृत्तौ—

पूर्वाऽपरायतं लेख्यं रेखाद्वादशकं क्रमात् ।
क्रमेणैवात्र जायन्ते कोष्ठा एकादश क्रमात् ।।
तेषु वर्णाँल्लिखेन्मन्त्री स्वरादिक्रमयोगतः ।।४८१।।
द्वौ द्वौ स्वरौ पञ्चसु कोष्ठकेषु
शेषान् स्वरान् षट्सु षडेकमेकम् ।
कादीन् हशेषान् विलिखेत् ततोऽर्णा-
नेकैकमेकादशमात्रकेषु ।।४८२।।
साध्याङ्कान् विलिखेदूर्ध्वे साधकाङ्कानधो लिखेत् ।
इन्द्र[१४]र्क्ष[२७]नेत्र[२]रवि[१२]पञ्चदश[१५]र्तु[६]वेद[४]-
वह्न्या[३]युधा[८]ष्ट[८]नव[९]भिर्गुणिताँश्च साध्यान् ।
दि[१०]ग्भू[१]मुनि[७]श्रुति[४]गजा[८]ग्नि[३]मुनी[७]षु[५]वेद[४]-
ष[६]ड्वह्नि[३]भिश्च गुणितानथ साधकार्णान् ।।४८३।।
साध्याङ्कान् साधकाङ्काँश्च पूरयेद् गृहसंख्यया ।।४८४।।
नामाक्षरादकथहाद्द्रजभक्तशेषं
ज्ञात्वोभयोरधिकशेषमृणं धनं स्यात् ।।४८५।।
मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
समेऽपि च जपेन्मन्त्री न जपेत् तदृणाधिके ।।४८६।।

मेरुतन्त्रे—

ऋणी तु साधको ज्ञेयः साधकाङ्को यदाऽधिकः ।
यावत् स्यादधिकस्तावत्संख्याकानि यदाऽऽचरेत् ।।४८७।।
पुरश्चरणसंज्ञानि तदाऽस्य समता भवेत् ।
पुरश्चर्यां पुनः कृत्वा तदा स्यात् कार्यसाधकः ।।४८८।।

सुन्दरीरहस्यवृत्तौ—

गुणिते तु कृतेऽङ्कानां यच्छेषं जायते स्फुटम् ।
तदङ्कं कथयाम्यत्र एकादशगृहस्थितम् ।।४८९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

षट्[६]काल[६]काल[६]विय[०]दग्नि[३]समुद्र[४]वेद[४]-
खा[०]ऽकाश[०]शून्य[०]दहाना[३]: खलु साध्यवर्णाः ।
युग्म[२]द्वि[२]पञ्च[५]वियद[०]म्बर[०]युक्[२]शशाङ्क[१]-
व्योमा[०]ऽब्धि[४]वेद[४] शशिन[१]: खलु साधकार्णाः ।।४९०।।
नामाक्षरादकथहाद् गजभक्तशेषं
ज्ञात्वोभयोरधिकशेषमृणं धनं स्यात् ।।४९१।।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
६	६	६	०	३	४	४	०	०	०	३
१४	२७	२	१२	१५	६	४	३	८	८	९
अआ	इई	उऊ	ऋॠ	ऌॡ	ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट
ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	प	फ
ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह
१०	१	७	४	८	३	७	५	४	६	३
२	२	५	०	०	२	१	०	४	४	१

इति ऋणिधनिचक्रम् ।

अथ वर्गचक्रम् ।

तदुक्तं तन्त्रराजे—

मन्त्राणामरिशोधार्थं नामाद्यक्षरपूर्वकम् ।
अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य वर्गानष्टौ लिखेत् ततः ।।४९२।।
पक्षिमार्जारपञ्चास्य श्वानः सर्पाखुदन्तिनः ।
मेषः क्रमादकारादिवसुवर्गयुता इमे ।।४९३।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पक्षिमार्जारयोर्वैरं वैरं मार्जारपक्षिणोः ।
वैरं पक्षिभुजङ्गानां शात्रवं गजसिंहयोः ।।४९४।।
मेषकुक्कुरयोर्वैरं प्रीतिं युक्त्या विचारयेत् ।
भुजङ्गसिंहयोर्मैत्री मेषमूषकयोस्तथा ।।४९५।।
लोकादन्यच्च विज्ञेयं व्यवहारप्रयोगतः ।
एवं यन्त्रवरं ज्ञात्वा गृह्णीयान्मन्त्रमुत्तमम् ।।४९६।।

तदुक्तं वाराहीतन्त्रे—

मार्जारकुक्कुरव्यालैः पक्षिणां वैरिता भवेत् ।
मार्जारस्य शुनाखुभ्यां सिंहस्य दन्तिना सदा ।।४९७।।
कुक्कुरस्य खगौतुभ्यां खगाऽऽखुभ्यां च भोगिनः ।
उन्दुरस्योतुसर्पाभ्यां हरिणा सह दन्तिनः ।।
गरुत्मत्सर्पयोर्वैरं तथा च गजसिंहयोः ।।४९८।।

अ १६ पक्षी	क ५ मर्जारः	च ५ सिंहः	ट ५ श्वा
त ५ नागः	प ५ आखुः	य ५ गजः	श ४ मेषः

इति वर्गचक्रम् ।
अथ राशिचक्रं तत्रैव

तदुक्तं मन्त्रराजे—

सूत्रद्वयं पूर्वपरायतं त-
न्मध्ये द्वयं याम्यकुबेरभेदात् ।
एकैकमीशाननिशाचरे तु
हुताशवाय्वोर्विलिखेत् ततोऽर्णान् ।।४९९।।
वेदा४ऽग्नि३वह्नि३युगल२श्रवणा२क्षि२संख्यान्
पञ्चे५षु५वाण५शर५पञ्च५चतुष्टया४न्तान् ।
मेषादितः प्रतिलिखेत् सकलाँस्तु वर्णान्
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शाद्यवर्णान् ।।५००।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वाराहीतन्त्रे—

वेदा[४]ग्नि[३]वह्नि[३] युगल[२]श्रवण[२] द्वि[२]वाण[५]-
वाणे[५]षु[५]वाणे[५]षु[५]पयोधि[४]संख्यान् ।
मेषादिकोष्ठेष्वभिलिख्य वर्णान्
षडेव शादीन् युवतौ लिखित्वा ।।५०१।।

यदाहुराचार्याः—

चतुर्भिर्यादिभिः सार्धं स्यात् क्षकारस्तु मीनगः ।।५०२।। इति ।
एको वाऽप्यथ पञ्चमोऽथ नवमो राशेः स्वकाद्बान्धवो
राशेः स्याद्दशमो द्वितीयसहितः पष्ठो भवेत् सेवकः ।
रुद्राऽग्निस्वरसंख्यया निगदितो मन्त्रः स्वयं पोषकः
स्याच्चेदष्टमवत्सरश्रुतिमितो मन्त्रः स्वयं घातकः ।।५०३।।
लग्नो धनं भ्रातृ शत्रु पुत्र मित्र कलत्रकाः ।
मरणं धर्म कर्माऽऽयव्यया द्वादश राशयः ।।५०४।।

अत्र राशिचक्रे चतुर्थस्थानं शत्रुर्न तु बन्धुः । एवं षष्ठस्थानं बन्धुर्न च शत्रुरिति केचित् ।

अन्यच्च—

जप्तुः स्वराशितो वर्ज्याः षष्ठाऽष्टरविगाः शुभाः ।
एकद्वित्रिचतुष्पञ्चसप्ताऽङ्कदशरुद्रगाः ।।५०५।।
लग्नो धनं भ्रातृबन्धुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं धर्मकर्माऽऽयव्यया द्वादश राशयः ।।५०६।।
नामानुरूपमेतेषां शुभाऽशुभफलं दिशेत् ।
स्वराशेर्मन्त्र[२]पर्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः ।।
राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्यजेच्छत्रुमृती व्ययम् ।।५०७।।

तस्यायमुपदेशः। पूर्वपश्चिमायतं रेखाद्वयम् । दक्षिणोत्तरायतं रेखाद्वयम् । ईशानराक्षसकोणयो रेखाद्वयम् । अग्निवायव्यकोणयो रेखाद्वयम्। एवं

---

१. युगलश्रवणेत्यत्रद्विकरेति छन्दोऽभिमतः पाठः ।
२. मन्त्रराश्यन्तमिति २. पु. पा. ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रेखाष्टकम् । तत्कोष्ठेषु पञ्चाशद्वर्णान् मेषादितो वक्ष्यमाणक्रमेण लिखेत् । तद्यथा—

अ.आ.इ.ई. मेषे । उ.ऊ.ऋ. वृषे । ॠ.ऌ.ॡ. मिथुने । ए.ऐ.कर्कटे । ओ.औ.सिंहे । अं.अः.श.ष.स.ह. कन्यायाम् । क.ख.ग.घ.ङ. तुलायाम् । च.छ.ज.झ.ञ वृश्चिके । ट.ठ.ड.ढ.ण. धनुषि । त.थ.द.ध.न. मकरे । प.फ.ब.भ.म. कुम्भे । य.र.ल.व.क्ष. मीने ।

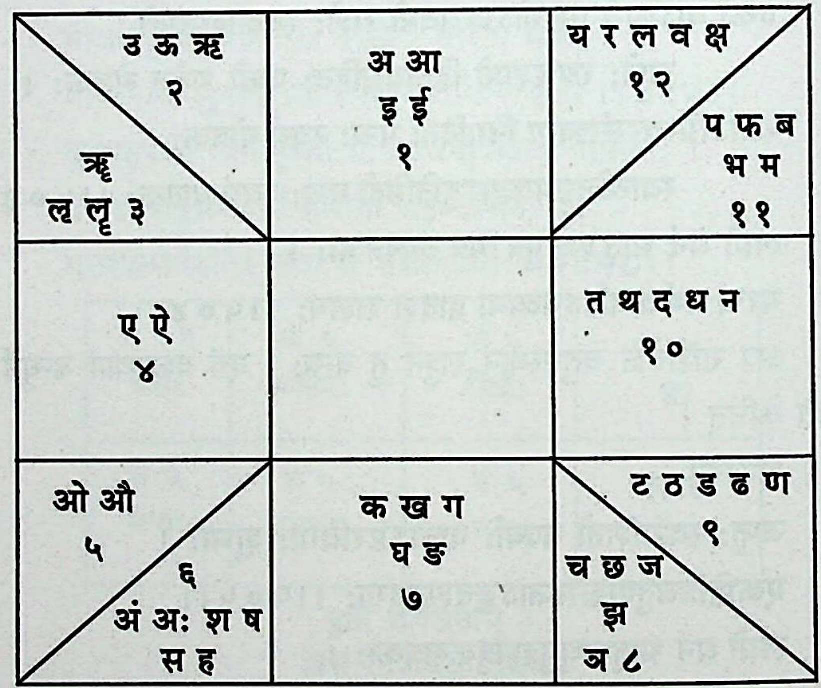

इति राशिचक्रम् ।

अथ नक्षत्रचक्रं

तत्रैव—

पूर्वापरायता रेखा दश देयाः प्रयत्नतः ।
उदग्दक्षिणदीर्घा च देया रेखाचतुष्टयी ।।५०८।।
नवत्रितयसंयुक्ता कोष्ठानां सप्तविंशतिः ।
जायते च तथा कुर्याल्लिखेद्वर्णांस्तु तेषु च ।।५०९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पक्षै[२]क[१]त्र्य[३]ब्धि[४]रूपा[१]वनि[१]भुज[२]शशि[१]यु[२]ग्युग्म[२]भू[१]युग्म[३]पक्षा[२]
युग्मै[२]क[१]द्वि[२]त्रि[३]रूप[१]त्र्य[३]वनि[१] [१]शशि[१]शशि[१]व्द्ये[२]क[१]पक्षा[२]ग्नि[२]वेदा[४]:।
अश्विन्यादिक्रमेणाऽक्षरमिह गदितं शेषभे बिन्दुसर्गौ
जप्तुर्नक्षत्रभूतादथ परिगणयेज्जन्मसम्प्रत् क्रमेण ।।५१०।।
जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको बधः ।
मैत्राऽतिमैत्रताराः स्युस्त्रिरावृत्त्या नवैव हि ।।५११।।
गणयेत् तत्क्रमादेव फलं नामानुरूपतः ।
जन्मर्क्षे च भवेद्धानिः सम्पत्तिः स्याच्च सम्पदि ।।५१२।।
विपत्तारे विपत्तिः स्यात् क्षेमे मङ्गलमादिशेत् ।
प्रत्यरौ शत्रुवृद्धिः स्यात् साधके सिद्धिसाधनी ।।५१३।।
वधर्क्षेषु बधो ज्ञेयो मित्रर्क्षे मित्रवर्द्धनम् ।
अतिमित्रे भवेत् सौख्यं ताराचक्रमिति स्मृतम् ।।
विपद्बधः प्रत्यरिश्च परित्याज्यो मनीषिभिः ।।५१४।।

राश्यज्ञाने—

निजनामादिकं वर्णमादाय पुरतः प्रिये ।
मन्त्राद्यक्षरपर्यन्तं गणनीयाश्च सूरिभिः ।।५१५।।

इत्यविज्ञातराश्यादिविषयम् । तथा च—

प्रकटं यस्य जन्मर्क्षं तस्य जन्मर्क्षतो बुधः ।
प्रणष्टजन्मभं यस्य तस्य नामर्क्षतो बुधः ।।५१६।।

पिङ्गलामते—

प्रायं[२]सोमं [१]गुणं[३]वेद[४]रूपं[१]रूपं[१]यमं[२]शशि[१] ।
प्रायं[२]प्रायं[२] तथाचन्द्रं[१]त्रिप्रायम्[१] सोम[१] युग्मकम्[२] ।।५१७।।
गुणै[३]क[१]त्रि[३]गुणंसोमं[२]यमाख्यं सोम[१]युग्गुणम्[३] ।
वेदं[४] चेति न्यसेदङ्काँस्तत्संख्यां च न्यसेल्लिपिम् ।।५१८।।
रसा[६]ष्ट[८]नव[९]भद्राणि युग्मयुग्मप्रभेदतः ।
इतराणि न भद्राणि ज्ञातव्यं मन्त्रकोविदैः ।।
आरभ्य जन्मनक्षत्रं मन्त्रताराऽवसानिकम् ।।५१९।।

---

१. त्रिप्रायमित्यनेन त्रिवारं द्वावतः २.२.२. ।

२. गुणं सोममित्यनेन त्रिवारकमेकं तेन १.१.१. ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अ आ अश्विनी देवः	इ भरणी मनुष्यः	ई उ ऊ कृत्तिका राक्षसः	ऋ ॠ ऌ ॡ रोहिणी मनुष्यः	ए मृगशिराः देवः	ऐ आर्द्रा मनुष्यः	ओ औ पुनर्वसुः देवः	क पुष्यः देवः	खग आश्लेषा राक्षसः
घ ङ मघा राक्षसः	च पूर्वफा० मनुष्यः	छ ज उत्तरफा० मनुष्यः	झ ञ हस्तः देवः	ट ठ चित्रा राक्षसः	ड स्वाती देव	ढण विशाखा राक्षसः	त थ द अनुराधा देवः	ध ज्येष्ठा राक्षसः
न प फ मूलम् राक्षसः	ब पूर्वाषा० मनुष्यः	भ उत्तराषा० मनुष्यः	म श्रवणः देवः	य र धनिष्ठा राक्षसः	ल शतभिषा राक्षसः	व श पूर्वभाद्रः मनुष्यः	ष स ह उत्तरभाद्रः मनुष्यः	लक्ष अं अः रेवती देवः

इति नक्षत्रचक्रम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ गणचक्रं तत्रैव—

पूर्वोत्तरत्रयं पश्चाद्भरण्यार्द्राऽथ रोहिणी ।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ।।५२०।।
ज्येष्ठाशतभिषामूलधनिष्ठाऽऽश्लेषकृत्तिकाः ।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदैवताः ।।५२१।।
अश्विनीरेवतीपुष्यस्वातीहस्ताः पुनर्वसुः ।
अनुराधामृगशिरःश्रवणा देवतारकाः ।।५२२।।

अन्यच्च ज्योतिःशास्त्रे—

दे-मा-रा-मा-दे-मा-दे-दे-रा-रा-मा-म-दे-रा-द-रा- ।
दे-रा-रा-म-म-दे-रा-रा- मा-मा-दे- गणभानि च ।।५२३।।

तदुक्तं दीपिकायाम् —

हस्तस्वातिमृगाऽश्विनीहरिगुरुः पौष्णाऽनुराधाऽदिति-
रार्द्रारोहिणिकोत्तराणि भरणी पूर्वाणि भानि त्रयम् ।
ज्येष्ठाऽऽश्लेषविशाखमूलवरुणा वस्वग्निचित्रामघाः
कथ्यन्ते मुनिभिर्यथाक्रममिमे देवा नरा राक्षसाः ।।५२४।।

इति गणचक्रम्[१] ।

अथाकडमचक्रं तत्रैव—

चक्रं वक्ष्येऽकडमाख्यं प्रसिद्धं सर्वसिद्धिदम् ।
मन्त्राणां ग्रहणे मन्त्री सर्वथा तं विचारयेत् ।।५२५।।
राशिचक्रं लिखेन्मन्त्री वर्णान् क्लीबविवर्जितान् ।
अकारादिक्षकारान्तान् विलिखेत् क्रमतः सुधीः ।।५२६।।
आदिकोष्ठे यथा वर्णा जायन्तेऽकडमाः क्रमात् ।
विलिख्य गणयेज्जप्तुर्नामाद्यक्षरपूर्वकम् ।।
सिद्धसाध्यसुसिद्धारिक्रमेणैव पुनः पुनः ।।५२७।।

अन्यच्च—

अकारादिक्षकारान्तं दक्षपार्श्वक्रमेण तु ।
मेषादितोऽभिमीनान्तं गणयेत् क्रमतः सुधीः ।।५२८।।

---

१. एतदर्थं नक्षत्रचक्रं विलोक्यम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जप्तुः स्वनामतो मन्त्री यावन्मन्त्राद्यमक्षरम् ।
सिद्धसाध्यसुसिद्धारिक्रमेणैव पुनः पुनः ।।५२९।।
सिद्धः सिद्ध्यति कालेन साध्यः सिद्ध्यति वा न वा ।
सुसिद्धो ग्रहणादेव रिपुर्मूलं निकृन्तति ।।५३०।।

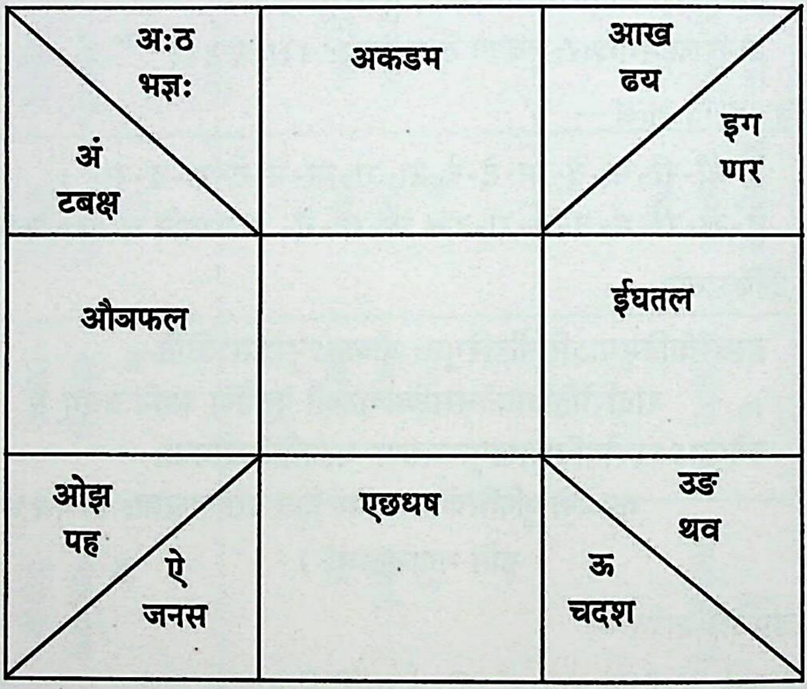

इत्यकडमचक्रम् ।

अथोदितचक्रम् ।

तदुक्तं सुन्दरीरहस्यवृत्तौ—

उदिताख्यं महाचक्रं कथयामि समासतः ।
षट्कोणं विलिखेच्चक्रं समरेखं मनोहरम् ।।५३१।।
पूर्वादि विलिखेद्वर्णानादिक्षान्तान् यथाक्रमम् ।
उदिते सम्पदुद्दिष्टा द्वितीये संपदां क्षयः ।।५३२।।
तृतीये च धृतिं विद्याच्चतुर्थे बन्धुविप्लवः ।
पञ्चमे संशयात्मा स्यात् षष्ठे सर्वविनाशकः ।।
नामाऽऽद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्राद्यदर्शनम् ।।५३३।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

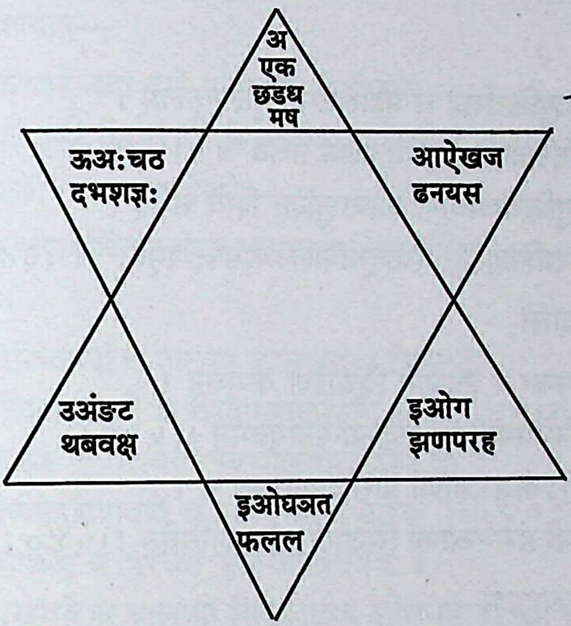

इत्युदितचक्रम् ।

अथ षट्पदमातृकाचक्रं

मेरुतन्त्रे—

यस्तु बीजात्मको मन्त्रस्तत्र षट्पदमातृका ।
विज्ञेयं तत्र पद्मं तु रचयेत् षट्दलं शुभम् ।।५३४।।
तत्र न्यसेन्मातृकाऽर्णान् कूटषण्ढविवर्जितान् ।
स्वनामाद्यक्षरं यत्र तदारभ्य विचारयेत् ।।५३५।।
सम्पद्दारिद्र्यधैर्याणि बन्धुविग्रहसंशयाः ।
सर्वनाशक्रमादेतन्नामाद्यर्णस्य कोष्ठतः ।।५३६।।

कूटं शकारः । षण्ढवर्णा ऋकारादयश्चत्वारः ।

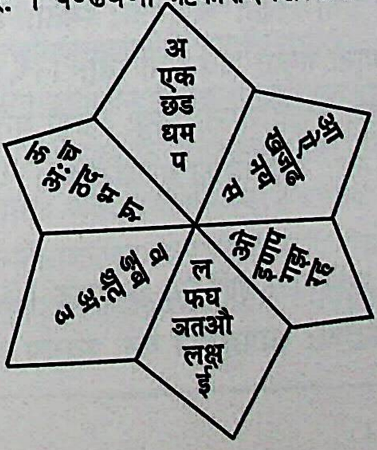

इति षट्पदमातृकाचक्रम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वाराहीतन्त्रे—

कोष्ठशुद्धिर्वराहे च महालक्ष्म्यां कुलाकुलम् ।
नामादिचक्रं सर्वेषां भूतचक्रं तथैव च ।।५३७।।
ताराशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवे भवेत् ।
त्रैपुरे राशिशुद्धिः स्याद्गोपालेऽकडमः स्मृतः ।।५३८।।

अपवादमाह यामले—

यदि मन्त्रा न शोभन्ते विचारेण कथंचन ।
तदा निषेधमाश्रित्य गृह्णीयान्मन्त्रमुत्तमम् ।।५३९।।
नृसिंहाऽर्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च ।
नित्यानां हंसमन्त्राणां सिद्धादीन् नैव शोधयेत् ।।५४०।।

तथा च कालिकापुराणे—

नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च ।
एकाक्षरद्व्यक्षराणां सिद्धादीन् नैव शोधयेत् ।।५४१।।

अग्निपुराणे—

हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च ।
नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्ध्यादीन्नैव शोधयेत् ।।५४२।।

नपुंसको नमोऽन्तः तदुक्तं शारदायाम्—

मातृकावर्णभेदेभ्यः सर्वे मन्त्राः प्रजज्ञिरे ।
मन्त्रविद्याविभेदेन द्विविधा मन्त्रजातयः ।।५४३।।
मन्त्राः पुंदेवता ज्ञेया विद्याः स्त्रीदेवताः स्मृताः ।
पुंस्त्रीनपुंसकात्मानो मन्त्राः सर्वे समीरिताः ।।५४४।।
पुंमन्त्रा हुँफडन्ताः स्युर्द्वि[1]ठान्ताः स्युः स्त्रियो मताः ।
नपुंसका नमोऽन्ताः स्युरित्युक्ता मनवस्त्रिधा ।।५४५।।

सनत्कुमारसंहितायाम्—

सिद्धः साध्यः सुसिद्धश्च अरिश्चैव च नारद ।
गोपालेषु न बोद्धव्यः स्वप्रकाशो यतः स्वयम् ।।५४६।।

---

१. द्विठान्ताः स्वाहान्ताः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गणेशविमर्षिण्याम्—

एकाक्षरे तथा कूटे मालामन्त्रे त्रिबीजके ।
स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते सिद्धादीन्नैव शोधयेत् ।।५४७।।

मालामन्त्रलक्षणं च नारायणीतन्त्रे—

विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्त्तिताः ।।५४८।।

देवीपुराणे—

कालिकायां च तारायां कुल्लुकायां त्रिकूटके ।
तथैकाक्षरकूटे च शिवपञ्चाक्षरेऽपि च ।।५४९।।
षडक्षरे तु तस्यैव[1] विष्णोरष्टाक्षरेऽपि वा ।
विष्णोर्द्वादशवर्णे च राममन्त्रेऽथ तारके ।।५५०।।
वैष्णवेषु च भैरव्यां सुन्दरीमन्त्रवर्यके ।
सारस्वते च बालायां सिद्धादीन्नैव शोधयेत् ।।५५१।।

गौतमीये—

सर्वेषु मन्त्रवर्णेषु श्रेष्ठो वैष्णव उच्यते ।
वैष्णवेषु च सर्वेषु कृष्णमन्त्राः फलाधिकाः ।।५५२।।
विशेषतो दशार्णोऽयं जपमात्रेण सिद्ध्यति ।
स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणाधिका ।।
स्वप्नलब्धा च या विद्या तत्र नास्ति विचारणा ।।५५३।।

योगिनीतन्त्रे—

गारुडादिषु सौरेषु वैष्णवे बौद्धजैनयोः ।
महामन्त्रेषु कूटेषु नैव सिद्धादिशोधनम् ।।५५४।।
बिभ्रत्यद्भुतभूतिभूतपवचोवैचित्र्यचित्रामृत-
स्रोतःशालिनि सन्निबन्धनसरित्सम्भेदमभ्यर्हितम् ।
सद्युक्तिस्फुटमौक्तिकोत्करुचोत्तुङ्गस्तरङ्गो गतः
आद्यः श्रीनरदेवनिर्मितपुरश्चर्यार्णवे प्रस्फुरन् ।।५५५।।

इति श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापसिंहसाहविरचिते पुरश्चर्यार्णवे षडाम्नाय-देवतातदाचारादिनिर्णयपूर्वकचक्रविवेचनं नाम प्रथमस्तरङ्गः सम्पन्नः ।

❀

१. शिवस्य ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ द्वितीयस्तरङ्गः

दीक्षाकालनिर्णयः

तत्रादौ मासफलम् । तदुक्तं यामले—

वैशाखे तु शिवा दीक्षा विपुलां श्रियमादिशेत् ।
ज्येष्ठे मृत्युप्रदा चैव आषाढे सुखसम्पदौ ।।१।।
श्रावणे रत्नलाभः स्याद्भाद्रे दुःखप्रदा मता ।
आश्विने सर्वसिद्धिः स्यात् कार्त्तिके ज्ञानसिद्धिदा ।।२।।
शुभकृन्मार्गशीर्षे च पौषे ज्ञानविनाशिनी ।
मेधावृद्धिकरी माघे फाल्गुने सर्ववश्यकृत् ।।
चैत्रे च पीडाजननी मलमासं विवर्जयेत् ।।३।।

सिद्धान्तशेखरे—

शरत्काले च वैशाखे दीक्षा श्रेष्ठफलप्रदा ।
फाल्गुने मार्गशीर्षे च ज्येष्ठे दीक्षा च मध्यमा ।।४।।
आषाढे माघमासे च कनिष्ठा सा प्रकीर्त्तिता ।
निन्दितश्चैत्रमासस्तु पौषो भाद्रपदस्तथा ।।५।।

गोपालमन्त्रदीक्षायां तु चैत्रोऽपि प्रशस्तः । तदुक्तं गौतमेन—

मन्त्रारम्भस्तु चैत्रे स्यात् समस्तपुरुषार्थदः ।
वैशाखे रत्नलाभः स्यात् ज्येष्ठे तु मरणं ध्रुवम् ।।६।।
आषाढे बन्धुनाशः स्यात् पूर्णायुः श्रावणे भवेत् ।
प्रजानाशो भवेद्भाद्रे आश्विने रत्नसंचयः ।।७।।
कार्त्तिके मन्त्रसिद्धिः स्यात् मार्गशीर्षे तथा भवेत् ।
पौषे तु शत्रुपीडा स्यान्माघे मेधाविवर्धनम् ।।८।।
फाल्गुने सर्वकामाः स्युर्मलमासं विवर्जयेत् ।।९।।

अथ पक्षफलम् । तदुक्तं रुद्रयामले—

शुक्लपक्षे शुभा दीक्षा कृष्णेऽप्यापञ्चमीदिनम् ।
क्षीणेन्दौ व्रतदीक्षां च न कुर्यान्मन्त्रवित्तमः ।।१०।।

कृष्णाष्टमीमारभ्य शुक्लचतुर्दशीं यावत् क्षीणचन्द्रः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ तिथिफलम् । तदुक्तं यामले—

प्रतिपत्संस्कृता दीक्षा ज्ञाननाशकरी मता ।
द्वितीयायां भवेज्ज्ञानं तृतीयायां सुखी भवेत् ।।११।।
चतुर्थ्यां धननाशः स्यात् पञ्चम्यां बुद्धिवर्धनम् ।
षष्ठ्यां ज्ञान क्षयं सौख्यं लभते सप्तमीदिने ।।१२।।
अष्टम्यां बुद्धिनाशः स्यान्नवम्यां वपुषः क्षयः ।
दशम्यां राजसौभाग्यमेकादश्यां शुचिर्भवेत् ।।१३।।
द्वादश्यां सर्वसिद्धिः स्यात् त्रयोदश्यां दरिद्रता ।
तिर्यग्योनिश्चतुर्दश्यां कृमिर्मासावसानके ।।१४।।
पक्षान्ते सर्वसिद्धिः स्यादस्वाध्यायं विवर्जयेत् ।
सन्ध्यागर्जननिर्घोषे भूकम्पोल्कानिपातने ।।
त्रिरात्रं वर्जयेन्मन्त्री श्रुत्युक्तानपि वर्जयेत् ।।१५।।

तत्त्वसारसंहितायाम् —

तां तां तिथिं समालोच्य तद्भक्ताँस्तत्र दीक्षयेत् ।
ब्रह्मणः पूर्णमास्युक्ता द्वादशी चक्रधारिणः ।।१६।।
चतुर्दशी शिवस्योक्ता वाचः प्रोक्ता त्रयोदशी ।
द्वितीया च श्रियाः प्रोक्ता पार्वत्याश्च तृतीयका ।।१७।।
चतुर्थी गणनाथस्य भानोः प्रोक्ता च सप्तमी ।
नित्यामार्गेषु पार्वत्या अष्टमी च चतुर्दशी ।।१८।।

अथ मासान्तपक्षान्तावित्युक्तत्वान्मासान्तं संक्रान्तेर्गतदिनं पक्षान्तं पूर्णमास्यमावास्ये । तदुक्तं गौतमीये—

सौरमासि शुभा दीक्षा न चान्द्रे न च तारके ।।१९।।

इति वचनान्मासान्तं सौरमासान्तं ज्ञेयम् ।

अथ वारफलम्—

रविवारे भवेद्वित्तं सोमे शान्तिर्भवेत् किल ।
आयुरङ्गारके हन्ति तत्र दीक्षां विवर्जयेत् ।।२०।।
बुधे सौन्दर्यमाप्नोति ज्ञानं स्यात् तु बृहस्पतौ ।
शुक्रे सौभाग्यमाप्नोति यशोहानिः शनैश्चरे ।।२१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ नक्षत्रफलम् । तदुक्तं त्रिपुरार्णवे—

अश्विन्यां सुखमाप्नोति भरण्यां मरणं ध्रुवम् ।
कृत्तिकायां भवेद्दुःखी रोहिण्यां वाक्पतिर्भवेत् ।।२२।।
मृगशीर्षे सुखावाप्तिरार्द्रायां बन्धुनाशनम् ।
पुनर्वसौ धनाढ्यः स्यात् पुष्ये शत्रुविनाशनम् ।।२३।।
आश्लेषायां भवेन्मृत्युर्मघायां दुःखमोचनम् ।
सौन्दर्यं पूर्वफाल्गुन्यां प्राप्नोतीति न संशयः ।।२४।।
ज्ञानं चोत्तरफाल्गुन्यां हस्तायां च बली भवेत् ।
चित्रायां ज्ञानसिद्धिः स्यात् स्वात्यां शत्रुविनाशनम् ।।२५।।
विशाखायां भवेत् सौख्यमनुराधा च बुद्धिदा ।
ज्येष्ठायां सुतहानिः स्यान्मूलायां कीर्त्तिवर्धनम् ।।२६।।
पूर्वाषाढोत्तराषाढे भवेतां कीर्त्तिदायिके ।
श्रवणायां भवेद्दुःखी धनिष्ठायां दरिद्रता ।।२७।।
बुद्धिः शतभिषायां स्यात् पूर्वभाद्रे सुखी भवेत् ।
सौख्यं चोत्तरभाद्रे स्याद्रेवत्यां कीर्त्तिवर्धनम् ।।२८।।

रत्नावल्याम्—

प्रतिपत्पूर्वाषाढा च पञ्चमीकृत्तिका तथा ।
पूर्वभाद्रपदा षष्ठ्यां दशमीरोहिणी तथा ।।२९।।
द्वादश्यां सार्पनक्षत्रमर्यम्णा च त्रयोदशी ।
नक्षत्रलुप्ता इत्येते देवानामपि नाशदा ।।३०।।

अथ लग्नफलं राजमार्त्तण्डे—

गुर्वर्कभार्गवाऽशुद्धौ दीक्षा दारिद्र्यकारिणी ।
शुभेऽह्नि शुभलग्ने च दीक्षैश्वर्यप्रदायिनी ।।३१।।

रुद्रयामले—

वृषे सिंहे च कन्यायां धनुर्मीनाख्यलग्नके ।
चन्द्रतारानुकूलेऽह्नि दद्याद्दीक्षां सदा गुरुः ।।३२।।

मेरुतन्त्रे—

सदा दुःखं सदा हानिर्वामिनां मिथुने शुभम् ।
वामिनां यवनानां च निरुद्धं बहुधा शुभम् ।।३३।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्मृतिसंहितायाम्—

स्थिर[1]लग्नं विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरं[2] स्मृतम् ।
द्विस्वभाव[3]गतं लग्नं शक्तिमन्त्रेषु शस्यते ॥३४॥

गौतमीये सौभाग्यरत्नाकरे च—

३ ६ ११ १४७१० ५
त्रिषडायगताः पापाः सौम्याः केन्द्रत्रिकोण[९]गाः ।
८
दीक्षायां तु शुभाः प्रोक्ता रन्ध्रस्थाः सर्वनाशकाः ॥३५॥
स्थिरे लग्ने शुभा दीक्षा द्विस्वभावे च मध्यमा ।
नैव कुर्याच्चरे लग्ने दीक्षां चैव शुभेच्छुभिः ॥३६॥
तृतीयैकादशः षष्ठो दशमस्थः शुभः शशी ॥३७॥

अथ योगफलं मेरुतन्त्रे—

विष्कुम्भादिकयोगानां नामतुल्यं फलं भवेत् ।
आनन्दादिकयोगानां सर्वत्राऽविकलं फलम् ।
मन्वाद्यासु युगाद्यासु दीक्षा सर्वसमृद्धिदा ॥३८॥

ताश्चोक्ताः मुहूर्तचिन्तामणौ—

मन्वाद्यास्त्रितिथी मधौ तिथिरवी ऊर्जे शुचौ दिक्तिथी
ज्येष्ठेऽन्त्ये च तिथिस्त्विषे नव तपस्यश्वाः सहस्ये शिवाः ।
भाद्रेऽग्निश्च सिते त्वमाऽष्ट नभसः कृष्णे युगाद्यासिते
गोग्नी बाहुलराधयोर्मदनदर्शौ भाद्रमाघाऽसिते च ॥३९॥

अग्निपुराणे—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम् ।
त्रेताऽसिततृतीयायां वैशाखे द्वापरं युगम् ॥४०॥
दर्शे तु माघमासस्य त्रयोदश्यां नभस्यके ।
कृष्णे कलिर्द्विसप्तास्तु ज्ञेया मन्वन्तरादयः ॥४१॥

---

१. मे. क. तु. म एतानि चरलग्नानि ।
२. वृ. सि. वृ. कु एतानि स्थिरलग्नानि ।
३. मि. क. ध. मी एतानि द्विस्वभावलग्नानि ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

योगिनीतन्त्रे—

रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा ।
तत्र लग्नादिकं किंचिन्न विचार्यं कदाचन ।।
महाष्टम्यां विशेषेण धर्मकामार्थसिद्धये ।।४२।।

बृहच्छ्रीक्रमे—

विषुवेऽयनयोर्द्वन्द्वे संक्रान्त्यां मदनोत्सवे ।
गुरुपर्वदिने चैव दीक्षा शुभफलप्रदा ।।४३।।

गुरुपर्वाणि च भुवनेश्वरीतन्त्रे—

विषुवेऽयनयोर्द्वन्द्वे संक्रान्त्यां मदनोत्सवे ।
गुरुपर्वदिने चैव दीक्षा शुभफलप्रदा ।।४४।।

गुरुपर्वाणि च भुवनेश्वरीतन्त्रे—

षष्ठीभाद्रपदे मासि इषे कृष्णा त्रयोदशी ।
कार्त्तिके नवमी शुक्ला तृतीया मार्गशीर्षके ।।४५।।
पौषस्य नवमी शुक्ला माघे चैव चतुर्थिका ।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामत्रयोदशी ।।४६।।
वैशाखे चाक्षया चैव ज्येष्ठे दशहरा तथा ।
आषाढे पञ्चमी शुक्ला श्रावणे कृष्णपञ्चमी ।।४७।।
एतानि गुरुपर्वाणि पुण्यान्याहुर्मनीषिणः ।

सारसंग्रहे—

पञ्चम्येकादशी शुक्ला सप्तमी च त्रयोदशी ।।४८।।
दशमी शुक्लपक्षस्य द्वादशी तु विशेषतः ।
तृतीया विहिता नित्यं षष्ठी सर्वत्र निन्दिता ।।४९।।

विष्णुयामले—

देवीबोधं समारभ्य यावत् स्यान्नवमीतिथिः ।।५०।।

रत्नावल्याम्—

योगाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनः शुभः ।
सुकर्मा च धृतिर्वृद्धिर्ध्रुवः सिद्धिश्च हर्षणः ।।
वरीयाँश्च शिवः सिद्धो ब्रह्मा इन्द्रश्च षोडश ।।५१।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ करणनिर्णयः गौतमीयतन्त्रे—

शुभानि करणान्याहुर्दीक्षायां च विशेषतः ।
शकुन्यादीनि विष्टिं च विशषेण विवर्जयेत् ।।५२।।

अथ सूर्यराशिफलं सारसंग्रहे—

मन्त्राद्यारम्भणे मेषो धनधान्यप्रदो भवेत् ।
वृषे मरणमाप्नोति मिथुनेऽपत्यनाशनम् ।।५३।।
कर्कटे सर्वसिद्धिः स्यात् सिंहे मेधाविवर्धनम् ।
कन्या लक्ष्मीप्रदा नित्यं तुलायां सर्वसिद्धयः ।।५४।।
वृश्चिके सर्वसिद्धिः स्याद्धनुर्ज्ञानविनाशनम् ।
मकरः पुत्रदः प्रोक्तः कुम्भो धनसमृद्धिदः ।।
मीनो दुःखप्रदो नित्यमेवं राशिफलं प्रिये ।।५५।।

गार्ग्यसंहितायाम्—

निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा ।
सूर्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले ।।५६।।
तत्र यद्यत् कृतं कर्म अनन्तफलदं भवेत् ।
एता एव महेशानि दश विद्याः प्रकीर्त्तिताः ।।५७।।
नात्र सिद्धाद्यपेक्षाऽस्ति नक्षत्रादिविचारणा ।
कालादिशोधनं नास्ति साध्यादिदूषणं न हि ।।५८।।

समयातन्त्रे—

अयने विषुवे चैव युगाद्यासु तथैव च ।
ग्रहणे च महातीर्थे न कालस्य विचारणा ।।५९।।
तुलसीनिकटे बिल्वमूले धात्रीतले तथा ।
अनादिदेवसान्निध्ये महाक्षेत्रे गवां गृहे ।।६०।।
देवीपूजादिने वाऽपि नास्ति कालस्य निर्णयः ।।६१।।

यामले—

मन्वाद्यासु युगाद्यासु दीक्षा सर्वसमृद्धिदा ।।६२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ताश्चोक्ता मुहूर्त्तचिन्तामणौ—

मन्वाद्यास्त्रितिथी मधौ तिथिरवी ऊर्जे शुचौ दिक्तिथी
ज्येष्ठेऽन्त्ये च तिथिस्त्विषे नव तपस्यश्वाः सहस्ये शिवा ।
भाद्रेऽग्निश्च सिते त्वमाऽष्ट नभसः कृष्णे युगाद्यासिते
गोघ्नी बाहुलराधयोर्मदनदर्शौ भाद्रमाघाऽसिते ।।६३।।

अग्निपुराणे—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम् ।
त्रेताऽसिततृतीयायां वैशाखे द्वापरं युगम् ।।६४।।
दर्शे तु माघमासस्य त्रयोदश्यां नभस्यके ।
कृष्णे कलिर्द्विसप्तास्तु ज्ञेया मन्वन्तरादयः ।।६५।।

योगिनीतन्त्रे—

रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा ।
तत्र लग्नादिकं किंचिन्न विचार्यं कदाचन ।।
महाष्टम्यां विशेषेण धर्मकामार्थसिद्धये ।।६६।।

बृहच्छ्रीक्रमे—

विषुवेऽयनयोर्द्वन्द्वे संक्रान्त्यां मदनोत्सवे ।
गुरुपर्वदिने चैव दीक्षा शुभफलप्रदा ।।६७।।

गुरुपर्वाणि च भुवनेश्वरीतन्त्रे—

षष्ठीभाद्रपदे मासि इषे कृष्णा तत्रयोदशी ।
कार्त्तिके नवमी शुक्ला तृतीया मार्गशीर्षके ।।६८।।
पौषस्य नवमी शुक्ला माघे चैव चतुर्थिका ।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामत्रयोदशी ।।६९।।
वैशाखे चाऽक्षया चैव ज्येष्ठे दशहरा तथा ।
आषाढे पञ्चमी शुक्ला श्रावणे कृष्णपञ्चमी ।।७०।।
एतानि गुरुपर्वाणि पुण्यान्याहुर्मनीषिणः ।।७१।।

सारसङ्ग्रहे—

पञ्चम्येकादशी शुक्ला सप्तमी च त्रयोदशी ।
दशमी शुक्लपक्षस्य द्वादशी तु विशेषतः ।
तृतीया विहिता नित्यं षष्ठी सर्वत्र निन्दिता ।।७२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विष्णुयामले—

देवीबोधं समारभ्य यावत् स्यान्नवमीतिथिः ।
कृता तासु बुधैर्दीक्षा सर्वाभीष्टफलप्रदा ।।७३।।
बोधने चैव दुर्गायाः कालाकालं न शोधयेत् ।
अशोकाख्याऽष्टमी यत्र रामाख्या नवमी तथा ।।७४।।

स्मृतिसंहितायाम् —

व्यतीपातो वैधृतिश्च दीक्षायोगाः शुभावहाः ।।७५।।

तदुक्तं राजमार्त्तण्डे—

श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके ।
यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ।।७६।।

नागदैवतमाश्लेषा । मस्तके प्रथमपदे ।

कन्यायां यदि वा स्यातां मेषे भूमिजभानुजौ ।
तामसी शनिवारे च सप्तमी कुम्भभास्करे ।।
सूर्यग्रहशतैस्तुल्यो व्यतीपातः स उच्यते ।।७७।।

तामसी कृष्णा । महोग्रताराकल्पे—

कृष्णपक्षस्य चाष्टम्यां शुभलग्ने शुभे क्षणे ।
पूर्वभाद्रपदे शुक्ले मित्रतारासुसंयुते ।।७८।।
अथवा चाऽनुराधायां रेवत्यां तु प्रशस्यते ।
जानीयाच्छोभनं कालं मन्त्रस्य ग्रहणं प्रति ।।७९।।
इषे चैव विशेषेण कार्त्तिके च विशेषतः ।
महाचीनक्रमेणैव न दोषो नीलशारदे ।।८०।।

शैवागमे—

धर्मदः प्रातःकालः स्यात् संङ्गमो राज्यदायकः ।
मध्याह्ने सर्वसिद्धिः स्यात् सायाह्नो मध्यमो भवेत् ।।८१।।
रजनी मन्त्रदाने तु निषिद्धा दैशिकोत्तमैः ।।८२।।

क्रियाकाण्डशेखरे—

मौमुक्षवीं प्रत्यथ न कालादिनियमः स्मृतः ।
निन्द्यानि तानि सर्वाणि प्रशस्तानि विमुक्तये ।।८३।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सर्वास्तारा ग्रहाः सर्वे नक्षत्राणि च राशयः ।
यस्मिन्नहनि सन्तुष्टो गुरुः सर्वे शुभावहाः ।।८४।।
सन्तुष्टे तु गुरौ तत्र सन्तुष्टाः सर्वदेवताः ।
यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः ।।८५।।
न कालनियमस्तत्र न देशनियमस्तथा ।
गुरुं सन्तोषयेद्भक्त्या स्वयमेव तथा भवेत् ।।८६।।

अथ दीक्षास्थाननिर्णयः । तदुक्तं पूर्णपद्धतौ—

गोशालायां गुरोर्गेहे देवागारे च कानने ।
पुण्यक्षेत्रे तथोद्याने नदीतीरे च स्वाश्रमे ।।८७।।
धात्रीबिल्वसमीपे च पर्वताऽग्रे गुहासु च ।
गङ्गायां तत्कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ।।८८।।

यामले—

पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये ।
प्रयागे श्रीगिरौ काश्यां कालाकालं न शोधयेत् ।।८९।।

योगिनीतन्त्रे—

गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्वते ।
चत्वरे च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च ।।
न गृह्णीयात् ततो दीक्षां तीर्थेष्वेतेषु पार्वति ।।९०।।

अथ मन्त्रविशेषेषु देवताविशेषाणां शापाः प्रोक्ताः मेरुतन्त्रे—

सुरया सुधया पूर्वं देवाऽदेवा विमोहिताः ।
यदा तदा तु भगवान् प्रोवाच मधुसूदनः ।।९१।।
कः पूज्यो भवतां मध्ये श्रेष्ठस्तन्मे निगद्यताम् ।
उन्मत्ताश्च तदा देवाः श्रेष्ठोऽहमिति चाऽब्रुवन् ।।९२।।
किंचित् स्मित्वा तु भगवान् मोहयन्नात्ममायया ।
इत्यवोचद्यस्य वाक्यं शापे चानुग्रहे क्षमम् ।।९३।।
स एव देवः श्रेष्ठोऽत्र पूर्वो वाऽ्यपरोऽपि वा ।
इति श्रुत्वा वचो विष्णोरशपँश्च परस्परम् ।।९४।।
मन्त्ररूपाण्यतो देवि संस्कारैः शापमोक्षणम् ।
विना तु शापमोक्षेण कः सिद्धिं प्राप्नुयाज्जनः ।।९५।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

श्रीदेव्युवाच—

शापः केन कथं दत्तः शप्ते जप्ते च किं फलम् ।
निःशापत्वं कथं तेषां सिद्धिः स्यादिति मे वद ।।९६।।

श्रीशिव उवाच—

आदिमध्यावसानेषु वायुर्यस्य व्यवस्थितः ।
चतुराद्यो चैकबीजोऽनेकधा यत्र सङ्गतः ।।९७।।
केनाथवा समाक्रान्तः स मन्त्रश्छेदितोऽसिना ।
कार्त्तिकेयेन तज्जापाच्छिद्यन्तेऽस्य मनोरथाः ।।९८।।
आदौ मध्येऽवसाने वा भूबीजयुगलं भवेत् ।
आदौ यद्वा द्विधा वज्री त्रिधा मध्ये ततो द्विधा ।।९९।।
रुद्धौ शक्रस्य शापेन भुक्तिमुक्तिविवर्जितौ ।
जातो मन्त्रो वामदक्षमार्गयोरपि सेवितौ ।।१००।।
ह्रीं मों फ्रेंश्रीं ष्वेकतमं यत्र बीजं न दृश्यते ।
हूँकारो वा स मन्त्रस्तु शक्तिहीनः कृतः सुरैः ।।१०१।।
एतादृशश्चेत् संजप्तः सामर्थ्यं हन्ति मन्त्रिणः ।
शक्तिहीनस्य वामस्य मरणं नात्र संशयः ।।१०२।।
नादौ ह्रीँ न च मध्ये क्लीँ क्रोंतेवा नैव दृश्यते ।
असौ पराङ्मुखो मन्त्रो जातः सूर्यस्य शापतः ।।१०३।।
पराङ्मुखं भजेन्मन्त्री देवता स्यात् पराङ्मुखी ।
दैवात् कार्येऽपि संसिद्धे लोकः स्याच्च पराङ्मुखः ।।१०४।।
आदावन्ते तथा मध्ये हं वा सं वा न दृश्यते ।
बधिरास्ते कृता मन्त्रा देवाचार्येणा शापतः ।।१०५।।
जप्ते तु बधिरे मन्त्रे विस्मृतिस्तस्य न जायते ।
जायते बधिरो नूनं महाकालेन भाषितम् ।।१०६।।
सूर्यबीजं हकारः स्याच्चन्द्रबीजं तु सः स्मृतः ।
रेफोऽग्निबीजमुद्दिष्टमेतन्नेत्रत्रयं [1]मम ।।१०७।।

---

१. उक्तनेत्रत्रयादेकमपीति ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पञ्चाक्षरे यन्त्रमन्त्रे यत्रैक[1]मपि नास्ति चेत् ।
मम शापान्नेत्रहीनो दुःखशोकामयप्रदः ।।१०८।।
नादौ मध्ये न चान्ते वा हसौं वा हंस वाथ हौं ।
ऐं वा फ्रें वाऽथवा हूँ वा नमो वा ह्रीं मनुः स तु ।।१०९।।
शापेन कीलितो देवि राजदेवेन पार्वति ।
यदा तु कीलितो मन्त्रो न सिद्धिमुपगच्छति ।।११०।।
मध्ये एको लकारो वा फट् वाऽन्ते लद्वयं यदि ।
फट्द्वयं वा त्रयं वाऽन्ते न चेत् स स्तम्भितो मनुः ।।१११।।
शापेन भैरवेणास्मात् सिद्धं भवति शोभनम् ।
कदाचिन्नैव दुःखं च प्रायशो बहुलं भवेत् ।।११२।।
आदौ तु यस्य मन्त्रस्य क्रमात् सप्ताक्षराणि चेत् ।
रेफेण वा यकारेण संयुक्तानि मनुः स तु ।।११३।।
वाय्वग्निशापसंदग्धः साधकं परितापयेत् ।
तस्मात् संस्कारयेद् देवि सिद्धये साधकोत्तमः ।।११४।।
द्वाभ्यां त्रिभिरथो षड्भिरष्टभिर्वा प्रदृश्यते ।
यदाऽक्षरैरन्तरितः फट्कारः स निगद्यते ।।११५।।
नारसिंहस्य शापेन त्रस्तः संत्रासयेत् सदा ।
स्वप्नादौ साधनं नैव सिद्धिः संदृश्यते क्वचित् ।।११६।।
ओं वा हँ वा सकारो वा नादौ भीतो मनुः स तु ।
ब्रह्मशापाद्धीनसिद्धिर्भवेदत्यन्तकष्टदः ।।११७।।
आदिमध्यावसानेषु मिलित्वा मचतुष्टयम् ।
स मन्त्रो मलिनो मायाशापान्मालिन्यकारकः ।।११८।।
हूँ चादौ वा मन्त्रमध्ये वाऽन्ते फट्-युगलं भवेत् ।
तिरस्कृतो रुद्रशापात् साध्यं कुर्यात् तिरस्कृतम् ।।११९।।
आदौ तारद्वयं चान्ते वषडस्त्रं च मध्यगम् ।
कुटुम्बकलहं कुर्याद्बालाशापेन भेदितः ।। १२०।।
हकारेण सकारेण रहितस्त्र्यक्षरस्तु यः ।
सुषुप्तः सिंहशापेन प्रोक्तोऽभीष्टफलापहः ।।१२१।।

---

१. उक्तनेत्रत्रयादेकमपीति पाठः

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अष्टादशाक्षरादिर्यः पञ्चफट्कारपूर्वकः ।
चामुण्डाशापतो जातो मदोन्मत्तो न शोभनः ।।१२२।।
मध्ये चेत् पञ्च फट्काराः कालिकाशापतः स तु ।
मूर्छितो मूर्छितं कुर्याद्वामिनं तु विशेषतः ।।१२३।।
एवमन्ते च फट्कारपञ्चकं स तु रम्भया ।
हृतवीर्यस्तु शापेन कृतः क्षीणत्वकारकः ।।१२४।।
चत्वारो यत्र फट्कारा आदिमध्याऽवसानिकाः ।
अष्टादशाक्षरो हीनो हानिर्भैरवशापतः ।।१२५।।
एकोनविंशत्यर्णश्च ह्रीँ क्रोमोँकारसंयुतः ।
प्रध्वस्तः कामशापेन ध्वंसयेत् कामकारणात् ।।१२६।।
सप्तवर्णो मनुर्बालः कुमारोऽष्टाक्षरः स्मृतः ।
षोडशार्णस्तु तरुणः प्रौढो व्योमाब्धिवर्णकः ।।१२७।।
त्रिंशत्कलाः शतं वेदकाष्ठावर्णास्तु यत्र तु ।
सकृद्धि एते कालेन शप्ता दुःखानि कुर्वते ।।१२८।।
नवार्ण ओँकारयुतश्चामुण्डाशापतो मनुः ।
निस्त्रिंशः साधकं छिन्द्यान्निस्त्रिंशेन न संशयः ।।१२९।।
अन्ते नमो वा स्वाहा वा नास्ति वा यस्य मध्यतः ।
वषट् वौषट् सहूँफट् च एतद्वा नास्त्यसौ मनुः ।।१३०।।
निर्बीज इति संशप्तो भुवनेश्याऽस्य साधकः ।
सेवां कुर्याल्लभेद्वंशनाशं वंशत्रयादितः ।।१३१।।
आदिमध्यावसानेषु फट्फट्कारस्तु यस्य तु ।
कौमार्यास्तु स शापेन सिद्धिहीनो न सिद्धिकृत् ।।१३२।।
दशाक्षरो यस्तु मन्त्रः स गणेशस्य शापतः ।
मन्दो जप्तस्तु मूर्खत्वं कुर्याज्जन्मनि जन्मनि ।।१३३।।
आदिव्यञ्जनसंयोग एक एव स्वरो भवेत् ।
तत् कूटं कूटतो हानिर्मातङ्ग्याः शापतः स्मृतः ।।१३४।।
द्विवर्णः सत्त्वहीनः स्यादाश्विनेयस्य शापतः ।
नाशयेत् साधकबलं राज्ञः सैन्यं विनाशयेत् ।।१३५।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चतुर्वर्णः केकरस्तु जातः सूर्यातिशापतः ।
जपित्वा केकरं मन्त्रं चक्षुषा नैव पश्यति ।।१३६।।
षडक्षराणि बीजहीना जाता रावणशापतः ।
नाशयेत् साधकबलं राज्ञः सैन्यं विनाशयेत् ।।१३७।।
वंशवृद्धिर्न तज्जापादन्यथा स्त्रीसुखं न हि ।
सार्धत्रिसप्तसूर्यार्णा धूमावत्याश्च शापतः ।।१३८।।
धूमताव्याकुलं चित्तं जायते साधकस्य तु ।
विंशत् तथैकविंशच्च त्रिंशद्वर्णस्तु तारया ।।१३९।।
शप्त आलिङ्गितश्चायं जपात् स्वप्नरते मृतिः ।
द्वाविंशत्यक्षरो मन्त्रः सरस्वत्यास्तु शापतः ।।१४०।।
मोहितं साधकं कुर्यात् पानादिव्यसनाकुलम् ।
चतुर्विंशतिवर्णो यः सप्तविंशतिवर्णकः ।।१४१।।
क्षुधार्त्तो राजमातङ्ग्याः शापाद् दारिद्र्यकारकः ।
त्रयोविंशास्त्रयो रुद्रा वर्णाः कौलिकशापतः ।।१४२।।
मन्त्रा दृप्तास्तज्जपेन छान्दसो जायते जनः ।
षड्विंशदेकोनत्रिंशत् त्रिंशत् षट्त्रिंशदक्षरः ।।१४३।।
पूष्णः शापादङ्गहीनः कामनापूरको न हि ।
अष्टाविंशदेकत्रिंशद्वर्णो नन्दीशशापतः ।।१४४।।
अतिक्रूरः साध्यनाशं कृत्वा नश्येच्च साधकं ।
अष्टत्रिंशाक्षरो मन्त्रो मातृकाणां तु शापतः ।।१४५।।
अतिक्रुद्धस्तज्जपेन स्वकृतः स्वस्य संक्षयः ।
चत्वारिंशत् समारभ्य त्रिषष्टिं यावदक्षरम् ।।१४६।।
सव्रीडा मालिकाशापात् सव्रीडास्तस्य साधकाः ।
पञ्चषष्ट्यक्षरा ये स्युर्मन्त्रास्ते शान्तमानसाः ।।१४७।।
कामशापेन तज्जापादुद्योगस्य फलं न हि ।
षट्षष्टितो नवनवतिपर्यन्तं कुलस्य तु ।।१४८।।
स्थानभ्रष्टास्तु शापेन जातास्तादृक् च साधकः ।
क्वातिधृतिर्व्यतिधृतिः क्वङ्कयुग्मं द्विगोकराः ।।१४९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शतत्रयं यत्र वर्णाः शापिताश्छिन्नमस्तया ।
यूयं भवत निःस्नेहाः साधकानां भयापहाः ।।१५०।।
निष्काममतिभिर्जप्ताः संसारस्नेहनाशकाः ।
चतुःशतान्यथारभ्य यावद्वर्णसहस्रकम् ।।१५१।।
अतिवृद्धा यज्ञशापात् पौष्टिकादिषु वर्जिताः ।
सहस्रार्णाधिका मन्त्रा दण्डपाणेस्तु शापतः ।।१५२।।
दण्डकाख्यापीडिताश्च तज्जपात् कष्टमाप्नुयात् ।
द्विसहस्राधिका मन्त्रा भार्गवस्य तु शापतः ।।१५३।।
खण्डीकृताः सप्तधा ते सिद्धिखण्डकराः स्मृताः ।
अन्यच्छृण्वन्तु भो देवा मुनीनां जपतां यदा ।।१५४।।
सिद्धिर्न जाता तु तदा दत्तः शापः सुदारुणः ।
आश्वासनं देवतानां जातं सिद्धेरकारणात् ।।१५५।।
उपदेशे गुरुं कुर्यात् तस्मात् तन्मन्त्रशोधनम् ।

मन्त्रशोधनप्रकारमाह—

तत्प्रकारं प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु सकलाः सुराः ।।१५६।।
गुरुः सिद्धासने संस्थो गुदमेढ्रान्तरं दृढम् ।
वामेन पार्ष्णिनाऽऽपीड्य तस्योपरि तु विन्यसेत् ।।१५७।।
पादं तु दक्षिणं गुल्फग्रन्थ्योरन्योन्यमर्दनम् ।
यथा स्यात् तत् प्रकर्त्तव्यं ततो दक्षिणपार्ष्णिना ।।१५८।।
लिङ्गमूलं विनिष्पीड्य स्थिरकाय उपाविशेत् ।
गुदमाकुञ्च्य पवनमपानाख्यं तथा गुरुः ।।१५९।।
उत्थापयेत् ततः प्राणवायुं सम्यङ्निरोधयेत् ।
अपानप्राणयोः कुर्यात् संघट्टं चैकदृङ्मनाः ।।१६०।।
मूलाधारे चित्स्वरूपकुण्डल्यां परमात्मनि ।
जातदोषं स्वस्य मन्त्रं चिन्तयेत् तत्र सद्गुरुः ।।१६१।।
तस्य मन्त्रस्याक्षराणि क्रमादेकैकशस्ततः ।
सुषुम्णायास्तु मार्गेण मूलाधारे प्रवेशयेत् ।।१६२।।
स्वाधिष्ठाने ततश्चक्रे मणिपूरे ह्यनाहते ।
विशुद्ध आज्ञाचक्रे च भित्त्वाभित्त्वा प्रवेशयेत् ।।१६३।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एवं नीत्वा ब्रह्मरन्ध्रं तत्रत्यात् सोममण्डलात् ।
निर्गतामृतसंसिक्तान् मन्त्रार्णान् सुविभावयेत् ।।१६४।।
पुनः सुषुम्णामार्गेण आज्ञाचक्रेऽवतारयेत् ।
विशुद्धेऽनाहते वाऽपि मणिपूरे च चक्रके ।।१६५।।
स्वाधिष्ठाने ततो भेदान्मूलाधारे प्रवेशयेत् ।
ततस्तन्मन्त्रमृष्यादिन्यासपूर्वं जपेत् पुनः ।।१६६।।
अष्टोत्तरसहस्रं तु तेन शुद्धो भवेन्मनुः ।
[१]अनुक्तशापान्निर्मुक्तं पश्चादुपदिशेच्च तम् ।।१६७।।

अनुक्तशापादिति मानसशापादित्यर्थः । वाचिकशापानां तु वक्ष्यमाणदशसंस्कारनाश्यत्वादिति भावः । छिन्नत्वादिदोषाणामुक्तयोनिबन्धनाश्यत्वं नागोजिभट्टैरप्युक्तम् ।

छिन्ना रुद्धास्तम्भिताः कीलका ये
सुप्ता मन्त्रा मूर्च्छिता हीनवीर्याः ।
दग्धास्त्रस्ताः शत्रुपक्षे स्थिता ये
बाला वृद्धा गर्विता यौवनेन ।।१६८।।
ये निर्जीवा ये च सत्त्वेन हीनाः
षण्ढीभूताश्चाङ्गमन्त्रैर्विहीनाः ।
एते मुद्राबन्धनेनैव योन्या
मन्त्राः सर्वे वीर्यवन्तो भवन्ति ।।१६९।।

शारदायाम्—

दोषानिमानविज्ञाय यो मन्त्रान् भजते जडः ।
सिद्धिर्न जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि ।।१७०।।

मन्त्राणां दशसंस्कारास्तत्रैव—

जननं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनं तथा ।
तथाऽभिषेको विमलीकरणाऽऽप्यायने पुनः ।।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ।।१७१।।

---

१. उक्तशापाद्विनिर्मुक्तमिति मेरुतन्त्रे उपलभ्यते ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जननादिप्रकारास्तु मेरुतन्त्रे—

वाचिकानां तु शापानां नाशाद्यर्थमथोच्यते ।
श्रीपर्ण्या वा चन्दनस्य पीठे चूतादिकस्य वा ।।१७२।।
कस्तूरीकुङ्कुमाज्यैश्च विलिखेत् पाञ्चभौतिकम् ।
चक्रमावाहयेत् तत्र मातृकाख्यां सरस्वतीम् ।।१७३।।
यथोक्तविधिना पूजां कृत्वा चाष्टोत्तरं शतम् ।
जपित्वा मातृकां तस्या मध्यात् स्वाभीष्टमन्त्रकम् ।।१७४।।
स्वरव्यञ्जनबिन्दूंश्च सर्गयोगाक्षराणि च ।
पृथक् पृथगथोद्धृत्य चैकीकृत्य गुरूक्तितः ।।१७५।।
गृहीतं जनयेन्मन्त्रं प्रोक्तं संजननं त्विदम् ।
आद्यन्तं प्रणवं कृत्वा प्रणवान्तरितं जपेत् ।।१७६।।
अष्टोत्तरशतं मन्त्रं वर्णानितत् तु जीवनम् ।
रोचनाकुङ्कुमाभ्यां च भूर्जपत्रे लिखेन्मनुम् ।।१७७।।
प्रत्यक्षरं शतं वारं ताडयेच्चन्दनाम्भसा ।
समुच्चरन् वायुबीजमेतत् ताडनमुच्यते ।।१७८।।
कुण्ठिताः शाबरा मन्त्रास्ताडिताः सिद्धिकारकाः ।
पूर्वोक्तपीठे संलिख्य तन्मन्त्राक्षरसंख्यया ।।१७९।।
आदाय करवीरस्य पुष्पाण्यथ समुच्चरन् ।
प्रत्यक्षरं च तैः पुष्पैः शतवारं हुनेदिति ।।१८०।।
उच्चरन् वह्निबीजं च बोधनं त्वेतदुच्यते ।।१८१।।

शारदायां तु हुनेदित्युक्ते हन्यादित्युक्तम् ।

[1]विलिखेन्मन्त्रयन्मन्त्री प्रसूनैः करवीरजैः ।
तन्मन्त्राक्षरसंख्यातैर्हन्याद्रान्तेन बोधितम् ।।१८२।। इति ।

रान्तेन वह्निबीजेन । मेरौ—

प्रागवत् पीठे च तैर्द्रव्यैः पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
तत्कर्णिकायां मालत्या लिखेत् कलिकयैकया ।।१८३।।
एकैकार्णं तु मन्त्रस्य तन्मन्त्राक्षरसंख्यया ।
बोधिद्रु[2]पल्लवान् गृह्य[3] तमेवं मन्त्रमुच्चरन् ।।१८४।।

---

१. विलिख्य मन्त्रं तन्मन्त्रीति २ पु. पा. । २. बोधिद्रुरश्वत्थवृक्षः ।
३. गृहीत्वेह गृह्येति पाठः प्रामादिकः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अभिषिञ्चाम्यमुं मन्त्रं नम इत्यभिषेचयेत् ।
नानासुगन्धितोयेन पल्लवैकेन चाक्षरम् ।।१८५।।
एकमष्टोत्तरशतमभिषिञ्चेदयं स्मृतः ।
अभिषेको मन्त्रशुद्धिं कुर्यान्नृणां यथा जलम् ।।१८६।।
ज्योतिर्मन्त्राश्चिन्तनीयो मूलाधारेऽग्निमण्डले ।
संस्कर्त्तव्यं मनुं तस्य ऊर्ध्वमेवं विभावयेत् ।।१८७।।
आणवाख्यः साहजिक आगन्तुः कार्मणः स्मृतः ।
योगाख्यो मायिकः प्रोक्तः स्वमन्त्रे तु मलत्रयम् ।।१८८।।
ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दग्धमेकमेकं विचिन्तयेत् ।
एवं तु विमलो जातः स्वमन्त्र इति चिन्तयेत् ।।१८९।।
ज्योतिर्मन्त्रस्तु वेदादिह्रौमिति द्व्यक्षरो मतः ।
विमलीकरणं ह्येतत् प्रयोगान्तेऽपि कारयेत् ।।१९०।।
प्राग्वत् पीठे कुङ्कुमादिद्रव्यैर्मन्त्रं विलेखयेत् ।
ताम्रादिपात्रं कर्पूरवासितेन जलेन च ।।१९१।।
शुद्धेनाऽऽपूर्य लिखितमन्त्रेणाष्टोत्तरं शतम् ।
अभिमन्त्र्य जलं तेन मन्त्रेण कुशबिन्दुभिः ।।१९२।।
प्रत्यक्षरं प्रोक्षयेत् त्रिरेतदाप्यायनं मतम् ।
पुरश्चर्याक्लेशितानां समावर्त्तनवत् त्विदम् ।।१९३।।
कस्तूर्याद्यैस्ताम्रपात्रमध्ये मन्त्रं विलेखयेत् ।
पात्रान्तरे च कर्पूरादिकवासितसज्जलम् ।।१९४।।
गृहीत्वा चार्घपात्रेण पठन्मन्त्रमिमं मनुम् ।
तर्पयामि [1]नमश्चे ति तर्पयेदिति तर्पणम् ।।१९५।।
ॐह्रींश्रीं पूर्वकं मन्त्रं जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
जपेदेतद् दीपनं स्यात् सर्वमन्त्रेष्वपीष्यते ।।१९६।।
जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ।
संस्कारा दश सम्प्रोक्ताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ।।१९७।।
''यान्[2] कृत्वा संप्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते'' ।।१९८।।

---

१. नमश्चोत्त्वेति वा. पा. मुक्तकल्लोलिन्याम् ।
२. मेरुतन्त्रस्य मूलपुस्तके नेदमुपलभ्यते ।

CC-0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ मन्त्राणां जागृतिस्तत्रैव—

अथादौ सर्वमन्त्राणां जागृतिः प्रोच्यते मया ।
गुरुणा सा प्रकर्त्तव्या शिष्यस्य सिद्धिहेतवे ।।१९९।।
[1]तारान्त्याग्नि [2]वियद्युक् च यस्मिन्नाग्नेयकः स तु ।
अन्यः सौम्यः स्वापकाल इडायामग्निरूपिणः ।।२००।।
सौम्यस्य पिङ्गलायां स्यात् तयोरन्यत्र जागृतिः ।
प्रबोधकाले संजप्तो जाग्रतो जायते मनुः ।।२०१।।
अथ वा संपुटीकृत्य लान्तानाद्यान् स बिन्दुकान् ।
पुनश्च सविसर्गान्तान् क्षकारं केवलं पठेत् ।।
एवं जप्तो यदीष्टश्चेत् प्रबुद्धः शीघ्रसिद्धिदः ।।२०२।।

---

१. तारः ओं, अन्त्यः क्षः, अग्नी रेफः, वियत् हकारः एतेषां बहूनां युक् योगो यस्मिन् मन्त्रे स आग्नेयः । न तूक्तवर्णानां मध्ये एकवर्णस्य योगेनाग्नेयः । यथोक्तं शारदायाम्—

अग्नीषोमात्मका मन्त्रा विज्ञेयाः क्रूर सौम्ययोः ।
कर्मणोर्वह्नितारान्त्यवियत्प्रायाः समीरिताः ।।
आग्नेया मनवः सौम्या भूयिष्ठेन्द्वमृताक्षराः ।
आग्नेयाः संम्प्रबुद्ध्यन्ते प्राणे चरति दक्षिणे ।।
भागेऽन्यस्मिन् स्थिते प्राणे सौम्या बोधं प्रयान्ति च ।
नाडीद्वयं गते प्राणे सर्वे बोधं प्रयान्ति च ।।
प्रयच्छन्ति फलं सर्वे प्रबुद्धा मन्त्रिणां सदा ।।

अत्र प्रकृतोपयोगिवह्नितरेत्यादिवचनव्याख्या राघवभट्टकृता । वह्नी रेफः । तारः ओं । अन्त्यः क्षकारः । वियत् हकारः । प्रायः शब्दो बाहुल्यवाची । 'प्रायो भून्यन्तगमनम्' इत्यमरः। एते आग्नेयाः । इन्दुः सः । तत्त्वन्यासे इन्दुमण्डलस्य सकारादित्वेन न्यस्तत्वात् । अमृतं वः । अत्रैकस्य बाहुल्ये तत्त्वं तदुक्तमीशानशिवेन—

"ताराकाशाद्यन्तवाद्यन्तवर्णा आग्नेयाः स्युः सौम्यवर्णास्ततोऽन्ये ।
आग्नेयोऽपि स्यात् तु सौम्यो नमोऽन्तः सौम्योऽपि स्यादग्निमन्त्रः फडन्तः ।।
स्यादाग्नेयैः क्रूरकार्यस्य सिद्धिः सौम्यैः सौम्यं कर्मकुर्याद्यथावदिति" ।

नारायणीयेऽपि—

"तारान्त्याग्निवियत्प्रायोः मन्त्र आग्नेय इष्यते ।
शिष्टाः सौम्याः प्रायस्तौ तौ कर्मणोः क्रूरसौम्ययाः ।
आग्नेयमन्त्रः सौम्यः स्यात् प्रायशोऽन्ते नमोऽन्वितः ।
सौम्यमन्त्रस्तथाऽऽग्नेयः फट्कारेणान्वितोऽन्तत" इति ।।

पिङ्गलामतेऽपि ।

रौद्रोऽपि शान्ततामेति शान्तजातिसमन्वितः ।
मन्त्रः शान्तोऽपि रौद्रत्वं हूँफट्पल्लवितो यदि ।। इति ।

तत्र नारायणीये विशेषः—

मन्त्रावाग्नेयसौम्याख्यौ ताराद्यन्तौ द्वयोर्जयेदिति ।

२. वियत् फड्द्वे इति वा. पा. । एतत्पाठसहितस्य "तारान्त्याग्नीत्यारभ्यजायते" मनुरित्यन्तं श्लोकद्वयस्याभिप्राय उपर्युक्तटिप्पण्या विशदी भवति ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शाबरमन्त्रेषु विशेष उक्तस्तत्रैव—

अथ शाबरमन्त्राणां जागृतिं श्रृणु पार्वति ।
कांस्यभाजनमानीय शुद्धं भस्मादिभिः कृतम् ।।२०३।।
प्रजपेद्रविरात्रौ तु यामे यामे शताष्टकम् ।
खादिर्या ताडयेद्यष्ट्या कांस्यपात्रं वदेदिति ।।२०४।।
जाग्रतो भव मन्त्रस्य भाषयाऽथ तुरीयके ।
यामे दद्याद्बलिं काल्या मन्त्रजं भैरवस्य तु ।।
कुक्कुटंऽचान्यदेवेषु स्फोटयेन्नारिकेरकम् ।।२०५।।

मन्त्रस्य भाषयेति । यद्देशीयभाषात्मकः शाबरमन्त्रस्तद्देशीयभाषयैव मन्त्रं सम्बोध्य त्वं जाग्रतो भवेति वदेदित्यर्थः ।

अथ दीक्षोपयुक्तमपण्डपार्थं भूमिपरीक्षा—

प्लवस्थानं च गम्भीरं दीर्घतोयाशयाश्रयः ।
अग्निशालाऽग्निहोतॄणां पुण्यस्थानं परिश्रुतम् ।।२०६।।
द्विजानां सव्रतानां च आश्रयः स्वाश्रमोऽथवा ।
दीक्षायामतिशस्तानि स्थानान्येतानि पार्वति ।।२०७।।
न च दीक्षां प्रकुर्वीत निकुञ्जे गहने वने ।
द्विसीम्नि च महारण्ये मात्सर्यमृगसेविते ।।२०८।।

तन्त्रान्तरे—

महानदीनां तीराणि गङ्गासागरसङ्गमः ।
प्रशस्तानि च तीर्थानि क्षेत्राणि चाश्रमा अपि ।।२०९।।
अरण्यानि च सर्वाणि पर्वताः सकला अपि ।
सनिर्झराऽप्यपगिरि देवतायतनान्यपि ।।२१०।।

महाकपिलपञ्चरात्रे—

तत्र भूमिं परीक्षेत वास्तुज्ञानविशारदः ।
स्फुटिता च सशल्या च वल्मीकारोहिणी तथा ।।२११।।
दूरतः परिवर्ज्या भूः कर्त्तुरायुर्धनापहा ।
स्फुटिता मरणं कुर्यादूषरा धननाशिनी ।।२१२।।
सशल्या क्लेशदा नित्यं विषमा शत्रुतो भयम् ।
ईशकोणप्लवा सा च कर्त्तुः श्रीदाऽऽशु निश्चितम् ।।२१३।।
पूर्वप्लवा वृद्धिकरी वरदा तूत्तरप्लवा ।
दक्षिणप्लवा या भूमिर्नित्यं मृत्युभयप्रदा ।।२१४।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गृहक्षयकरी सा च भूमिर्या नैर्ऋतप्लवा ।
धनहानिकरी पृथ्वी कीर्त्तिता वरुणाप्लवा ।।२१५।।
वायुप्लवा तथा भूमिर्नित्यमुद्वेगकारिणी ।
अग्निकोणप्लवा या च पुत्राऽऽयुर्धननाशिनी ।।२१६।।

गौतमीये—

भूमेः परिग्रहं कुर्याद्यावदायतनं भवेत् ।
शुक्लमृत्स्ना च या भूमिर्ब्राह्मी सा परिकीर्त्तिता ।।२१७।।
क्षत्रिया रक्तमृत्स्ना च हरिद्वैश्या प्रकीर्त्तिता ।
कृष्णा भूमिर्भवेच्छूद्रा चतुर्धा परिकीर्त्तिता ।।२१८।।

महाकपिलपञ्चरात्रे—

ब्राह्मणी भूः कुशोपेता क्षत्रिया स्याच्छराकुला ।
कुशकाशाकुला वैश्या शूद्रा सर्वतृणाकुला ।।२१९।।

गौतमीयतन्त्रे—

ब्राह्मी सर्वार्थसिद्ध्यैः स्यात् क्षत्रिया राज्यदा तथा ।
धनधान्यकरी वैश्या शूद्रा तु निन्दिता मुने ।।२२०।।

वासिष्ठ्याम्—

खन्यमाने यदा कुण्डे पाषाणः प्राप्यते भुवि ।
तदाऽपमृत्यवे चास्थिकेशाङ्गारैर्धनक्षयः ।।
भस्मनाऽग्निभयं प्रोक्तं तुषैः प्रोक्ता दरिद्रता ।।२२१।।

शल्यज्ञानार्थमहिबलचक्रमाह आदियामले—

अहिचक्रं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वज्ञभाषितम् ।
द्रव्यं शल्यं तथा शून्यं येन जानन्ति साधकाः ।।२२२।।
निधिर्निवर्त्तनैकस्थः सम्भ्रान्तो यत्र भूतले ।
तत्र चक्रमिदं स्थाप्यं स्थानद्वारमुखस्थितम् ।।२२३।।
[1]"अहिगत्या च नक्षत्रं तत्काले यत्र चन्द्रमाः ।
द्रव्यं शल्यं भवेत् तत्र चन्द्रभास्कर[2]सादज"म् ।।२२४।।

---

१. नरपतिजयचर्योक्ताहिबलचक्रलक्षणे नेदमुपलभ्यते ।
२. सादो गमनम् । एतेन यस्मिन् नक्षत्रे चन्द्रस्य सूर्यस्य च गमनं तज्जं तद्वशं द्रव्यं शल्यं च क्रमात् तत्र भूतले भवेदिति ज्ञेयम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ऊर्ध्वरेखाऽष्टकं लेख्यं तिर्यक् पञ्च तथैव च ।
अहिचक्रे भवन्त्येवमष्टाविंशतिकोष्ठकाः ।।२२५।।
तत्र पौष्णाश्विनीयाम्यकृत्तिकामघभाग्यकम् ।
उत्तराफाल्गुनी लेख्या पङ्क्तौ तत्सप्तके ध्रुवम् ।।२२६।।
अहिर्बुध्न्याजपादर्क्षं शतभं ब्राह्म्यसार्पभम् ।
पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयपङ्क्तिसंस्थितम् ।।२२७।।
अभिजिद्विष्णुधनिष्ठाः सौम्यं रौद्रं पुनर्वसुम् ।
चित्रभं च तृतीयायां पङ्क्तौ धिष्णयादिसप्तके ।।२२८।।
विश्वर्क्षं तोयभं मूलं ज्येष्ठां मैत्रं विशाखभम् ।
स्वातीं पङ्क्तौ चतुर्थ्यां तु कृत्वा चक्रं विलोकयेत् ।।२२९।।

अहिबलचक्रम्

रे २७ चं	अ १ चं	भ २ चं	कृ ३ चं	म १० चं	पू ११	उ १२
उ २६	पू २५ चं	श २४	रो ४	श्ले ९चं	पु ८ चं	ह १३
अभि	श्र २२चं	ध २३ चं	मृ ५	आ ६ चं	पु ७ चं	चि १४
उ २१ चं	पू २० चं	मू १९	ज्ये १८	अ १७	वि १६	स्वा १५

रेवत्यश्विनीभरणीकृतिकामघापूर्वोत्तराः प्रथमपङ्क्तौ । उत्तरभाद्रपदपूर्वभाद्रपदशतभिषारोहिण्याश्लेषापुष्यहस्ता द्वितीयपङ्क्तौ । अभिजित्श्रवणधनिष्ठामृगशिरआर्द्रापुनर्वसुचित्रास्तृतीयपङ्क्तौ । तत उत्तराषाढापूर्वाषाढामूलज्येष्ठाऽनुराधाविशाखास्वात्यश्चतुर्थपङ्क्तौ ।

एवं प्रजायते चक्रे प्रस्तारः पन्नगाकृतिः ।
द्वारशाखे मघायाम्ये द्वारस्था कृत्तिका मता ।।२३०।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अश्वीशपूर्वषाढादित्रिकपञ्चचतुष्टयम् ।
रेवतीपूर्वभाद्रेन्दोर्भानि शेषाणि भास्वतः ।।२३१।।
उदयादिगता नाड्यो भग्नाः षष्ट्याप्तशेषके ।
दिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽसौ भवेत् तत्कालचन्द्रमाः ।।२३२।।
"[१]षष्टिघ्न तं निशानाथं शरवेदाप्तकं पुनः ।
युगैः शेषं भवेद्यत् तत् प्रागादिचक्रवक्रगम्" ।।२३३।।
चन्द्रवत् साधयेत् सूर्यमृक्षस्थं चेष्टकालिकम् ।
पश्चाद्विलोकयेत् तौ च स्वऋक्षेऽथान्युभे स्थितौ ।।२३४।।
चन्द्रऋक्षे यदाऽर्केन्दू तत्र स्यान्निश्चितो निधिः ।
भानुऋक्षे स्थितौ तौ चेत् तदा शल्यं न चान्यथा ।।२३५।।
स्वस्वभे द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किं चिद्विपर्यये ।
स्थितं न लभते द्रव्यं चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते ।।२३६।।
हेमतारं च ताम्रारं रत्नं[२] ताम्रायसं त्रपुः ।
नागं चन्द्रे विजानीयाद्भास्करादिग्रहे स्थिते ।।२३७।।
मिश्रैर्मिश्रं भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविपर्यये ।
सर्वग्रहस्थिते चन्द्रे निर्दिष्टोऽसौ महानिधिः ।।२३८।।
शुभक्षेत्रगते चन्द्रे लाभो भवति निश्चितम् ।
पापक्षेत्रे न लाभः स्याज् ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ।।२३९।।
पुष्टे चन्द्रे भवेन्मुद्रा क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः ।
ग्रहदृष्टिवशात् सोऽपि विज्ञेयो नवधा बुधैः ।।२४०।।
हेमतारं च ताम्रारं पाषाणं मृन्मयायसम् ।
सूर्यादिगृहगे चन्द्रे द्रव्यभाण्डं प्रजायते ।।२४१।।
भुक्तराश्यंशमानेन भूमानं कांविकैः करैः इति ।

तद्यथा—

चन्द्रस्थाने निधिर्ज्ञेयः सूर्यस्थाने च शल्यकम् ।।२४२।।

---

१. नरपतिजयचर्यायामिदमुपलभ्यते ।

२. कांस्यायसम् इति २ पु. पा. ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

[१]इदं च निर्वत्तनं परिमितभूमावेकमेव कुर्यात् । निर्वत्तनस्वरूपं च—

दण्डस्तु दशहस्तः स्यात् त्रिंशद्दण्डैर्निवर्तनम् ।।२४३।। इति ।

अथ वा महाकपिलपञ्चरात्रोक्तप्रकारेण शल्योद्धारः कर्त्तव्यः । तद्यथा—

प्रासादारम्भकाले च यदङ्गं स्पृशते पुमान् ।
वास्तुदेहे दृढं तत्र शल्यं विद्याद्विचक्षणः ।।२४४।।
कण्डूयति शिरः पुंसः शिरःशल्यं समुद्धरेत् ।
शल्यं तत्रास्थि विज्ञेयं खन्यमाने करत्रये ।।२४५।।
अग्निदाहश्च रोगश्च धनहानिश्च जायते ।
यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ।।२४६।।
बाहौ कण्डूयमाने तु निर्दिशेल्लोहशृङ्खलम् ।
हस्तद्वयेन संतिष्ठेल्लक्षणं कथितं तव ।।२४७।।
स्वामिनो मरणं विद्याद्विदेशगमनं तथा ।
यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेद् भद्रमात्मनः ।।२४८।।
ऊरौ कण्डूयमाने तु कांस्यशल्यं विनिर्दिशेत् ।
हस्तैकेन च सन्तिष्ठेल्लक्षणं कथितं तव ।।२४९।।
असती च भवेद्भार्या यशोहानिश्च जायते ।
यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेद्भद्रमात्मनः ।।२५०।।
हस्ते कण्डूयमाने तु कङ्कालं च विनिर्दिशेत् ।
त्रिहस्तेन च सन्तिष्ठेत् खन्यमाने न चान्यथा ।।२५१।।
अग्निदाहश्च रोगश्च सशल्यं मरणं ध्रुवम् ।
यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेद्भद्रमात्मनः ।।२५२।।
पृष्ठे कण्डूयमाने तु बाहुशल्यं विनिर्दशेत् ।
हस्तेनैकेन सन्नितिष्ठेन्नात्र कार्या विचारणा ।।२५३।।
स्वामिनाशो भवेत् तत्र भार्या वा जायतेऽसती ।
पादे कण्डूयमाने तु हस्तशल्यं विनिर्दिशेत् ।।२५४।।
सार्धहस्तेन सन्तिष्ठेल्लक्षणं गदितं तव ।
गोनाशो राजदण्डश्च सस्यहानिश्च जायते ।।२५५।।

---

१. अस्यैव ग्रन्थस्य ८३ पृ. २० पंक्त्या संबन्धः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यत्नेनोत्पाटयेच्छल्यं यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ।
कुक्षौ कण्डूयमाने तु पाषाणं तत्र निर्दिशेत् ।।२५६।।
हस्तद्वितयमानेन लक्षणं गदितं तव ।
भुजङ्गदंशस्तत्र स्यात् तस्माच्छल्यं समुद्धरेत् ।।२५७।।
जानौ कण्डूयमाने तु भस्म तत्र विनिर्दिशेत् ।
हस्तद्वयेन सन्तिष्ठेल्लक्षणं गदितं तव ।।२५८।।
अग्निदाहो महाँ[१]स्तापः क्लेशदुःखभयानि च ।
करोत्येवं विधं कर्म तस्मात् तं वै समुद्धरेत् ।।२५९।।
गोश्रृङ्गं पीतमण्डूकः शङ्खं शुक्तिश्च मण्डपः ।
शम्बूकश्च प्रशस्ताः स्युर्याश्चान्या रत्नजातयः ।।
श्रृंङ्गारं वै तुषं केशमस्थिशल्यं विवर्जयेत् ।।२६०।।

अथवा ब्रह्मयामलोक्तप्रकारेण शल्यं ज्ञात्वा तदुद्धारः कर्त्तव्यः । तत्र शल्यज्ञानं यथा—

नवकोष्ठे कृते चक्रे पूर्वादिषु च दिक्षु च ।
व क च त ए ह स प या वर्णा लेख्या अनुक्रमात् ।।२६१।।

ब्रह्मयामलोक्तशल्योद्धारचक्रम्

प	व	क
स	य	च
ह	ए	त

प्रकारान्तरम्

प	व	क
स	य	च
ह	ए	त

गन्धपुष्पादिनैवेद्यधूपदीपादिभिर्गृहे ।
शिशुमानीय सुस्नातं प्रष्टव्यं फलपुष्पकैः ।।२६२।।
पूर्वार्धे पुष्पनाम्ना च शेषार्धे फलनामतः ।
दिनस्य शल्यं नास्त्यस्ति फलपुष्पाद्यवर्णतः ।।२६३।।

---

१. मनस्ताप इति २ पु. पा. ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कोष्ठारे पुष्पफलयोर्भवेदाद्यक्षरं यदि ।
तदा शल्यं च तत्कोष्ठे यदि तत्रास्ति नास्ति तत् ।।२६४।।
सपादहस्तभूमिस्थं नृशल्यं नरनाशनम् ।
खरशल्यं सर्पशल्यं भीतिदं सार्धहस्ततः ।।२६५।।
हस्तद्वये वाजिशल्यं गृहिणां मृत्युदुःखदम् ।
सार्धद्विहस्ते हस्तिशल्यं गृहशून्यप्रवासदम् ।।२६६।।
श्वशल्ये महिषे मृत्युः सपादद्वयहस्तके ।
बिडालशल्यं हस्तेन त्रिहस्ते मित्रनाशनम् ।।२६७।।
सार्धत्रये कपेः शल्यं दुःस्वप्नं धननाशकम् ।
वास्तुमात्रे चाखुशल्यं कुलवित्तविनाशनम् ।।२६८।।
नरादिशल्यं ज्ञातव्यं वकारादावनुक्रमात् ।
यदङ्गं स्पृशते दूत[1]स्तदङ्गोद्भवशल्यकम् ।।२६९।।
नवभागं गृहं कृत्वा तद्भागं च पुनःपुनः ।
यद्भागे पुष्पफलयोराद्यवर्णं च तत्फलम् ।।२७०।।

तत्त्वकौमुद्यां तु—

गृहारम्भे कण्डूतिश्च स्वाम्यङ्गे यत्र जायते ।
शल्यमस्तीति वक्तव्यं प्रासादे भवनेऽपि वा ।।२७१।।

कवचतैहसपयाः शल्याक्षराणि । नरखरोष्ट्रशिशुमार्जारगोकपिपुरुषद्विजास्थीनि नदीपुष्पफलदेवतानां नामानि ।

शिशुसीमन्तिमूर्खवक्त्रात् तत्क्षणमागतम् ।
अक्षरं द्विगुणं कृत्वा मात्रां चैव चतुर्गुणाम् ।।२७२।।
नवभिश्च हरेद्भागं विषमे शल्यं समे न हि ।

धरणी धारणीकरणभूत्यै नमः, इति शल्योद्धारणमन्त्र इति विशेष उक्तः। अन्यत् सर्वं ब्रह्मयामलोक्तवदिति ।

चत्वारः शल्योद्धारप्रकारा दर्शिताः । एतेषामन्यतमेन प्रकारेण शल्योद्धारं विधाय निर्दोषां भूमिं ज्ञात्वा वक्ष्यमाणप्रकारेण वास्तुयागं विधाय तत्र मण्डपं कुर्यात् । शल्योद्धारप्रकारान्तरेण भूमेः परीक्षा कर्त्तव्या तत्प्रकारश्च प्रयोगसारे—

---

१. शल्यप्रश्नकर्तेति ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वितस्तिमात्रविस्तारं निर्माय विवरं भुवि ।।२७३।।
निःक्षिपेत् ता मृदस्तस्मिँस्तासु शिष्टासु शोभनम् ।
समासु मध्यमं विद्यान्न्यूनास्वधममुच्यते ।।२७४।।

गौतमीयतन्त्रे—

ततो भूमिं परीक्षेत वास्तुज्ञानविशारदः ।
शल्यादिशोधनं कुर्यात् तुषाङ्गारादि दूरयेत् ।।
एतस्याकरणे मन्त्री न किंचित् फलमाप्नुयात् ।।२७५।।

महाकपिलपञ्चरात्रे—

खन्यमाने जलं यावत् शल्यदोषो विनश्यति ।
दूरनीचस्थितं वारि खनितुं नैव शक्यते ।।२७६।।
पञ्चहस्तं प्रखातव्यं शल्यदोषोपशान्तये ।
शल्योद्धारं ततः कृत्वा पूरयेत् सुसमं यथा ।।२७७।।
वास्तुयागं ततः कुर्यात् सर्वविघ्नोपशान्तये ।।२७८।।

वास्तुयागस्यावश्यकत्वमाह यमः—

गृहादिकरणे यत्र नार्चितो वास्तुदैवतः ।
तत्र शून्यं भवेत् सर्वं रक्षोविघ्नादिभिर्हतम् ।।
तस्माद्वास्त्वर्चनं सम्यक् कार्यं सम्पदभीप्सुभिः ।।२७९।।

महाकपिलपञ्चरात्रे—

भूमेः परिग्रहे पूर्वं शिलानां स्थापने तथा ।
जलाधारगृहार्थं च यजेद्वास्तुं विशेषतः ।।२८०।।
अपरेष्वपि कार्येषु यागहोमादिकेषु च ।
वास्तुमण्डलकं कुर्यात् सूत्रयित्वा समं गुरुः ।।२८१।।

वास्तुयागोत्पत्तिमाह मेरुतन्त्रे—

वास्तुनामा पुरा कश्चिदसुरोऽभून्महाबलः ।
त्रैलोक्यं निर्जितं तेन त्रिपञ्चाशच्च देवताः ।।२८२।।
ये रणे सम्मुखे यातास्तेन ते विनिपीडिताः ।
पुनःपुनर्जिता युद्धे स एवासीत् प्रजापतिः ।।२८३।।
दिव्यवर्षसहस्रान्ते देवाः शरणमागताः ।
विष्णोर्मम च पार्वत्या दैत्येन्द्रेणापि तच्छ्रुतम् ।।२८४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

योद्धुकामः सोऽभ्यधावन्नारदेन प्रचोदितः ।
कृतं युद्धं तेन सार्धमस्माभिर्वर्षपञ्चकम् ।।२८५।।
ततो दैत्यो मदोत्सिक्तो विष्णुमायाविमोहितः ।
उवाच वचनं तुष्टो व्रियतां व्रियतामिति ।।२८६।।
नेन्द्रेण न कुबेरेण मम तोषकरं कृतम् ।
ससैन्येनापि तद्युद्धं त्वया तु जटिलेन हि ।।२८७।।
कृतं विष्णुसहायेन पार्वत्यर्धाङ्गधारिणा ।
तेनाहं तुष्टिमापन्नस्त्रैलोक्यपरमेश्वरः ।।२८८।।
अदेयं नास्ति मे किंचिद्याचयन्तु त्रयोऽपि च ।
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य शिवयोर्भ्रूप्रचोदितः ।।२८९।।
हरिः प्राह महाधन्य दैत्येन्द्र त्वत्समोऽस्ति कः ।
सत्यं त्रिवारं कुरुषे तदा याच्यो मया वरः ।।२९०।।
शिवेनापि च पार्वत्या एक एवापरो न हि ।
त्रिरुवाच ततो दैत्यस्तदा विष्णुर्व्यजिज्ञपत् ।।२९१।।
यथा ते त्वरितं मृत्युः स उपायः प्रदृश्यताम् ।
विष्णोश्छलमिति ज्ञात्वा दैत्येन्द्रः समभाषत ।।२९२।।
अवश्यमेव गन्तव्यं सर्वैः कालमुखे हरे ।
तथा च स्वप्रतिज्ञार्थं यो गच्छति स जीवति ।।२९३।।
परं त्वेकं न मे वंशे यैश्च मत्सेवनं कृतम् ।
तस्य मार्गं दर्शयित्वा देहोऽयं विनिपात्यताम् ।।२९४।।
काले तस्मिँश्च भो देवा वागुवाचाशरीरिणी ।
दैत्येन्द्र कुरु मा शोकं भूमेर्जन्म तवाभवत् ।।२९५।।
तत्रैव त्वं लयं याहि त्वत्तोषार्थं वरं शृणु ।
ये वर्णाः स्वस्य भोगार्थं करिष्यन्ति नवं गृहम् ।।२९६।।
तत्र त्वदुत्सवमृते नानादुःखैरुपद्रुताः ।
कालवर्ण्यादिका दास्यो विनायकमुखाश्च ते ।।२९७।।
सेवकाः पीडयिष्यन्ति इत्याज्ञा पारमेश्वरी ।
इत्याकर्ण्य वचः सोऽपि गर्त्तं गत्वा महाविलम् ।।२९८।।
प्रविवेश ततो देवैर्मृत्पाषाणैः प्रपूरितम् ।
तेन ये निर्जिता देवाः पुनरुद्गमशङ्कया ।।२९९।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तस्यार्थं च त्रिपञ्चाशन्निवासं चक्रुरुद्यताः ।
तस्मादवश्यं ते पूज्या गृहवाससुखेच्छया ।।३००।।

अथ वास्तुयागविधिस्तत्रैव—

श्रृण्वन्तु तद्विधिं देवा वामदक्षिणमार्गतः ।
पाषाणे प्रतिमायां वा वास्तोष्पते प्रतिज्ञाति ।।३०१।।
इति वैदिकमन्त्रेण तस्यावाहनपूजनम् ।
नाममन्त्रेण चान्येषां पूजां कृत्वा प्रपूरयेत् ।।३०२।।
नैर्ऋत्यकोणे गेहस्य चतुरस्राकृतिं शुभाम् ।
कृत्वा समतलां भूमिं वितस्त्युच्चां च वेदिकाम् ।।३०३।।
विस्तारायामतो हस्तमात्रां तत्र लिखेद्बुधः ।

महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः—

गृहप्रासादकूपानां मण्डपस्य जलस्य च ।
वास्तुमण्डलकं कार्यमष्टहस्तं तु नापरम् ।।३०४।।
भद्रभूमिं प्रशोध्येत दशदण्ड समालिखेत् ।
अधोऽधस्तिर्यगादौ च तेनैकाशीतिकोष्ठकम् ।।३०५।।

मेरौ—

एकाशीतिपदं चक्रं वैदिकास्तत्र दैवताः ।
मध्यकोष्ठेषु नवसु त्वादौ ब्रह्माण[१]मर्च्चयेत् ।।३०६।।
आपवत्सं [२]तदीशाने प्रागर्यम्णं[३] त्रिकोष्ठके ।
आग्नेये सवितारं[४]च विवस्वन्त[५]मवाक्त्रिषु ।।३०७।।
इन्द्रं[६] नैर्ऋतदिग्भागे मित्रं[७] पश्चिमगं त्रिषु ।
वायव्ये राजयक्ष्माणं[८] सुमेरु[९]चोत्तरत्रये ।।३०८।।
वेदकोष्ठेषु चैशान्यामीशकोणाच्च देवताः ।
शिखी[१०]पर्जन्य[११] आप[१२]श्चादितिः[१३]प्राक्कोष्ठयोर्द्वयोः ।।३०९।।
क्रमादेते पञ्च देवा ज्ञातव्याः सव्यमार्गतः ।
जयन्ते[१४]न्द्रौ [१५]सूर्य[१६]सत्यौ [१७]भृश[१८]आग्नेयकोणके ।।३१०।।
अन्तरिक्षं[१९]तथा वातः[२०]पूषा [२१]सावित्र[२२]एव च ।
चतुष्क ईशतो देवास्ततो दक्षिणपञ्चके ।।३११।।
युग्मक्रमाच्च वितथो[२३]बृहत्क्षेत्र[२४]यमौ [२५]तथा ।
गन्धर्वो[२६]भृङ्गराज[२७]श्च नैर्ऋताष्टचतुष्टके ।।३१२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ईशानीतो जय[२८]मृगौ[२९] पितृ[३०]दौवारिकौ[३१] तथा ।
ततः पश्चाद् द्विके पञ्च सुग्रीवः[३२] पुष्पदन्तकः[३३] ।।३१३।।
वरुणा[३४]सुर[३५]शोषा[३६] श्च वायव्ये ईशतस्त्वहि[३७]ः ।
रुद्र[३८]श्च पापयक्ष्मा[३९] च रोग[४०] श्चोत्तरपञ्चसु ।।३१४।।
मुख्यो[४१] भल्लाट[४२]सोमौ[४३] च भुजग[४४]श्चादिति[४५]स्तथा ।
देवा एते पञ्चचत्वारिंशदर्च्यास्तु भक्तितः ।
इदमेकाशीतिपदं वैदिकं वास्तुमण्डलम् ।।३१५।।

तान्त्रिकमार्गे चतुःषष्टिपदं वास्तुमण्डलं तत्रैवोक्तम्—

अथ तान्त्रिकमार्गे तु चतुःषष्टिपदे तथा ।
कोणयोः सूत्रयुगलं मध्ये ब्रह्माणमर्चयेत् ।।३१६।।

गौतमीयतन्त्रे—

विप्राशिषा वेदघोषैर्मङ्गलाचारपूर्वकैः ।
वास्तोर्मण्डलकं कुर्याद्यथाशोभं यथाविधि ।।३१७।।

एकाशीतिपदं वास्तुचक्रम्

शिखी	पर्जन्यः	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः	अन्तरिक्षः	वातः
दितिः	आपः	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः	सावित्रः	पूषा
अदितिः	अदितिः	आप-वत्सः	अर्यमा	अर्यमा	अर्यमा	सविता	वितथः	वितथः
भुजगः	भुजगः	सुमेरुः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	बृहत्-क्षेत्रः	बृहत्-क्षेत्रः
सोमः	सोमः	सुमेरुः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	यमः	यमः
भल्लाटः	भल्लाटः	सुमेरुः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	गन्धर्वः	गन्धर्वः
मुख्यः	मुख्यः	राजय-क्ष्मा	मित्रः	मित्रः	मित्रः	इन्द्रः	भृङ्गराजः	भृङ्गराजः
अहिः	रुद्रः	शोषः	असुरः	वरुणः	पुष्पदन्तः	सुग्रीवः	जयः	मृगः
रोगः	पाप-यक्ष्मा	शोषः	असुरः	वरुणः	पुष्पदन्तः	सुग्रीवः	दौवारिकः	पिता

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शारदायाम्—

पूर्वापरायतं सूत्रं विन्यसेद्धस्तमानतः ।
तन्मध्यं किंचिदालम्ब्य मत्स्यौ द्वौ परितो लिखेत् ।।३१८।।
तयोर्मध्ये स्थितं सूत्रं विन्यसेद्दक्षिणोत्तरम् ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां तथाऽग्राभ्यां कोणेषु मकराँल्लिखेत् ।।३१९।।
मत्स्यमध्ये स्थिताग्राणि तत्र सूत्राणि पातयेत्[१]।
चतुरस्त्रं भवेत् तत्र चतुष्कोष्ठसमन्वितम् ।।३२०।।
तत् पुनर्विभजेन्मन्त्री चतुःषष्टिपदं यथा ।
ईशानाद्राक्षसं यावद्यावदग्नेः प्रभञ्जनम् ।।३२१।।
एवं सूत्रद्वयं दद्यात् कर्णसूत्रं [२]समाहितः ।
ब्रह्माणं[१] पूजयेदौर्मध्यकोष्ठचतुष्टये ।।३२२।।
दिक्चतुष्के तु पूर्वादि यजेदार्य[२]मनन्तरम् ।
विवस्वन्तं[३]ततो मित्रं[४] महीधर[५]मनन्तरम् ।।३२३।।
कोणार्धकोष्ठद्वन्द्वेषु वह्न्यादि परितः पुनः ।
सावित्रं[६] सवितारं च[७] शक्र[८]मिन्द्रजयं[९] पुनः ।।३२४।।
रुद्रं[१०] रुद्रजयं[११] विद्वानापं[१२] चाऽथापवत्सकम्[१३] ।
तत्कर्णसूत्रोभयतः कोष्ठद्वन्द्वेषु दैशिकः ।
शर्वं[१४] गुहं [१५] चार्यमाणं[१६] जृम्भकं[१७] पिलपिच्छिकाम्[१८] ।।३२५।।
चरकीं[१९] च विदारीं[२०] च पूतना[२१] मर्चयेत् क्रमात् ।
पूजयेद्दिक्षु पूर्वादिसार्द्धाद्यन्तपदेष्विमान् ।।३२६।।
अष्टावष्टविभागेन दैवतान् दैशिकोत्तमः ।
क्रमादीशान[२२]पर्जन्य[२३]जयन्ताःशुक्र[२५]भास्करौ[२६] ।।३२७।।
सत्यो[२७]वृषा[२८]न्तरिक्षौ[२९] च दिशि प्राच्यां व्यवस्थिताः ।
अग्निः[३०] पूषा[३१] च वितथो[३२] यम[३३]श्च गृहरक्षकः[३४] ।।३२८।।

---

१. इत्यादिना सचतुष्कोष्ठचतुरस्त्रं बहुधा मत्स्यादिरचनया गौरवेण प्रदर्शितम् । तत् पुनश्चतुःषष्टिविभागैर्विभज्य चतुःषष्टिपदं वास्तुचक्रमुदितम् । एतचक्रविलोकनतः स्पष्टमित्यलं मत्स्यादिरचनप्रपञ्चप्रदर्शनेनेति ।

२. स्वस्थचित्त इत्यर्थः।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गन्धर्वो[३५] भृङ्गराज[३६]श्च मृगो[३७] दक्षिणदिग्गताः ।

निर्ऋति[३८]र्दौवारिकश्च[३९] सुग्रीव[४०]वरुणौ[४१] ततः ।।३२९।।

पुष्पदन्ता[४२]ऽसुरौ[४३] शोष[४४] रोगौ[४५] प्रत्यग्दिशि स्थिताः ।

वायु[४६]र्नाग[४७]श्च मुख्य[४८]श्च सोमो[४९] भल्लाट[५०] एव च ।।३३०।।

अर्गलाख्यो[५१] दित्य[५२]दिती[५३]कुबेरस्य दिशि स्थिताः ।

देवा एते त्रिपञ्चाशत् पूजनीयाः प्रयत्नतः ।।३३१।।

हयशीर्षपञ्चरात्रे—

एकाशीतिपदं वास्तु गृहकर्मणि शस्यते ।

चतुःषष्ठिपदं वास्तु प्रासादेषु प्रशस्यते ।।३३२।।

अथ चतुःषष्टिपदं वास्तुचक्रम्

सर्वः पिलपिच्छिका

जम्भकः पूतना

ईशानः / अदितिः	पर्जन्यः	जयन्तः	शक्रः	भास्करः	सत्यः	वृषः	अन्तरिक्षः / अग्निः
अदितिः	पर्जन्यः / दितिः	जयन्तः	शक्रः	भास्करः	सत्यः	वृषः / पूषा	पूषा
अर्गलः	अर्गलः	आपवत्सः / आपः	आर्यमा	आर्यमा	सविता / सावित्रः	वितथः	वितथः
भल्लाटः	भल्लाटः	महीधरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	यमः	यमः
सोमः	सोमः	महीधरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	गृहरक्षकः	गृहरक्षकः
मुख्यः	मुख्यः	इन्द्रः / इन्द्रजयः	मित्रः	मित्रः	रुद्रजयः / रुद्रः	गन्धर्वः	गन्धर्वः
नागः	नागः / शोषः	असुरः	पुष्पदन्तः	वरुणः	सुग्रीवः	दौवारिकः / भृङ्गराजः	भृङ्गराजः
वायुः / रोगः	शोषः	असुरः	पुष्पदन्तः	वरुणः	सुग्रीवः	दौवारिकः	मृगः / निर्ऋतिः

गुहः चरकी

अर्यमा । विदारी

मेरुतन्त्रे—

ब्रह्मस्थानं रक्तवर्णैर्दिशः पीतैर्विदिक् सितैः ।

ततो दिशस्तु हरितैर्विदिशः कृष्णवर्णकैः ।।३३३।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अरुणः परिधिः कार्यः सुन्दरं मण्डलं भवेत् ।
मध्ये पदानां नवकं मार्जयित्वा प्रपूरयेत् ।।३३४।।
सितेन रजसा भूयस्तद्दिक्षु चतसृष्वपि ।
षट्कं सम्मार्ज्य रजसा रक्तेन परिपूरयेत् ।।३३५।।
तयोर्मध्ये चतुर्दिक्षु कोष्ठं द्वादशसंख्यकम् ।
मार्जयित्वा हरिद्वर्णैर्यथाशोभं प्रपूरयेत् ।।
कोणे कोणेऽष्टयुग्मं पीतवर्णेन पूरयेत् ।।३३६।।
शिष्टानि च पदान्यत्र यथाशोभं प्रकल्पयेत् ।
विचित्राणि ततो मध्ये ब्रह्माणं सम्प्रपूजयेत् ।।३३७।।

गौतमीयतन्त्रे—

उक्तानामपि देवानां पदान्यापूर्य पञ्चभिः ।
रजोभिस्तेष्वथो तेभ्यः पायसान्नैर्वलिं हरेत् ।।३३८।।
पायसैर्मधुरैः सर्वान् संयजेन्मधुरान्वितैः ।
तत्तद्द्रव्यैर्वा मतिमान् पूजयेद्दोषशान्तये ।।३३९।।

मेरुतन्त्रे—

ब्रीहिमुद्गयवैः क्षौद्रघृतदुग्धप्लुतैः क्रमात् ।
अष्टोत्तरशतं वाऽष्टोत्तरविंशतिमेव वा ।।३४०।।
प्रत्येकं तैर्हुनेद्द्रव्यैर्मन्त्रैस्तद्वच्च पायसैः ।
बलिं च तेषां कुर्वीत पायसैर्व्यञ्जनान्वितैः ।।३४१।।
सतिलैर्दुग्धकदलीफलापूपादिसंयुतैः ।
एवं सिंहगते भानौ पूर्णायां प्रतिवत्सरे ।।३४२।।
स्वगेहे वास्तुपूजायां मण्डपेषु समाचरेत् ।
न बालमरणं व्याधिर्भूतप्रेतादिकानि च ।।३४३।।
न सर्पपीडा नान्योन्यकलहाद्यशुभानि च ।
पुत्रपौत्रधनारोग्यं पशुदासीसमृद्धिभाक् ।।३४४।।
अरोगी विजयख्यातश्चिरं जीवति तद्गृहे ।
राजवेश्मसु सर्वत्र तथा च महिषीगृहे ।।३४५।।
सचिवामात्यसेनानीभवनेषु परे तथा ।
विदध्यात् प्रतिवर्षं तु प्रोक्तसिद्ध्यै तु दैशिकः ।।३४६।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

न चेदुक्तान्यथारूपफलैः क्लेशोऽनिशं भवेत् ।
भैरवक्षेत्रपालानां योगिनीनां विशेषतः ।।३४७।।
वामाचारैर्वलिः कार्यो महिषैर्वाऽपि कुक्कुटैः ।
आराधितास्तु वामेन जायन्तेऽतिबुभुक्षिताः ।।३४८।।
देवता वलिमिच्छन्ति तद्धीनं घ्नन्ति साधकम् ।।३४९।।

वास्तुध्यानं सोमशम्भुतन्त्रे—

आकुञ्चितकरं वास्तुमुत्तानमंसुराकृतिम् ।
स्मरेत् पूजासु कुड्यादिनिवेशे त्वधराननम् ।।३५०।।
जानुनीकूर्पराशक्तेर्दिशि वातहुताशयोः ।
पैत्र्यां पादपुटौ रौद्र्यां शिरोऽस्य हृदयेऽञ्जलिः ।।३५१।।

पैत्र्यामिति । प्रकृतिमण्डले पितृदेवताधिष्ठितायां रक्षोदिशि न तु दक्षिणस्यामिति ध्येयम् ।

महाकपिलपञ्चरात्रेऽपि—

पूर्वमासीन्महानुग्रः सर्वभूतभयङ्करः ।
स देवैर्निहतो भूमौ स वास्तुपुरुषः स्मृतः ।।३५२।।
यावद्भूमिः स्थिरा लोके तावद्वास्त्वसुरः स्थिरः ।
संहारे तु लयं याति देवैः सर्वग्रहादिभिः ।।३५३।।
विस्तारोऽस्य समन्ताच्च शतकोटिस्तु योजनम् ।
संस्थितोऽसौ धरां व्याप्य प्रोत्तानः कृष्णवर्णकः ।।३५४।।

अत्रायं क्रमः । आदौ [१]यजमान आचार्यं ब्रूयात् । तत आचार्यः प्रोक्तलक्षणां भूमिं परिगृह्य तस्याः शुद्धिं विधाय पञ्चगव्यैः संसिच्य तन्मध्ये शुक्लडोरकं प्रसार्य कनकशलाकया रत्नेन रजतशलाकया वा तद्भावे पुष्पफलधान्यानामन्यतमेन वा ।

शान्ता यशोवती कान्ता विलासा प्राणवाहिनी ।
सती वसुमती नन्दा सुभद्रा नवमी मता ।।३५५।।

इति नव रेखाः प्रागपरायता दक्षिणोपक्रमा उदगपवर्गा विलिख्य—

हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।
जया काला विशोका च नवमी संस्कृता बुधैः ।।३५६।।

---

१. आचार्ययजनं वृणुयात् इति २ पु. पा. ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति नव रेखा दक्षिणोत्तरायताः पश्चिमोपक्रमाः पूर्वापवर्गा विलिख्यैवं चतुःषष्टिपदं वास्तुमण्डलं निर्माय पञ्चरजोभिः पदानि परिपूर्य मध्येऽष्टदलं वक्ष्यमाणरीत्या निर्माय तन्मध्ये ब्रह्माणं ध्यात्वा आवाह्य तत्तत्पदेषु तत्तद्देवताश्चावाह्य प्रणवादिनमोऽन्तैस्तन्नाममन्त्रैः पूजयेत् । मण्डलाद्बहिःकोष्ठेषु कोष्ठचातुष्टयमतिरक्तं निर्माय तत्र गुरुगणेशदुर्गाक्षेत्रपालान् पूजयेत् । ऐशान्यां कलशं संस्थाप्य वरुणं यथाविधि पूजयेदिति राघवभट्टाः ।

एषां ध्यानानि तत्रान्तरे—

उक्तानां सर्वदेवानां स्वरूपं च निगद्यते ।
अक्षमालां श्रुवं दक्षे वामे दण्डकमण्डलुम् ।।३५७।।
दधानमष्टनयनं यजेन्मध्येऽम्बुजासनम् ।
सर्वे चतुर्भुजा देवा वास्तुदेहे व्यवस्थिताः ।।३५८।।
कृताञ्जलिपुटा ऊर्ध्वं खड्गखेटकपाणयः ।
ब्रह्माणं संन्निरीक्षन्ते तद्वक्राभिमुखाश्च ते ।।३५९।।
स्वस्वस्थानस्थिताश्चैव साधारणमुदाहृतम् ।
मरीचिः श्वेतवर्णः स्याद्विवस्वानभ्रवर्णकः ।।३६०।।
शातकुम्भनिभो मित्रः कृष्णवक्रस्तु भूधरः ।
सविता नीलवर्णाभः सावित्रो धूम्रविग्रहः ।।३६१।।
इन्दुश्चारुणवर्णाभः शुक्लश्चेन्द्रजयस्तथा ।
रुद्रः प्रवालसदृशः पीतो रुद्रजयस्तथा ।।३६२।।
आपो गोक्षीरधवल आपवत्सो जपाद्युतिः ।
ईशानः क्षीरधवलः पर्जन्योऽञ्जनसन्निभः ।।३६३।।
जयन्तोऽञ्जनसङ्काशो महेन्द्रः श्यामलद्युतिः ।
आदित्यो रक्तवर्णः स्यात् सत्यकश्चित्रवर्णकः ।।३६४।।
वृषो बन्धूकपुष्पाभः कुन्दाभश्चान्तरिक्षकः ।
उद्यद्दिनकराभोऽग्निः पूषा रत्नाभसन्निभः ।।३६५।।
वितथश्चेन्द्रचापाभो विद्युद्वर्णो गृहरक्षकः ।
निर्ऋतिः पावकाभश्च पीतो दौवारिकः स्मृतः ।।३६६।।
सुग्रीवो नीलकण्ठाभश्चन्द्राभः पुष्पदन्तकः ।
वरुणः स्फटिकाभाङ्गो भृङ्गाभश्चासुरो मतः ।।३६७।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यमश्चाञ्जनसङ्काशो गन्धर्वः पद्मरागवत् ।
भृङ्गराजश्च भृङ्गाभो मृगो जीमूतसन्निभः ।।३६८।।
शोषश्चोत्पलसङ्काशो रोगश्चैवेन्द्रनीलवत् ।
वायुः कृष्णाभवर्णः स्यान्नागः शेषेन्दुसन्निभः ।।३६९।।
मुख्यो मौक्तिकसङ्काशो भल्लाटः श्वेतपद्मवत् ।
सोमः स्फटिकसंकाशोऽर्गलो रक्तोत्पलद्युतिः ।।३७०।।
दितिः कुन्देन्दुधवला कपिला चादितिः स्मृता ।
चरकी शङ्खसदृशी विदारी पावकद्युतिः ।।३७१।।
पूतना हिमसङ्काशा मेघाभा पिलपिच्छिका ।
खड्गं च पानपात्रं च छुरिकां कर्त्तरीं तथा ।।३७२।।
दधाना भीमरूपास्ता राक्षस्यः परिकीर्तिताः ।
सितो रक्तश्च पीतश्च कृष्णः स्कन्दादिका ग्रहाः ।।३७३।।
वज्रं शक्तिं च खड्गं च पाशं च विकृताननाः ।
दधाना भीषणाः प्रोक्ता ग्रहाः स्कन्दादिकाश्च ते ।।३७४।।

एवं ध्यात्वा पञ्चोपचारैः संपूज्य वास्तुपुरुषमपि यथोक्तं ध्यात्वा वैदिकमते उक्तवैदिकमन्त्रेण तान्त्रिकमते तु, ॐ वास्तोष्पतये नमः इति मन्त्रेण पञ्चोपचारैः संपूज्य तत्पूर्वदिशि तत्पश्चिमदिशि वा हस्तमात्रं त्रिमेखलं कुण्डं स्थण्डिलं वा निर्माय तत्र वक्ष्यमाणक्रमेणाग्निमुपसमाधाय मण्डलाद् ब्रह्मादिदेवतास्तत्रावाह्य तेभ्यः पूर्वोक्तसंख्यया आहुतिर्हुत्वा पूर्णाहुतिं विधाय पुनर्मण्डले देवानानीय तेभ्यः प्रत्येकं वलिं दद्यात् ।

वलिमन्त्रा द्रव्यभेदाश्च गौतमीयमहाकपिलपञ्चरात्रयोः—

पायसौदनलाजैश्च युक्तं धूप्रसूनकैः ।
अन्नादिभिश्च संयुक्तं माषभक्तादिमण्डितम् ।।३७५।।
गृहाणेमं वलिं ब्रह्मन् वास्तुदोषं प्रणाशय ।
गन्धादिशर्करारूपं पायसोपरिसंयुतम् ।।३७६।।
आर्यकाख्य गृहाणेमं सर्वदोषं प्रणाशय ।
चन्दनाद्यर्चितं नाथ कर्पूरागुरुमण्डितम् ।।३७७।।
विवस्वन् वै गृहाणेमं सर्वदोषं प्रणाशय ।
सगुडं पायसं नाथ पुष्पादिसुसमन्वितम् ।।३७८।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गृहाणेमं वलिं हृद्यं मित्र शान्तिं प्रयच्छ मे ।
माषौदनं समांसं च गन्धादिक्षीरसंयुतम् ।।३७९।।
गृहाणेमं महीभृत् त्वं सर्वदोषं प्रणाशय ।
एवं मध्ये तु सम्पूज्य ईशानादि वलिं हरेत् ।।३८०।।

एतेन पूजायामाग्नेयादिक्रमेऽपि वलावीशानादिक्रमः । अन्यत्रापि—

ईशानाद्दक्षिणावर्त्तो वलिः सामान्यभाषितः ।
सर्वेषां खलु वस्तूनां विशेषः पदनिर्णये ।।३८१।।

क्वचित् तु पूजाऽपि तथैवोक्ता—

ईशकोणादिषु सुरान् पूजयेच्च विधानतः ।
ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्बुधः।।३८२।।इति।

तथा—

क्षीरखण्डसमायुक्तं पुष्पादिभिरलंकृतम् ।
गृहाणेमं बलिं गृह्यमाप शान्ति प्रयच्छ मे ।।३८३।।
दधीदं गुडसंम्मिश्रं गन्धादिभिः सुसंयुतम् ।
गृहाणेमं वलिं वत्स विघ्नमत्र प्रणाशय ।।३८४।।
पुष्पादिकुशपानीयं शर्करागुरुवासितम् ।
सावित्र वै गृहाणेमं शान्तिमत्र प्रयच्छ मे ।।३८५।।
पिष्टकं सगुडं नाथ रक्तगन्धादिशोभितम् ।
गृहाणेमं वलिं सूर्य विघ्नमत्र प्रणाशय ।।३८६।।
शीतमन्नं तथा पुष्पं कुङ्कुमादिसुमण्डितम् ।
गृहाणेमं वलिं गृह्यं शक्रदेव नमोऽस्तु ते ।।३८७।।
ओदनं घृतसंयुक्तं वस्त्रगन्धादिमण्डितम् ।
गृहाणेमं वलिं गृह्यमिन्द्रजय नमोऽस्तु ते ।।३८८।।
पक्वापक्वमिदं मांसं वस्त्रपुष्पादिसंयुतम् ।
गृहाणेमं वलिं गृह्यं रुद्रदेव नमोऽस्तु ते ।।३८९।।
समांसं घृतसम्पक्वं गन्धपुष्पादिसंयुतम् ।
गृहणेमं वलिं रुद्रजय स्वस्ति नमोऽस्तु ते ।।३९०।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रक्तपुष्पं समांसं वै रक्तवस्त्रादिसंयुतम् ।
विदारि वै गृहाणेमं रक्षोविघ्नं विनाशय ।।३९१।।
पित्तरक्तास्थिसंयुक्तं रक्तगन्धादिमण्डितम् ।
गृहाणेमं पूतने त्वं रक्षोविघ्न विनाशय ।।३९२।।
सघृतं माषभक्तं च रक्तगन्धादिसंयुतम् ।
वलिं गृहाण शर्व त्वं रक्षोविघ्नं विनाशय ।।३९३।।
मांसपुष्पादिसंयुक्तं माषभक्तोपशोभितम् ।
गृहाणेमं वलिं स्कन्द रक्षोविघ्नं विनाशय ।।३९४।।
श्वमांसं पिष्टकैर्युक्तं पक्वमांसोदकान्वितम् ।
अर्यमन् वै गृहाणेमं सर्वविघ्नं विनाशय ।।३९५।।
रक्तमांसौदनं मत्स्यं गन्धधूपसमन्वितम् ।
जृम्भक त्वं गृहाणेमं रक्षोविघ्नं विनाशय ।।३९६।।
छागकर्णान्वितं मांसं वस्त्रगन्धादिसंयुतम् ।
पिलपिच्छे गृहाणेमं रक्षोविघ्नं विनाशय ।।३९७।।
घृतेन साधितं मांसं वस्त्रगन्धादिसंयुतम् ।
चरकि त्वं गृहाणेमं रक्षोविघ्नं विनाशय ।।३९८।।
सघृतं साक्षतं भक्तं वस्त्रगन्धाद्यलङ्कृतम् ।
गृहाणेमं वलिं त्वीश वास्तुदोषापहारकम् ।।३९९।।
उत्पलं पायसैर्युक्तं वस्त्रादिकसमन्वितम् ।
गृहाणेमं वलिं गृह्यं मेघराज नमोऽस्तु ते ।।४००।।
पञ्चहस्तं सुपीतं च ध्वजं भक्तादिमण्डितम् ।
गृहाणेमं वलिं गृह्यं जिष्णुसुत नमोऽस्तु ते ।।४०१।।
ओदनं घृतसम्पूर्णं पञ्चरत्नादिमण्डितम् ।
गृहाणेमं वलिं हृद्यं देवराज नमोऽस्तु ते ।।४०२।।
रक्तपुष्पयुतं भक्तं रक्तगन्धादिभिर्युतम् ।
गृहाणेमं वलिं हृद्यं भास्कराय नमोऽस्तु ते ।।४०३।।
वितानं धूम्रवर्णाभं गन्धादिकसुशोभितम् ।
रक्तपुष्पं गृहाणेमं वलिं सत्य नमोऽस्तु ते ।।४०४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इदं तु मांसभक्तं वै वस्त्रगन्धादिपूजनम् ।
गृहाणेमं वृष वलिं वास्तुदोषं विनाशय ।।४०५।।
इदं तु शाद्वलं मांसं नैवेद्यादिसुसंयुतम् ।
गृहाणेमं वलिं हृद्यं व्योम शान्तिं प्रयच्छ मे ।।४०६।।
सुवर्णं पिष्टकं चाथ वस्त्रगन्धादिभिर्युतम् ।
घृतान्वितं गृहाणेमं सप्तजिह्व नमोऽस्तु ते ।।४०७।।
क्षीरं लाजासमायुक्तं गन्धपुष्पादिसंयुतम् ।
गृहाणेमं वलिं हृद्यं पूषदेव नमोऽस्तु ते ।।४०८।।
मांसौदनं गन्धमाल्ययुतं वस्त्रादिभूषितम् ।
वितथेश वलिं गृह्णन् वास्तुदोषं विनाशय ।।४०९।।
मत्स्यमांसयुतं भक्तं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतम् ।
यमराज गृहाणेमं वलिं शान्तिं प्रयच्छ मे ।।४१०।।
पक्वमांसौदननवनीतं वस्त्रादिमण्डितम् ।
गृहाणेमं प्रीतिकरं गृहरक्ष नमोऽस्तु ते ।।४११।।
नानागन्धसमायुक्तं रक्तगन्धादिभिर्युतम् ।
वलिं गृहाण गन्धर्व सर्वदोषं प्रणाशय ।।४१२।।
इमां तु शाकुनीं जिह्वां माषभक्तोपरिस्थिताम् ।
गृहाणेमं भृङ्गराज वलिं शान्तिं प्रयच्छ मे ।।४१३।।
एवं तिलघृतोपेतं गन्धपुष्पादिभिर्युतम् ।
गृहाणेमं वलिं हृद्यं मृगदेव नमोऽस्तु ते ।।४१४।।
शर्करामण्डितं खण्डं वस्त्रगन्धाद्यलङ्कृतम् ।
प्रीतो वलिं गृहाणेमं रक्षोराज नमोऽस्तु ते ।।४१५।।
चन्दनागुरुकाखण्डं वस्त्रगन्धादिभिर्युतम् ।
गृहाणेमं वलिं हृद्यं दौवारिक नमोऽस्तु ते ।।४१६।।
इदं तु पायसं नाथ गन्धपुष्पादिमिश्रितम् ।
सुग्रीव वै गृहाणेमं वलिं शान्ति प्रयच्छ मे ।।४१७।।
यवाग्वलङ्कृतं दुग्धं भक्तोपरिसमन्वितम् ।
गृहाणेमं वलिं हृद्यं जलदेव नमोऽस्तु ते ।।४१८।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

माषभक्तं कुशस्तम्बं घृतगन्धादिसंयुतम् ।
पुष्पदन्त गृहाणेमं वास्तुदोषं प्रणाशय ।।४१९।।
मधुना साधितं पिष्टं गन्धाद्यैरुपशोभितम् ।
वलिं गृहाणासुरेन्द्र सर्वदोषं प्रणाशय ।।४२०।।
घृतं चान्नसमायुक्तं कर्पूरादिसमायुतम् ।
गृहाणेमं वलिं शोष सर्वशान्तिं प्रयच्छ मे ।।४२१।।
यवजं तण्डुलं नाथ गन्धपुष्पादिशोभितम् ।
गृहाणेमं वलिं रोग सर्वदोषं प्रणाशय ।।४२२।।
सघृतं मोदकं[१] चेदमन्नाद्यैरुपशोभितम् ।
गृहाणेमं वलिं हृद्यं मृगवाह नमोऽस्तु ते ।।४२३।।
इदं तु कृसरान्नं मे दुग्धगन्धादिसाधितम् ।
पातालेश गृहाणेमं विघ्नमत्र प्रणाशय ।।४२४।।
नारिकेलोदकं भक्तं पीतवस्त्रादिसंयुतम् ।
गृहाणेमं वलिं मुख्य वास्तुदोषं प्रणाशय ।।४२५।।
दधिगन्धादिभिर्युक्तं पीतपुष्पसमन्वितम् ।
वलिः प्रगृह्यतां सोम सर्वदोषं प्रणाशय ।।४२६।।
ओदनं घृतसंम्मिश्रं गन्धपुष्पसमन्वितम् ।
गृहाणेमं वलिं गृह्य भल्लाटक नमोऽस्तु ते ।।४२७।।
माषान्नं तु घृताभ्यक्तं गन्धपुष्पादिमण्डितम् ।
गृहाणेमं वलिं हृद्यमर्गलाख्य नमोऽस्तु ते ।।४२८।।
क्षीरखण्डसमायुक्तं नानापुष्पोपशोभितम् ।
दैत्यमातर्गृहाणेमं सर्वदोषं प्रणाशय ।।४२९।।
पौरिकां मधुसंम्मिश्रां वस्त्रगन्धादिसंयुताम् ।
गृहाणेमं वलिं गृह्य देवमातर्नमोऽस्तु ते ।।४३०।।
स्वर्गपातालमर्त्त्येषु देवता वास्तुदेवताः ।
गृह्णन्त्विमं वलिं हृद्यं तुष्टा यान्तु स्वमन्दिरम् ।।४३१।।
मातरो भूतवेताला ये चान्ये वलिकाङ्क्षिणः ।
विष्णोः पारिषदा ये च तेऽपि गृह्णन्त्विमं वलिम् ।।४३२।।

---

१. मण्डकमिति २ पु. पा. ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पितृभ्यः क्षेत्रपालेभ्यो वलिं दत्वा प्रकामतः ।
अभावादुक्तमार्गस्य कुशपुष्पादिभिर्यजेत् ।।४३३।।

प्रयोगसारे—

वास्तुशेषः क्रियापूतः सर्वरक्षाविधानकृत् ।
भूतिप्रीतिकरश्चास्मिन् दिशां वलिमुदीरयेत् ।।४३४।।
दिक्पालपरिषत्सर्वभूतानुद्दिश्य नामभिः ।
पूजाविसर्जनान्तो यः स विज्ञेयो दिशो वलिः ।।४३५।।
दध्यम्बुरजनी[1] पुष्पलाजसक्तुतिलान्धसा ।
द्रव्येण वितरेद्दिश्यं वलिं दिक्क्रमयोगतः ।।४३६।।
सुराणां तेजसा चैव प्रजानां रक्षसामपि ।
तथा जलानां प्राणानां नक्षत्राणां च तत्पुनः ।।४३७।।
विद्यानामधिपानां च नान्यथोक्तान् वलिं हरेत् ।
सवाहनपदं प्रोक्ता परिवाराय शक्तये ।।४३८।।
तत्पार्षदेभ्यश्च ततः सर्वेभ्य इति संयुतः ।
भूतेभ्यश्च क्रमाद्भूयः प्रादक्षिण्यान् क्षिपेद्वलिम् ।।४३९।।
द्विषत्पिशाचवेतालरक्षोरक्षार्थिनामिह ।
दिशां वलिर्विशेषेण सर्वसंप्पत्समृद्धिदः ।।४४०।।
वास्तौ गृहप्ररोहे भूतद्रोहे गृहप्रवेशे च ।
वितते च शान्तिहोमे दिशां वलिः सिद्धये प्रयोक्तव्यः ।।४४१।।

इति वलिं दत्त्वा पुनस्तान् समभ्यर्च्य यथाशक्ति जप्त्वा स्तुत्वा प्रणम्य विसर्जयेत् । विसर्जनमन्त्रो यथा—

यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय पार्थिवीम् ।
इष्टकामसमृद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च ।।४४२।।

इति देवान् विसृज्य कुद्दालं पूजयेत् । तदुक्तं तत्रान्तरे—

भद्रं मुहूर्त्तमाश्रित्य खन्यतां वास्तुकोष्ठकम् ।
स्वर्णकुद्दालरूप त्वं भूमेः खननकर्मणि ।।
विश्वकर्मायुधो नित्यं नमस्ते चास्त्रमूर्त्तये ।।४४३।।

---

१. हरिद्रा ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति स्वर्णकुद्दालं प्रपूज्य खनितृपुरुषं विश्वकर्मधिया पूजयेत् ।

द्विभुजः पीतदेहस्तु जटाधारी कजासनः ।
विश्वकर्मा सदा गौरो ज्ञानमुद्राक्षसूत्रभृत् ।।४४४।।
विश्वकर्मन् जगद्व्यापिन् संसारसृष्टिकारक ।
अत्र कुद्दालहस्तस्त्वं विश्वकर्मन्नमोऽस्तु ते ।।४४५।।
एकाशीतिकोष्ठभेदे वास्तौ विश्वात्मकर्मक ।
कुद्दालं गृह्यतामत्र खननं कुरु साम्प्रतम् ।।४४६।।

इति तद्धस्ते कुद्दालं दक्षिणां च दद्यात् । ततः पृथिवीं प्रार्थयेत् ।

कुद्दालदारितैरत्र कीटकोटिशतैरपि ।
क्षम्यतां पृथिवीदेवि विष्णुस्थापनहेतवे ।।४४७।।

इति पृथ्वीं संप्रार्थ्य विश्वकर्मात्मकखनितृपुरुषो वास्तुपुरुषस्य कक्षान्तरे खननं कुर्यात् । तदुक्तं तन्त्रान्तरे—

शुभाशुभानि वास्तूनां क्रमेणैव वदाम्यहम् ।
कक्षान्तरे च नित्यं च सर्वत्र भद्रमादिशेत् ।।४४८।।
शीर्षे चैव भवेन्मृत्युः कण्ठे वै दुःखभागिता ।
हस्ते चौरभयं विद्यादुरसा पशुनाशनम् ।।४४९।।
जानौ विदेशगमनं पादाभ्यां च निरर्थकम् ।
वामदक्षिणमित्येवं वास्तुक्षेत्रमुदीरितम् ।।४५०।।
निपुणः कारयेन्मन्त्री कल्याणं पूर्णताकृतम् ।
समाहितमना भूत्वा खनयेद्वास्तुकक्षके ।।४५१।।

इति वास्तुयागविधिः ।

अथ दीक्षोपयुक्तमण्डपनिर्णयः । तत्रादौ मण्डपरचनार्थं पूर्वादिदिग्ज्ञानोपायः। तदुक्तं क्रियासारे—

कृत्वा भूमिं समां तत्र वृत्तं हस्तमितं समम् ।
द्वादशाङ्गुलमानोच्चं शङ्कुं खादिरनिर्मितम् ।।४५२।।
अलाभे यज्ञवार्क्षं वा तत्र संस्थापयेत् सुधीः ।
तच्छाया संस्पृशेद्यत्र तन्मध्ये मध्यमं स्मृतम् ।।४५३।।
तिर्यक् प्रसारयेत् सूत्रं मध्ये याम्योत्तरे स्मृते ।
कोणाः स्युरन्ये चत्वारश्चतःसूत्रप्रसारणात् ।।४५४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एवं मानपरिज्ञानं समाख्यातं यथा स्फुटम् ।
ज्ञात्वैवं मण्डपादीनि कुर्यात् सम्यग् विचक्षणः ।।४५५।।

महाकपिलपञ्चरात्रे—

विषुवे तु गते सूर्ये शङ्कुमानं समाचरेत् ।
खादिरं विन्यसेच्छङ्कुं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ।।४५६।।
निश्चलीकृत्य हन्तव्यं गृहीत्वा लोहमुद्गरम् ।
अष्टधा च स्वयं हन्यात् प्रशस्तं क्रमतो लघु ।।४५७।।
हन्यमाने यदा शङ्कौ हस्तात् पतति मुद्गरः ।
तदा ताडयितुः शोको जायते दुस्तरो महान् ।।४५८।।
मौञ्जं कार्पासकौशेयं प्राणिवालजमेव च ।
चतुर्यवपरीणाहं सूत्रं शङ्कौ तु वेष्टयेत् ।।४५९।।
वेष्ट्यमानं यदा सूत्रं शङ्कुं मुञ्चति तत्क्षणम् ।
पुत्रस्य मरणं विद्याच्छिन्ने वै स्वविनाशनम् ।।४६०।।
तत्रापि नारसिंहेन होमेनाशुभनाशनम् ।।४६१।। इति ।

शारदायाम्—

नक्षत्रराशिवाराणामनुकूले शुभेऽहनि ।
ततो भूमितले शुद्धे तुषाङ्गारादिवर्जिते ।।४६२।।
पुण्याहं वाचयित्वा तु मण्डपं रचयेच्छुभम् ।
पञ्चभिः सप्तभिर्हस्तैर्नवभिर्वामिनां वरम् ।।४६३।।

अत्र यथाश्रुतव्याख्याने कुण्डाष्टकवेदीवित्क्प्रचारस्थलाद्यनुपपत्त्या पञ्चभिः सप्तभिरित्यनेन द्वादशहस्तः पञ्चभिर्नवभिरित्यनेन चतुर्दशहस्तः सप्तभिर्नवभिरित्यनेन च षोडशहस्तो मण्डप इति राघवभट्टैः पदार्थादर्शे व्याख्यातम् । ताराभक्तिसुधार्णवे नृसिंहठक्कुरैरपि तथैवोक्तम् । एतेन द्वादशहस्तः कनीयान्, चतुर्दशहस्तो मध्यमः, षोडशहस्तश्चोत्तम इति त्रिविधो मण्डप उक्तः ।

तदुक्तं प्रतिष्ठासारसंङ्ग्रहे—

स्वल्पो द्वादशहस्तोऽयं द्विद्विवृद्ध्या ततः क्रमात् ।

यत् तु—

राज्ञां होमाभिषेकादिप्रयोगार्थं तु मण्डपम् ।
विदध्यान्नवहस्तेन विस्तारायामसंयुतम् ।।४६४।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति तन्त्रराजवचनं तद्दीक्षातिरिक्तकर्मोपयुक्तमण्डपपरम् । सिद्धान्तशेखरे हि—

स्थूलादर्काङ्गुलोच्छ्रायं मण्डपस्थलमीरितम् ।।४६५।।

महाकपिलपञ्चरात्रे तु—

उच्छ्रायो हस्तमानं स्यात् सुसमं च सुशोभनम् ।।४६६।। इत्युक्तम् ।

शारदायाम्—

षोडशस्तम्भसंयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यगाः ।
अष्ट हस्ताः समुच्छ्रायाः संस्थाप्या द्वादशाभितः ।।४६७।।
पञ्चहस्तप्रमाणास्ते निश्छिद्राः ऋजवः शुभाः ।
तत्पञ्चमांशं निखनेन्मेदिन्यां तन्त्रवित्तमः ।।४६८।।

वास्तुशास्त्रे—

पञ्चमांशं न्यसेद् भूमौ सर्वसाधारणो विधिः ।

शारदायाम्—

नारिकेलदलैर्बाह्ये छादयेत् तत्समन्ततः ।।४६९।।

नारिकेलदलैरित्युपलक्षणम् । तथा च मेरुतन्त्रे—

नारिकेलदलैर्वंशैः कटैराच्छादयेत् पुनः ।
झञ्झामारुतवृष्ट्यादिभयं न स्याद्यथा तथा ।।४७०।।

वास्तुशास्त्रेऽपि—

कटैः सद्भिस्तु संछाद्या विजयाद्यास्तु मण्डपाः।।४७१।। इति ।

स्तम्भनिवेशनं चाग्नेयादिक्रमेण कार्यम् ।

स्तम्भोच्छ्राये शिलान्यासे सूत्रयोजनकीलके ।
खननावटसंस्कारप्रारम्भो वह्निगोचरे ।।४७२।। इति वचनात् ।

सिद्धान्तशेखरे—

मध्ये स्तम्भचतुष्कं स्यात् तन्मध्ये वेदिका मता ।
वेदीकोणेषु विन्यस्य स्तम्भान् वेदस्वरूपकान् ।।४७३।।

पञ्चरात्रे—

सारदारुभवान् स्तम्भान् दृढान् कुर्यादृजून् समान् ।

क्रियासारे—

याज्ञीयवृक्षो वेणुर्वा क्रमुकः स्तम्भकर्मणि ।
अन्ये विशुद्धवृक्षा वा भवेयुर्नापभूरुहाः ।।४७४।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गृहशल्यः स्वयं शुष्कः कुटिलश्च पुरातनः ।।
असौम्यभूमिजनितः संत्याज्यः स्तम्भकर्मणि ।।४७५।।

मन्त्रमुक्तावल्याम्—

दिक्षु द्वाराणि चत्वारि विदध्यात् पञ्चमांशतः ।।४७६।।

पञ्चरात्रे—

कनीयसि स्याद्द्विकरं चतुरङ्गुलवृद्धितः ।
मध्यमोत्तमयोर्द्वारमिति पश्येन्मनोहरम् ।।४७७।।

सोमशम्भुमते—

प्लक्षोदुम्बरिकाश्वत्थवटजास्तोरणाः क्रमात् ।
पूर्वादितो विधातव्या यद्वाऽऽद्यन्तविपर्ययः ।।
अलाभादेकमेवैषां सर्वाशासु निवेशयेत् ।।४७८।।

सिद्धान्तशेखरे—

एकमेषामलाभे स्यात्तदभावे शमीद्रुमः ।
जम्बूः खदिरसारश्च तालो वा तोरणे स्मृताः ।।४७९।।

महाकपिलपञ्चरात्रे—

देवास्तोरणरूपेण संस्थिता यज्ञमण्डपे ।
विघ्नविध्वंसनार्थं च रक्षार्थं त्वध्वरस्य च ।।४८०।।
न्यसेन्न्यग्रोधमैन्द्र्यां तु याम्यां चोदुम्बरं तथा ।
वारुण्यां पिप्पलं चैव कौबेर्यां प्लक्षकं न्यसेत् ।।४८१।।
सुशोभनं तु पूर्वस्यामृग्वेदादिसुमन्त्रितम् ।
इषे त्वेति च मन्त्रेण सुभद्राख्यं तु दक्षिणे ।।४८२।।
सुकर्माख्यं तु वारुण्यां सामवेदादिकेन तु ।
शन्नो देवीति मन्त्रेण सुहोत्रं तूत्तरे न्यसेत् ।।४८३।।

ऋग्वेदादीति । अग्निमीडे पुरोहितमिति मन्त्रेणाभिमन्त्रितमित्यर्थः । सामवेदादिकेन अग्न आयाहीति मन्त्रेण । शारदायाम्—

द्वारेण तोरणानि स्युः क्रमात् क्षीरमहीरुहाम् ।
स्तम्भोच्छ्रायः स्मृतस्तेषां सप्तहस्तैः पृथक् पृथक् ।।४८४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दशाङ्गुलप्रमाणेन तत्परीणाह ईरितः ।

तिर्यक्फलकमानं स्यात् स्तम्भमानार्धमानतः ।।

शूलानि कल्पयेन्मध्ये तोरणे हस्तमानतः ।।४८५।।

सप्तहस्तै[१]रित्यधममण्डपपक्षे । तदुक्तं वास्तुशास्त्रे—

पञ्चहस्तप्रमाणास्ते विस्तारेण द्विहस्तकाः ।

षडङ्गुलादिवृद्ध्या तु सप्तहस्तास्तथोत्तमे ।।४८६।।

षडङ्गुलादीति । तेनाधममण्डपे तोरणस्तम्भयोरन्तरालभूमिर्द्विहस्ता । मध्यमे षडङ्गुलाधिकद्विहस्ता । उत्तमे द्वादशाङ्गुलाधिकद्विहस्ता । एतेन मण्डपतिर्यक्फलकमानमप्युक्तं भवति । अधमोत्तमयोः पञ्चहस्तसप्तहस्तोच्छ्राय-कथनान्मध्यमे षड्ढस्तोच्छ्रायतोक्ता भवतीति सुधार्णवकृतः । शूलादिकल्पयेदिति । त्रिशूलविन्यासः शैवशाक्तादौ । वैष्णवे तु विशेष उक्तः । मेरुतन्त्रे—

वैष्णवे द्वादशांशेन शङ्खचक्रगदाम्बुजान् ।

प्रागादिक्रमयोगेन न्यसेत् सौरोऽपि वैष्णवः ।।४८७।।

शारदायाम् —

दिक्षु ध्वजान्निबध्नीयाल्लोकपालसमप्रभाम् ।

वितानदर्भमालाद्यैरलङ्कुर्वीत मण्डपम् ।।४८८।।

प्रतिष्ठासारसङ्ग्रहे—

पीतरक्तादिवर्णाश्च पञ्चहस्ता ध्वजा स्मृताः ।

द्विपञ्चहस्तैर्दण्डैस्ते वंशजैः संयुता समाः ।।४८९।।

द्विपञ्चहस्तैर्दशहस्तैः । अन्यत्रापि—

पञ्चहस्ता ध्वजाः कार्या वैकल्पे तु द्विहस्तकाः ।

दण्डश्च दशहस्तश्च दशदिक्षु च तान् न्यसेत् ।।४९०।।

हयशीर्षपञ्चरात्रे—

दर्पणैश्चामरैर्घण्टैस्तम्भान् वस्त्रैर्विभूषयेत् ।

कलशैर्घण्टिकाभिश्च साधारैः कर्करैस्तथा ।।४९१।।

तत्र प्रतितोरणमेकैकः कलशः स्थाप्यः । प्रतिद्वारपार्श्वे द्वौ द्वौ ।

---

१. रित्युपमण्डपपक्षे । इति. २ पु. पा. ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रतिकोणं चैकैकः । तदुक्तम्—

गन्धपुष्पाम्बरोपेतान् कुम्भाँस्तेषु विनिःक्षिपेत् ।।४९२।।

तेषु तोरणेषु ।

ध्रुवं धरां वाक्पतिं च विघ्नेशं तेषु पूजयेत् ।
मण्डपस्य तु कोणस्थकलशेषु क्रमादमी ।।४९३।।
अमृतो दुर्जयश्चैव सिद्धार्थो मङ्गलस्तथा ।
पूजाद्वारस्थकुम्भेषु शक्राद्यास्तन्मनूत्तमैः ।।४९४।।

अन्यत्रापि—

मण्डपे कलशौ द्वौ द्वौ द्वारे द्वारे निवेशयेत् ।
गलितोदकसम्पूर्णावाम्रपल्लवशोभितौ ।।४९५।।

शारदायाम्—

तत्त्रिभागमिते क्षेत्रेऽरत्निमात्रसमुच्छ्रिताम् ।
चतुरस्त्रां ततो वेदीं मण्डलाय प्रकल्पयेत् ।।४९६।।

त्रिपुरासारसमुच्चये—

चतुर्द्वारयुक्तं ततस्तस्य मध्ये
बुधस्तत्त्रिभागैकभागेन वेदीम् ।
अरत्निप्रमाणोन्नतां दर्पणान्त-
र्निभायां मनोहारिणीं चापि कुर्यात् ।।४९७।।

अत्रारत्निमात्रोन्नतां हस्तमात्रसमुच्छ्रिताम् ।

तैश्चतुर्भिर्भवेन्मुष्टिर्वितस्तिस्तैस्त्रिभिर्गुणैः ।
अरत्निस्तद्द्वयेन स्याद्धस्तस्तद्द्वदतः शिवे ।।४९८।।

इति मन्त्रराजवचनादरत्निहस्तशब्दयोः पर्यायतोक्तेति सुधार्णवकृतः ।

क्रियासारेऽपि—

त्रिभागं मण्डपं कृत्वा मध्यभागे तु वेदिका ।
हस्तमानं तदुत्सेधश्चतुरस्त्रं समं यथा ।।४९९।।

मेरुतन्त्रे—

त्रिधारं वामदीक्षायां शङ्खाभं वैष्णवे मखे ।
चतुरस्त्रा चतुष्कोणा वेदी सर्वफलप्रदा ।।५००।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्रैव—

मण्डपोपरि बध्नीयादतिश्वेतं वितानकम् ।
अलङ्कुर्यात् पुष्पमालादिभिरेनं तु वेष्टयेत् ।।५०१।।
आम्राश्वत्थदलोत्पन्नयुक्तया दीर्घमालया ।
स्तम्भान् दुकूलैः सम्वेष्ट्य मध्ये कुर्याच्च वेदिकाम् ।।५०२।।
इष्टिकाभिरपक्वाभिर्हस्तविस्तृतपिण्डिकाम् ।
मण्डपायामरुद्रांशनवसप्तेषुरामकैः ।।५०३।।
अंशैः समुन्नतां वाऽपि तारतम्यं विलोक्य च ।
सामग्र्यादेः समावेशो यथा स्यादिति मण्डपः ।।५०४।।

इति मण्डपलक्षणम् । अथ[1] कुण्डानि । शारदायाम्—

प्राक्प्रोक्ते मण्डपे विद्वान् वेदिकाया बहिस्त्रिधा ।
क्षेत्रं विभज्य मध्यांशे पूर्वादि परिकल्पयेत् ।।५०५।।
अष्टास्वाशासु कुण्डानि रम्याकाराण्यनुक्रमात् ।
चतुरस्रं योनिमर्धचन्द्रं त्र्यस्रं च वर्त्तुलम् ।।५०६।।
षडस्रं पङ्कजाकारमष्टास्रं तानि नामतः ।
आचार्यकुण्डं मध्ये स्याद्गौरीपतिमहेन्द्रयोः ।।५०७।।

त्रिपुरासारसमुच्चयेऽपि—

वेदास्रं[1]योनि[2]मर्धोडुपनिभ[3]मनलास्रं[4]सुवृत्तं[5]षडस्रं[6]
पद्माकारं[7]गजास्रं[8]हरिहरहरिदारभ्य तस्यां विदध्यात् ।
मध्ये वृत्तं च गौरीपतिसुरपदिशोः पण्डिताः केचिदूचु-
र्वायव्ये पञ्चकोणं[9]दिशि मदनरिपोः सप्तकोणं[10]च कुण्डम् ।।५०८।।

क्रमेणैषां लक्षणानि तत्रैव—

प्राक् सूत्रं प्रथमं निधाय विदधीतार्धेन तस्याङ्कितं
मध्ये मत्स्ययुगं दिशोरमलधीः कीनाशवित्तेशयोः ।
ताभ्यां सूत्रमपि प्रसार्य चतुरः कोणाँस्ततो लाञ्छयेत्
क्षेत्रं स्याच्चतुरस्रमत्र रचयेदन्यानि कुण्डान्यपि ।।५०९।।

---

१. एतच्चित्राणि १३७-१३८ पृष्ठयोर्विलोक्यानि ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्षेत्रे क्षिप्त्वा बहिरिह च पुरो भूतभागांशमेकं
कोणार्धार्धं सुनिशितमतिर्भ्रामयेत् सम्प्रगृह्य ।
यावत्कोणं परमपि तथा सूत्रयुग्मस्य पातं
मध्ये कुर्याद्भवति तदिदं मन्मथावासकुण्डम् ।।५१०।।

परित्यज्य भागद्वयं पङ्क्तिभागी-
कृतेऽत्रोपरिष्टादधस्ताच्च विद्वान् ।
परिभ्रामयेत् तेन मानेन सम्यग्-
भवेदर्धचन्द्राह्वयं कुण्डमेतत् ।।५११।।

शर्वरीशार्धभागीकृतक्षेत्रतः
पार्श्वयोर्न्यस्य भागद्वयं पण्डितः ।
तेन मानेन सूत्रद्वयं विन्यसेत्
कुण्डमेतद्भवेदुद्रनेत्रास्रकम् ।।५१२।।

दिग्गजाभ्यधिकपङ्क्तिभागतः क्षेत्रतो निशितधीर्बहिर्न्यसेत् ।
भागमेकैकमानेन सर्वतो भ्रामयेद्भवति वृत्तमुत्तमम् ।।५१३।।

भूयांसेंशद्वयमिह बहिः पार्श्वयोर्न्यस्य मध्यात्
क्षेत्राभ्यासे तु विमलमतिस्तेन मानेन कृत्वा ।
पार्श्वद्वन्द्वे झषयुगयुगं सूत्रषट्कस्य पातं
कुर्यात् कुण्डं भवति तदिदं तर्ककोणं मनोज्ञम् ।।५१४।।

दशांशेऽत्र विन्यस्य बाह्येंशमेकं
परिभ्राम्य तेनैव वृत्तं दलानाम् ।
बहिर्मध्यमे कर्णिकां चापि कुर्याद्-
भवेदष्टपत्रं बुधः पद्मकुण्डम् ।।५१५।।

क्षेत्रे क्षिप्त्वाऽत्र बाह्ये दिशि दिशि मिहिरन्द्वन्द्वकांशेंशमेकं
कृत्वा नेत्राब्धिकोणं पुनरपि मतिमान् कोणतोऽर्धं गृहीत्वा ।
तत्कोणाभ्यां विदध्यादिह खलु परितस्तेन मानेन चिह्ना-
न्यष्टास्रं स्यात् समन्तादपि च वितनुयादष्टसूत्रप्रयोगम् ।।५१६।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हयांशेऽत्र भागे बहिर्न्यस्य वृत्तं
परिभ्राम्य भूयो युगांशीकृतांशैः ।
त्रिभिः पट्टदीर्घं भवेत् पञ्चकुण्डम्
प्रयोगादिदं तेन पञ्चास्रकुण्डम् ।।५१७।।
क्षेत्रव्यासैर्दशांशैर्बहिरिह विनिधायैकमंशं सुवृत्तं
मानेनानेन कृत्वा पुनरपि च चतुःषष्टिभागीकृतेऽत्र ।
पट्टायामप्रमाणं दृढमतिरमुना सत्रिकैस्त्रिंशदंशैः
कुर्यात् सप्तास्रकुण्डं भवति हि तदिदं सप्तसूत्रप्रयोगात् ।।५१८।।

अत्र चतुर्विंशत्यङ्गुलानि हस्तमात्रकुण्डस्य व्यासः । तदुक्तं शारदायाम् —

चतुर्विंशत्यङ्गुलाद्यं हस्तं यन्त्रविदो विदुः ।
कर्त्तुर्दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिपर्वणः ।।
मध्यस्य दैर्घ्यमानेन मानाङ्गुलमुदाहृतम् ।।५१९।।

तन्त्रान्तरे—

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणज्ञास्त्रसरेणुं प्रचक्षते ।।५२०।।
त्रसरेणवस्ते त्वष्टौ बालाग्रं तत् स्मृतं बुधैः ।
बालाग्राण्यष्ट लिक्षा तु यूका लिक्षाष्टकं स्मृतम् ।।५२१।।
अष्टौ यूका यवं प्राहुरङ्गुलं तु यवाष्टकम् ।
हस्तश्चतुर्विंशतिभिरङ्गुलैः समुदाहृतम् ।।५२२।।

द्विहस्तादौ तद्विगुणादिवृद्धिप्रकारस्तु एकहस्तकुण्डकोणसूत्रेण द्विहस्तकुण्ड मध्यसूत्रमेवं तत्कोणसूत्रेण चतुर्हस्तकुण्डमध्यसूत्रमवगन्तव्यम् । एवमग्रेऽपि । तदुक्तं गौतमीयतन्त्रे—

कर्णसूत्रप्रमाणेन द्विहस्तं कुण्डमुद्धरेत् ।
सर्वकुण्डेषु सर्वत्र वर्धयेद्विधिनाऽमुना ।।५२३।।

अत्र कर्णसूत्रपदं कोणसूत्रपरम् । तदुक्तं तत्रैव—

पूर्वपूर्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रं तु यद्भवेत् ।
उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तद्वदुदीरितम् ।।५२४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एतेन द्विहस्तकुण्डस्य चतुस्त्रिंशदङ्गुलानि व्यासः । एकचत्वारिंशदङ्गुलानि पञ्च यवाश्च त्रिहस्तस्य । अष्टचत्वारिंशदङ्गुलानि चतुर्हस्तस्य । त्रिपञ्चाशदङ्गुलानि षड्यवाश्च पञ्चहस्तस्य । अष्टपञ्चाशदङ्गुलानि सप्त यवाश्च षड्ढस्तस्य । त्रिषष्टिरङ्गुलानि चत्वारो यवाश्च सप्तहस्तस्य । सप्तषष्टिरङ्गुलानि सप्त यवाश्चाष्टहस्तस्य । द्वासप्ततिरङ्गुलानि नवहस्तस्य । पञ्चसप्ततिरङ्गुलानि सप्त यवाश्च दशहस्तस्य । एकहस्तकुण्डस्य क्षेत्रफलं तु षट्सप्तत्यधिकपञ्चशताङ्गुलानि । एवं द्विहस्तादावपि बोद्धव्यम् । यद्यपि हस्तमात्रकुण्डस्यैव दीक्षोपयुक्तत्वेन द्विहस्तादिकुण्डानि दीक्षायामनुपयुक्तानि तथा च वक्ष्यमाणपुरश्चरणाङ्गहोमे उपयुज्यन्त इति प्रदर्शितानि । खातमानं मेखलालक्षणं च त्रिपुरासारसमुच्चये—

यावन्मानं कुण्डविस्तार उक्तं
तावत् खातस्यापि मानं प्रदिष्टम् ।
कुण्डाकारं पण्डितो यादृशं तत्
तादृग्रूपं मेखलायां विदध्यात् ।।५२५।।

एतावत्कुण्डकरणाशक्तस्तु पञ्चकुण्डानि कुर्यात् । तत्राप्यशक्तस्तु एकमेव कुण्डं कुर्यात् ।

नव पञ्चाथ चैकं वा कर्त्तव्यं लक्षणान्वितम् ।।५२६।।

इत्याम्नायरहस्यवचनात् ।

अष्टाशक्तौ तु चत्वारि दिक्षु कुण्डानि तान्त्रिके ।
तदशक्तावेकमेव चतुरस्रं प्रकल्पयेत् ।।५२७।।इति मेरुतन्त्रवचनाच्च पञ्चकुण्डपक्षे तन्निवेशनं ज्ञानरत्नावल्यामुक्तम्—

दिक्षु वेदास्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरम् ।।५२८।।

इत्येककुण्डपक्षे तन्निवेशनमुक्तमाचार्यैः—

अथ वा दिशि कुण्डमुत्तरस्यां
प्रविदध्याच्चतुरस्रमेकमेव ।।५२९।। इति ।

पिङ्गलामते—

कुण्डमेककरं वृत्तं मेखलाकण्ठनाभिमत् ।
नित्ये कर्मणि दीक्षायां शान्तौ पुष्टौ मतं शुभम् ।।५३०।।

कण्ठमानमाह महाकपिलपञ्चरात्रे—

चतुर्विंशतिभागेन कण्ठो वै परिकीर्त्तितः ।
खाताद्बाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः ।।
चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्पयेत् ।।५३१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तिस्रः कुण्डे मेखला मेखले द्वे
यद्वा चैकां मेखलां वै प्रकुर्यात् ।
कुर्यादूर्ध्वं मेखलाया गजोष्ठा-
कारां योनिं चापि होतुर्दिशीह ।।५३२।।

एतेन योनेः कुण्डाङ्गत्वं तस्याः स्थानस्वरूपदिङ्नियमाश्चोक्ताः क्रियासारे—

नाभियोनिसमायुक्तं कुण्डं श्रेष्ठं त्रिमेखलम् ।
कुण्डं द्विमेखलं मध्ये नीचं स्यादेकमेखलम् ।।५३३।।

सोमशम्भौ—

त्रिमेखलं द्विजे कुण्डं क्षत्रियस्य द्विमेखलम् ।
मेखलैका तु वैश्यस्य ... ... इति ।।५३४।।

कुण्डतारतम्यतो मेखलातारतम्यमुक्तम् । त्रिपुरासारसमुच्ये—

मुष्टिमात्रे तु तां मेखलां द्व्यङ्गुलैका-
ङ्गुलार्धाङ्गुलोत्सेधताराः क्रमात् स्युः ।
रत्निमात्रे तु तास्त्र्यङ्गुलार्धाङ्गुलैका-
ङ्गुलोत्सेधतारा भवेयुः पुरस्तात् ।।५३५।।
युगा[1]प्पित्तनेत्राङ्गुलोत्सेधताराः
स्युरेताः क्रमाद्धस्तमात्रे तु कुण्डे ।
करद्वन्द्वमात्रे रसाम्भोधिवह्न्य-
ङ्गुलोत्सेधतारा भवेयुः पुरस्तात् ।।५३६।।
वेदकरेऽस्मिन् सिन्धुरतक्वा
द्व्यङ्गुलतारोत्सेधयुताः स्युः ।
षट्करगात्रेऽस्मिन् दशकार्य-
ङ्गाङ्गुलतारोत्सेधसमेताः ।।५३७।।
भास्करपङ्क्तिगजाङ्गुलतारो-
त्सेधयुताः स्युरिमा वसुहस्ते ।
नाभिमिहाम्बुजमेव विदध्या-
दष्टदलं सहकर्णिकयाऽन्तः ।।५३८।।

---

१. अप्पित्तोऽग्निः ३ ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नाभिमिति । कुण्डमध्ये सकर्णिकाष्टदलकमलरूपां नाभिं कुर्यादित्यर्थः । तत्रैव योन्यादेः कुण्डपरिमाणानुसारं परिमाणमुक्तम् ।

मुष्टिमात्रे रसाम्भोधिनेत्राङ्गुलायामतारोन्नतिर्योनिरुक्ता बुधैः ।
नेत्रवेदाङ्गुलोत्सेधतारान्विता नाभिरप्यत्र योन्योष्टमेकाङ्गुलम् ।।५३९।।
योन्या लक्षणमेतद्गदितमरत्निमात्रकुण्डस्य ।
कुण्डस्यैवं मयोक्तं तदेव खलु हस्तमात्रस्य ।।५४०।।

द्विहस्तादिकुण्डेषु योन्यादिवृद्धिप्रकारस्तत्रैव—

एकैकेनाङ्गुलेनामलनिशितमतिर्वर्धयेदन्यकुण्डे-
ष्वेनां योनिं च नाभिं खलु यवयुगलेनेह योन्यास्तथौष्ठम् ।
कुर्यान्नाभिं च वृत्ताकृतिमपि यदि वा कुण्डरूपान्यरूपां
योन्याकारेऽत्र योनिं सरसिजसदृशे नो विदध्याच्च नाभिम् ।।५४१।।

कुर्यादित्यनेन नाभ्याकारविकल्प उक्तः । योन्याकार इति । योनिकुण्डे योनिं पद्मकुण्डे नाभिं न कुर्यादित्यर्थः । मतान्तरमाह तत्रैव—

कुण्डस्यैके हस्तमात्रस्य योनिं
प्राहुर्भूतद्व्यङ्गुलायामताराम् ।
व्यासत्र्यंशैकांशकोत्सेधयुक्तां
कुर्याद्वोधिक्ष्माजपत्रानुरूपाम् ।।५४२।।

तत्पक्षे नाभिवृद्धिं तद्रचनाप्रकारं चाह—

नेत्रभूताङ्गुलोत्सेधतारान्वितां
नाभिमंशद्वये तद्दलान्यष्ट च ।
व्यासवह्न्यंशतोंशेन तत्कर्णिकां
मध्यभागे विदध्याद् बुधः कुण्डतः ।।५४३।।

नेमिपरिमाणमाह तत्रैव—

कुण्डस्यैककरस्य चारु परितो नेमिर्भवेदङ्गुले-
नैकेनैव ततो विलोचनकरादारभ्य सम्वर्धयेत् ।
कुण्डे दिक्करकुण्डकावधि बुधः प्रत्येकमर्धाङ्गुलं
तद्बाह्ये खलु मेखलात्रितयकं कुर्याद्यथोक्तक्रमात् ।।५४४।।

वैदिकमते तु नाभिकण्ठयोन्यो न कार्याः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ख्यातान्येतानि कुण्डानि तान्त्रिके स्मार्त्तकर्मणि ।
अनाभिकान्यकण्ठानि वियोनीति श्रुतेरिति ।।५४५।।

इति मेरुतन्त्रवचनात् । नालमाह शारदापञ्चरात्रयोः—

स्थलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम् ।
स्थूलमूलं तु सूक्ष्माग्रं बाह्यमेखलया समम् ।।५४६।। इति ॥

ज्ञानार्णवे—

मेखलानां बहिःस्थानं स्थलमित्यभिधीयते ।
चतुरस्रस्थलाल्लब्धं नालं मध्ये सरन्ध्रकम् ।।५४७।।

आहुतितारतम्यतः कुण्डानां तारतम्यमुक्तं त्रिपुरासारसमुच्चये—

शतार्धहोमे खलु मुष्टिमात्र-
मरत्निमात्रं शतहोमकुण्डम् ।
हस्तं सहस्रे त्वयुते द्विहस्तं
लक्षे चतुर्हस्तमिदं प्रदिष्टम् ।।५४८।।
दशलक्षे रसहस्तं वसुहस्तं कोटिहोमे स्यात् ।
कोट्यर्धेष्वष्टकरं होमेऽष्टागमविदो ब्रुवते ।।५४९।।

मतान्तरमाह—

केचिद्धस्तं लक्षहोमे द्विहस्तं
लक्षद्वन्द्वे वह्निलक्षे त्रिहस्तम् ।
होमे कुण्डं वेदहस्तेऽब्धिलक्षं
प्राहुर्दोष्णां पञ्चकं पञ्चलक्षे ।।५५०।।
रसहस्तं रसलक्षे सप्तकरं सप्तलक्षे स्यात् ।
वसुहस्तं वसुलक्षे नवलक्षे नवकरं कुण्डम् ।।५५१।।
दशहस्तं दशलक्षे दशकरमेवेह कोटिहोमेऽपि ।
दशहस्तान्न हि कुण्डं परमस्ति महीतलेऽमुष्मिन् ।।५५२।।

कुण्डानां पृथक् पृथक् फलं तत्रैव—

सर्वसिद्धिकरमम्बुधिकोणं पुत्रदं मनसिजावसथान्तम् ।
अर्धचन्द्रसदृशं शुभदं स्यादग्निकोणमरिवर्धनहेतुः ।।५५३।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शान्तिकर्मणि भवेत् सुवर्त्तुलं छेदमारणकरं षडस्त्रकम् ।
पद्मकुण्डमिह वृष्टिकारणं रोगशान्तिकरमष्टकोणकम् ।।५५४।।

वर्णभेदेन कुण्डभेदमाह—

चतुरस्त्रं विप्राणां राज्ञामिह वर्त्तुलं कुण्डम् ।
वणिजामर्धशशाङ्काकारं त्र्यस्त्रं तु शूद्राणाम् ।।५५५।।
चतुरस्त्रं सर्वेषां प्रशस्तमिति केचिदाहुराचार्याः ।
वाञ्छितफलदं यत् तत् कुण्डं भुत्रि भुक्तिमुक्तिकरम् ।।५५६।।
षट्कोणमर्धचन्द्राकारं चापि प्रजाकरं कुण्डम् ।
मुक्तिकरं पञ्चास्त्रं वसुकोणं राज्यदा योनिः ।।५५७।।

तथा—

नित्ये नैमित्तिके च प्रविरलमतयः प्राहुरेकेऽब्धिकोणं
कुण्डं हस्तप्रमाणं स्मरगृहसदृशं चाथ वृद्धं प्रशस्तम् ।
षट्कोणं चार्धदोषाकरसदृशयुतं स्थण्डिलं रत्निमात्रा-
यामं स्वाङ्गुष्ठपूर्वोन्नतमपि सुसमं निर्मितं बालुकाभिः ।।५५८।।

मेरुतन्त्रे—

अनेकदोषं वै कुण्डं मानं न्यूनाधिकं यदि ।
तस्मात् सम्यक् परीक्ष्येदं कर्त्तव्यं शुभमिच्छता ।।५५९।।
खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः ।
वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं च्छिन्नमेखले ।।५६०।।
मेखलारहिते शोकोऽभ्यधिके वित्तसंशयः ।
भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ।।५६१।।
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम् ।
शृङ्गाररहितं यच्च कुण्डं जर्जरमेखलम् ।।५६२।।
यजमानविनाशाय प्रोच्चाटः स्फुटितो भवेत् ।
सूत्राधिके सुहृद्द्वेषः सूत्रहीने दरिद्रता ।।
अनाले जठरे रोगश्छिन्नकुण्डे त्ववाच्यता ।।५६३।।इति

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति कुण्डलक्षणम् ।

अथ कुण्डचित्राणि ।

चतुरस्रम्

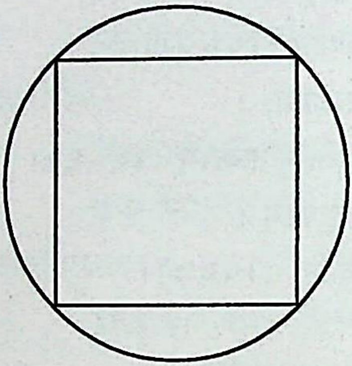

योनिः

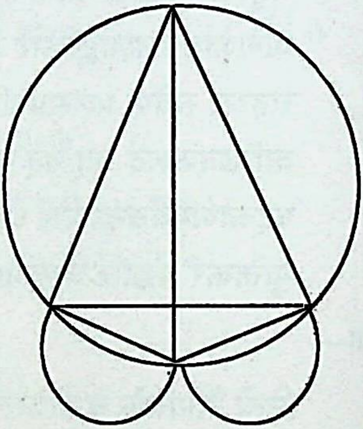

अर्धचन्द्रम्

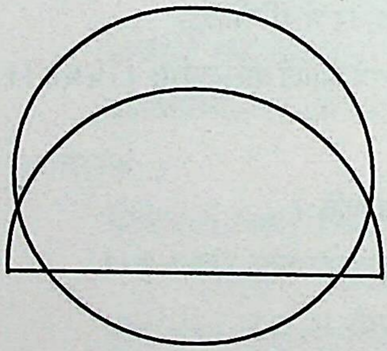

त्र्यस्रम्

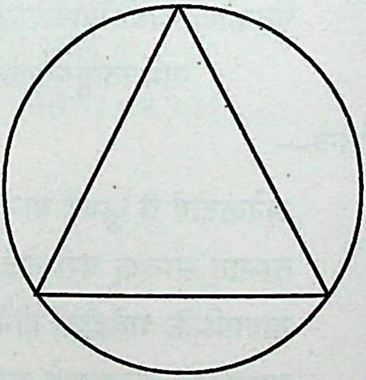

वृत्तम्

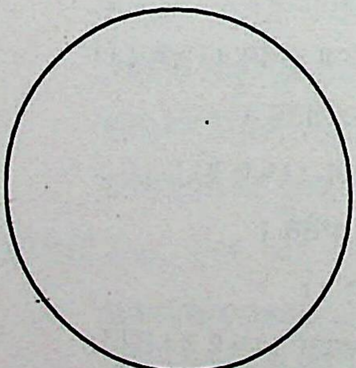

पञ्चास्रम्

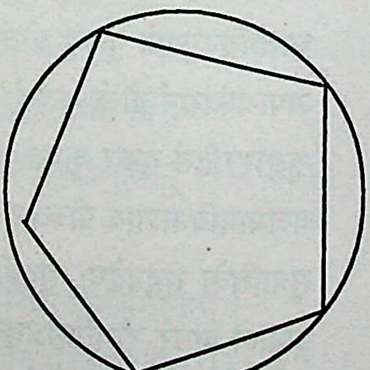

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

षडस्रम्

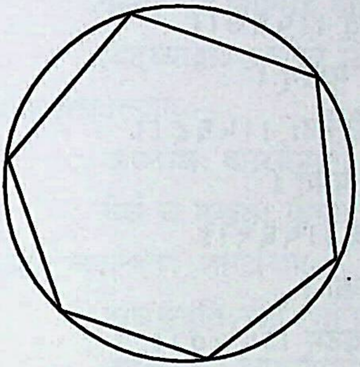

सप्तास्रम्

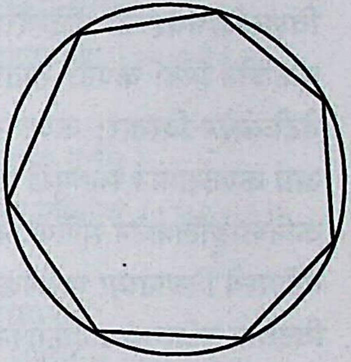

अष्टास्रम्

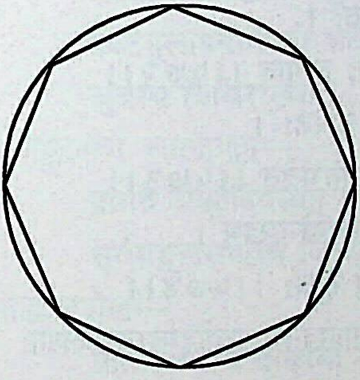

पद्मम्

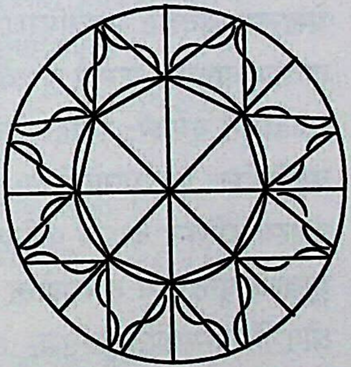

स्थण्डिललक्षणम् शारदायाम्—

कुण्डमेकविधं कष्टं स्थण्डिलं तु समाचरेत् ।
चतुरस्रं स्थण्डिलं तु प्रशस्तं सर्वकर्मसु ।।५६४।।

चन्द्रपीठे तु—

त्रिरस्रं[1] चतुरस्रं च वितस्त्युच्छ्रायसंमितम् ।
सिकताद्यैर्विधातव्यं स्थण्डिलं हस्तमात्रकम् ।।५६५।।इत्युक्तम् ।

अथ स्रुग्लक्षणं शारदायाम्—

प्रकल्पयेत् स्रुचं यागे वक्ष्यमाणेन वर्त्मना ।
श्रीपर्णीशिंशपाक्षीरशाखिष्वेकतमं गुरुः ।।५६६।।

---

१. त्र्यस्रमित्यत्र त्रिरस्रमिति पाठोऽनुचितः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गृहीत्वा विभजेद्धस्तमात्रं षट्त्रिंशता पुनः ।
विंशत्यंशैर्भवेद्दण्डो वेदिस्तैरष्टभिर्भवेत् ।।५६७।।
एकांशेन मितः कण्ठः सप्तभागमितं मुखम् ।
वेदीत्र्यंशेन विस्तारः कण्ठस्य परिकीर्त्तितः ।।५६८।।
अग्रं कण्ठसमानं स्यान्मुखे मार्गं प्रकल्पयेत् ।
कनिष्ठाङ्गुलिमानेन सर्पिषो निर्गमाय च ।।५६९।।
वेदिमध्ये विधातव्या भागेनैकेन कर्णिका ।
विदधीत बहिस्तस्या एकांशेनाभितोऽवटम् ।।५७०।।
तस्य खातं त्रिभिर्भागैर्वृत्तमर्धांशतो बहिः ।
अंशेनैकेन परितो दलानि परिकल्पयेत् ।।५७१।।
मेखलामुखवेद्योः स्यान्नेमिरर्धांशमानतः ।
दण्डशूलाग्रयोः कुम्भो गुणवेदाङ्गुलैः क्रमात् ।।५७२।।
गण्डीयुगं यमांशैः स्याद्दण्डस्यानाह ईरितः ।
षड्भिरंशः पृष्ठभागो वेद्याः कूर्माकृतिर्भवेत् ।।५७३।।
हंसस्य हस्तिनो वाऽपि पोत्रिणो वा लिखेन्मुखम् ।
मुखस्य पृष्ठभागे तु सम्प्रोक्तं लक्षणं स्रुचः ।।५७४।।

श्रीपर्णी गम्भारीति प्रसिद्धा । क्षीरशाखिनोऽश्वत्थोदुम्बरवटप्लक्षाः । हस्तमात्रमिति बाहुमात्रमित्यर्थः ।

स्रुचं बाहुप्रमाणेन होमार्थं विदधीत वै ।।५७५।।

इत्यगस्त्यसंहितावचनात् । गण्डी कलशः । फेत्कारिणीतन्त्रे—

कारस्करेणामलकीपलाशखदिरैरपि ।
सुवर्णरूप्यताम्रैर्वा अयोभिरपि कारयेत् ।।५७६।।

वायवीसंहितायाम्—

स्रुक्स्रुवौ तैजसौ ग्राह्यौ न कांस्यायससैसकौ ।
यज्ञदारुमयौ वाऽपि तान्त्रिकौ शिल्पिसम्मतौ ।।
पर्णैर्वा ब्रह्मवृक्षादेरच्छिद्रे मध्य उच्छ्रिते ।।५७७।।

अत्रायसे विधिनिषधौ क्रूरसौम्यविषयौ । तदुक्तं तन्त्रान्तरे—

सौवर्णौ स्रुक्स्रुवौ स्यातां सौम्यकर्मणि सर्वतः ।
भवेतामायसावेतौ स्तम्भनादिषु कर्मसु ।।५७८।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वसिष्ठसंहितायाम् —

पलाशपत्रे निश्छिद्रे रुचिरे स्रुक्स्रुवौ मतौ ।
विदध्याद्वाऽश्वत्थपत्रे संक्षिप्ते होमकर्मणि ।।५७९।।

मन्त्रमुक्तावल्याम्—

कण्ठाधः कारयेन्मार्गे विद्वानाज्यस्य दुर्गमे ।
वेधं च मुखंतः कुर्यात् तप्तलोहशलाकया ।।५८०।।

अथ स्रुवलक्षणं शारदायाम्—

स्रुचश्चतुर्विंशतिभिर्भागैरारचयेद्ध्रुवम् ।
द्वाविंशत्या दण्डमानमंशैरेतस्य कीर्त्तितम् ।।५८१।।
चतुर्भिरंशैरानाहः कर्षाज्यग्राहितच्छिरः ।
अंशद्वयेन निखनेत् पङ्कैर्मृगपदाकृतिः ।।५८२।।
दण्डमूलाग्रयोर्गण्डी भवेत् कङ्कणभूषिता ।
स्रुवस्य विधिराख्यात ... ... इति ।।५८३।।

अथाङ्कुरार्पणं शारदायाम्—

प्रागेव दीक्षादिवसात् सप्तभिर्विधिवद्दिनैः ।
सर्वमङ्गलसम्पत्त्यै विदध्यादङ्कुरार्पणम् ।।५८४।।

सिद्धान्तशेखरे—

प्रतिष्ठायां च दीक्षायां स्नापने चोत्सवे तथा ।
सम्प्रोक्षणे च शान्त्यर्थं विवाहे मौञ्जिबन्धने ।।
सर्वमङ्गलकार्येषु विदध्यादङ्कुरार्पणम् ।।५८५।।

मेरुतन्त्रे—

सप्तभिर्नवभिर्वाऽपि दिनैर्दीक्षादिनात् पुरा ।
बीजारोपणकर्मेदं कर्त्तव्यं सर्वकामदम् ।।५८६।।
मण्डपोत्तरदिग्भागे सुसंवृत्तपरं परे ।
भवने मण्डलं कुर्याद् दाक्ष्यां प्राग्वरुणायते ।।
याम्योदीच्यायते वामदीक्षायां सम्प्रशस्यते ।।५८७।।

भवन इति मण्डपान्तरे तच्च दक्षिणैकद्वारयुक्तं ज्ञेयम् । तथा—

गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ दक्षेऽथ वामके ।
सतैलतण्डुलेनैव सतैलविजयाद्रवैः ।।५८८।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्र रेखाः पञ्चकरदीर्घाकारास्तु पञ्च च ।
वितस्त्यन्तरतो रुद्ररेखाः कार्यास्तथाऽऽयताः ।।५८९।।
चत्वारिंशत्कोष्ठकाः स्युश्चतुर्विंशतिकोष्ठकैः ।
बाह्यगैस्तत्र वीथी स्यात् पूरयेद्रक्तचूर्णकैः ।।५९०।।
पश्चात् कोष्ठचतुष्कं यद् ब्रह्मस्थानं तदीरितम् ।
आग्नेयकोष्ठमारभ्य ईशानान्तं प्रपूरयेत् ।।५९१।।
पीतरक्तश्वेतकृष्णरजोभिः श्रेष्ठमार्गतः ।
कोष्ठद्वयं ततो वीथी रक्तेनैव प्रपूरयेत् ।।५९२।।
विष्णुस्थानं तदग्रे तु ज्ञेयं कोष्ठचतुष्टयम् ।
प्राग्वद्रजोभिरापूर्य तदग्रेऽपि च वीथिका ।।५९३।।
प्राक्स्थं कोष्ठचतुष्कं च रुद्रस्थानं तदीरितम् ।
तत्पूर्वं पूर्ववद्रक्तैरारक्तैः सर्वरेखिकाः ।।५९४।।
विस्तारोन्नतिदैर्घ्येण हस्तमात्रास्तु पालिकाः ।
कार्या डमरुकाकाराश्चतस्रो विष्णुदेवताः ।।५९५।।
दूर्वाम्रपल्लवाश्वत्थदलोपेताश्च वेष्टिताः ।
सूत्रेण विष्णुस्थानस्य चतुष्कोष्ठे निवेशयेत् ।।५९६।।
वैरिञ्च्यः पञ्चमुख्यस्ताः कोष्ठजाः षोडशाङ्गुलैः ।
आयामोच्छ्रायदैर्घ्याद्यैर्युक्ताः पश्चान्निवेशयेत् ।।५९७।।
ब्रह्मस्थाने पल्लवादिसूत्रैः प्राग्वच्च योजिताः ।
शैवाः शरावाश्चत्वारो भान्वङ्गुलसमुच्छ्रयाः ।।५९८।।
प्रक्षाल्य सूत्रैः संवेष्ट्य प्राग्वदग्न्यादिषु न्यसेत् ।
शालिपुञ्जेषु गन्धादिदर्भकूर्चयुगेषु च ।।५९९।।

डमरुकाकृतयोऽतिगम्भीराः शरावा एव पालिकाः । मुखपञ्चकयुक्तास्तादृशा एव पात्रविशेषाः पञ्चमुख्यः । तदुक्तं तन्त्रान्तरे—

दिक्षु चत्वारि वक्त्राणि मुखमेकं तदूर्ध्वगम् । इति ।

मेरौ—

पूरयेत् तानि पात्राणि वालुकामृत्करीषकैः ।।६००।।

करीषं शुष्कगोमयम् । मृत्तिकाहरणे विशेष उक्तः सिद्धान्तशेखरे—

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गन्धादिभिश्च कुद्दालं पूजयित्वा दिनान्तरे ।
गीतनृत्यसमायुक्तं गजवाजिसमन्वितम् ।।६०१।।
गुर्वादयो रथारूढा गजारूढास्तथाऽपरे ।
गत्वा तीरं तडागस्य नद्याः पुष्पवनस्य वा ।।६०२।।
तत्र शुद्धं भुवो भागं दर्भैः संमृज्य चास्त्रतः ।
अभ्युक्ष्य चार्घतोयेन तत्तन्मन्त्रमनुस्मेरत् ।।६०३।।
हृदा भूमिं समावाह्य गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ।
कुद्दालीमस्त्रमन्त्रेण खात्वा भूमिमथो मृदम् ।।६०४।।
गृहीत्वा वामदेवेन पूरयेत् कांस्यपात्रके ।
हृदा मृदं च संपूज्य वस्त्रेणाच्छाद्य धारयेत् ।।६०५।।
पुरं वा निलयं वापि सर्वमङ्गलनिःस्वनैः ।
गुरुप्रदक्षिणं कृत्वा मण्डपं त्वानयेत् ततः ।।६०६।।
एतत् कर्म दिवाकाले कुर्याद्रात्रौ न बुद्धिमान् ।

एतत् कर्मेति मृत्तिकाहरणकर्मेत्यर्थः । बीजारोपणं तु रात्रावेव ।

कुजानामधिपः सोमस्तस्माद्रात्रौ तु निर्वपेत् ।।६०७।।

इति तत्रत्यादेव वचनात् । तथा—

शङ्खस्वनेन नादैश्च पञ्चभिर्ब्राह्मणाशिषा ।
ततः स्वर्णादिके पात्रे दश बीजानि वापयेत् ।।६०८।।
वं बीजं प्रजपेन्मन्त्री दुग्धेन क्षालयेत् ततः ।
मूलमन्त्राभिजप्तानि ... .।।६०९।। इति शारदायाम् ।

तथा—

तानि प्रियङ्गुश्यामाकतिलसर्षपशालयः ।
मुद्गाऽऽढकी सुनिष्पावा खल्वा माषाः प्रकीर्तिताः ।।६१०।।

श्यामाका भाषया सामा इति प्रसिद्धा । आढकी भाषया रहर इति प्रसिद्धा । निष्पावः सिम्बिः । खल्वाः कुलित्थाः । तथा—

ब्रह्मपात्रे तु विकिरेत् प्रथमं वैष्णवे ततः ।
ततः शैवे पञ्चवाद्यब्रह्मघोषपुरस्सरम् ।।६११।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हरिद्रोदैश्च संसिच्य वस्त्रैराच्छादयेत् ततः ।
सन्ध्ययोरुभयोरर्ध[1] रात्रौ चापि बलिं हरेत् ।।६१२।।
गुरूपदिष्टमार्गेण सम्यक् पात्रत्रयाग्रतः ।
नवाहं तु वलिं दद्यात् तत्तदुद्दिश्य दैवतम् ।।६१३।।
शाल्योदनं तिला लाजाः सक्तवः प्रथमे दिने ।
हरिद्राचूर्णसंयुक्तो भूतेभ्योऽयं वलिर्मतः ।।६१४।।
एवं द्वितीयदिवसे पितृभ्यस्तिलतण्डुलैः ।
तृतीये सक्तवो लाजा यक्षेभ्यो दधिसंयुताः ।।६१५।।
नागेभ्यः सक्तवस्तुर्ये नारिकेलजलप्लुताः ।
दद्यात् पञ्चाक्षतवलिं पञ्चमे ब्रह्मणे मुदा ।।६१६।।
षष्ठे शिवाय वाऽपूपयुक्तं भक्तं प्रशस्यते ।
गुडोदकं सप्तमेऽह्नि विष्णवे विनिवेदयेत् ।।६१७।।
विष्णोरेवाष्टमदिने दुग्धोदनवलिः स्मृतः ।
कृसरान्नं तु नवमे विष्णोरेव प्रशस्यते ।।६१८।।

वाममार्गे तु विशेष उक्तस्तत्रैव—

वाममार्गे चतुर्दिक्षु मण्डलस्य वलिं हरेत् ।
ब्रह्मस्थाने तु वेतालो मेषस्तस्य बलिः पुरः ।।६१९।।
विष्णुस्थाने भैरवी स्यादजस्तस्य बलिर्मतः ।
भैरवस्तु शिवस्थाने महिषं वलिमिच्छति ।।६२०।।
गौडी माध्वी च पैष्टी च सुरास्तत्र क्रमान्मताः ।
मत्स्यमांसं मद्ययुक्तं भूतेभ्यो वलिरिष्यते ।।६२१।।
पितृभ्यः सासवपलं यक्षेभ्यः कुक्कुटो मधु ।
भेकोन्दुरुवलिर्नागे वाममार्गे वलिस्त्वयम् ।।६२२।।

सिद्धान्तशेखरे—

सोमं सम्पूजयेन्नित्यमधिवासदिनावधि ।
अधिवासदिने प्राप्ते सोममुद्वासयेद् गुरुः ।।६२३।।

---

१. रूर्ध्वरात्राविति २ पुस्तके पाठः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सारस्वतमते—

प्ररूढाण्यङ्कुराण्यन्यो न वीक्षेत कदाचन ।
आचार्य एव प्रविशेत् तच्छिष्यो वा तदाज्ञया ।।६२४।।

मेरुतन्त्रे—

एवं गतेषु नवसु दिवसेषु विलोकयेत् ।
सम्यक् कस्योद्गमो जातः किं नष्टं मध्यमं च किम् ।।६२५।।
सम्यगभ्युद्गते सिद्धिः कुण्ठिते विघ्नमाप्नुयात् ।
कीटभुक्तेऽत्यल्पफलं शटिते सर्वनाशनम् ।।६२६।।
सिद्धिः प्रियङ्गुभिर्ज्ञेया श्यामाकैः स्त्रीसुखं भवेत् ।
तिलैः पूज्यजनोल्लासः सर्षपैर्नाभिचारकः ।।६२७।।
शालिभिः सर्वमान्यत्वं मुद्गैर्देवकृपा भवेत् ।
चतुष्पादास्तथाऽऽढक्या निष्पावात् क्षेत्रमन्दिरे ।।६२८।।
खल्वैः सत्कर्मसिद्धिश्च माषैः शान्तिररेर्भवेत् ।
सर्वैः समुद्गतैर्वामि सिद्धिः पातस्ततोऽन्यथा ।।६२९।।

सिद्धान्तसारे—

अङ्कुरेऽनुद्गते नष्टे शान्तिहोमं समाचरेत् ।
मूलमन्त्रेण जुहुयादघोरास्त्रेण वा शतम् ।।६३०।।

इत्यङ्कुरार्पणविधिः ।

बिभ्रत्यद्भुतभूतिभूतपवचोवैचित्र्यचित्रामृत-
स्रोतःशालिनि सन्निबन्धनसरित्सम्भेदमभ्यर्हितम् ।
सद्युक्तिस्फुटमौक्तिकोत्करचमत्कारे द्वितीयस्तर-
ङ्गोऽयं श्रीनरदेवनिर्मितपुरश्चर्यार्णवेऽस्मिन्नगात् ।।६३१।।

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीप्रतापसिंहसाहविरचिते पुरश्चर्यार्णवे दीक्षाकालदेशवास्तुयागकुण्डमण्डपादिनिर्णयपूर्वकमङ्कुरार्पणविधानं नाम द्वितीयस्तरङ्गः सम्पन्नः।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ तृतीयस्तरङ्गः

क्रियावती दीक्षा

शारदायाम्—

चतुर्विधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्यादिभेदतः ।
क्रियावती वर्णमयी कलात्मा वेधमय्यपि ।।
ताः क्रमेणैव कथ्यन्ते तन्त्रेऽस्मिन् सम्पदावहाः ।।१।।

मेरुतन्त्रे—

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि सर्वतन्त्रेषु गोपितम् ।
दीक्षाविधिं पञ्चविधं तद्राज्ञामुत्तमोत्तमम् ।।२।।
उत्तमं महदाढ्यानां सामान्यानां तु मध्यमम् ।
ब्राह्मणानामल्पमुक्तं यतीनामपि चाल्पकम् ।।३।।
तस्मादादौ प्रवक्ष्यामि तुल्यं यच्चोत्तमोत्तमम् ।
यस्मिन् ज्ञाते चोत्तमादिभेदानां विषयो भवेत् ।।४।।

प्रकटयोगिनी—

आदौ तु भक्तिमान् शिष्यो निजदेहस्य शुद्धये ।
तीर्थे स्नात्वा सहस्रं तु गायत्रीं प्रजपन्नयेत् ।।५।।
एकभक्तोपवासादिव्रतेन दिवसद्वयम् ।
अधिवासस्तृतीयेऽह्नि दीक्षां तुर्येऽह्नि चाचरेत् ।।
असंस्कृतेन देहेन सद्यो दीक्षां न चाचरेत् ।।६।।

पिङ्गलामतमन्त्रतन्त्रप्रकाशयोस्तु—

सद्योऽधिवासमथवा प्रकुर्वीत यथाविधि ।।७।।
दिनद्वयेनैव कुर्याद् दीक्षाकर्मविचक्षणः ।
सद्योऽधिवासनं वा स्यादेकस्मिन् दिवसे यदि ।।८।। इत्युक्तम् ।।

मेरुतन्त्रे—

दीक्षादिनात् पूर्वदिने प्रातःकृत्यं निवर्त्त्य च ।
समलङ्कृत्य देहं स्वं स्वगेहे पूजनं चरेत् ।।९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गणेशस्य विधानेन पुण्याहं वाचयेत् ततः ।
नान्दीमुखाँस्तर्पयित्वा पञ्चवाद्यपुरस्सरम् ।।
यथोक्तकृतसम्भारो गच्छेद्गुरुगृहं प्रति ।।१०।।

पञ्चविधवाप्युक्तं सङ्गीतिशास्त्रे—

ततं शुषिरमानद्धमयःसारो घनस्तथा ।
वाद्यमेतत् पञ्चविधं देवदेवस्य ताण्डवे ।।११।।

ततं वीणादि । शुषिरं वंशीशङ्खादि । आनद्धं डिण्डिममृदङ्गादि । अयस्सारो घण्टादि ।

मेरुतन्त्रे—

आचार्य ऋत्विग्वरणसम्भारो दशधा मतः ।
श्रीपर्णीवृक्षपीठानि हस्तमानानि मानतः ।।१२।।
अष्टाङ्गुलसमुच्छ्रायसहितानि समानि च ।
सप्तविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रे ग्रन्थिभूषितः ।।१३।।
विष्टरः सर्वयज्ञेषु लक्षणं परिकीर्त्तितम् ।
सुखोष्णोदकसम्भूताः पाद्यार्थे ताम्रगण्डकाः ।।१४।।
शङ्खा अर्घप्रदानाय गन्धपुष्पजलान्विताः ।
सुताम्रस्य कमण्डल्व आचम्योदकपूरिताः ।।१५।।
ते युता मधुपर्कार्थं कांस्या दध्यादिपूरिताः ।
महदर्घ्याणि वस्त्राणि मुद्रिकाद्यं सुभूषणम् ।।१६।।
मयूरपत्रच्छत्राणि सोष्णीषाणि समाहरेत् ।
पादुकाश्चाहरेत् तत्र चर्माभरणभूषिताः ।।१७।।
कृत्वैतत् फलमाप्नोति महायज्ञार्हणोपमम् ।
अन्येभ्यो मधुपर्कस्य विप्रेभ्यः पूजनं स्मृतम् ।।१८।।
भक्त्या तद्द्विगुणं दद्यादाचार्याय सुभक्तिमान् ।
अन्यैर्द्विजैः समं यत्र दैशिकस्य प्रपूजनम् ।।१९।।
तस्मिन् यज्ञे फलं स्वल्पमनावृष्ट्या यथा क्षितौ ।
एवं गुरुगृहं गत्वा प्रणम्य गुरुपादुकाम् ।।२०।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दत्वा वरणसामग्रीं सङ्कल्प्य वृणुयाद् गुरुम् ।
उच्चार्यामुकमन्त्रस्य ग्रहणाय द्विजोत्तम ।।२१।।
गुरुत्वेनेति सम्भाष्य त्वामहं च ततो वृणे ।
इत्युक्त्वा वृणुयाच्छिष्यो वृतोऽस्मीति ततो गुरुः।।२२।।
यथोचितं गुरोः कर्म कुरुष्वेति वदेच्छिशुः ।
करवाणीति चाचार्यो गुरोरेवाज्ञया ततः ।।२३।।
ब्राह्मणान् वृणुयादष्टौ वेदवेदाङ्गपारगान् ।
तद्देवतोपासकाँश्च ऋत्विक्त्वेनाथवा यदा ।।२४।।
चत्वारि कुण्डानि तदा चत्वार ऋत्विजः स्मृताः ।
ततः शिष्येण सहितो यायाद्यागगृहं गुरुः ।।२५।।
उपविश्य च तद् द्वारे परीक्षामारभेत् ततः ।
शिष्याय मूलसञ्जप्तं प्रदद्याद्दन्तधावनम् ।।२६।।
दन्तान् विशोध्य परतः स्थण्डिले हस्तमात्रके ।
चतुरस्रे पातयेत् तत् परीक्षेत गुरुस्ततः ।।२७।।
तदग्रं यद्दिशासंस्थं तत्रेदं पूर्वतः फलम् ।
भूतिर्हृदयसन्तापो बन्धुनाशस्तथा मृतिः ।।२८।।
शोकश्च व्यग्रता सौख्यं ज्ञानं लाभः क्रमात् फलम् ।
अमङ्गलस्थानपाते प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।।२९।।
अष्टाधिकसहस्रं वा शतं विंशतिरेव वा ।
अस्त्रसम्पुटितेनैषां नाम्ना स्वाहान्वितेन च ।।३०।।
दोषान् जहि जहीत्येवं पदं नामावसानकम् ।
केवलाज्येन जुहुयाद दुस्वप्नेऽप्येवमेव हि ।।३१।।
दन्तकाष्ठं पुनर्देयं पुनर्दुष्टे चतुर्गुणम् ।
तृतीयमपि दुष्टं चेन्न ग्राह्या सा तु देवता ।।३२।।
वाममार्गे सकृदपि गुरुशिष्यौ विनाशयेत् ।।३३।।

सिद्धान्तसङ्ग्रहे गुरुमुपक्रम्य—

यज्ञवाटं परिक्रम्य प्रक्ष्याल्य चरणौ करौ ।
आचान्तो द्वारदेशस्थो गुरुर्देवं च दिक्पतिम् ।।३४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नत्वा पापापनोदार्थं मन्त्रद्वयमुदीरयेत् ।
हे देव प्राकृतं चित्तं पापाक्रान्तमिदं मम ।।३५।।
तन्निःसारय चित्तान्मे पापं फट्फट् च ते नमः ।
सूर्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च ।।३६।।
एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः ।
हुँफट् इति ब्रुवन् क्रोधदृष्ट्या पश्येच्च पार्श्वयोः ।।३७।।
एवं कृते महापापं यत् तद्दूरेऽवतिष्ठते ।
तत्क्षणादेव नश्यन्ति पापान्यन्यानि मन्त्रिणः ।।३८।।
पूजने त्यक्तपापस्य काममिष्टं क्षणाद्भवेत् ।
तत आचमनं कृत्वा सामान्यार्घं प्रकल्पयेत् ।।३९।।

सामान्यार्घस्थापनविधिः गौतमीये—

त्रिकोणवृत्तभूविम्बं मण्डलं रचयते ततः ।
आधारशक्तिं सम्पूज्य तत्राधारं विनिःक्षिपेत् ।।४०।।
अस्त्रेण पात्रं संशोध्य हृन्मन्त्रेण प्रपूरयेत् ।
निःक्षिपेत् तीर्थमावाह्य गन्धादीन् प्रणवेन तु ।।४१।।
दर्शयेद्धेनुमुद्रां वै सामान्यार्घमिदं स्मृतम् ।
मन्त्रयेत् प्रणवेन वै ……… इति च ।।४२।।

मेरुतन्त्रे—

अर्घोदकेन सम्प्रोक्ष्य द्वारपूजां समाचरेत् ।।४३।।

द्वारपूजाविधिस्तत्रैव—

द्वारमर्घाम्बुना प्रोक्ष्य तन्मध्ये विघ्नपं यजेत् ।
तद्दक्षिणे महालक्ष्मीं वामे चापि सरस्वतीम् ।।४४।।
द्वारे श्रियं च तन्मध्ये शाखयोर्दक्षिणान्ययोः ।
ऊर्ध्वभागात् तलं यावत् पञ्चपञ्चविभागके ।।४५।।
नाम्नश्चाद्यक्षरं बिन्दुयुक्तं नाम च ङेऽन्तकम् ।
समुच्चार्य हृदन्तं च देवानेतान् प्रपूजयेत् ।।४६।।
गणपतिं क्षेत्रपालं ततश्च वसुधारया ।
युक्तं शङ्खनिधिं दक्षे वामे वसुमतीयुतम् ।।४७।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पूजयित्वा पद्मनिधिं तदधो दक्षवामतः ।
मायाशक्तिं च चिच्छक्तिं गङ्गां च यमुनां तथा ।।४८।।
धातारं च विधातारं दं देहल्यै नमस्त्वधः ।
आदौ तु पश्चिमद्वारे पूजा चेयं प्रकाशिता ।।४९।।
नदी चापि महाकालो द्वारयोर्दक्षवामयोः ।
पूज्यावेवमुदग्द्वारं प्राग्याम्यं च प्रपूजयेत् ।।५०।।
द्वारपालौ क्रमात् तेषु गणेशवृषभावपि ।
भृङ्गिरीटस्तथा स्कन्द उमाचण्डेश्वरौ तथा ।।५१।।
विष्णोर्नन्दः सुनन्दश्च चण्डश्चापि प्रचण्डकः ।
बलश्च प्रबलश्चैव भद्रश्चापि सुभद्रकः ।।५२।।
वक्रतुण्डैकदंष्ट्रौ च महोदरगजाननौ ।
लम्बोदरश्च विकटो गणेशद्वारपालकाः ।।५३।।
विघ्नराजो धूम्रवर्णः क्रमात् पश्चिमद्वारतः ।
देव्याः सूर्यस्य योगिन्योऽष्टावेता द्वारपालकाः ।।५४।।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा च श्रिया सह ।।५५।।

तथा—

ततश्च देशिको विघ्नान् दिव्यानालोकनेन च ।
अन्तरिक्षगतानस्त्रोदकैरुत्सादयेत् क्रमात् ।।५६।।
पार्थिवान् पार्ष्णिघातैश्च त्रिभिरुत्सार्य यत्नतः ।
अङ्गं सङ्कोच्य किञ्चित् तु शाखां वामगतां स्पृशन् ।।५७।।
उत्सारितानां विघ्नानां ददद्धर्म तु दक्षिणे ।
पादेन दक्षिणेनाथ प्रविशेद्यागमण्डपम् ।।५८।।
वाममार्गेऽथ वा शाक्ते वामपादपुरस्सरम् ।
ब्रह्माणं वास्त्वधीशं च नैर्ऋत्यां दिशि पूजयेत् ।।५९।।

श्यामारहस्यधृतवचनानि—

पञ्चशुद्धिं विना पूजा अभिचाराय कल्पते ।
आत्मशुद्धिः स्थानशुद्धिर्मन्त्रस्य शोधनं तथा ।।६०।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

द्रव्यशुद्धिर्देवशुद्धिः शुद्धिः पञ्चविधेरिता ।
सस्नानभूतसंशुद्धिप्राणायामादिभिः प्रिये ।।६१।।
षडङ्गाद्यखिलन्यासैरात्मशुद्धिरितीरिता ।

मेरुतन्त्रे—

पञ्चगव्यार्घतोयाभ्यां प्रोक्षयेन्मण्डपान्तरम् ।।६२।।
सम्मार्जनोपलेपाद्यैर्दर्पणोदरवत्कृतम् ।
विमलैर्धूपदीपादिपुष्पदामादिशोभितम् ।।६३।।
पञ्चवर्ण[1]मयं चित्रं स्थानशुद्धिरियं मता ।
गृहीत्वा मातृकावर्णान् मूलमन्त्राक्षराणि च ।।६४।।
क्रमात् क्रमाद् द्विरावृत्तिर्मन्त्रशुद्धिरियं मता ।
पूजाद्रव्यादि सम्प्रोक्ष्य मूलास्त्राभ्यां विधानतः ।।६५।।
दर्शयेद् धेनुमुद्रां च द्रव्यशुद्धिरियं मता ।
पीठे देवीं प्रतिष्ठाप्य सकलीकृत्य मन्त्रवित् ।।६६।।
मूलमन्त्रेण दीप्तात्मा अभिभाव्योदकेन च ।
त्रिवारं प्रोक्षयेद्विद्वान् देवशुद्धिरितीरिता ।।६७।।
पञ्चशुद्धिं विधायेत्थं पश्चाद्यजनमाचरेत् ।
पञ्चशुद्धिविहीनेन यत्कृतं न च तत्कृतम् ।।६८।।

तत्रैव—

अर्घ्याम्बुना च गव्येन यागस्थाने सुषिञ्चिते ।।६९।।

गव्येनेति पञ्चगव्येन, तदुक्तं गौतमीये—

पलमात्रं दुग्धभागं गोमूत्रं तावदिष्यते ।
घृतं च पलमात्रं स्याद्गोमयं तोलकद्वयम् ।।७०।।
दधि प्रसृतिमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
अथ वा पञ्चगव्यानां समानो भाग इष्यते ।।७१।।
मूलमन्त्रेण सम्मन्त्र्य कुशाग्रेण च शोधयेत् ।
तेन सर्वविशुद्धिः स्यात् सर्वपापनिकृन्तनम् ।।७२।।

---

१. रजश्चित्रम् इति २ पु. पा.

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्मृतिशास्त्रे—

गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राब्णेति वै दधि ।।७३।।
तेजोऽसीति घृतं चैव देवस्य त्वा कुशोदकम् ।
मन्त्राद्यपरिज्ञाने तु प्रणवेनैव शोधयेत् ।।७४।।

मेरुतन्त्रे—

वीक्षणाद्यैस्ततः शुद्धिं चतुर्द्वारां समाचरेत् ।
संवीक्ष्य मूलमनुना ह्यस्त्रेण प्रोक्षयेत् ततः ।।७५।।
कुर्यात् ताडनमस्त्रेण कवचेनावसेचयेत् ।
श्रीखण्डागुरु[1]चन्द्रैश्च धूपितेऽस्त्रेण सप्तधा ।।७६।।
जप्ताँश्चन्दनसिद्धार्थदूर्वाभस्माक्षतान् कुशान् ।
सलाजान् विकिरेन् मन्त्री प्रत्यूहघ्नान् हि मण्डपे ।।७७।।

तन्त्रान्तरे—

आदौ विघ्नं समुत्सार्य पश्चादासनकल्पनम् ।
अथ वा चासने स्थित्वा विघ्नानुत्सारयेत् सुधीः ।।७८।।

शारदायाम्—

लाजाचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्वाकुशाक्षताः ।
विकिरा इति निर्दिष्टाः सर्वविघ्नौघनाशकाः ।।७९।।

विघ्नोत्सारणमन्त्रो मेरुतन्त्रे—

नाराचमुद्रया सम्यगस्त्रमन्त्रेण देशिकः ।
अपक्रामन्तु भुतानि पिशाचाः प्रेतगुह्यकाः ।।८०।।
ये चात्र निवसन्त्यन्ये देवता भुवि संस्थिताः ।
अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।।८१।।
ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ।
श्लोकयोरन्ततश्चास्त्रं पठन् नाराचमुद्रया ।
क्षिप्त्वा तान्मण्डपस्य ...... ।।८२।। इति ।

---

१. चन्द्रः कर्पूरः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्रैव—

मार्जयेदस्त्रमन्त्रेण तान् मन्त्री दर्भमुष्टिना ।
आसनाय तु वर्द्धन्या ईशाने स्थापयेच्च ताम् ।।८३।।
पुण्याहं वाचयित्वा च विप्रान् सन्तोष्य यत्नतः ।
वेदिकायां लिखेत् पश्चात् सर्वतोभद्रमण्डलम् ।।८४।।

सर्वतोभद्रमण्डलमुक्तं शारदायाम् —

चतुरस्रे चतुष्कोष्ठे कर्णसूत्रसमन्विते ।
चतुर्ष्वपि च कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयम् ।।८५।।
मध्ये मध्ये यथा मत्स्या भवेयुः पातयेत् तथा ।
पूर्वापरायते द्वे द्वे मन्त्री याम्योत्तरायते ।।८६।।
पातयेत् तेषु मत्स्येषु समं सूत्रचतुष्टयम् ।
पूर्ववत्कोणकोष्ठेषु कर्णसूत्राणि पातयेत् ।।८७।।
तदुद्भूतेषु मत्स्येषु दद्यात् सूत्रचतुष्टयम् ।
ततः कोष्ठेषु मत्स्याः स्युस्तेषु सूत्राणि पातयेत् ।।८८।।
षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत् पद्मं सुलक्षणम् ।
बहिः पङ्क्त्या भवेत् पीठं पङ्क्तियुग्मेन वीथिकाः ।।८९।।
द्वारशोभोपशोभास्ताः शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत् ।
शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री ततः पद्मं समालिखेत् ।।९०।।
पद्मक्षेत्रस्य संत्यज्य द्वादशांशं बहिः सुधीः ।
तन्मध्यं विभजेद् वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः ।।९१।।
आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् ।
तृतीयं तत्र पत्राणामुक्तांशेन दलाग्रकम् ।।९२।।
बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानं यद्विधिना सुधीः ।
निधाय केशराग्रेषु परितोऽर्धनिशाकरान् ।।९३।।
लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत् ।
दलाग्राणां च यन्मानं तन्मानं वृत्तमालिखेत् ।।९४।।
तदन्तराले तन्मध्ये सूत्रस्योभयतः सुधीः ।
आलिखेद्बाह्यहस्तेन दलाग्रेण समन्ततः ।।९५।।
दलमूलेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत् ।
एतत् साधारणं प्रोक्तं पङ्कजं तन्त्रवेदिभिः ।।९६।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri.

पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्जयेत् ।
अवशिष्टैः पदैर्विद्वान् पीठगात्राणि कल्पयेत् ।।९७।।
पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत् पङ्क्त्यभेदतः ।
दिक्षु द्वाराणि रचयेद् द्विचतुष्कोष्ठकैस्ततः ।।९८।।
पदैस्त्रिभिरथैकेन शोभाः स्युर्द्वारपार्श्वयोः ।
उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम् ।।९९।।
अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्याच्चतुष्टयम् ।
रञ्जयेत् पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डलं तन्मनोहरम् ।।१००।।
पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम् ।
कुसुम्भचूर्णमरुणं कृष्णं [1]दग्धपुलाकजम् ।।१०१।।
बिल्वादिपत्रजं श्याममित्युक्तं वर्णपञ्चकम् ।
अङ्गुलोत्सेधविस्ताराः सीमारेखाः सिताः शुभाः।।१०२।।
कर्णिका पीतवर्णेन केशराण्यरुणेन च ।
शुभ्रवर्णेन पत्राणि तत्सन्धीन् श्यामलेन च ।।१०३।।
रजसा रञ्जयेन् यन्त्री यद्वा पीतैव कर्णिका ।
केशराः पीतरक्ताः स्युररुणानि दलान्यपि ।।१०४।।
सन्धयः कृष्णवर्णाः स्युः पीतेनाप्यसितेन वा ।
रञ्जयेत् पीठगर्भाणि पादाः स्युररुणप्रभाः ।।१०५।।
गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु चतसृष्वपि।
आलिखेत् कल्पलतिका दलपुष्पफलान्विताः ।।१०६।।
वर्णैर्नानाविधैश्चित्राः शोभा रक्ताः समीरिताः ।
उपशोभाः पीतवर्णाः कोणान्यसितभानि च ।।१०७।।
तिस्रो रेखा बहिः कुर्यात् सितरक्तासिताः क्रमात् ।
मण्डलं सर्वतोभद्रमेतत् साधारणं स्मृतम् ।।१०८।।
चतुरस्त्रां भुवं भित्वा दिग्भ्यो द्वादशधा सुधीः ।
पातयेत् तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम् ।।१०९।।
चतुश्चत्वारिंशदाढ्यं पश्चात् षट्त्रिंशताऽम्बुजम् ।
कोष्ठैः प्रकल्पयेत् पीठं पङ्क्त्या नैवात्र वीथिका ।।११०।।

१. पुलाकजं तुच्छधान्यजमिति ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

द्वारशोभे यथापूर्वमुपशोभा न दृश्यते ।
अवशिष्टैः पदैः कुर्यात् षड्भिः कोणानि तन्त्रवित् ।।१११।।
विदध्यात् पूर्ववच्छेषमेवं वा मण्डलं स्मृतम्।
चतुरस्रे चतुःषष्टिपदान्यारचयेत् सुधीः।।११२।।
पद्मैश्चतुर्भिः पद्मं स्यान्मध्ये तत्परितः पुनः।
वीथीश्चतस्रः कुर्वीत मण्डलान्तावसानिकाः।।११३।।
दिग्गतेषु चतुष्केषु पङ्कजानि समालिखेत् ।
विदिग्गतचतुष्काणि भित्त्वा षोडशधा सुधीः।।११४।।
मार्जयेत् स्वस्तिकाकारं श्वेतपीतारुणासितैः।
रजोभिः पूरयेत् तानि स्वस्तिकानि शिवादितः।।११५।।
प्राक्प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत् समाचरेत् ।
नवनाभमिदं प्रोक्तं मण्डलं सर्वसिद्धिदम् ।।११६।।
पञ्चाब्जं मण्डलं प्रोक्तमेतत् स्वस्तिकवर्जितम् ।
दीक्षायां देवपूजार्थं मण्डलानां चतुष्टयम् ।
सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम् ।।११७।।

यामले—

आरक्तवर्णं तद्वर्णं शक्तिद्वादशसंयुतम् ।
सम्पूज्य दीपनाथं च भैरवं प्रार्थयेदिति ।।११८।।
अतितीक्ष्ण महाकाय कल्पान्तदहनोपम।
भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ।
कान्तं चास्त्रं समुच्चार्य पूजावेदी ततो विशेत् ।।११९।।

वैष्णवीकल्पे—

संस्कृत्य चासनस्थानमास्तीर्य विहितासनम् ।
जलमानीय सव्येन संस्कुर्यात् तद्यथाविधि ।।१२०।।

जलसंस्कारस्तत्रैवोक्तम्—

वायुबीजेन संशोध्य वह्निबीजेन निर्दहेत् ।
प्लावयेज्जलबीजेन गायत्र्या प्रोक्षयेत् ततः।।
ततो धेन्वाऽमृतीकृत्य प्रणवेनाभिमन्त्रयेत् ।।१२१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तथा—

आत्मविद्याशिवैस्तत्त्वैः प्रणवादिशिरोऽन्तकैः।
तज्जलेन त्रिराचम्य आसनं शोधयेत् ततः।।१२२।।

शिरोऽग्निजाया। शोधनं चात्रास्त्रमन्त्रेण जलमेकरूपमिति साम्प्रदायिकाः।

तथा—

मेरुपृष्ठ ऋषिः प्रोक्तः सुतलं छन्द ईरितम्।
कूर्मोऽत्र देवता प्रोक्ता आसनोपनिवेशने।।१२३।।
विनियोगश्च कथितः पठेद् धृत्वाऽऽसनं ततः।
पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता।।१२४।।
त्वं च धारय मां नित्यं पवित्रं चासनं कुरु।
मायाबीजं समुच्चार्य आधारशक्तये ततः।।१२५।।
कमलासनमाभाष्य ङेनमोऽन्तं प्रपूजयेत्।
आत्ममन्त्रेणोपविशेदासने देशिकोत्तमः।।
दुःशिल्पिरचितत्वादिनानादोषोपशान्तये।।१२६।।

आत्ममन्त्रस्तु—

स्वनामाद्यक्षरं पुंसः सोमसामिसमन्वितम्।
आत्ममन्त्रं विजानीयात् .... ।।१२७।।

इति सिद्धान्तसङ्ग्रहे प्रोक्तः। सोमसामीति चन्द्रार्धमित्यर्थः।

मेरुतन्त्रे—

वेदिकायामासने स प्राङ्मुखः संविशेदथ।
बद्धपद्मासनो मौनी ऋजुकायो जितेन्द्रियः।।१२८।।
देशिकेन्द्रस्तु संस्थाप्य पूजोपकरणानि च।
दक्षिणे वामभागे तु स्थापयेत् कलशं शुभम्।।१२९।।
सुगन्धिजलसम्पूर्णं हस्तप्रक्षालनाय च।
पश्चात् पात्रं निधायाथ दीपान् प्रज्वालयेच्छुभान्।।१३०।।
व्यञ्जनं मुकुरं छत्रं चामरं दिक्षु मन्त्रवित्।

स्थापयेदिति शेषः। प्राङ्मुख इति बद्धपद्मासन इति चोपलक्षणम्।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा स्वस्तिकासनमास्थितः।।१३१।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति भैरवोक्तेः। निबन्धे च—

ततः सङ्कल्प्य विधिवत् सूर्यायार्घं निवेदयेत्।।१३२।।

सूर्यार्घदानमन्त्र उक्तो मेरुतन्त्रे—

ह्रां ह्रीं सः सग्रहराशिनक्षत्रपदमुच्चरेत्।
ततश्च योगकरणपरिवृत्तासनेति च।।१३३।।
संस्थितश्रीसूर्यायैष तेऽर्घः स्वाहा मनुः स्मृतः।
चतुस्त्रिंशदक्षरोऽयं सूर्यस्यार्घनिवेदने।।१३४।।

तत्रैव पूजासम्भारानुपक्रम्य—

यथायथं तु संस्थाप्य संस्कुर्यात् तानि चात्मवान्।
पुष्पनैवेद्यगन्धादीन् ह्रां हुँफडिति मन्त्रतः।।१३५।।
नाराचमुद्रया दृष्ट्या समया च विलोकयेत्।
दृष्टं वाचाऽऽत्मनि ज्ञातं सम्यक पुष्पादिदूषणम्।।१३६।।
अस्पृश्यस्पर्शनं चापि यदन्यायार्जितं च वा।
तथा निर्माल्यसंसृष्टं कीटाद्यारोहणं च यत्।।१३७।।
तत्सर्वं नाशमायाति नैवेद्याद्यवलोकनात्।
ततो रमिति मन्त्रेण शिखां दीपस्य संस्पृशेत्।।१३८।।
स तु स्याच्छुभदो दीपो निष्क्रव्यादः सुखप्रदः।
पतङ्गकीटकेशादिदाहात् क्रव्यादिसंहते।।१४९।।
वसामज्जादिसम्भूतैर्घृताद्यैरुपयोजितम्।
आज्ञानरूपं तत्सर्वं दोषं स्पर्शाद् विनश्यति।।१४०।।
क्ष्रौं बीजमुच्चरन् मन्त्री देवतीर्थेन संस्पृशेत्।
पानीयं घटमध्यस्थं दृष्ट्वा सम्यक् च साधकः।।१४१।।
वामेन पाणिना धृत्वा वामपार्श्वस्थितं घटम्।
पात्राधारेण मन्त्रेण संस्कुर्वन् संस्पृशेज्जलम्।।१४२।।
स्वसंज्ञाद्यक्षरं बिन्दुचन्द्रार्धपरियोजितम्।
तत्पात्रनाम ङेऽन्तं च हृदन्तः पात्रमत्रकः।।१४३।।
यदज्ञानादमेध्यादिसंसृष्टिरिह सङ्गता।
यदन्यदूषणं पात्रे तोये वाऽज्ञानतो भवेत्।।१४४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जलाशयशवस्पर्शाज्जलस्थानाच्च सङ्गतम् ।
इत्यादिदूषणं नश्येत् तत् प्रिये देवपूजने ।।१४५।।
ततः कृताञ्जलिपुटो वामदक्षिणपार्श्वयोः।
गुरुं गणपतिं नत्वा पुरतः स्वेष्टदेवताम् ।।१४६।।

यामले—

अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरम् ।
तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः।।
इति नत्वा गुरुं मन्त्री करशुद्ध्यादिकं चरेत् ।।१४७।।

करशुद्धिप्रकारस्तु मेरुतन्त्रे—

सुगन्धिपुष्पाण्यादाय चन्दनाक्तानि मन्त्रवित् ।
ह्सौँ मन्त्रेण करयोरस्त्रमन्त्रेण मर्दयेत् ।।१४८।।
तत्पुष्पं वामहस्तेन समादाय च मस्तकम् ।
भ्रामयेत् परितस्तारं जपन्नाघ्राय तत् पुनः ।।१४९।।
हौँ ॐ पूर्वं पठेच्छ्लोकमिमं स च निगद्यते।
ते सर्वे विलयं यान्तु ये मां हिंसन्ति हिंसकाः।।१५०।।
मृत्युरोगभयक्लेशाः पतन्तु रिपुमस्तके।
अस्त्रमन्त्रेण नाराचमुद्रयेशदिशि त्यजेत् ।।१५१।।
करशुद्धौ ततोऽस्त्रेण कुर्यात् तालत्रयं ततः।
ऊर्ध्वोर्ध्वमस्त्रमन्त्रेण दिग्बन्धमपि देशिकः।।१५२।।
तेन सञ्जनितं तेजो वह्निप्राकारमुद्रया।
रक्षेदात्मनि मूलेन प्राणायामत्रयं चरेत् ।।१५३।।

प्राणायामलक्षणमुक्तं सारसमुच्चये—

प्राणो वायुः शरीरस्य आयामस्तस्य निग्रहः।
प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधःकथ्यते हि सः।।१५४।।
सगर्भो मन्त्रजापेन निगर्भो मात्रया भवेत् ।।१५५।।

मात्राकारलक्षणं च अगस्त्यसंहितायाम्—

नलिनीपत्रसंहत्या सूक्ष्मसूच्यग्रभेदने ।
दले दले च यः कालः स कालो लववाचकः।।१५६।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लवैस्त्रुटिस्तु त्रिंशद्भिः कलां तावतत्त्रुटिं विदुः।
काष्ठा तावत्काला ज्ञेया तावत्काष्ठा निमेषकः।।
स्वाङ्गुलिस्फोटतुल्यश्च मात्राऽष्टादशभिः स्मृता ।।१५७।।

मेरुतन्त्रे—

मध्यामूलाद्यावदग्रमङ्गुष्ठेन निपीड्यते।
मात्रा सा प्रोच्यते स योगेऽभीष्टं प्रयच्छति।।१५८।।
जानुं प्रदक्षिणीकुर्याद्यावत्कालेन हस्तकः।
तावत्कालमिता मात्रा स्वनिःश्वाससमाऽपि च।।१५९।।

अगस्त्यसंहितायामपि—

वामजानुनि हस्तस्य भ्रमणं यावता भवेत् ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्वेदपारगैः ।।१६०।।

तत्रैव—

प्राणायामैर्विना यद्यत् कृतं कर्म निरर्थकम् ।
अतो यत्नेन कर्त्तव्याः प्राणायामाः शुभार्थिभिः।।

अत्र प्राणायामा इति बहुवचनम् । कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वपरम् । तथा च—

प्राणायामत्रयं कुर्यात्........ ....।।१६१।। इति।

कालीक्रमे—

प्राणायामत्रयं कुर्यान्मूलेन प्रणवेन वा।
अथ वा मन्त्रबीजेन यथोक्तविधिना सुधीः ।।१६२।।

क्वचित्—

प्राणायामं ततः कुर्याद् वाग्भवेन समाहितः। इत्युक्तम् ।

प्राणायामेऽङ्गुलिनियमो ज्ञानार्णवे—

कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्यन्नासापुटधारणम् ।
प्राणायामः स विज्ञेयस्तर्जनीमध्यमे विना।।१६३।।

मेरौ—

पूरकः कुम्भकश्चैव रेचकश्चेति स त्रिधा।।१६४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्प्रकारमाह यामले—

दक्षाङ्गुष्ठेन दक्षे च घ्राणं संपीड्य मन्त्रवित् ।
ईडया पूरयेद्वायुं मात्राषोडशभिः क्रमात् ।।१६५।।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च धृत्वा नासाद्वयं ततः ।
ततस्तु कुम्भयेद्वायुं पूरकाणां चतुर्गुणैः ।।१६६।।
अनामया तथा वामनासां धृत्वा तु दक्षिणे ।
द्वात्रिंशद्भिस्तु मात्राभिर्वायोश्च रेचनं चरेत् ।।
स्वचित्तं मूलचक्रे तु निधायासून् समभ्यसेत् ।।१६७।।

महाकालसंहितायामपि—

मूलमन्त्रस्य जापेन मात्राषोडशकेन हि।
वामनासापुटेनैव पूरयित्वाऽनिलं बलात् ।।१६८।।
पुनस्तस्य चतुःष्ट्याऽऽवृत्त्या वायुं विकुम्भ्य च।
पुनर्द्वात्रिंशदावृत्त्या मूलमन्त्रस्य पार्वति।।१६९।।
नासापुटेन दक्षेण रेचयेत् सकलानिलम् ।
प्रकारेणेदृशेनैकः प्राणायामो हि जायते।।१७०।।
आवश्यकं तत्त्रयं हि फलाधिक्यं समुच्चये।।१७१।।

द्वितीयप्राणायाममाह यामले—

ततो रेचनमार्गेण प्राणायामं प्रपूरयेत् ।
पुनः षोडशमात्राभिः कुम्भकं च समाचरेत् ।।।१७२।।
चतुःषष्टितमैर्मन्त्री नासापुटौ विधृत्य च।
पुनश्च रेचयेद्वायुं द्वात्रिंशन्मात्रया बुधः।।१७३।।

वामनासापुटेनेति शेषः । तृतीयप्राणायामस्तत्रैवोक्तः—

वामेनैव पिबेद्वायुं मात्राषोडशकैः क्रमात् ।
नासापुटौ निपीड्याथ पूरकस्य चतुर्गुणैः।।
दक्षेण रेचयेद्वायुं द्वात्रिंशन्मात्रया बुधः।।१७४।।

तन्त्रान्तरे—

ईडयाऽऽकर्षयेद्वायुं मात्राषोडशकैः क्रमात् ।
नासापुटौ निपीड्याथ पूरकस्य चतुर्गुणैः।।
दक्षेण रेचयेद्वायुं द्वात्रिंशन्मात्रया बुधः ।।१७५।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तन्त्रान्तरे—

ईडयाऽऽकर्षयेद्वायुं वाह्यं षोडशमात्रया ।
सुषुम्णामध्यगं सम्यग्द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः।।१७६।।
नाड्या पिङ्गलया चैनं रेचयेद्योगवित्तमः।
भूयोभूयः क्रमात् तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् ।।१७७।।

तस्येति पूर्वप्राणायामस्येति । व्यत्यासेन वैपरीत्येन। तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायाम्—

येनैष रेचयेद्वायुं तेनैव पूरयेत् पुनः ।इति।

यामले—

प्राणायामं विधायेत्थं भूतशुद्धिं समाचरेत् ।।१७८।।

शारदायाम्—

शरीराकारभूतानां भूतानां यद्विशोधनम् ।
अद्वयब्रह्मसंयोगाद्भूतशुद्धिरियं मता।।१७९।।

यामले—

भूतशुद्धिलिपिन्यासौ विना यस्तु प्रपूजयेत् ।
विपरीतफलं दद्यादभक्त्या पूजनं यथा।।१८०।।

भूतशुद्धिप्रकारमाह मेरुतन्त्रे—

पादतो जानुपर्यन्तं चतुरस्रं सवज्रकम् ।
लँ युतं पीतवर्णं च भूस्थानं ब्रह्मदैवतम् ।।१८१।।
अधिष्ठितनिवृत्त्याख्यकलया स्थानमुच्यते।
उत्पत्तेस्तत् तु जीवानामेवं रूपं विचिन्तयेत्।।१८२।।
जान्वोरानाभिपर्यन्तमपां स्थानं सितप्रभम् ।
अर्धचन्द्रनिभं शृङ्गद्वयं तत् पद्मलाञ्छितम् ।।१८३।
षट्कोणं बिन्दुभिः षड्भिर्युक्तं वँ बीजसंयुतम्।
प्रतिष्ठाकलया युक्तं ध्यायेत् तद्विष्णुदैवतम् ।।१८४।।
नाभ्यादिकण्ठपर्यन्तमारक्तं रुद्रदैवतम् ।
रँ बीजयुक्तं कलया युतं विद्याख्यया तथा।।१८५।।
दीप्तिमत्स्वस्तिकोपेतं त्रिकोणाकारतां गतम् ।
महाप्रलयसंस्थानं वह्नितत्त्वं विचिन्तयेत् ।।१८६।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कण्ठाद् भ्रूमध्यपर्यन्तं षट्कोणाकारतां गतम् ।
षड्बिन्दुलाञ्छितं वृत्तवेष्ठितं कृष्णवर्णकम् ।।१८७।।
वायुस्थानं शान्तिकलाधिष्ठितं शिवदैवतम् ।
यँ बीजयुक्तं सर्वेषां प्राणरूपं विचिन्तयेत् ।।१८८।।
भ्रूमध्याद् ब्रह्मरन्ध्रान्तमाकाशस्थानमुच्यते ।
वृत्ताकारं धूम्रवर्णं महोच्चध्वजलाञ्छितम् ।।१८९।।
शान्त्यतीताख्यकलयाऽधिष्ठितं शिवदैवतम् ।
हँ बीजयुक्तं ध्यात्वेत्थं देहे भूतानि विन्यसेत् ।।१९०।।
धर्मकन्दसमुद्भूतं ज्ञाननालसुशोभितम् ।
पद्मं तत्कर्णिकासंस्थं प्रदीपकलिकानिभम् ।।१९१।।
सुषुम्णावर्त्मना जीवं परमात्मनि योजयेत् ।
योगयुक्तेन विधिना सोऽहंमन्त्रेण साधकः ।।
तत्रैव सर्वभूतानि विलीनानि विचिन्तयेत् ।।१९२।।

तन्त्रान्तरे—

विनिधाय निजाङ्के तु समुत्तानं करद्वयम् ।
मूलाधारस्थया शक्त्या चक्रभेदक्रमेण च।
हंसेन ब्रह्ममार्गेण जीवं ब्रह्मणि योजयेत् ।।१९३।।

महाकालसंहितायाम्—

हृत्पुण्डरीकादात्मानं ज्वलद्दीपशिखाकृतिम् ।
सुषुम्णावर्त्मना ब्रह्मबीजमन्त्रेण मस्तके।।
सहस्रदलमध्यस्थे संयोज्य परमात्मनि।।१९४।।

सिद्धान्तसङ्ग्रहे—

ततः समस्ततत्त्वानि तत्रैव प्रविलापयेत् ।
पृथ्वीमप्सु च ता वह्नौ वह्निं वायौ समीरणम् ।।१९५।।
प्रविलाप्य तथाऽऽकाशे आकाशं प्रकृतौ ततः।
अपरब्रह्मरूपां तां मायाशक्तिं परात्मनि।।१९६।।
एवं समस्तदेहादिप्रपञ्चं परमात्मनि ।
प्रविलाप्य परब्रह्मरूपे तिष्ठेत् कियत् क्षणम् ।।१९७।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मेरुतन्त्रे—

शरीरे वामकुक्षौ तु चिन्तयेत् पापपूरुषम् ।
वामकुक्षिस्थितं पापपुरुषं कज्जलप्रभम् ।।१९८।।
ब्रह्महत्याशिरस्कं च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम् ।
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ।।१९९।।
तत्संसर्गपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ।
उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम् ।।२००।।
खड्गचर्मधरं क्रूरमङ्गुष्ठपरिमाणकम् ।
अधोमुखं महाभीमं रूक्षं पापं विचिन्तयेत् ।।२०१।।

महाकालसंहितायाम् —

वामनासापुटेनाथ पूरयित्वा समीरणम् ।
सबिन्दुवायुबीजं च धूम्रवर्णं विभाव्य च।।२०२।।
तदेव बीजं देवेशि पञ्चाशद्वारमीरयेत् ।
तदुत्पन्नेन वातेन शुष्कं देहं विचिन्त्य च ।।२०३।।
सहैव रेचयेद्वायुं ततो नासापुटेन च।
वामेन वायुमुत्तोल्य सहस्रदलमध्यगम् ।।२०४।।
विभाव्य परमात्मानं चन्द्ररूपं वरानने।
सानुस्वारं वायुबीजं पञ्चाशद्वायुमुच्चरन् ।।२०५।।
तस्माच्चन्द्रात् सुधावृष्ट्या देहमाप्लाव्य सुन्दरि।
भूबीजेन सनादेन शुद्धं संयोज्य विग्रहम् ।।२०६।।
लीनीकृतानि यानीह पञ्चभूतानि वै पुरा।
यथास्थानं स्थापयित्वा ब्रह्मबीजं पुनर्गृणन् ।।२०७।।
अहङ्कारादिभिस्तत्त्वैः सहैव परमात्मनि।
जीवात्मानं समाकृष्य स्थापयित्वा हृदम्बुजे।।२०८।।
देवीरूपमथात्मानं चिन्तयेत् क्षणमूर्जितः।।२०९।।

अत्र वायुबीजादेः पञ्चाशद्वारजपेन पूरकादिकमुक्तम् । यामलादौ तु—

नाभिदेशे च यँ कारं धूम्रं वायुं विचिन्तयेत् ।
तेनैव शोधयेल्लिङ्गतनुं षोडशमात्रया।।२१०।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कर्मात्मकं चतुःषष्ट्या कुम्भयित्वा समाचरेत् ।
द्वात्रिंशन्मात्रया दक्षे रेचनं तेन वा पुनः ।।२११।।

इति षोडशादिमात्राभिः पूरकादिकमुक्तमिति संख्याविकल्पो द्रष्टव्यः। सिद्धान्तसङ्ग्रहे—

पुनरुत्पातयेद्देहं पवित्रं परमात्मनः।
परब्रह्मात्मिका विद्या प्रकृतिर्मातृका परा ।।२१२।।
अजायत जगन्मातुराकाशं नभसोऽनिलः।
समीरणादभूद्वह्निर्वह्नेरापस्ततो मही।।२१३।।
स्वीयमेभ्योऽपि भूतेभ्यस्तेजोरूपं कलेवरम् ।
देवताराधने योग्यमुत्पन्नमिति भावयेत् ।।२१४।।
भूतशुद्धिरियं प्रोक्ता महापापौघनाशिनी।।२१५।।

संक्षिप्तप्रकारमाह उड्डीशे—

अथ वा कुण्डलीं देवीं पञ्चभूतादिना सह।
परमात्मनि संयोज्य तयोरैक्यं विभाव्य च ।।
ध्यानयोगेन मनसा सोऽहंसोऽहं विभावयेत् ।।२१६।।

क्वचिच्छक्तिविशेषे तु हंस इति बीजादिकं परशिवे संयोज्य सोऽहमितिमन्त्रेण स्वस्थानमानयेदित्युक्तम् ।

मेरौ—

भूतशुद्धिं विधायैवं प्राणस्थापनमाचरेत् ।

ज्ञानार्णवे—

प्राणप्रतिष्ठया पश्चाज्जीवं देहे नियोजयेत् ।
मुखवृत्तं समुच्चार्य हंसस्तु विपरीततः।।२१७।।
उद्धरेत् परमेशानि विद्येयं त्र्यक्षरी भवेत् ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रोऽयं सर्वकर्मणि साधयेत् ।।२१८।।

मेरुतन्त्रे—

प्राणायामत्रयं कृत्वा मातृकान्यासमाचरेत् ।

फेत्कारिणीतन्त्रे—

मन्त्रा मूकत्वमायान्ति विन्यासेन विना लिपेः।
सर्वमन्त्रप्रसिद्ध्यर्थं तस्मादादौ लिपिं न्यसेत् ।।२१९।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्रादावन्तर्मातृकान्यासः मेरुतन्त्रे—

अथान्तर्मातृकान्यासं वक्ष्ये तं शुद्धिकारकम् ।
यं कृत्वा योगिनां चित्तं पातके न प्रवर्त्तते ।।२२०।।
मूलाधारध्वनिं श्रुत्वा प्रबुद्धा शक्तिकुण्डली।
ज्वलत्पावकसंकाशा सूक्ष्मा तेजःस्वरूपिणी ।।२२१।।
मूलाधाराच्छिरःपद्मं स्पृशन्ती विद्युदाकृतिः।
तया स्पृष्टशिरःपद्मादमृतौघस्वरूपिणः।।२२२।।
निर्गतान्मातृकावर्णान् सुषुम्णावर्त्मना तनुम् ।
स्थापयित्वा स्थितानेतानेवं ध्यात्वा प्रविन्यसेत् ।।२२३।।
कण्ठे विशुद्धिचक्राख्यं पद्मं षोडशपत्रकम् ।
ऊर्ध्वास्यं प्राग्दलात् तत्र संस्थिताः षोडश स्वराः।।२२४।।
एवं सञ्चिन्त्य तारादिं बिन्दुयुक्तं नमोऽन्तकम् ।
वदेत् स्वरं च सर्वेषु वर्णेष्वप्येषु पद्धतिः।।२२५।।
हृदयेनाहतं चक्रं ध्यायेद् द्वादशपत्रकम् ।
पूर्वपत्रान्तर्दलेषु प्राग्वत् कादीन् प्रविन्यसेत् ।।२२६।।
मणिपूरं ततश्चक्रं चिन्तयेन्नाभिमण्डले।
दशपत्रं तत्र डादिवर्णान् प्राग्वद् विचिन्तयेत् ।।२२७।।
स्वाधिष्ठानं लिङ्गमूले चक्रं षड्दलमुच्यते।
चिन्तयेद्बादिलाँस्तत्र षड्वर्णानपि पूर्ववत् ।।२२८।।
मूलाधाराभिधं चक्रं पद्माकृति चतुर्दलम् ।
वँ शँ षँ सँ तत्र चिन्त्यं पूर्वाशादिदलेषु च।।२२९।।
आज्ञाख्यचक्रं भ्रूमध्ये द्विदलं कमलाकृति।
हँ क्षँ ध्यायेदयं कार्यो मनसा केवलेन तु।।२३०।।
स्वदेहेऽनामया कार्यः पुष्पेण सुरमूर्त्तिषु ।
अनादित्वान्न ऋष्यादिर्ब्रह्मवद्ध्यानमस्य तु।।२३१।।

अथ बहिर्मातृकान्यासः शारदायाम्—

ऋषिर्ब्रह्मा समुद्दिष्टो गायत्री छन्द ईरितम् ।
सरस्वती समाख्याता देवता देशिकोत्तमैः।।२३२।।
अक्लीबह्रस्वदीर्घान्तगतैः षड्वर्गकैः क्रमात् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

षडङ्गानि विधेयानि जातियुक्तानि देशिकैः।।२३३।।

मेरुतन्त्रे—

बहिर्न्यासमथो वक्ष्ये पूर्वोक्तब्रह्मरन्ध्रके ।
वर्णारविन्दे सन्ध्यायेन्मातृकाख्यां सरस्वतीम् ।।२३४।।

ध्यानं तत्रैव—

पञ्चाशद्वर्णभेदैर्विहितवदनदोः पादयुक्कुक्षिवक्षो-
देशां भास्वत्कपर्द्याकलितशशिकलामिन्दुकुन्दावदाताम् ।
अक्षस्रक्कुम्भचिन्तालिखितकरतलां त्रीक्षणां पद्मसंस्था-
मच्छाकल्पामतुच्छस्तनजघनभरां भारतीं तां नमामि।।२३५।।
ललाटे मुखवृत्तेऽक्षिश्रवोनासासु गण्डयोः।
ओष्ठयोर्दन्तपङ्क्त्योश्च मूर्ध्नि वक्त्रे न्यसेत् स्वरान् ।।२३६।।
बाह्वोः सन्धिषु साग्रेषु कचवर्गौ न्यसेत् सुधीः।
टतवर्गौ पदोस्तद्वत् पार्श्वयोः पृष्ठदेशतः।।२३७।।
नाभौ कुक्षौ पवर्गं च हृदंशककुदं ततः।
न्यस्य यादिचतुर्वर्णान् शादिषट्कं ततो न्यसेत् ।।२३८।।
हृदादिकरयोरङ्घ्र्योर्जठरे वदने तथा।
न्यासस्त्वयं वर्णमात्राहीनपाठप्रपूरकः।।२३९।।

शारदायाम्—

न्यसेत् सर्गान्वितान् सृष्ट्या ध्यायेद्देवीं यथाविधि।
बिन्दुयुक्तान् न्यसेत् तत्र संहृत्याप्रतिलोमतः।।२४०।।

मेरुतन्त्रे—

क्षमारभ्य अकारान्तो न्यासश्चेत् क्रियते यदि।
संहारन्यासनामा स्याद्बिन्दुन्यास इतीरितः।।२४१।।

संहारक्रमेण ध्यानमाह—

अक्षस्रजं हरिणपोतमुदग्रटङ्कं
विद्यां करैरविरतं दधतीं त्रिनेत्राम् ।
अर्धेन्दुमौलिमरुणामरविन्दसंस्थां
वर्णेश्वरीं प्रणमत स्तनभारनम्राम् ।।२४२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शारदायाम्—

सर्गबिन्द्वन्तिकान् न्यस्य डार्णाद्यान् स्थितिवर्त्मना ।
विद्यात् पूर्वोदितान् विद्वानृष्यादीनङ्गसंयुतान् ।। २४३ ।।

मेरौ—

बिन्दुसर्गयुतान् डादिठान्तान् वर्णान् स्थितौ न्यसेत् ।
पूर्वोक्ता एव मुन्याद्याः षडङ्गं ध्यानमुच्यते ।। २४४ ।।
सिन्दूरकान्तिममिताभरणं त्रिनेत्रं
विद्याक्षसूत्रमृगपोतवरान् दधानम् ।
पार्श्वे स्थितां भगवतीमपि काञ्चनाभां
ध्यायेत् कराब्जधृतपुस्तकवर्णमालाम् ।। २४५ ।।
न्यासाः कार्यास्तु वटुभिः स्थितिसंहारसृष्टयः ।
संहारसृष्टिस्थितयोर्गृहस्थस्तु न्यसेत् क्रमात् ।। २४६ ।।
वानप्रस्थाश्च यतयः सृष्टिस्थितिलयक्रमात् ।
न्यासान् कुर्युरिति प्रोक्तः स्थितिन्यासः सविस्तरः ।। २४७ ।।

अथ कलामातृकान्यासस्तत्रैव—

वक्ष्ये कलामातृकाया न्यासं तस्य ऋषिः स्मृतः ।
प्रजापतिश्च गायत्री छन्दस्तस्यास्तु देवता ।। २४८ ।।
सरस्वती मातृकाख्या नियोगोऽभीष्टतुष्टये ।
तारैः षडङ्गं कुर्वीत ह्रस्वदीर्घान्तरस्थितैः ।। २४९ ।।

ध्यानमाह—

हस्तैः पद्मं रथाङ्गं गुणमथ हरिणं पुस्तकं वर्णमालां
टङ्कं शुभ्रं कपालं दलममृतलसद्धेमकुम्भं वहन्तीम् ।
मुक्ताविद्युत्पयोदस्फटिकमणिजपाबन्धुरैः पञ्चवक्त्रै-
स्त्र्यक्षैर्वक्षोजनम्रां सकलशशिनिभां शारदां तां नमामि ।। २५० ।।
ध्यात्वैवं तारपूर्वां तामकाराद्यां च मातृकाम् ।
बिन्दुयुक्तां ङेऽन्तकलानामाद्यां नमसाऽन्विताम् ।। २५१ ।।
पूर्वोक्तशुद्धमात्राणां न्यासस्थानेषु विन्यसेत् ।। २५२ ।।

तारपूर्वामित्यादि। एतेन ॐ अंनिवृत्त्यै नम इत्यादयः प्रयोगाः सम्पन्नाः।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कलानामान्याह—

निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथेन्धिका ।
दीपिता रेचिका चापि मोचिका च पराऽभिधा।।२५३।।
सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायनी ततः।
व्यापिनी व्योमरूपा चानन्ता सृष्टिः समृद्धिका।।२५४।।
स्मृतिर्मेधा ततः कान्तिर्लक्ष्मीर्द्युतिः स्थिरा स्थितिः।
सिद्धिर्जया पालिनी च शान्तिरीश्वरिका रतिः।।२५५।।
कामिका वरदा चान्या हलादिनी प्रीतिसंयुता।
दीर्घा तीक्ष्णा तथा रौद्री भया निद्रा च तन्द्रिका।।२५६।।
क्षुधा स्यात् क्रोधिनी पश्चात् क्रियोत्कारी समृत्युका।
पीता श्वेताऽरुणा पश्चादसिताऽनन्तयाऽन्विता।।
उल्का कलामातृकैवं स्थानेऽकारादिके न्यसेत् ।।२५७।।

कलानामुत्पत्तिस्थानमाह—

तत्र नादात्मनो जाताः स्वरजास्तु सदाशिवात् ।
अक्षमालां पुस्तकं च पाशं चापि कपालकम् ।।२५८।।
हस्तैर्दधत्यः श्वेताभाः श्वेताभरणभूषणाः।
अकाराद् ब्रह्मणो जाताः कचवर्गकला दश।।२६९।।
पीता अक्षस्त्रजं पद्ममभयं च कमण्डलुम् ।
हस्तैर्दधत्यो ध्येयास्ताः पीतगन्धानुलेपनाः।।२६०।।
विष्णोरुकारात् सञ्जाताष्टतवर्गकला दश।
श्यामा अभयशङ्खारिवरहस्ताः समीरिताः।।२६१।।
मकाराद्रुद्रतो जाताः पयवर्गकला नव।
शरच्चन्द्रनिभा हस्तैरभयं शूलमेव च।।२६२।।
कपालं च वरं ध्येया दधत्य इति साधकैः।
शकारादिकपञ्चानामीश्वराद्बिन्दुतोऽभवन् ।।२६३।।
अभयं हरिणं टङ्कं वरं च करपल्लवैः।
दधत्यो रक्तवर्णाश्च ध्येया न्यासे कलात्मके।।२६४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ केशवादिमातृकान्यास उक्तस्तत्रैव—

केशवादिमातृकाया: साध्यनारायणो मुनिः।
अमृतादा तु गायत्री छन्दो लक्ष्मीहरिः सुरः।।२६५।।
द्विरुक्तैः शक्तिश्रीकामैः षडङ्गानि समाचरेत् ।।२६६।।

शक्तिर्लज्जा । ध्यानमाह—

शङ्खचक्रगदापद्मकुम्भादर्शाब्जपुस्तकम् ।
बिभ्रतं मेघचपलावर्णं लक्ष्मीहरिं भजे।।२६७।।
शक्तयस्तु निजाङ्केषु निषण्णाः सस्मिताननाः।
एवं ध्यात्वा न्यसेच्छक्तिश्रीकामपुटिताक्षरम् ।।२६८।।
तारादिहृदयान्ताश्च केशवाद्यास्तु शक्तयः।
भ्यान्ता नमोऽन्ता उच्चार्याः स्थानेऽकारादिके न्यसेत् ।।२६९।।

भ्यान्तामिति तान्त्रिकत्वात् साधु:। अयं च संक्षिप्तप्रकार:। अगस्त्यसंहितादौ तु चतुर्थ्येकवचनान्तयोर्नाम्नो:: पृथगुच्चार उक्त:। केशवाय च कीर्त्यञ्चेत्यादि वैष्णवीकल्पे ।

मेरुतन्त्रे—

तारमायारमाकामानुक्त्वा वर्णान् समुच्चरेत् ।
भ्यामन्तौ च तथा देव्यै शक्त्यादित्रितयं पुनः।।
हृदयान्तं समुच्चार्य ललाटादिषु विन्यसेत् ।।२७०।।

क्वचित् तु देवतानामान्ते पुनः शक्त्यादिबीजोच्चारो नोक्तः । वैष्वक्सेन्यां तु—

तारादिर्मन्मथादिर्वा रमादिर्वा भवेदियम् ।।२७१।।

इति प्रणवादीनां विकल्प उक्तः । शारदायां तु—

स्मराद्यां मातृकां न्यस्य केशवादिनमोन्विताम् ।
सधातुप्राणशक्त्यायाऽऽत्मयुक्तयाऽऽदिषु वैष्णवः।।२७२।।

इति कामबीजमात्रमुपात्तम् ।

कलामात्रा तु शाक्तानां नित्योऽयं विष्णुसेविनाम् ।।२७३।।

केशवादिनामान्याह—

केशवः कीर्त्तिसंयुक्तः कान्तिर्नारायणान्विता।
माधवस्तुष्टिसंयुक्तो गोविन्दः पुष्टिसंयुतः।।२७४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विष्णुश्च धृतिसंयुक्तः शान्तियुङ्मधुसूदनः।
त्रिविक्रमः क्रियायुक्तो वामनो दययाऽन्वितः।। २७५।।
श्रीधरो मेधया युक्तो हृषीकेशस्तु हर्षया।
पद्मनाभयुता श्रद्धा लज्जा दामोदरान्विता।। २७६।।
वासुदेवश्च लक्ष्मीयुक् सङ्कर्षणसरस्वती।
प्रद्युम्नः प्रीतिसंयुक्तोऽनिरुद्धो रतिसंयुतः।। २७७।।
चक्री जया गदी दुर्गा शार्ङ्गी तु प्रभयाऽन्वितः।
खड्गी तु सत्यया युक्तः शङ्खी च चण्डया युतः।। २७८।।
हली च वाण्या संयुक्तो विलाशिन्याऽथ मौशली।
शूली च [1]जयया युक्तः पाशी विरजयाऽन्वितः।। २७९।।
अङ्कुशी विश्वया युक्तो मुकुन्दो विनदान्वितः।
नन्दजस्तु[2] सुदयया नन्दी स्मृत्या समन्वितः।। २८०।।
नरऋद्ध्या नरकजित् समृद्ध्या शुद्धियुग्घरिः।
कृष्णो[3] बुद्ध्या भुक्त्या सत्यो मतियुक् शाश्वतः [4]स्मृतः।। २८१।।
शौरिक्षमे शूरदमे[5] जनार्दन उमान्वितः।
भूधरः क्लेदिनीयुक्तो विश्वमूर्तिश्च क्लिन्नया।। २८२।।
वैकुण्ठो वसुधायुक्तो वसुदापुरुषोत्तमौ।
बली तु परया युक्तो बलानुजपरायणे।। २८३।।
बालसूक्ष्मे वृषघ्नश्च सन्ध्यायुक् प्रज्ञया वृषः।
हंसः प्रभासमायुक्तो वराहो निशयाऽन्वितः।। २८४।।
विमलो मेधया[6] युक्तो नृसिंहो विद्युता युतः।
केशवाद्या मातृकोक्ता यादियोगश्च पूर्ववत् ।। २८५।।

अस्य प्रयोगस्तु। ॐ ह्रीँ श्रीँ क्लीँ अं केशवकीर्त्तिभ्यां ह्रीँ श्रीँ क्लीँ नम इत्यादि। यादियोग इति। ॐ ह्रीँ श्रीँ क्लीँ यं त्वगात्मभ्यां वसुदापुरूषोत्तमाभ्यां ह्रीँ श्रीँ क्लीँ नम इत्यादिक्रमेण यकारादिषु त्वगांदियोग इत्यर्थः।

---

१. विजयायुक्त इति २पु. पा.। २. नन्दजः सुनदायुक्त इति ३ पु. पा.।
३. कृष्णो भुक्त्या बुद्ध्या सत्य इति सम्प्रतिमुद्रितशारदानुसारः पाठः।
४. सात्वत इति २ पु. पा.। ५. शूररमे इति सम्प्रतिमुद्रितशारदानुसारः पाठः।
६. विमलोऽमोघयेति सम्प्रतिमुद्रितशारदानुसारः पाठः।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ श्रीकण्ठादिमातृकान्यासस्तत्रैव—

अथ शैवहिता वक्ष्ये श्रीकण्ठादिकमातृकाः।
मुनिः स्याद्दक्षिणामूर्त्तिर्गायत्री छन्द ईरितम् ।।२८६।।
अर्धाद्रिजो हरो देवो नियोगः सर्वसिद्धये।
हलो बीजानि गुह्ये तु पादयोः स्वरशक्तयः।।२८७।।
ह्रस्वदीर्घान्तरे कृत्वा प्राग्वद्वर्गान् हसैरयम् ।
षड्दीर्घसंयुतैः कृत्वा षडङ्गानि न्यसेत् तनौ।।२८८।।

ह्रस्वदीर्घान्तर इति। अँ कँ खँ गँ घँ ङँ आँ ह्सामित्यादिभिः षडङ्गं कुर्यादित्यर्थः।

ध्यानमाह—

बन्धूककाञ्चननिभं रुचिराक्षमालां
पाशाङ्कुशौ च वरदं निजबाहुदण्डैः।
बिभ्राणमिन्दुशकलाभरणं त्रिनेत्र-
मर्धाम्बिकेशमनिशं वपुराश्रयामः।।२८९।।
ह्सौँ च मातृकामुक्त्वा देवान्ते चेशमुच्चरेत् ।
ङेन्तं ङेन्तां च तच्छक्तिं नमोन्तान् मातृकास्थले ।।२९०।।
त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राण्यसून् वदेत्
शक्तिं क्रोधं तथाऽऽत्मानं ङेन्तं यादिदशस्वपि।।२९१।।

ह्सौँ अँ श्रीकण्ठेशाय पूर्णोदर्यै नम इति प्रयोगः। त्वगिति । ह्सौँ यँ त्वागात्मने बालीशाय सुमुख्यै नम[1] इत्येवं यादिदशवर्णेषु त्वगादियोगः कर्त्तव्य इत्यर्थः । शिवशक्तिनामान्याह—

श्रीकण्ठपूर्णोदर्यौ चानन्तो विरजयाऽन्वितः।
सूक्ष्मेशः शाल्मलीयुक्तो लोलाक्षीयुक् त्रिमूर्त्तिकः।।२९२।।
अमरेशो वर्त्तुलाक्ष्या चार्घीशो दीर्घघोणया।
भारमूर्त्ति[2] र्दीर्घमुख्या तिथीशो गोमुखीयुतः।।२९३।।
स्थाण्वीशो दीर्घजिह्वायुगुधरः कुण्डोदरीयुतः।
ऊर्ध्वकेश्या च झिण्टीशो भौतिको विकृतास्यया ।।२९४।।
सद्योजातो ज्वालमुख्याऽ[3]नुग्रहोल्कामुखीयुतः।
अक्रूरे श्रीमुखी महासेनो विद्यामुखीयुतः।।२९५।।

---

१. ह्रीँ हुँ ह्सौँ त्वगात्मने बालीशेशाय सुमुख्यै नम इति मुक्तिकल्लोलिनी । तत्रैव शारदास्थपाठोऽप्युक्तः । ह्रीँ त्रीँ हुँ अँ श्रीकण्ठेशपूर्णोदरीभ्यां नम इति विशेषः।
२. भारभूतिरिति शारदानुसारः पाठः ।
३. अनुग्रह उल्कामुखीयुत इत्यत्रानुग्रहोल्कामुखीयुत इति प्रामादिकः पाठः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्रोधीशश्च महाकाल्या चण्डेशेन सरस्वती।
पञ्चान्तके सर्वसिद्धिर्गौर्या युक्तः प्रकीर्त्तितः।।२९६।।
शिवोत्तमेशो[१] विन्यस्यो युक्तस्त्रैलोक्यविद्यया।
एकरुद्रो मन्त्रशक्त्या कूर्मेशश्चाष्ट[२] शक्तियुक् ।।२९७।।
एकनेत्रो भूतिमात्रायुक्तोऽथ चतुराननः।
लम्बोदर्या युतः प्रोक्तस्त्वजेशो द्राविणीयुतः।।२९८।।
सर्वेशो नागरीयुक्तःसोमेशः खेचरीयुतः।
लाङ्गलीशश्च मञ्जर्या दारुकेशेन रूपिणी।।२९९।।
वीरिण्या त्वर्धनारीशो ह्युमाकान्तः पुनर्युतः।
काकोदर्या तथाऽऽषाढी पूतनायुक्त ईरितः।।३००।।
दण्डीशो भद्रकालीयुगद्रीशो[३] योगिनीयुतः।
मीनेशः शङ्खिनीयुक्तो [४]मेषेशस्तर्जनीयुतः।।३०१।।
लोहितः कालरात्र्या च शिखीशः कूर्दिनीयुतः[५]।
छगलण्डः कपर्दिन्या द्विरण्डेशश्च वज्रया।।३०२।।
महाकालो जयायुक्तो बालीशःसुमुखीयुतः।
भुजङ्गो रेवतीयुक्तः पिनाकी माधवीयुतः।।३०३।।
खड्गीशो वारुणीयुक्तो वकेशो वायवीयुतः।
श्वेतो रक्षोवधारिण्या भृगुः सहजया युतः।।३०४।।
नकुलीशश्च लक्ष्मीयुक् शिवेशो व्यापिनीयुतः।
संवर्त्तको महामायायुक्त एतास्तु मातृकाः।।३०५।।
श्रीकण्ठाद्या य ईशान्तस्तत्र नेशं प्रयोजयेत् ।।३०६।।

य इति । य ईशान्तो भवति तदन्ते पुनरीशपदं न देयमित्यर्थः । एतेन श्रीकण्ठादिनामान्ते ईशपददानमावश्यकमित्यनुज्ञातम् । तथा—

---

१. शिव उत्तमेश इत्यत्र शिवोत्तमेश इति प्रामादिकः ।
२. -श्चत्मशक्तियुगिति शारदानुसारः पाठः ।
३. -गत्रीश इति शारदानुसारः पाठः ।
४. मेषेशो गर्जिनीयुत इति शारदानुसारः पाठः ।
५. कुब्जिनीयुत इति शारदानुसारः पाठः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सर्वे रुद्राः स्मृता रक्ता धृतशूलकपालकाः।
शक्तयो रुद्रपीठस्थाः सिन्दूरारुणविग्रहाः।
रक्तोत्पलकपालाभ्यामलङ्कृतकराम्बुजाः।।३०७।।

अथ भुवनेश्वरीमातृकान्यासमाह तत्रैव—

येनोपास्या महाविद्या दश तस्याधिकारिताः।
भुवनेशीबीजपूर्वमातृकान्यासने सुराः।।३०८।।
ऋषिः शक्तिस्तु गायत्री छन्दः स्यान्मातृकामयी।
भुवनेशी देवताऽथ नियोगः स्वेष्टसिद्धये।।३०९।।
ह्रस्वदीर्घान्तरगतैः षड्वर्गैर्दीर्घसंयुतैः।
प्राग्वद्धरैः षडङ्गं स्यादङ्गुष्ठादि तथैव च।।३१०।।

हरैरिति । आकारादिषड्दीर्घस्वरयुक्तैर्हकाररकारैरित्यर्थः। प्रयोगस्तु— अँ कँ खँ गँ घँ ङँ आँ ह्राँ हृदयाय नम इत्यादि । ध्यानमाह—

उद्यत्कोटिदिवाकरप्रति[1] निभा तुङ्गोरुपीनस्तनी
बद्धार्धेन्दुकिरीटहाररसनामञ्जीरसंशोभिता।
बिभ्राणा करपङ्कजैर्जपवटीं पाशाङ्कुशौ पुस्तकं
दिश्यान्नो जगदीश्वरी त्रिनयना पद्मे निषण्णा सुखम् ।।३११।।
लज्जाबीजं पूर्वमुक्त्वा मातृकान्यास एव हि।
भुवनेशीमातृकाणां न्यासकैर्यत्र साधने।।३१२।।

अथ लक्ष्मीमातृकान्यासस्तत्रैव—

श्रीबीजपूर्वकः कार्यो लक्ष्मीकामैर्गृहस्थितैः।
ऋषिर्भृगुश्च गायत्री छन्दो मातृस्वरूपिणी।।३१३।।
लक्ष्मीस्तु देवता प्रोक्ता हरस्थाने शरौ कुरु।
न्यासार्थं तु षडङ्गादेः शेषं श्रीबीजपूर्वकम् ।।३१४।।

हरस्थाने शरौ इति । भुवनेशीमातृकोक्तहकाररकारयोः स्थाने शकाररकारौ दद्यादित्यर्थः । तेन ह्रामित्यादेः स्थाने श्रामित्यादि सिध्यति । ध्यानमाह—

---

१. प्रतिभटोत्तुङ्गोरु इति शारदा ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विद्युद्दामसमप्रभां हिमगिरिप्रख्यैश्चतुर्भिर्गजैः
शुण्डादण्डसमुद्धृतामृतघटैरासिञ्च्यमानामिमाम्।
बिभ्राणां करपङ्कजैर्जपवटीं पद्मद्वयं पुस्तकं
भास्वद्दलसमुज्ज्वलां कुचनतां ध्यायेज्जगत्स्वामिनीम् ।।३१४।।

अथ सम्मोहनमातृकान्यासस्तत्रैव—

कामनामात्रसिद्ध्यर्थं कामबीजादि पूर्ववत् ।
कुर्याच्च मातृकान्यासं मुनिः सम्मोहनो मतः।।३१५।।
गायत्री छन्द उद्दिष्टं देवता मातृकामयी।
सम्मोहिनी नाम देवी पूर्वयुक्त्या षडङ्गकम् ।।३१६।।

पूर्वयुक्तेति। लक्ष्मीमातृकोक्तयुक्त्या सम्मोहनमातृकायाः कामबीजपूर्वकत्वेन हकाररकारयोः स्थाने संयुक्तककारलकारौ दत्वा षडङ्गन्यासः कार्य इत्यर्थः। ध्यानमाह—

बालार्ककोटिरुचिरां स्फटिकाक्षमालां
कोदण्डमिक्षुजनितस्मरपञ्चबाणाम् ।
विद्यां च हस्तकमलैर्दधतीं त्रिनेत्रां
ध्यायेत् समस्तजननीं नवचन्द्रचूडाम् ।।३१७।।

सम्मोहनमातृकान्तरमाह—

शक्तिश्रीकामबीजादिमातृकान्यासतो नृणाम् ।
शत्रुत्वाद्या मन्त्रदोषा नश्यन्ति बहुवर्णजाः।।३१८।।
महासम्मोहन ऋषिर्गायत्री छन्द ईरितम् ।
सम्मोहिनी नाम देवी न्यासः प्राङ्मातृकासमः।।३१९।।

ध्यानं यथा—

ध्यायेयमक्षवलयेक्षुशराशपाशां
पद्मद्वयाङ्कुशशरां नवपुस्तकं च ।
सम्बिभ्रतीं त्रिभुजैररुणां कुचार्त्तां
सम्मोहिनीं त्रिनयनां नवचन्द्रचूडाम् ।।३२०।।

अथ गणेशमातृकान्यासस्तत्रैव[1]—

सर्वविघ्ननिरासार्थमवश्यं न्यासमाचरेत् ।
गणेशमातृकायास्तु मुनिर्गणक ईरितः।।३२१।।

---

१. एतन्न्यासपरवचनानां मेरावानुपूर्वीपाठ उभलभ्यते ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

निवृद्गायत्रिका छन्दो देवः शक्तिविनायकः।
स्मृत्या दीर्घाढ्यया त्वङ्गं कृत्वा ध्यायेद् गजाननम् ।।३२२।।

स्मृतिर्गकारः, ध्यानं यथा—

शूलाङ्कुशवराभीतिपाणिं रक्ताब्जहस्तया।
प्रिययाऽऽलिङ्गितं रक्तं त्रिनेत्रं गणपं भजे।
एवं ध्यात्वा न्यसेत् स्वीयबीजपूर्वाक्षरान्वितम् ।।३२३।।

स्वीयेति । स्वीयबीजं गमिति बीजं पूर्वं येषां तादृशानि यान्यक्षराणि अकारादीनि तैरन्वितं यथा भवति तथा वक्ष्यमाणशक्तिसंयुक्तान् वक्ष्यमाणगणेशान् न्यसेदित्यर्थः। तथा—

विघ्नेशो ह्रीसमायुक्तो विघ्नराजः श्रिया युतः।
विनायकः पुष्टियुक्तः शान्तियुक्तः शिवोत्तमः।।३२४।।
विघ्नकृत् स्वस्तिसंयुक्तो विघ्नहर्त्रा सरस्वती।
गणस्तु स्वाहया युक्त एकदन्तस्तु मेधया।।३२५।।
द्विदन्तः कान्तिसंयुक्तो गजवक्त्रेण कामिनी।
निरञ्जनो मोहिनीयुक् कपर्दी तु नदीयुतः।।३२६।।
दीर्घजिह्वः पार्वतीयुक् ज्वालिन्या शङ्कुकर्णकः।
वृषध्वजो नन्दया युक् सुयशागणनायकौ।।३२७।।
गजेन्द्रः कामरूपिण्या शूर्पकर्णस्तथोमया।
त्रिलोचनस्तेजोवत्या लम्बोदरस्तु सत्यया ।।३२८।।
महानन्दश्च विघ्नेश्या चतुर्मूर्त्तिः सुरूपया।
सदाशिवः कामदायुगामोदो मदजिह्वया।।३२९।।
दुर्मुखो भूतिसंयुक्तः सुमुखो भौतिकायुतः।
प्रमोदः सितया युक्त एकपादो रमायुतः।।३३०।।
द्विजिह्वो महिषीयुक्तः शूरस्यापि भुजङ्गिनी।
वीरोऽपि कर्णया युक्तः षण्मुखो भृकुटीयुतः।।३३१।।
वरदो लज्जया वामदेवः स्याद्दीर्घघोणया ।
धनुर्धरावक्रतुण्डौ द्विरण्डो यामिनीयुतः।।३३२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सेनानी रात्रिसंयुक्तः कामान्धो ग्रामणीयुतः।
मत्तः शशिप्रभायुक्तो विमले लोललोचना।।३३३।।
मत्तवाहनचाञ्चल्ये जटी दीप्तिसमन्वितः।
मुण्डी सुभगया युक्तः खड्गी दुर्भगया तथा।।३३४।।
वरेण्यश्च शिवायुक्तो भगीयुग्वृषकेतनः।
भक्तिप्रियो भगिन्या तु गणेशो भोगिनीयुतः।।३३५।।
मेघनादः सुभगया व्यापी स्यात् कालरात्रियुक्।
गणेश्वरः कालिकेति प्रोक्ता विघ्नेशमातृका।।३३६।।
त्वगादियोगो यादीनां पूर्ववत् परिकीर्त्तितः।।३३७।।

निबन्धे—

ओमाद्यन्तो नमोन्तो वा सबिन्दुर्बिन्दुवर्जितः।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः।।३३८।।
चतुर्धा मातृका प्रोक्ता केवला बिन्दुसंयुता।
सविसर्गा सोभया च रहस्यं शृणु कथ्यते।।३३९।।
विद्याकरी केवला च सोभया भुक्तिदायिनी।
सविसर्गा पुत्रदात्री सबिन्दुर्वित्तदायिनी।।३४०।।

कुलावतारे—

मायालक्ष्मीबीजपूर्वो वाग्भवाद्योऽथ वा पुनः।
त्रिताराद्यो रमाद्यो वा न्यस्तव्यः साधकोत्तमैः।।३४१।।

त्रितारश्च—

वाग्भवं कामराजं च श्रीबीजं च त्रितारकम्।
शक्तिश्रीकामबीजं वा त्रितारं मुनयो विदुः।।३४२।।

इति तन्त्रान्तरे प्रोक्तम्। बीजकोशे तु—

वाग्भवं भुवनेशानि श्रीबीजं च त्रितारकम्।।३४३।।—इत्युक्तम्।

सिद्धान्तसारे—

वाग्भवाद्या वाक्प्रदा स्यात् त्रिताराद्या तु कामदा।
श्रीबीजाद्या महैश्वर्यदायिनी मातृका स्मृता।।३४४।।

वीरचूडामणौ—

मातृकात्रितयं कुर्यात् सृष्टिसंहारकस्थितिम्।
न्यासं कुर्यान्महेशानि कल्पोक्तं च विशेषतः।।३४५।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कुलावतारे—

सृष्टेस्तु सुतपुष्ट्यादि स्थितेस्तत्पालनं भवेत् ।
संहृतेर्दोषसंहारं तस्मात् त्रितयमाचरेत् ।।३४६।।

सिद्धान्तसारे—

सर्गे सर्गान्वितान् न्यस्येत् संहृतौ च सबिन्दुकान् ।
डादिठान्तान् न्यसेद्वर्णान् स्थितौ तदुभयान्वितान् ।।३४७।।

त्रिशक्तिरत्ने तु—

अकथादित्रिभेदेन विभज्य मनुवल्लिपिम् ।
कवर्गं प्रथमं न्यस्येदवर्गं च ततः परम् ।।
तवर्गं विन्यसेत् पश्चात् स्थितिरेषा प्रकीर्त्तिता ।।३४८।। इत्युक्तम्।

मातृकान्यासमुद्रा उक्तास्तन्त्रान्तरे—

ललाटेऽनामिकामध्ये न्यसेच्च मुखवृत्तके।
तर्जनीमध्यमानामा विन्यसेच्चैव नेत्रयोः।।३४९।।
तर्जन्यनामे संयोज्य न्यसेत् साधकसत्तमः।
अङ्गुष्ठं कर्णयोर्न्यस्य कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नसोः।।३५०।।
मध्यमां गण्डयोर्न्यस्य मध्यमामोष्ठयोर्न्यसेत् ।
अनामां दन्तयोर्न्यस्य मध्यमामुत्तमाङ्गके।।३५१।।
मुखेऽनामां मध्यमां च हस्ते पादे च पार्श्वयोः।
कनिष्ठानामिकामध्या न्यस्तव्याः पृष्ठतस्तथा।।३५२।।
ताः साङ्गुष्ठा नाभिदेशे सर्वाः कुक्षौ च विन्यसेत् ।
हृदये साधकः सर्वमंसयोश्च ककुत्स्थले।।३५३।।
हृतपूर्वहस्तपत्कुक्षिमुखेषु तलमेव च।
एतास्तु मातृकामुद्राः क्रमेण परिकीतताः।
अज्ञात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्यात् तस्य निष्फलः।।३५४।।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—

पुष्पैरनामया वाऽपि मनसा वा न्यसेदसून् ।

अनामयेत्यस्य साङ्गुष्ठयेति ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु न्यासः सर्वत्र सम्मतः।।३५५।।

इति पद्यवाहिनी वचनात् च । पुष्पैर्देवतामूर्त्तौतने अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां स्वदेहे । मनसा मूलाधारादिषु न्यासो बोध्यः। इदं च ऋष्यादिकरषडङ्गन्यास-बहिर्मातृकादिव्यतिरिक्तेषु तत्र मुद्रान्तराभिधानात् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

डामरे—

कृत्वा तु मातृकान्यासं न्यासानन्यान् समाचरेत् ।
मूलमन्त्रस्य ऋष्यादिकराङ्गादि ततो न्यसेत् ।।३५६।।

योगिनीतन्त्रे—

ऋष्यादीन् विन्यसेद्देवि चतुर्थीहृदयान्तकान् ।।३५७।।

बृहन्मत्स्यसूक्ते—

ऋषिन्यासो मूर्ध्नि देशे छन्दस्तु मुखपङ्कजे।
देवता हृदये चैव बीजं तु गुह्यदेशके ।
शक्तिं च पादयोश्चैव सर्वाङ्गे कीलकं न्यसेत् ।।३५८।।

मेरुतन्त्रे—

ऋषेर्गुरुत्वाच्छिरसि वर्णत्वाच्छन्दसो मुखे।
धारणं प्रोच्यते चित्ते ज्ञेयत्वाद्देवता हृदि।।३५९।।

ऋषिस्तु—

महेश्वरमुखाज्ज्ञात्वा यः साक्षात् तपसा मनुम् ।
संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषिरीरितः।।३६०।।

इति कालानलतन्त्रे प्रोक्तम् । तथा—

गुरुत्वान्मस्तके चास्य न्यासश्च परिकीर्त्तितः।।३६१।।

मेरुतन्त्रे—

ऋ-गताविति धातोस्तु ऋवर्णः प्रापको मतः।
षिवर्णार्थस्तु विज्ञानमतस्तत्प्रापकस्तु सः।।३६२।।

बृहन्मत्स्यसूक्ते—

सर्वेषां मन्त्रतत्त्वानां छादनाच्छन्द उच्यते।
अक्षरत्वात् पदत्वाच्च मुखे छन्दः समीरितम् ।।३६३।।
ऋषिच्छन्दोऽपरिज्ञानान्न मन्त्रफलभाग्भवेत् ।
दौर्बल्यं चापि मन्त्राणां विनियोगमजानताम् ।।३६४।।

ऋष्यादिन्यासमुद्रा उक्तास्तन्त्रान्तरे—

ऋषिच्छन्दोदेवतानां न्यासे चाङ्गुलयः स्मृताः।
चतस्रोऽङ्गुष्ठरहिताः शक्त्यन्तं विन्यसेत् ततः।।३६५।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कीलकं व्यस्तहस्ताभ्यां सर्वाङ्गे साधकाग्रणीः।

अथाङ्गमुद्रास्तत्रैव—

हृदये मध्यमानामातर्जनीभिर्न्यसेद् बुधः।।३६६।।
मध्यमातर्जनीभ्यां च शिरसि न्यासमाचरेत्।
अङ्गुष्ठेन शिखायां च दशभिः कवचे न्यसेत्।।३६७।।
नेत्रेषु तिसृभिश्च स्यादस्त्रमूर्ध्वोर्ध्वगं त्रिशः।
मध्यमातर्जनीभ्यां स्यादङ्गमुद्राः स्मृता इमाः।।३६८।।

षडङ्गार्थमाह—

हृदयायेति शब्देन हृत्स्थो देवः सविग्रहः।
उच्यते नम इत्यस्य ज्ञानं तद्विषयं परम्।।३६९।।
शिरःशब्दो देवताया उत्कृष्टत्वाभिधायकः।
स्वाहेति विषयाः सर्वे देवतायां समर्पिताः।।३७०।।
शिखायै तत्स्वरूपत्वं वषड्वापि तदुच्यते।
देवताया व्यापकत्वं कवचायाभिधीयते।।३७१।।
हुमिति व्यापकं तेजो देवतायाः प्रकाश्यते।
नेत्रशब्देन देवस्य नित्यज्ञानं प्रकाश्यते।।३७२।।
वौषडिति तदेवोक्तमस्त्रशब्देन वारणम्।
अनिष्टस्य फट्शब्देन दाहकं तेज उच्यते।।३७३।।
ज्ञात्वैवमङ्गमन्त्रार्थमङ्गन्यासं करोति यः।
करगास्तस्य सर्वार्था पूज्यते त्रिदशैरपि।।३७४।।

मेरुतन्त्रे—

क्रीडार्थकाद् दिवो धातोः सम्पूर्णं देवतापदम्।
साधकाय ददातीति देवता परिकीर्त्तिता।।३७५।।
रज्यमानो हृदाऽऽत्मानं हृदयेऽस्ति चिदात्मकः।
तस्मात् तत्र नमस्कुर्यान्मुख्याङ्गुष्ठेन संस्पृशेत्।।३७६।।
स्वाहया क्रियते सम्यग्विषयाहरणं यतः।
अनामातर्जनीभ्यां तैराकृष्टैः कं निषेव्यते।।३७७।।
शिखा महो वषड्वाऽङ्गं शिखयाऽऽत्मतनुग्रहः।
यस्मात् तस्माद्वषडिति क्रियतेऽङ्गुलमध्यया।।३७८।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ग्रहणार्थ-कवच्-धातुर्हुं मन्त्रेण स गृह्यते ।
शरीरेऽतस्तु कवचं तर्जन्याऽनामयाऽपि तत् ।।३७९।।
यथार्थज्ञानकृद्वौषट् तन्नेत्राभ्यां प्रजायते ।
तस्मादुक्तं तत्र वौषट् तर्जन्याद्यैस्तु तत् स्मृतम् ।।३८०।।
एकाक्षत्वात् कुबेरादिदैवते ङेऽन्तमुच्चरेत् ।
भ्यान्तं विष्ण्वादिके रुद्रादौ तु नेत्रत्रयात्मकम् ।।३८१।।
आध्यात्मिकादिरूपं यत् साधकस्य विनाशयेत् ।
अविद्याजातमस्त्रं तत् फट्तालाभ्यां प्रपञ्च्यते ।।३८२।।

यामले—

न्यसेदङ्गुष्ठमुख्येषु जातिभिर्नमसाऽथ वा ।
हृदादिषु षडङ्गेषु जातिषट्केन विन्यसेत् ।।
नमः स्वाहा वषट् हुँ वौषट् फडेताश्च जातयः ।।३८३।।

अन्यत्रापि—

जातिषट्कमिति प्रोक्तं हृदाद्यस्त्रान्तसंयुतम् ।।३८४।।

तथा च शारदायाम् —

हृदयादिषु विन्यस्येदङ्गमन्त्राँस्ततः सुधीः ।
हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वह्निवल्लभाम् ।।३८५।।
शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय हुमीरितम् ।
नेत्रत्रयाय वौषट् स्यादस्त्राय फडिति क्रमात् ।।
षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत् ।।३८६।।

अङ्गन्यासस्य नित्यतोक्ता ज्ञानमालायाम् —

पूजाजपार्चनाहोमाः सिद्धमन्त्रकृता अपि ।
अङ्गन्यासेन विधुरा न दास्यन्ति फलान्यमी ।।३८७।।

मेरुतन्त्रे—

षडङ्गं विन्यसेन्मन्त्री पञ्चाङ्गं वा यथाविधि ।
यस्य मन्त्रस्य पञ्चाङ्गं नेत्रं तस्य विहीयते ।।
अङ्गैर्विहीनस्य मनोरङ्गं तेनैव कल्पयेत् ।।३८८।।

तथा—

आगमोक्तेन मार्गेण न्यासान् नित्यं करोति यः ।
देवताभावमाप्नोति मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ।।३८९।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यो न्यासकवचच्छन्नो मन्त्रं जपति तं प्रिये ।
दृष्ट्वा विघ्नाः पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा गजाः ।।३९०।।
अकृत्वा न्यासजालं यो मूढात्मा कुरुते जपम् ।
विघ्नैः स बाध्यते नूनं व्याघ्रैर्मृगशिशुर्यथा ।।३९१।।
न्यासानां प्रचुरत्वेन फलानामपि भूरिता ।
उक्तन्यासो न हि त्याज्यस्त्वधिकं कामतश्चरेत् ।।३९२।।

यामले—

ततस्तु योगपीठाख्यं स्वदेहे न्यासमाचरेत् ।
आधारशक्तिं प्रकृतिं तथा कूर्ममनन्तकम् ।।३९३।।

अन्यत्र तु मूलप्रकृत्यनन्तरं कालाग्निरुद्रोऽप्युक्तः—

ततश्च मूलप्रकृतिं रुद्रं कालानलाह्वयम् ।।३९४।। इति ॥

मेरौ तु मूलप्रकृतेः प्रागेव कालाग्निरुद्र उक्तः। तदनन्तरमाधारशक्तिरुक्ता ।
तथा—

वराहं पृथिवीं क्षीरसिन्धुं द्वीपं च रत्नजम् ।।३९५।।

वैष्णवे तु श्वेतद्वीप उक्तः—

मणिजं मण्डपं कल्पपादपं मणिवेदिकाम् ।
रत्नपीठं तथैतानि मन्त्री हृद्येव विन्यसेत् ।।३९६।।

क्वचिन्मणिमण्डपानन्तरं नन्दनोद्यानमप्युक्तम् । शारदायाम्—

अंसोरुयुग्मयोर्विद्वान् प्रादक्षिण्येन देशिकः ।
धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं विन्यसेत् क्रमात् ।।३९७।।
धर्मादयः स्मृताः पादाः पीठगात्राणि चापरे ।
मुखपार्श्वनाभिपार्श्वेष्वधर्मादीन् प्रकल्पयेत् ।।३९८।।
अनन्तं हृदये पद्मं यस्मिन् सूर्येन्दुपावकान् ।
एषु स्वस्वकला न्यस्येन्नामाद्यक्षरपूर्विकाः ।।३९९।।
अकाराद्यं न्यसेत् सूर्यमुकाराद्यं निशाकरम् ।
मकाराद्यं न्यसेद्वह्निं कलामण्डलसंयुतम् ।।४००।।
सत्त्वादीँस्त्रीन् गुणान् न्यस्येत् तथैवात्र गुरूत्तमः ।
सत्त्वं रजस्तम इति यस्य भेदाः समीरिताः ।।४०१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमत्र तु ।
आदिबीजत्रयं न्यस्य शक्तिबीजपुरस्सरम् ।।४०२।।
ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमनुं ततः ।
एवं देहमये पीठे चिन्तयेदिष्टदेवताम् ।।४०३।।

देवताध्यानस्य द्वैविध्यमुक्तं मेरुतन्त्रे—

ध्यानं कुर्यात् ततो तत्तत्कल्पोक्तेनैव वर्त्मना ।
तदपि द्विविधं प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं तथा ।।४०४।।
आत्मनो हृदयाम्भोजे कर्णिकाकेशरोज्ज्वले ।
प्रफुल्ले सोमसूर्याग्निमण्डलेन विराजिते ।।४०५।।
स्वीयेष्टदेवतां तत्र विद्यादागमबोधिताम् ।
एवं यद्वेदनं तद्धि सगुणं ध्यानमुच्यते ।।४०६।।
यज्जीवब्रह्मणोरैक्यं सोऽहं स्यामिति वेदनम् ।
तदेव निर्गुणं ध्यानमिति ब्रह्मविदो विदुः।।४०७।। इति ।

अत्र न्यासानन्तरं ध्यानात् प्रागेव मुद्राप्रदर्शनमुक्तम् । मेरुतन्त्रे—

कराङ्गन्यासमुख्याँस्तु न्यासानन्यान् समाचरेत् ।
तत्तत्कल्पोदितान् पश्चात् तत्तन्मुद्राः प्रदर्शयेत् ।।४०८।। इति ।

अन्यत्र तु—

एवं ध्यात्वा महेशानि ततो मुद्राः प्रदर्शयेत् ।।४०९।। इति ।

ध्यानान्तरं तदुक्तम् । महाथर्वणरहस्ये तु न्यासध्यानान्तर्यागानुक्त्वा—

ततश्च तन्मयो भूत्वा मुद्रा एताः प्रदर्शयेत् ।।४१०।।इत्युक्तमिति।

तत्र कालविकल्पो बोध्यः । मुद्राबन्धने तत्प्रदर्शनत्यागयोश्च मन्त्रभेदा मेरुतन्त्रे उक्ताः—

ॐक्लीमिति तु बीजाभ्यां मुद्राया बन्धनं स्मृतम् ।
दर्शयेन्मूलमन्त्रेण ह्सूँ बीजेन सन्त्यजेत् ।।४११।।

सनत्कुमारसंहितायाम्—

अकृत्वा मानसं यागं न कुर्याद् बहिरर्चनम् ।।४१२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अन्तर्यागविधिः बृहदुत्तरतन्त्रे—

हृत्पद्मकर्णिकामध्ये योगपीठोपरि स्थिताम् ।
ध्यात्वा तां गन्धपुष्पाद्यैर्मानसैरुपचारकैः ।।
सम्पूज्य विधिवत् पश्चान्मानसं होममाचरेत् ।।४१३।।

श्यामारहस्य धृतवचनानि—

अमायामनहङ्कारसरागम्मदं तथा ।
अमोहदमदम्भं च अद्वेषाक्षोभकौ तथा ।।४१४।।
अमात्सर्यमलोभं च दश पुष्पं विदुर्बुधाः ।
अहिंसापरमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहम् ।।४१५।।
दयापुष्पं धर्मपुष्पं ज्ञानपुष्पं च पञ्चमम् ।
इत्युक्तैरुत्तमैः पुष्पैः पूजयेत् परदेवताम् ।।४१६।।

मेरुतन्त्रे—

मूलाधारे चतुष्कोणमग्निकुण्डं विचिन्तयेत् ।
तत्राग्निं कुण्डलीरूपं ध्यायेन्मूलं समुच्चरेत् ।।४१७।।
धर्माधर्महविर्दीप्ते आत्माग्नौ मनसा स्रुचा ।
सुषुम्णावर्त्मना नित्यमक्षवृत्तिर्जुहोम्यहम् ।।४१८।।
पुण्यं जुहोमि स्वाहेति श्लोकान्ते प्रोच्चरेत् पुनः ।
पुनर्मूलं पुनः श्लोकं पुनः पापं जुहोमि च ।।४१९।।
कृत्याकृत्ये च सङ्कल्पो विकल्पो धर्म एव च ।
हुत्वा पृथक् च स्वाहान्तं पुनः श्लोकमिमं पठेत् ।।४२०।।
प्रकाशामर्षहस्ताभ्यामवलम्ब्योन्मनीस्रुवम् ।
धर्माधर्मकलास्नेहं पूर्णवह्नौ जुहोम्यहम् ।।४२१।।
स्वाहान्तेनाहुतिं दत्वा प्राणायामनिरोधतः ।
निरस्तनिखिलोपाधिमात्मानं चिन्मयं स्मरेत् ।।४२२।।

श्यामारहस्यादौ तु मूलान्ते—

नाभिचैतन्यरूपादौ हविषा मनसा स्रुचा ।
ज्ञानप्रदीपिते नित्यमक्षवृत्तीर्जुहोम्यहम् ।।४२३।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वाहा इति प्रथमाहुतिः । मूलान्ते—

धर्माधर्महविर्दीप्ते स्वात्माग्नौ मनसा स्रुचा ।
सुषुम्णावर्त्मना नित्यमक्षवृत्तीर्जुहोम्यहम् ।।४२४।।

स्वाहा-इति द्वितीयाऽऽहुतिः । मूलान्ते—

प्रकाशाकाशहस्ताभ्यामवलम्ब्योन्मनीस्रुचा ।
धर्माधर्मकलास्नेहपूर्णमग्नौ जुहोम्यहम् ।।४२५।।

स्वाहा—इति तृतीयाऽऽहुतिः ।

मूलान्ते—

अन्तर्निरन्तरनिरिन्धनमेधमाने
मोहान्धकारपरिपन्थिनि संविदग्नौ ।
कस्मिंश्चिदद्भुतमरीचिविकाशभूमौ
विश्वं जुहोमि वसुधादिशिवावसानम् ।।४२६।।

स्वाहा-इति चतुर्थाहुतिः, इति श्लोकचतुष्टयेनाहुतिचतुष्टयमुक्तम् ।

मेरुतन्त्रे—ईडया वायुमाकृष्य गुदं किञ्चदाकुञ्च्य जिह्वां तालुगतां विधाय मूलाधारात् कुण्डलिनीमुत्थाप्य सहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गतपरमशिवेन सह तां संयोज्य प्रोक्तपीठे देवतामर्चयेदि विशेष उक्तः ।

यथा—

वामनाडीः समाकृष्य किञ्चिदाकुञ्चयेद्गुदम् ।
रेचयेत् सममार्गेण जिह्वां तालुगतां चरेत् ।।४२७।।
शक्तिं शिवपदे योज्य किञ्चिदाकुञ्चयेदधः ।
कृत्वैवं तु यजेत् पींठ न्यासमार्गेण मन्त्रवित् ।।४२८।।
तस्मिन् पीठे स्थितामिष्टदेवतां मूर्त्तिविग्रहाम् ।
ध्यात्वा यजेच्चन्दनाद्यैर्मानसैर्भोजनान्तकैः ।।
भोजनावसरे त्वन्तर्वैश्वदेवं समाचरेत् ।।४२९।।

तत्रैव—

तदन्ते तन्मयो भूत्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
मूलं तत् सर्वसम्पत्त्यै देवतायै निवेदयेत् ।।४३०।।

मातृकार्णवे—

माला पञ्चाशिका प्रोक्ता सूत्रं शक्तिशिवात्मकम् ।
ग्रन्थिः कुण्डलिनी प्रोक्ता कलान्ते मेरुसंस्थितिः।।४३१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कुमारीकल्पे तु होमात् पूर्वं जप उक्तः—

ततो वै मानसजपं कुर्याद्धोमादिमेव च ।
नमस्कृत्य तथा स्तुत्वा बहिर्यागमथाचरेत् ।।४३२।।इति ।

चँन्द्रिकायाम्—

इत्यन्तर्यजनं कृत्वा साक्षाद् ब्रह्ममयो भवेत् ।
न तस्य पापपुण्यानि जीवन्मुक्तो भवेद्भुवि ।।४३३।।

इत्यन्तर्यागविधिः ।

अथ पात्रासादनम् । तदुक्तं यामले—

साध्यसाधकयोर्मध्ये षट्त्रिंशदङ्गुलं भवेत् ।
द्वादशाङ्गुलमूर्ध्वं च तदधो द्वादशाङ्गुलम् ।।४३४।।
द्वादशाङ्गुलमध्यस्थं तत्र संस्थापयेद् बुधः ।।४३५।।

मेरुतन्त्रे—

अथार्घादिकपात्राणां फलं वक्ष्ये शुभाशुभम् ।
सर्वकामप्रदं स्वर्णं रौप्यमायुः सुतप्रदम् ।।४३६।।
सौभाग्यं ताम्रपात्रेण धर्मवृद्धिस्तु मृण्मये ।
नारिकेले देवतुष्टिः पुष्टिकृत् काचसम्भवम् ।।४३७।।
लक्ष्मीप्राप्तिर्बिल्वपात्रे ब्राह्मण्यं ब्रह्मवृक्षजे ।
मारणोच्चाटने लौहं स्तम्भे पाषाणजं भवेत् ।।४३८।।
मन्त्रस्याराधने काष्ठं वाममार्गे तु तौम्बिकम् ।
रत्नादीनां तु पात्राणि शुभरेखाङ्कितानि च ।।४३९।।
अर्घनैवेद्यपूजार्थं बलिदाने प्रकल्पयेत् ।

महाहारतन्त्रे—

कन्याकोटिप्रदानानि तथा हेमशतानि च ।
यो ददाति महेशानि राहुग्रस्ते दिवाकरे ।।
तत्फलं कोटिगुणितं नारिकेलार्घपात्रतः ।।४४०।।

शक्तिविषयमिदम् । देवताविशेषेण पात्रविशेषमाह मेरुतन्त्रे—

कांस्यस्य वाऽथ रौप्यस्य शैवे शङ्खवरो हरौ ।
महाशङ्खो वाममार्गे स्फाटिकं ग्रहनायके ।।४४१।।
पात्राणामादरः कार्यः पात्राण्येवोत्तमानि तु ।
वलिहोमक्रियाद्यं हि विना पात्रं न सिद्ध्यति ।।४४२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रमुत्तमं परिकीर्त्तितम् ।
मध्यमं तु त्रिभागोनं कनिष्ठं द्वादशाङ्गुलम् ।।४४३।।
वस्वङ्गुलविहीनं तु न पात्रं कारयेत् क्वचित् ।
नाभीविवररूपाणि पुण्डरीकाकृतीनि च ।।४४४।।
शङ्खनीलोत्पलाभानि पात्राणि परिकल्पयेत् ।
श्वेतादीन्यतिशस्तानि विप्रादीनां क्रमेण च ।।४४५।।

तत्त्वसारसंहितायाम्—

शङ्खं ज्ञानप्रदं मुक्ता शुक्तिर्विद्याप्रदायिनी ।
कपालालाबुपात्राणि योगसिद्धिकराणि च ।।४४६।।

कपालादिविधिर्वीरपरः । समयाचारे—

सामान्यार्घं ततः कृत्वा पयसा साधकोत्तमः ।
तज्जलैर्मण्डलं कृत्वा पात्राणि स्थापयेत् ततः ।।४४७।।

सामान्यार्घविधिः प्रागुक्तः ।

अथ कलशस्थापनविधिः सिद्धान्तसारे—

अस्त्रेण भूमिं संशोध्य सामान्यार्घोदकेन च ।
स्ववामे बिन्दुषट्कोणवृत्तवेदास्त्रमण्डलम् ।।४४८।।
संलिख्य मूलमन्त्रान्ते देवतानाम कीर्त्तयेत् ।
पूजयेत् कलशाधारमण्डलाय नमोऽणुना[1] ।।४४९।।
आधारं स्थापयेत् तत्र क्षालितं हेति[2]मन्त्रतः ।
यजेद्दशकलाभिस्तु व्याप्तं तत्राग्निमण्डलम् ।।४५०।।
प्रभाव्य कलशं तत्र स्थापयेद्देवताधिया ।
सूर्यविम्बं यजेत् तत्र कलाद्वादशसंयुतम् ।
शुद्धेन पाथसा कुम्भं मूलमन्त्रेण पूरयेत् ।।४५१।।

वाममार्गे तु—

शुद्धेन हेतुना मन्त्री मूलमन्त्रेण पूरयेत् ।।४५२।।

इति मन्त्रान्तरवचनं सुधार्णवादौ स्थितम् । शुद्धेनेति संस्कृतेनेत्यर्थः । तथा—

चन्द्रविम्बं यजेत् तत्र कलाषोडशसंयुतम् ।
तारभागैस्त्रिभिर्मन्त्री विम्बत्रितयमर्चयेत् ।।४५३।।

१. नम इति मन्त्रेण ।
२. हेतिरस्त्रम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तीर्थं तत्र समावाह्य हेतिवर्मस्वमूलकैः ।
मन्त्रैः तत्र संरक्ष्यावगुण्ठ्य संवीक्ष्याभ्युक्ष्य मन्त्रवित् ।।४५४।।
पूजयेद् गन्धपुष्पाद्यैश्छादयन्मत्स्यमुद्रया ।
[1]मन्त्रेणानेन देवेशि कलशं चाभिमन्त्रये ।।४५५।।
कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः ।
मूले तस्य स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः ।।४५६।।
कुक्षौ तु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ।।४५७।।
अङ्गैश्च सहिताः सर्वे कलशं तु समाश्रिताः ।
इत्युक्त्वा मूलमन्त्रेण मन्त्रयेदष्टधा घटम् ।
कुम्भमुद्रां प्रदर्श्याथ भावयेद्देवतात्मकम् ।।४५८।।

कुम्भमुद्रा त्वग्रे वक्ष्यते । यामले—

स्वदक्षे प्रोक्षणीपात्रमाधायाद्भिः प्रपूरयेत् ।
किञ्चिदर्घ्याम्बु संगृह्य प्रोक्षण्यम्भसि योजयेत् ।।४५९।।
ततः साधारकं पात्रं पुरतः स्थापयेद् बुधः ।
तत्पार्श्वे पाद्यदानं च तत्पार्श्वेऽर्घप्रदानकम् ।।४६०।।
आचमनीयं तु तत्पार्श्वे तद्वामे मधुपर्ककम् ।
पुनराचमनीयं च स्नानीयं तत्क्रमान्न्यसेत् ।।४६१।।

अर्घ्याम्बु इति सामान्यार्घोदकमित्यर्थः। सामान्यार्घोदकस्य पात्रासादनात् पूर्वमेव स्वदक्षिणे स्थापनीयत्वात् । अत एव तद्दक्षिणपार्श्वे पाद्यपात्रस्थापनार्थं किञ्चित् स्थलं परित्यज्य प्रोक्षणीपात्रं स्थापयेदिति। तत्पार्श्वेऽर्घप्रदानकमिति पाद्यपात्रवामभागेऽर्घपात्रमित्यर्थः ।

मेरुतन्त्रादौ तु—

अर्घस्योत्तरदिग्भागे पाद्यमाचमनीयकम् ।
मधुपर्कं च संस्थाप्य त्रिकोणेषु यथाक्रमम् ।।४६२।।

इत्यर्घपात्रस्थापनानन्तरं तद्वामभागे पाद्यादिपात्रस्थापनमुक्तम् । उपचारसमर्पणसमयेऽपि पाद्यदानात् पूर्वमर्घदानं तत्रोक्तम् ।

---

१. एतत्पाद्यार्घम् २ पु. नोपलभ्यते ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नवरत्नेश्वरे—

एकपात्रं न कर्त्तव्यं यदि साक्षान्महेश्वरः ।
मन्त्राः पराङ्मुखा यान्ति आपदश्च पदे पदे ।।४६३।।
इह लोके च दारिद्र्यं मृते च पशुतां व्रजेत् ।

तत्रैव—

पात्रद्वयमभावाद्वा कुर्यान्न्यूनं न चाचरेत् ।।४६४।।

गौतमीये—

अर्घपात्राणि च त्रीणि पाद्यस्यापि त्रयं तथा ।
तथैवाचमनीयानि पात्रणि च विभागशः ।।
तथाकरणदौर्बल्यादेकमेव प्रशस्यते ।।४६५।।

पाद्यादिद्रव्याण्युक्तानि फेत्कारिण्याम्—

उशीरं रोचनं चैव पाद्यपात्रे तु कल्पयेत् ।
कुशाग्रानक्षतं चैव यवव्रीहितिलानपि ।।४६६।।
आज्यसिद्धार्थपुष्पाणि क्षिपेदर्घस्य पात्रके ।
जातीकर्पूरकङ्कोलबहुमूलतमालकान् ।।४६७।।
चूर्णयित्वा यथान्यायं क्षिपेदाचमनीयके ।
माक्षिकं शर्करासर्पिर्दधिक्षीरयुतं तथा ।।४६८।।
मधुपर्कं कल्पयित्वा प्रदद्याद्विधिपूर्वकम् ।

मेरुतन्त्रे—

पाद्यं श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रान्ताभिरुच्यते ।।४६९।।

तथा—

गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः ।
दूर्वा इत्यर्घपात्रस्य प्रोक्तं द्रव्याष्टकं सुराः ।।४७०।।

सुरा इति देवसम्बोधनम् । तथा—

जातीलवङ्गकङ्कोलैर्मतमाचमनीयकम् ।
कुशपुष्पयवव्रीहिर्बहुमूलतमालकम् ।।४७१।।
दापयेत् प्रोक्षणीपात्राम्भसि तत्प्रणवेन च ।।४७२।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

महाकालसंहितायाम्—

अन्यानिवेदितं तोयं प्रकृतिस्थं सुशीतलम् ।
हेमादिकुम्भपात्रस्थं स्नानीयं जलमुच्यते ।।४७३।।

चन्द्रिकायाम—

गन्धाद्भिः कारयेत् स्नानम् .... इति ।

मेरौ—

शुद्धाभिरद्भिर्विहितं पुनराचमनीयकम् ।
द्रव्याभावे प्रदातव्याःक्षालितास्तण्डुलाः शुभाः ।।४७४।।

विष्णुपूजायां शङ्खस्थापनमावश्यकम् । तदुक्तं कुम्भसम्भवेन—

विनैव शङ्खं पूजां यो वैष्णवः पूजयेद्धरिम् ।
पूजाफलं न चाप्नोति स सम्यक् पूजकोऽपि सन् ।।४७४।।

शङ्खस्थापनविधिरुक्तो मेरुतन्त्रेः स्ववामे इत्युपक्रम्य—

वृत्तेन वेष्टितं सम्यक् त्रिकोणं चन्दनाम्भसा ।
तद्बहिश्चतुरस्रं च विदध्यान्मत्स्यमुद्रया ।।४७५।।
सम्पूज्य गन्धैर्देवार्घ्यमण्डलाय नमोऽणुना ।
अङ्गानि चतुरग्न्यादिकोणेषु पुरतस्तथा ।।४७६।।
दिक्षु चास्त्रं समभ्यर्च्य शङ्खाधारं प्रविन्यसेत् ।
आधारेण विना भ्रंशो न तृप्यन्ति च मातरः ।।४७७।।
तस्माद्विधिवदाधारं त्रिपदं वा चतुष्पदम् ।
पद्माभं वा त्रिकोणं वा योन्याभं धातुजं तु तत् ।।४७८।।
मूलान्ते चामुकाधारपात्रं संस्थापयामि च ।
उक्त्वा शङ्खादिकाधारं मण्डले स्थापयेदथ ।।४७९।।
मँ रँ धर्मप्रदेत्युक्त्वा वदेद्दशकलात्मने ।
ङेन्तं वह्नेर्मण्डलं च देवनाम च कीर्त्तयेत् ।।४८०।।
ततोऽर्घपात्राधाराय नमः प्रोक्त्वा प्रपूजयेत् ।
वह्नेर्दशकलाः पूज्यास्तत्र प्रोक्ताः प्रदक्षिणम् ।।४८१।।

अत्र शङ्खार्घयोरभिधानमुक्तविधानशङ्खविशेषार्घस्थापनसाधारण्यादिति बोध्यम् ।

अस्त्रमन्त्रेण च ततः कनकादिविनिर्मितम् ।
अर्घ्यादिपात्रमथ वा शङ्खमस्त्राणुना जलैः ।।४८२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रक्षाल्यामुकदेवार्घपात्रं प्रतिष्ठापयामि च।
एवमुक्त्वा तदाधारे संस्थाप्यैवं वदेत् पुनः ।।४८३।।
अर्थप्रदद्वादशेति कलात्मने वदेत् ततः ।
सूर्यमण्डलमुच्चार्य ङेन्तं देवस्य नाम तु ।।४८४।।
अर्घपात्राय च नमो मनुनाऽनेन पूजयेत् ।
तत्पात्रमथ तत्रैव भावयेद् भूमिमण्डलम् ।।४८५।।
षट्कोणं तत्र चाङ्गानि पूजयेत् पूर्ववत् ततः ।
कला द्वादशसूर्यस्य प्रोक्ताः पात्रे प्रदक्षिणम् ।।४८६।।
ततः सुधामयैस्तोयैर्मूलान्ते मातृकां पठन् ।
विलोमां पूरयेत् तस्मिन् पूजको मनुनाऽमुना ।।४८७।।
उँ सँ कामप्रदेत्युक्ता षोडशेति कलात्मने ।
नमः पञ्चदशार्णोऽयं मन्त्रः शङ्खप्रपूरणे ।।४८८।।

तथा तन्त्रान्तरेऽपि—

कर्णचन्द्रौ बिन्दुयुतौ कामप्रदपदं ततः ।
षोडशान्ते कलाशब्दमात्मान्ते हृदयाणुना ।।
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य कलाषोडशकं यजेत् ।४८९।।

अत्र कर्ण उकारश्चन्द्रोऽर्धचन्द्रो बिन्दुरनुस्वारस्तेन उमित्येकमेव बीजं विधाय मुक्तावल्यामुद्धृतम् । स एव प्रकारो नृसिंहठक्कुरैरप्यविचार्य स्वीयग्रन्थे ताराभक्ति-सुधार्णवे धृतः । वस्तुतः कर्ण उकारश्चन्द्रः सकारस्तयोर्बिन्दुयोगाच्च उँ समिति बीजद्वयमेव ।

सकारः शक्तिनामा च चन्द्रपीयूषशीतलः ।।४९०।।

इति वर्णकोशात् ।

शिवः शक्तिः कामः क्षितिरथ रविः शीतकिरणः
स्मरो हंसः शक्रस्तदनु च परामारहरयः ।
अमी हृल्लेखाभिस्तिसृभिरवसानेषु घटिता
भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवताम् ।।४९१।।

इत्यादौ चन्द्रवाचकशीतकिरणपदस्य सकारपरत्वदर्शनाच्च । न च चन्द्रपदस्य क्वचिदर्धचन्द्रपरत्वदर्शनादत्रैकमेव बीजमस्त्विवति वाच्यम् । बीजद्वयप्रकाशक-मेरुतन्त्रविरोधात् । तथा—

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत् तोयं गन्धपुष्पाद्यैः पूजयित्वा समर्चयेत् ।
कलाषोडशकं चान्द्रं पश्चात् सर्वकलासु च ।।
प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत पूजान्ते साधकस्ततः ।।४९२।।

वह्न्यर्कचन्द्राणां कलाः प्रागुक्ताः । तत् पूजनप्रकाराश्च कुलार्णवे—

आग्नेया यादिवर्णोत्था दश धर्मप्रदाः कलाः ।।
कभाद्या वसुदाः सौराष्ठडान्ता द्वादशेरिताः ।।४९३।।
सौम्याः कामप्रदायिन्यः षोडश स्वरजाः कलाः ।।४९४।।

बिन्दुयुक्तान् यादिदश वर्णान् पूर्वं दत्वाऽग्निकलाः । कादिठान्तान् भादिडान्तान् प्रतिलोमवर्णांश्च बिन्दुयुक्तानादौ दत्वा सूर्यकलाः । अकारादिषोडशस्वरान् बिन्दुयुक्तानादौ दत्वा चन्द्रकलाश्च पूज्या इत्यर्थः ।

मेरुतन्त्रे—

प्राग्वत् तीर्थं समावाह्य मूलमन्त्रेण तत्र तु ।
संयोज्य नेत्रमन्त्रेण पुष्पं न्यस्य शिखाणुना ।।४९५।।
प्रदर्श्य गालिनीं मुद्रां मुद्रया धेनुसंज्ञया ।
अमृतीकृत्य विधिवत् सुधाबीजेन साधकः ।।४९६।।
ध्यात्वेष्टदेवतां तत्र सकलीकरणं चरेत् ।
अङ्गन्यासेन चास्त्रेण कलयेच्च दिशो दश ।।४९७।।
नेत्रमन्त्रेण संवीक्ष्य मुद्रया शङ्खसंज्ञया ।
अवष्टभ्य ततो दीप्यमुद्रया योनिरूपया ।।४९८।।
गन्धपुष्पादिभिस्तत्र पूजयेदिष्टदेवताम् ।
षडङ्गानि च सम्पूज्य मन्त्रयेन्मूलमन्त्रतः ।
अष्टकृत्त्वस्ततश्चार्घ्यं छादयेन्मत्स्यमुद्रया ।।४९९।।

वैष्णवे तु योनिमुद्रास्थाने धेनुमुद्रैव ।-तदुक्तमगस्त्येन—

अस्त्रमन्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठयेत् ।
दर्शयेद्धेनुमुद्रां च बोधयेत् तत्स्वमुद्रया ।।५००।। इति ॥

स्वमुद्रया शङ्खमुद्रया । मुद्रास्त्वग्रे वक्ष्यामः । मेरौ—

तच्छङ्खस्थं जलं किञ्चित् कुम्भतोये विनिःक्षिपेत् ।।५०१।।

तन्त्रान्तरे—

स्वदक्षे प्रोक्षणीपात्रं संस्थाप्य साधकोत्तमः ।
तदुत्तरे पाद्यपात्रमर्घद्वन्द्वं च कल्पयेत् ।।५०२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अर्घद्वन्द्वमिति। सामान्यार्घं विशेषार्घं चेत्यर्थः। अर्घपात्रप्रमाणमुक्तम् सिद्धान्तसारे—

तलप्रमाणमर्घस्य पात्रं वेदाङ्गुलोच्छ्रितम्।
वस्वङ्गुलं वा कुर्वीत नेत्राङ्गुलसमुच्छ्रितम्।।
वर्द्धयेत् प्रोक्षणीपात्रं तस्मान्न्यूनं न कारयेत्।।५०३।।

महाकालसंहितायाम्—

आदौ मुख्यतमं ज्ञेयं षोडशाङ्गुलसम्मितम्।
मध्यमं द्वादशमितमधमं स्याद्दशाङ्गुलम्।।५०४।।
वस्वङ्गुलविहीनं तु पात्रं नैव च कारयेत्।
सर्वत्र स्वर्णवत् ताम्रमर्घ्यपात्रं ततोऽधिकम्।।५०५।।

तत्र सामान्यार्घस्थापनविधिः प्रागुक्तः। विशेषार्घस्थापनं तु पूर्वोक्तशङ्खस्थापनवत् कार्यम्। श्यामादिविद्यायां तु विशेषविधिरुक्तः। यथा त्रिशक्तिरत्ने—

कलशाद् दक्षिणे भागे त्रिकोणं वृत्तसंयुतम्।
षट्कोणं चतुरस्रं च कृत्वा तन्मध्यभागतः।।५०६।।
विलसच्चन्द्रशकलं गन्धर्वं च समालिखेत्।
उजापूकादिकं पीठं तच्चतुर्दिक्षु पूजयेत्।।५०७।।
अङ्गमन्त्रैश्च षट्कोणे शक्तौ मूलत्रिभेदतः।
आधारशक्तिं सम्पूज्य पूर्ववद्यन्त्रिकामपि।।५०८।।
महाशङ्खं नारिकेलं सौवर्णं राजतं तथा।
ताम्रं शक्त्युद्भवं वाऽपि पात्रं तत्र निधापयेत्।।५०९।।

गन्धर्वमिति। ईकारमित्यर्थः। उजापूकादीति। उड्डियानजालन्धर-पूर्णगिरिकामरूपाख्यानि पीठानीत्यर्थः। शक्तौ इति। त्रिकोणे कौलिकमतमभिप्रेत्य महाशङ्खमित्युक्तिः। पात्रभेदास्तन्त्रान्तरेऽप्युक्ताः—

पात्रं काञ्चनकाचरूप्यजनितं मुक्ताकपालोद्भवं
वैश्वामित्रमुदं[१] च कामदमिदं हैमं प्रियं स्फाटिकम्।
ताम्रं प्रीतिदमिष्टसिद्धिजनकं श्रीनारिकेलोद्भवं
पापघ्नं स्फुटमन्त्रसिद्धिजनकं मुक्तिप्रदं मौक्तिकम्।।५१०।।

त्रिशक्तिरत्ने—

समर्च्य पूर्ववन्मन्त्री पात्रं द्रव्येण पूरयेत्।
जपन् विलोमतो वर्णान् मूलमन्त्रसमुज्ज्वलान्।।५११।।

---

१. विश्वामित्रप्रियो नारिकेलस्तदुद्भवमित्यर्थः।

CC-0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भैरवतन्त्रे—

सकूर्चं सुभगं पात्रं विन्यस्य शुद्धपाथसा ।
कुण्डगोलोद्भवेनापि स्वयम्भूकुसुमेन वा ।।
वीर स्राव्येण चापूर्य मूलविद्यां समुच्चरन् ।।५१२।।

शुद्धपाथसेत्यादि । दक्षिणमार्गी शुद्धजलेन । वाममार्गी चेत् कुण्डगोलोद्भवादिना पाथसाऽऽपूर्येत्यर्थः ।

त्रिशक्तिरत्ने—

सम्पूज्य पूर्ववत् तत्र वृत्तं षट्कोणमालिखेत् ।
अकथादित्रिरेखाभ्यां त्रिकोणं वृत्तमध्यतः ।।५१३।।
मूलखण्डत्रयेणाथ त्रिकोणं परिपूजयेत् ।
षट्कोणे च षडङ्गानि ततस्तीर्थमयं स्मरेत् ।।५१४।।
आनन्दभैरवं ध्यात्वा समभ्यर्च्य विधानतः ।
पूजयेत् पञ्चरत्नानि कुलद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।।५१५।।

पञ्चरत्नानीति । गगनरत्नादीनि पद्धतौ वक्ष्यन्ते । कुमारीकल्पे—

अर्घद्रव्यं चार्घपात्रे निःक्षिपेद्यत्नतः सुधीः ।
कुण्डगोलोद्भवं द्रव्यं स्वयम्भूकुसुमं तथा ।।
नाधर्मं विद्यते सुभ्रु महामन्त्रस्य साधने ।।५१६।।

त्रिशक्तिरत्ने—

रचयेत् पूवर्वच्छेषमयमर्घविधिः स्मृतः ।।५१७।।

भैरवतन्त्रे—

वामेन पाणिनाऽऽच्छाद्य मूलमष्टौ जपेत् ततः ।
भूतिनीं धेनुमुद्रां च योनिमुद्रां प्रदर्शयेत् ।।५१८।।

अत्र कुण्डगोलोद्भवस्वयम्भूकुसुमादिकुलद्रव्यनिःक्षेपविधिर्वीरपरः ।

पशुकल्पे तु—

गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः ।
दूर्वा इत्यर्घपात्रस्य प्रोक्तं द्रव्याष्टकं सुराः ।।५१९।।

इति मेरुतन्त्रोक्तद्रव्याष्टकस्यैव निःक्षेपो बोध्यः । एवं च वामेन पाणिनेत्यपि वाममार्गिपरम् । दक्षिणमार्गे तु दक्षिणहस्तेनैवाच्छादनं सम्प्रदायसिद्धम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भैरवतन्त्रे—

किञ्चित् तोयं समादाय चान्यपात्रेषु निःक्षिपेत् ।
पूजाद्रव्याणि चात्मानं प्रोक्षयेत् तेन वारिणा ।।५२०।।

देवीपद्धतौ—

विशेषार्घोत्तरे भागे पात्रमाचमनीयकम् ।
मधुपर्कं च तद्वामे स्थापयेत् सुरवन्दिते ।।५२१।।
सम्पृक्तं मधुपर्कं स्यात् क्षौद्रं दध्ना घृतेन च ।
प्रीतिकृत् सर्वदेवानां कांस्यपात्रे प्रकीर्त्तितम् ।।५२२।।

कांस्यपात्रे च सकलसाधारणम् । देवतादिभेदेन मधुपर्कपात्रभेदो मेरुतन्त्रे—

कांसस्य वाऽथ रूप्यस्य शैवे शङ्खवरो हरौ ।
महाशङ्खो वाममार्गे स्फाटिकं ग्रहनायके ।।५२३।।

तत्रैव—

मधुपर्कस्तु सक्षौद्रं दधि तच्चेन्न लभ्यते ।
दधिदुग्धं गुडः क्षौद्रे घृतप्रतिनिधिर्न हि ।।५२४।।

मधुपर्कपदार्थ उक्तस्तत्रैव—

परमं यत् पदं देवा मधुसंज्ञं तदुच्यते ।
तदाप्यते येन कर्म तत् प्रोक्तं मधुपर्ककम् ।।५२५।।

देवतोद्देश्यकं यद्दानं परमपदप्राप्तिफलकं स मधुपर्कपदार्थ इत्यर्थः । इदं च मधुपर्कप्रदानजन्यफलानुकीर्त्तनपरम् । वस्तुतस्तु मधुना पृच्यते दध्याद्यस्मिन्निति मधुपर्कपदव्युत्पत्तिः । पृची सम्पर्क इति धात्वनुसारात् । श्रीनृसिंहचरणार्चनपद्धतौ तु—

पुनराचमनीयार्थं पात्रं संस्थापयेत् ततः ।
स्नानं शङ्खोदकेनैव देवदेवस्य चक्रिणः ।।५२६।।

शैवे तु शङ्खोदकं निषिद्धम् । तदुक्तं सिद्धान्तसङ्ग्रहे—

नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम् ।
न दूर्वया यजेद्दुर्गां न शम्भुं शङ्खवारिणा ।।५२७।।

पाद्याचमनीयादिपात्रस्थापनं तु सामान्यार्घस्थापनवत् कार्यम् । तदुक्तं तत्रैव—

सामान्यार्घोक्तविधिना कुर्यात् पाद्यादिपात्रकम् ।।५२८।। इति।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

महाकालसंहितायाम्—

तानि गन्धाक्षतजलकुसुमैः परिपूरयेत् ।
पाद्ये पाद्योक्तवस्तूनि अर्घ्ये अर्घ्योदितानि च ।।५२९।।
स्नानीयाचमनादौ च द्रव्याण्युक्तानि वै पुरा ।
तैरन्वितानि कार्याणि पात्राणि सकलानि च ।।५३०।।

मेरुतन्त्रे—

एकैकपात्रं मूलेन ह्यष्टकृत्वोऽभिमन्त्रयेत् ।
प्रदर्शयेद्धेनुमुद्राम् ... ...।।५३१।। इति ।

तन्त्रान्तरे वीरकल्पे तु श्रीपात्रं शक्तिपात्रादिस्थापनमुक्तम् । महाकालसंहितायाम्—

अस्मिन्नेव ह्यवसरे श्रीपात्रस्थापनं चरेत् ।
कौलः प्रसन्नया कुर्यात् क्षीरमध्वादिभिर्द्विजैः ।।
यतिस्तु नोभयं कुर्यान्नेच्छत्याभ्यामिति द्विजः ।।५३२।।

प्रसन्नया सुरया । द्विजैः राजन्यवैश्यैः । द्विजो विप्रः । आभ्यां क्षीरमधुभ्यामपि नेच्छतीत्यर्थः । अस्मिन् कल्पे तस्यानधिकारादिति भावः । तथा—

अतः कौलिककार्यार्थं विशिष्य तदहं ब्रुवे ।।५३३।।

तद्विधिस्त्वसाधारणत्वान्नेह लिख्यते । क्वचित् तु—

दक्षिणे मण्डलं कृत्वा श्रीपात्रं स्थापयेत् सुधीः ।
विशेषार्घोक्तविधिना ... ...।।५३४।। इत्युक्तम् ॥

दक्षिणे श्रीपात्रस्थापनमुक्तम् । शक्तिपात्रादिस्थापनक्रममाह महाकालसंहितायाम्—

वामे संस्थापयेच्छक्तिपात्रं त्रिदशवन्दिते ।
मध्ये चत्वारि पात्राणि पुनरन्यानि योजयेत् ।।५३५।।
गुरुर्भोगश्च वीरश्च कुलं चेति प्रकीर्तितम् ।
श्रीपात्रस्य च ये मन्त्रास्ते मन्त्राः सर्वपात्रगाः ।।५३६।।
श्रीपात्रस्य क्रिया या हि सा क्रिया सर्वपात्रगा ।
तादृक्क्रियाद्यशक्तौ तु सामान्येनापि पूजयेत् ।।५३७।।
पृथक्कला न चार्च्यास्तु दश द्वादश षोडश ।
शक्तेरावाहनं शक्तौ गुरोरपि गुरौ तथा ।।५३८।।
परिवारान् भोगपात्रं वीरे त्वावरणात्मिकान् ।
कौलिकान् कुलपात्रे च समावाह्य यजेच्छनैः ।।५३९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तथा—

श्रीपात्रस्याधिकारी तु स्वयमेव न चेतरः ।
शक्तेस्तु शक्तिपात्रं स्यात् गुरुपात्रं गुरोरपि ।।५४०।।
भोगपात्रं सुतादीनां शिष्याणां वीरपात्रकम् ।
कुलपात्रं कौलिकानां निर्णयः प्रोक्त ईदृशः ।।५४१।।

तन्त्रान्तरे तु—

श्रीपात्रघटयोर्मध्ये सर्वपात्राणि स्थापयेत् ।
गुरुपात्रं घटस्थान्ते तदन्ते भोगपात्रकम् ।।५४२।।
तदन्ते शक्तिपात्रं च योगिनीनां तदन्तिके ।
तदन्ते वीरपात्रं च वलिपात्रं तदन्तिके ।।५४३।।
पाद्यं चाचमनीयं च पात्राणि स्थापयेत् क्रमात् ।
उत्तमं नव पात्राणि सप्त पात्राणि मध्यमम् ।
अधमं त्रीणि पत्राणि एकपात्रं न कारयेत् ।।५४४।।—इत्युक्तम् ।

पाद्यं चाचनीयं चेत्युपलक्षणम् । अर्घस्नानीयादिपात्राण्यपि स्थापनीयानि। एतावदशक्तौ त्रिशक्तिरत्ने—

अथवा कलशं शङ्खं शक्तिपात्रत्रयं भवेत् ।।५४५।।

अस्मिन् कल्पेऽपि पाद्यादिपात्राणि स्थापनीयानि पूजोपयुक्तत्वादिति सुधार्णवकृतः । 'पाद्यं चाचमनीयं च अर्घं च नवमं विदु'रिति मन्त्रचिन्तामणि-कृल्लिखितपाठः प्रामादिकः । सुधार्णवकल्पलतादिषु बहुषु ग्रन्थेषु एतादृश-पाठस्यानुपलम्भात् । अर्घपात्रस्य नवमपात्रत्वे श्रीपात्रस्यातिरिक्तत्वापत्तेश्च । अत एव कुलरत्नावल्याम्—

कुलकुम्भश्च श्रीपात्रं शक्तिपात्रं तथैव च ।
गुरुपात्रं भोगपात्रं योगिनीपात्रमेव च ।
कुलपात्रं वीरपात्रं नवमं वलिपात्रकम् ।।५४६।।—इत्युक्तम् ।

त्रिशक्तिरत्ने—

पुष्पादिना समुद्धृत्य बिन्दुं शङ्खामृतस्य च ।
निःक्षिपेत् सर्वपात्रेषु सर्वं दिव्यं विभावयेत् ।।५४७।।

तत्त्वार्णवे—

ध्यात्वैवं तर्पयेन्मूर्ध्नि तावुभौ साधकः सुधीः ।

तावुभाविति । आनन्दभैरवमानन्दभैरवीं चेत्यर्थः । तयोर्ध्यात्वग्रे वक्ष्यते ।

त्रिशक्तिरत्ने—

ब्रह्मरन्ध्रे स्वके मन्त्री मुद्रया तत्वसंज्ञया ।।५४८।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तर्पयेद्गुरुपात्रीयद्रव्येणौघत्रयं सुधीः ।
स्वगुरूनपि संतर्प्य त्रिः सकृद्वा विशेषतः ।।५४९।।
आत्मनो हृदयाम्भोजे परिवारगणावृताम् ।
देवीपात्रामृतेनापि तर्पयेत् कुलनायिकाम् ।।५५०।।

देवीपात्रं श्रीपात्रम् । तत्त्वमुद्रा वक्ष्यते । ओघत्रयमिति । दिव्यौघं सिद्धौघं मानवौघं चेत्यर्थः। तत्र श्यामाया दिव्यौघा गुरुपङ्क्तय उक्ता भावचूडामणौ—

तत्रादौ कालिका देवी तस्याः शृणु गुरुक्रमम् ।
महादेवी महादेवस्त्रिपुरश्चैव भैरवः ।।५५१।।
दिव्यौघा गुरवः प्रोक्ताः सिद्धौघान् कथयामि ते ।
ब्रह्मानन्दः पूर्णदेवश्चलचित्तश्चलाचलः ।।५५२।।
कुमारः क्रोधनश्चैव वरदः स्मरदीपनः ।
माया मायावती चैव मानवौघान् शृणु प्रिये ।।५५३।।
विमलः कुशलश्चैव भीमसेनः सुधाकरः ।
मीनो गोरक्षकश्चैव भोजदेवः प्रजापतिः ।।५५४।।
मूलदेवोऽवन्तिदेवो विघ्नेश्वरहुताशनौ ।
संतोषः समयानन्दः कालिकागुरवः स्मृताः ।।५५५।।
दिव्या वसन्ति खे नित्यं सिद्धा भूमाविहापि च ।
मानवौघा मानवेषु मम रूपधराः सदा ।।५५६।।
आनन्दनाथशब्दान्ता गुरवः सर्वसिद्धिदाः ।
स्त्रियोऽपि गुरुरूपाश्च अम्बान्ताः परिकीर्त्तिताः ।।
मानवौघान्तिमे देवि स्वगुरूनपि योजयेत् ।।५५७।।

ताराविद्याया गुरुपङ्क्तयोऽपि तत्रैव—

अथ तारागुरून् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
ऊर्ध्वकेशो व्योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः ।।५५८।।
दिव्यौघाः सिद्धिदा वत्स सिद्धौघान् शृणु तत्त्वतः ।
वशिष्ठः कूर्मनाथश्च मीननाथो महेश्वरः ।।५५९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

हरिनाथो मानवौघानथ वक्ष्यामि सद्गुरून् ।
तारावती भानुमती जया विद्या महोदरी ।।५६०।।
सुखानन्दः परानन्दः पारिजातः कुलेश्वरः ।
विरूपाक्षः केररी च कथितं तारिणीकुलम् ।।५६१।।
आनन्दनाथशब्दान्ता गुरवः सर्वसिद्धिदाः ।
स्त्रियोऽपि गुरुरूपाश्च देव्यन्ताः परिकीर्त्तिताः ।।५६२।।

अथ श्रीविद्यागुरवस्तत्रैव—

अथ वक्ष्यामि देवेशि श्रीषोडश्या गुरुक्रमम् ।
आनन्दनाथदेवश्च परप्रकाशकस्तथा ।।५६३।।
ततः परशिवो देवः परशक्तिस्ततः परम् ।
कौलेश्वरः शक्तिदेवः कुलेशानश्च कामुकः ।।५६४।।
सिद्धौघान् कथयिष्यामि भोगक्रीडश्च भैरवः ।
समयो देवसहजौ मानवौघान् शृणु प्रिये ।।५६५।।
गणेशो विष्णुविमलौ सहजो भुवनस्तथा ।
नीलश्च सुप्रियः पश्चात् कथिता गुरवः क्रमात् ।।५६६।।

अथ दुर्गागुरुपङ्क्यस्तत्रैव—

शृणु वत्स महादेव गुरून् दुर्गामनूद्भवान् ।
परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी महोदयः ।।५६७।।
कृष्णः कालः कलानाथो दिव्यौघा भैरवान्तिकाः ।
नारदः काश्यपः शम्भुर्भार्गवः कुलकौलिकः ।।५६८।।
एते पञ्च महादेव सिद्धौघाः परिकीर्त्तिताः ।
रुद्राचार्यः क्षमाचार्यः पवनाशनसंज्ञकः ।।५६९।।
कुमारीशः शक्तिधरो घनानन्दः प्रकाशकः ।
हरिशर्मा विष्णुशर्मा दत्तात्रेयः प्रियंवदः ।।५७०।।
बहुला शाकिनी देवी चर्यानाथः प्रकीर्तितः ।।५७१।।

एवं तत्तद्विद्यागुरुपङ्क्यस्तत्तत्कल्पेभ्योऽवगन्तव्याः । एषां तर्पणं तु श्रीअमुकानन्दनाथश्रीपादुकां तर्पयामि । एवं श्री अमुक्यम्बाश्रीपादुकां तर्पयामि इत्यादि ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गुरुचतुष्टयमुक्तम् भावनिर्णये—

गुरुः परमगुरुश्चैव परापरगुरुस्तथा ।
परमेष्ठी गुरुश्चैव स्वस्वाम्नाये प्रतर्पयेत् ।।५७२।।

कुलचूडामणौ—

अज्ञाने गुरुनाम्नां वै गुरुत्रितयमर्चयेत् ।
चतुष्टयं वा संकोचो न कर्त्तव्यस्ततः परम् ।।५७३।।

भावनिर्णये—

आदौ सर्वत्र देवेशि मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेष्ठि[1]रहं यतः ।।५७४।।

अथ तत्त्वशुद्धिर्यथा । तत्र ॐ श्रुतिः प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं स्वाहा । ॐ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिरित्यादि । ॐ प्रकृत्यहंकारबुद्धिमनःश्रोत्राणि मे शुद्ध्यन्तामित्यादि । ॐ वाक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवचांसि मे शुद्ध्यन्तामित्यादि । ॐ पाणिपादपायूपस्थशब्दा मे शुद्ध्यन्तामित्यादि । ॐ स्पर्शरूपरसाकाशा मे शुद्ध्यन्तामित्यादि । ॐ वायुतेजःसलिलभूम्यात्मानो मे शुद्ध्यन्तामित्यादि । सप्त मन्त्रान् परामृशन् हस्ताभ्यां सप्तधा सर्वाङ्गे स्पृशेदिति तत्त्वशुद्धिः । वामाचारे त्वस्मिन्नेव समये वटुकादिभ्यो वलिं प्रयच्छति तद्विधिरग्रे वक्ष्यते । तन्त्रान्तरे—

तत्त्वशुद्धिं विधायेत्थं पूजाद्रव्याणि शोधयेत् ।।५७५।।

मेरुतन्त्रे—

सेचयेत् प्रोक्षणीपात्रतोयैर्मूलास्त्रमुच्चरन् ।
आत्मानं यागवस्तूनि पूजाद्रव्याणि मण्डलम् ।।५७६।।
दर्शयेद्धेनुमुद्रां च द्रव्यशुद्धिरियं मता ।
योगपीठन्यासदेवाँस्तत्तत्स्थानेषु पूजयेत् ।।५७७।।
मणिपीठे भावनया ततः पूज्या स्वदेवता ।
आत्मानं देवतारूपं ध्यायेन्मूलेन पञ्च तु ।।५७८।।
पुष्पस्याञ्जलयो देया मस्तके हृदये गुदे ।
पादयोः सर्वगात्रे च पूजयेच्चन्दनादिभिः ।।५७९।।

---

१. तान्त्रिकप्रयोगोऽयम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चतुर्भिरुपचारैश्च नैवेद्यं च निवेदयेत् ।
गुरूपदिष्टविधिना शेषमन्यत् समापयेत् ।।५८०।।
प्रोक्षिण्यद्भिः प्रयुञ्जीत सर्वमेतत् समाहितः ।
कृत्वा षडङ्गन्यासं च मन्त्रमष्टोत्तरं शतम् ।।५८१।।
जपित्वा देवतायै तमर्पयेदर्घ्यतोयतः ।
पानीयं प्रोक्षणीसंस्थं त्यक्त्वा संपूर्य पूर्ववत् ।।५८२।।
उपचारैश्चन्दनाद्यैर्मण्डले पूजयेद् गुरुम् ।
पूजयेत् कर्णिकां पूर्वं शालिभिस्तण्डुलैस्ततः ।।५८३।।
दर्भान् न्यसेदुपर्येषां साक्षतं कूर्चकं ततः ।
छिन्नमूलाः कुशा दीर्घाः सप्तविंशतिसंख्यकाः ।।५८४।।
ब्रह्मग्रन्थियुतास्त्वग्रदेशे कूर्च इहोच्यते ।
यजेदाधारशक्त्यादिपीठमन्त्रावसानकम् ।।५८५।।

पीठपूजाप्रकारमाह तत्रैव—

गुरुपङ्क्तिरुदक् पूज्या महागणपतिस्त्ववाक् ।
पूजयेदतलादीनि देवस्याधस्तु सप्त च ।।
मण्डूकं चापि तस्योर्ध्वं रुद्रं कालानलं ततः ।।५८६।।

शारदायाम्—

अधः कूर्मशिलारूढां शरच्चन्द्रनिभप्रभाम् ।
आधारशक्तिं प्रयजेत् पङ्कजद्वयधारिणीम् ।।५८७।।

कूर्मशिलारूढामिति । कूर्माकारा या शिला तदुपरि स्थितामित्यर्थः । तथा—

मूर्ध्नि तस्याः समारूढं कूर्मं नीलाभमर्चयेत् ।
ऊर्ध्वं ब्रह्मशिलासीनमनन्तं कुन्दसन्निभम् ।।५८८।।
यजेच्चक्रधरं मूर्ध्नि धारयन्तं वसुन्धराम् ।
तमालश्यामलां तत्र नीलेन्दीवरधारिणीम् ।।५८९।।
अभ्यर्चयेद्वसुमतीं स्फुरत्सागरमेखलाम् ।
तस्यां रत्नमयं द्वीपं तस्मिँश्च मणिमण्डपम् ।।५९०।।
यजेत् कल्पतरूँस्तस्मिन् साधकाभीष्टसिद्धिदान् ।
अधस्तात् पूजयेत् तेषां वेदिकां मण्डलोज्ज्वलाम् ।।५९१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पश्चादभ्यर्चयेत् तस्यां पीठं धर्मादिभिः पुनः ।
रक्तश्यामहरिद्रेन्द्रनीलाभान् पादरूपिणः ।।५९२।।
वृषकेशरिभूतेभरूपान् धर्मादिकान् यजेत् ।
गात्रेषु पूजयेत् ताँस्तु नञ्पूर्वानुक्तलक्षणान् ।।५९३।।

भूतो देवयोनिः । नञ्पूर्वानिति अधर्मादीनीत्यर्थः । उक्तलक्षणानिति वृषभाद्याकारान् रक्तादिवर्णानित्यर्थः । मेरुतन्त्रे त्वधर्मादयश्चित्रवर्णा उक्ताः—

धर्मं वृषतनुं रक्तं ज्ञानं कृष्णं च सिंहवत् ।
वैराग्यं भूतवत् पीतमैश्वर्यं कृष्णहस्तिवत् ।।५९४।।
अधर्मादीँश्चित्रवर्णान् पीठस्याधः समर्चयेत् ।

तथा—

आग्नेयादिषु कोणेषु दिक्षु चाथाम्बुजं यजेत् ।।५९५।।

तत्प्रकारमाह—

आनन्दकन्दं प्रथमं संविन्नालमनन्तरम् ।
सर्वतत्त्वात्मकं पद्ममभ्यर्चेत् तदनन्तरम् ।।५९६।।
मन्त्री प्रकृतिपत्राणि विकारमयकेशरान् ।
पञ्चाशद्वर्णबीजाढ्यां कर्णिकां पूजयेत् ततः ।।५९७।।
कलाभिः पूजयेत् सार्धं तस्यां सूर्येन्दुवाचकान् ।
प्रणवस्य त्रिभिर्भागैरथ सत्त्वादिकान् गुणान् ।।५९८।।
आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमर्चयेत् ।
ज्ञानात्मानं च विधिवत् पीठमन्त्रावसानकम् ।।
पीठशक्तीः केशरेषु मध्ये च सवराभयाम् ।।५९९।।

नवमी पीठशक्तिर्मध्ये पूज्येत्यर्थः । तदुक्तम् मेरुतन्त्रेऽपि—

केशरेषु तथा मध्ये पूर्वादिषु यथाक्रमम् ।
तत्तन्मन्त्रोक्तपीठस्य नव शक्तीः प्रपूजयेत् ।।६००।।
पीठमन्त्रेण गन्धाद्यैः पीठमध्ये ततोऽर्चयेत् ।
चतुर्थीनमसा युक्तैः स्वैः स्वैरेव तु नामभिः ।।६०१।।
मध्ये पुष्पाञ्जलिं दद्यात् पीठमन्त्रेण साधकः ।
मूलमन्त्रं समुच्चार्य षष्ठ्यन्तं पीठनाम च ।।६०२।।
मूर्त्तिं च कल्पयामीति मूर्त्तिं मध्ये विनिःक्षिपेत् ।।६०३।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

महाकपिलपञ्चरात्रे—

सौवर्णं कलशं रम्यं रौप्यं ताम्रमथापि वा ।
निर्दोषं मृणमयं चापि चन्दनेन विलेपितम् ।।६०४।।

कलशपरिमाणं तु—

पञ्चाशदङ्गुलो व्यास उत्सेधः षोडशाङ्गुलः ।
कलशानां प्रमाणं तु मुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ।।६०५।।

इति सिद्धान्तसारे प्रोक्तम् । शारदायाम्—

हेमादिरचितं कुम्भमस्त्राद्भिः क्षालितान्तरम् ।
चन्दनागुरुकर्पूरधूपितं शोभनाकृतिम् ।।
आवेष्टिताङ्गं नीरन्ध्रं तन्तुना त्रिगुणात्मना ।।६०६।।

सूत्रे विशेष उक्तस्तन्त्रान्तरे—

कन्याकर्त्तितसूत्रेण त्रिगुणेन च वर्त्मना ।
गुणत्रयात्मकेनैव वेष्टयेदभितः समम् ।।६०७।।

शारदायाम्—

अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः कूर्चाक्षतसमन्वितम् ।
नवरत्नोदरं मन्त्री स्थापयेत् तारमुच्चरन् ।।६०८।।

मेरुतन्त्रे—

ध्रुवं जपन् विदानेन स्थापयेद्देशिकोत्तमः ।
नवरत्नानि निःक्षिप्य कुम्भे कूर्चमथोपरि ।।६०९।।
दूर्वाचन्दनसंयुक्तं विन्यसेद्दक्षिणान्वितम् ।।६१०।।

नवरत्नानि तत्रैवोक्तानि—

पुष्पं नीलं च वैदूर्यं विद्रुमं मौक्तिकं तथा ।
ततो मरकतं वज्रं गोमेदं पद्मरागकम् ।।६११।।
प्रोक्तानि नव रत्नानि देशिकैस्तन्त्रवित्तमैः ।
आद्यन्तं क्रमतो मन्त्रं मातृकां मनसा जपन् ।।६१२।।
मूलमन्त्रं जपन्नन्ते चिन्तयन्नैक्यमात्मनः ।
घटस्य पीठभेदं च चिन्तयेत् साधकोत्तमः ।।६१३।।
पञ्चाशदौषधीक्वाथैः पूरयेत् तदनन्तरम् ।
एकेन सहितास्ताश्च वर्णौषध्यश्च ता इमाः ।।६१४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

चन्दनं चापि रक्ताख्यचन्दनं चागुरुस्तथा ।
कर्पूरोशीरकुष्ठानि बालकं चापि केसरम् ।।६१५।।
कङ्कोलकं जातिफलं जटामांसी मुरा तथा ।
ग्रन्थिकं रोचना जातीपत्रं पिप्पलबिल्वकौ ।।६१६।।
पृश्निपर्णी चित्रकं च लवङ्गं कर्त्तृणं तथा ।
कटूफलं चापि गुञ्जा स्यादुदुम्बरककाश्मरी ।।६१७।।
पद्मकाष्ठं शङ्खपुष्पी मयूरस्य शिखा तथा ।
प्लक्षोऽग्निमन्थश्च तथा मुद्गपर्णी कुशाः पुनः ।।६१८।।
पाषाणभेदकः कृष्णशङ्खपुष्पी च रोहिणी ।
स्योनाको बृहती चैव पाटली मूषकर्णिका ।।६१९।।
तुलसी शिखरी इन्द्रवल्ली भृङ्गाभिधो नृपः[१] ।
ततोऽपराजिता तालमूली चापि कृताञ्जली ।।६२०।।
दूर्वा श्रीदेविकन्याख्ये भार्ग्यथो भद्रमुस्तकः ।
लवङ्गरहिताश्चैताः पञ्चाशत्संख्यका इति ।।
दुग्धवृक्षत्वचां क्वाथैर्ब्रह्मभूरुट्त्वगुद्भवैः ।।६२१।।

पूरयेदिति शेषः । शारदायाम्—

ऐक्यं संकल्प्य कुम्भस्य पीठस्य च विधानवित् ।
क्षीरिद्रुमकषायेण पलाशत्वग्भवेन वा ।।६२२।।
तीर्थोदकैर्वा कर्पूरगन्धपुष्पसुवासितैः ।
आत्माभेदेन विधिवत् मातृकां प्रतिलोमतः ।।६२३।।
जपन्मूलमनुं तद्वत् पूरयेद् देवताधिया ।
शङ्खे क्वाथाम्बुसंपूर्णं गन्धाष्टकमभीष्टदम् ।।६२४।।
विलोड्य पूजयेत् तस्मिन्नावाह्य कलशे कलाः ।
दश वह्नेः कलाः पूर्वं द्वादश द्वादशात्मनः ।।६२५।।
षोडशापि च सोमस्य पश्चात् पञ्चाशतं कलाः ।
जपेद्वा प्रतिलोमेन मूलमन्त्रं च मन्त्रवित् ।।६२६।।
समाहितेन मनसा ध्यायन्मन्त्रस्य देवताम् ।
प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तत्र तन्त्रविचक्षणः ।।६२७।।
कलात्मकं शङ्खसंस्थं क्वाथं कुम्भे च निःक्षिपेत् ।

---

१. भृङ्गाभिधो नृपो भृङ्गराजः ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मेरुतन्त्रे—

गन्धपङ्कप्रसूनादिवासितैर्वा शुभैर्जलैः ॥६२८॥
क्वाथादितोयैरापूर्य शङ्खं तस्मिन् विलोडयेत् ।
गन्धाष्टकं तस्य तस्य देवस्याथ प्रकीर्त्यते ॥६२९॥
चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम् ।
रक्तचन्दनयावादि गाणपत्यमुदाहृतम् ॥६३०॥
चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः ।
जटामांस्यथ कस्तूरी शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ॥६३१॥
जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनैः ।
मालवागुरुकर्पूरैः शाम्भवं चाष्टगन्धकम् ॥६३२॥
ह्रीवेरं चन्दनं कुष्टमगुरुः कुङ्कुमं मुरम् ।
सेव्यकं च जटामांसी वैष्णवं तदुदीरितम् ॥६३३॥
जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनैः ।
तमालागुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाष्टकं विदुः ॥६३४॥
गोरोचनार्ककस्तूरीकर्पूरागुरुकुङ्कुमैः ।
चन्दनेभमदाभ्यां च दरदेन च पङ्कजैः ॥६३५॥
गन्धाष्टकस्य संयोगात् सामर्थ्याद् देशिकस्य च ।
सशक्तिकं जलं कुम्भे भवेदेवं विदुर्बुधाः ॥६३६॥
आदौ कृशानुसंबन्धि कलादशकमर्चयेत् ।
धूम्रार्चिरुष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी ॥६३७॥
सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे उभे ।
कलाद्वादशकं सौरं पूजयेत् तदनन्तरम् ॥६३८॥
तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः ।
सुषुम्णा भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा ॥६३९॥
कलाषोडशकं चान्द्रं यजेत् पश्चाद् गुरूत्तमः ।
अमृता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः ॥६४०॥
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ।
पूर्णा पूर्णामृता कान्तिदायिन्यः सोमजाः कलाः ॥६४१॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वेदादिभेदसंजाताः कलाः पञ्चाशदिन्दुयुक् ।
संनिधाप्य प्रतिष्ठाप्याऽर्चयेत् कलशे तु ताः ।।६४२।।
निवृत्तिः प्रतिष्ठा विद्या शान्तिरिन्धिश्च दीपिका ।
रोचिका मोचिका पारा सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता तथा ।।६४३।।
ज्ञानामृताऽऽप्यायनी च व्यापनी व्योमरूपिका ।
अनन्ता सृष्टिऋद्धी तु स्मृतिर्मेधा च कान्तिका ।।६४४।।
लक्ष्मीर्द्युतिः स्थिरा स्थितिः सिद्धिर्जरा च पालिनी ।
क्षान्तीश्वर्यौ रतिः कामा वरदा ह्लादिनी तथा ।।६४५।।
प्रीतिर्दीर्घा तीक्ष्णा रौद्री भया निद्रा च तन्द्रिका ।
क्षुत् क्रोधिनी क्रियोत्कारी मृत्युः प्रीता च दारुणा ।।६४६।।
असिता च तथाऽनन्ता मध्ये मध्ये प्रपूजयेत् ।
हँसः शुचिषडिति प्रतद्विष्णुस्तवेति च ।।६४७।।
त्रियम्बकं च गायत्री विष्णुर्योनिस्तथैव च ।
तारस्य पञ्चभेदोत्थकलानां पूजयेत् सुधीः ।।६४८।।
कलादशकमावाह्य सृष्ट्याद्यं संनिधाप्य च ।
हंसः शुचिषडित्याभ्यां ऋचं संजप्य पूजयेत् ।।६४९।।
प्राणसंस्थापनं कृत्वा कलानां पूजयेच्च ताः ।
एवं जराद्यास्तीक्ष्णाद्याः पीताद्याश्च विधानवित् ।।६५०।।
निवृत्त्याद्याश्चापि यजेदुक्तयुक्त्या विचक्षणः ।
अकारोकारकौ प्रोक्तौ मकारो बिन्दुनादकौ ।।६५१।।
शक्तिः शान्तो ह्यमी सप्त ध्रुवभेदाः प्रकीर्त्तिताः ।
अन्तिमौ द्वाविमौ भेदौ पृथगेव समीरितौ ।।६५२।।

सिद्धान्तसारे—

ध्यात्वा देवं क्षिपेदम्भः शङ्खस्थं तत्कलात्मकम् ।।६५३।।

घटे इति शेषः । शारदायाम्—

पश्चादश्वत्थपनसचूतकोमलपल्लवैः ।
इन्द्रवल्लीसमाबद्धैः सुरद्रुमधिया गुरुः ।।६५४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कुम्भवक्त्रं पिधायास्मिँश्चषकं सफलाक्षतम् ।
संस्थापयेत् फलधिया विधिवत् कल्पशाखिनाम् ।
ततः कुम्भं निर्मलेन क्षौमयुग्मेन वेष्टयेत् ।।६५५।।

मेरुतन्त्रे—

एतत् प्रधानकुम्भस्य स्थापनं परिकीर्तितम् ।
अथ पूर्वादिकाष्ठासु तोरणानां समीपतः ।।६५६।।
यथेच्छया मण्डलानि कुर्याद्वाऽष्टदलानि च ।
तदूर्ध्वं शालिपुञ्जं तु प्रतिद्वारं समाचरेत् ।।६५७।।
तदूर्ध्वं पूर्णकलशं तत्र चैतान् प्रपूजयेत् ।
प्राग्ध्रुवं च धरां दक्षे पश्चाद्वाक्पतिमुत्तरे ।।६५८।।
विघ्नेशमथ चाग्नेयादिषु कुम्भान् सुविन्यसेत् ।
अमृतं दुर्जयं सिद्धार्थकं मङ्गलमर्चयेत् ।।६५९।।
पुनः पूर्वादिकाष्ठासु क्रमादिन्द्रादिकान् यजेत् ।
लोकपालान् कुण्डलेषु कुम्भोपरि च तदृचा ।।६६०।।
ऐरावतं पुण्डरीकं वामनं कुमुदाञ्जनौ ।
पुष्पदन्तं सार्वभौमं सुप्रतीकं तदग्रतः ।।६६१।।
ततो गुरुः स्ववेद्यां तु गत्वा स्वस्यासने विशेत् ।
संचिन्त्य मूलमन्त्रेण मूर्त्तिं तस्मिन् गुरूत्तमः ।।६६२।।
तस्यां मूर्त्तौ समावाह्य पूजयेदिष्टदेवताम् ।।६६३।।

शारदायाम्—

मूलेन मूर्त्तिमिष्ट्वाऽस्मिन् शाखायां कल्पशाखिनम् ।
आवाह्य पूजयेत् तस्यां मन्त्री मन्त्रस्य देवताम् ।।६६४।।

मेरुतन्त्रे—

आवाहनादिकं कुर्यान्मूर्त्यादौ नवधा तु तत् ।
आदावावाहनं कार्यं त्रिर्जपन्मूलमन्त्रकम् ।।६६५।।
स्वलोकात् सूक्ष्मरूपेण देव आगत्य मूर्त्तिषु ।
स्थित एवं भावयित्वा सुषुम्णावर्त्मना सुधीः ।।६६६।।
आनीय देवं स्वस्थानान्नासिकारन्ध्रनिर्गतम् ।
करे पुष्पाञ्जलिः स्थाप्यस्तं दद्याद्देवमूर्धनि ।।६६७।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सिद्धान्तसारे—

पुष्पाञ्जलिं समादाय मुद्रया च त्रिखण्डया ।
यथोक्तां देवतां ध्यात्वा मूलमन्त्रं समुच्चरन् ।।६६८।।
संबुद्ध्यन्तं देवनामात्रागच्छागच्छ चेत्यपि ।
मूलं पुनः समुच्चार्य स्वस्थानादानयेच्छिवम् ।।६६९।।

अत्र शिवपदं तत्तद्देवतापरम् । महाकालसंहितायाम्—

ततः प्रसूनं संगृह्य त्रिखण्डामुद्रया सुधीः ।
करकच्छपिकां बध्वा ध्यानं देव्याः समाचरेत् ।।६७०।।
यस्य मन्त्रस्य यद्ध्यानं यादृशं परिकीर्तितम् ।
तेनैव ध्यानयोगेन ध्यायीत जगदम्बिकाम् ।।६७१।।
वहन्नासापुटद्वारा हृदयाम्बुजमध्यतः ।
देवीं पुष्पे समानीय पुष्पं यन्त्रे प्रविन्यसेत् ।।६७२।।

मेरुतन्त्रे—

देवस्य तेजस्तन्मूर्त्तावावाहन्याख्यमुद्रया ।
स्थापयेदुच्चरन्मूलमेतदावाहनं मतम् ।।६७३।।
ततः संस्थापनं कुर्यादिह तिष्ठेह तिष्ठ च ।
मूलान्ते देवतानाम तस्यान्ते च पठेदिति ।।६७४।।
आस्थापनायमुद्रां च दर्शयित्वा विभावयेत् ।
जातः स्थिरो भव इति पश्चात् संप्रार्थयेदिति ।।६७५।।
देवेश भक्तिसुलभ सर्वावरणसंयुत ।
यावत् त्वां पूजयिष्यामि तावत् त्वं सुस्थिरो भव ।।६७६।।
एवं संप्रार्थ्य देवेशं संनिधापनमाचरेत् ।
मूलमन्त्रं समुच्चार्य संबुद्ध्यन्तां च देवताम् ।।६७७।।
इह त्वं संनिधेहीति द्विरुक्त्वा स्वस्य संनिधौ ।
स्थितं देवं तोषयेच्च संनिधापनमुद्रया ।।६७८।।
संनिरोधं ततः कुर्यान्मूलमुच्चार्य देवताम् ।
संबुद्ध्यन्तां समुच्चार्य संनिरुद्धो भवेति च ।।६७९।।
द्विरुच्चरेत् कृपापूर्णां भक्तिभावनिरोधिताम् ।
प्रतिमायां स्थिरीजातां देवतामिति चिन्तयेत् ।।६८०।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

संमुखीकरणं कुर्यान्मूलमुच्चार्य देवताम् ।
संबुद्ध्यन्तां वदेत् पश्चात् संमुखो भव इत्यपि ।।६८१।।
ध्यायेत् स्वसंमुखं देवं सुप्रसन्नाननाम्बुजम् ।
संमुखीकरणीं मुद्रां दर्शयेदिति तत् स्मृतम् ।।६८२।।
ततोऽवगुण्ठनं कुर्यान्मूलमुच्चार्य देवताम् ।
संबुद्ध्यन्तामवगुण्ठितो भवेति प्रदर्शयेत् ।।६८३।।
अवगुण्ठनमुद्रां च प्रदर्श्य चिन्तयेदिति ।
भक्त्या संमोहितं देवं विस्मयोत्फुल्लोचनम् ।।६८४।।
सकलीकरणं चैतद्देवस्य हृदयादिषु ।
षडङ्गमन्त्रान् विन्यस्य मूलमुच्चार्य देवताम् ।।६८५।।
संबुद्ध्यन्तां च सकलीकृतो भव वदेत् ततः ।
ध्यायेदङ्गिनि देवे तु प्रतिष्ठा अङ्गदेवताः ।।६८६।।
यस्माद्भिन्नस्वभावानां यदभिन्नं प्रयोजनम् ।
अङ्गानामङ्गिना सार्धं सकलीकरणाद्भवेत् ।।६८७।।
अमृतीकरणं वक्ष्ये पीठे संस्थाप्य देवताम् ।
बद्ध्वा सम्यग्धेनुमुद्रां देवमूर्ध्नि प्रवर्षणम् ।।६८८।।
जायते चामृतस्येति ध्यायन्नर्घोदकेन च ।
त्रिः सिञ्चेन्मूलमन्त्रेण दीपिनीमन्त्रतस्त्रिधा ।।६८९।।
अकारादिक्षकारान्तमातृकाभिस्त्रिधा पुनः ।
वाग्भवं वदयुग्मं च वाग्वादिनि च वाग्भवम् ।।६९०।।
क्लीँ क्लिन्ने क्लेदिनि क्लेदय महाक्षोभमित्यपि ।
कुरु युग्मं कामबीजं सौँ मोक्षं कुरु युग्मकम् ।।६९१।।
प्रासादश्च पराप्रासादः सप्तत्रिंशदक्षरः ।
दीपिनीमनुराख्यातो देवतेजोऽभिवृद्धिकृत् ।।६९२।।
मूलं संबोधनान्तं च देवनामाऽमृतीकृतः ।
भवेति च वदेदित्थममृतीकरणं स्मृतम् ।।६९३।।
परमीकरणं वक्ष्ये महामुद्रां च बन्धयेत् ।
उच्चार्य मूलदेवं च पूर्ववत् परमाकृती ।।६९४।।
कृतो भवेति च प्रोक्त्वा ध्यायेद्देवस्य मस्तके ।
परमामृतवृष्टिं च ... ...।।६९५।। इति ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आवाहनादिमुद्रालक्षणान्युक्तानि लक्षणसंग्रहे—

हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वाऽनामिकामूलपर्वणि ।
अङ्गुष्ठौ निःक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी मता ।।६९६।।
अधोमुखी त्वियं वै स्यात् स्थापनीति निगद्यते ।
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्ट्योस्तु संयोगात् संनिधापनी ।।६९७।।
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संरोधिनी मता ।
उत्तानमुष्टियुगला सन्मुखीकरणं भवेत् ।।६९८।।
सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाऽधोमुखतर्जनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता सती ।।६९९।।
देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ।
अमृतीकरणं धेनुमुद्रया सा च संमता ।।७००।।
अन्योन्याभिमुखाश्लिष्टकनिष्ठाऽनामिका पुनः ।
तथा तर्त्तजनीमध्याद् धेनुमुद्राऽमृतप्रदा ।।७०१।।
अन्योन्यग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारितपराङ्गुलिः ।
महामुद्रेयमुदितापरमीकरणे प्रिये ।।
प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताह्वानकर्मणि ।।७०२।।

अत्राद्यपञ्चमुद्रासु इहाऽऽगच्छ इह तिष्ठ इह संनिधेहि, इह संनिधेहि, इह संमुखीभवेति क्रमाद्वदन्ति ।

उड्डीशे—

अत एवाभिपूर्णाया देवतायाः प्रपूजने ।
सादरं संमुखीभावमावाहनमिहोच्यते ।।७०३।।

अत एवावाहनमुद्राप्रदर्शनादेव—

विभोर्निवेशनं यन्त्रे स्थापनं कथितं बुधैः ।
पूजां प्रपूज्यमानां तु गृहीत्वाऽनुग्रहादिकम् ।।७०४।।
कर्त्तुं सामर्थ्यमस्यास्तु तत् सानिध्यं प्रचक्षते ।
आकर्मकाण्डपर्यन्तं सानिध्यं हि विभावयेत् ।।७०५।।
सं संनिरोध उद्दिष्टो भक्तितो मन्त्रवित्तरैः ।
आनन्दायतनं तत्त्वं सच्चिदानन्दलक्षणम् ।।७०६।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तदत्र सकलं व्याप्तं ध्येयं स्यादवगुण्ठने ।
सकलीकरणं कृत्वा मन्त्रैरेभिरथैकताम् ।।७०७।।
अङ्गानामङ्गिना सार्धं विदध्यादमृतीकृतिम् ।
क्षमा तस्यापराधानां विज्ञेया परमीकृतिः ।।७०८।।

अपराधानामिति । अपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मण आवाहनादिमुद्रया परिच्छिन्नताभावनारूपाऽपराधानामित्यर्थः । मेरौ देवस्य हृदयं स्पृशन्नित्युपक्रम्य—

कुर्यात् प्राणाप्रतिष्ठां च मम स्थाने वदेत् तथा ।
देवतानामशेषं तु सर्वं प्राग्ववदिहैव हि ।।७०९।।

मम स्थानं इति । भूतशुद्ध्यनन्तरं च स्वदेहे कर्त्तव्यम् । यत् प्राणप्रतिष्ठापनं तस्मादेतावान् विशेष इत्यर्थः । तत्र च ज्ञानार्णवोक्तसंक्षिप्तप्रकारोऽस्माभिर्लिखितः । विस्तरतस्तु मेरुतन्त्रे—

प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य मुनयोऽजेशपद्मजाः ।
छन्दो ऋग्यजुषं साम प्राणशक्तिस्तु देवता ।।७१०।।
ऋषिः शिरसि वक्त्रे तु छन्दांसि हृदि देवताः ।
आं वीजाय नमो गुह्ये पदोः ह्रीँ शक्तये नमः ।।७११।।
नाभौ नमः क्लीँ कीलाय नियोगोऽसुस्थिताविति ।
ॐ आँ ह्रीँ क्रोँ मँ कवर्गं सानुस्वारं नभोमुखम् ।।७१२।।
पञ्चतत्त्वं समुच्चार्य स्वात्मने आँ हृदि न्येसत् ।
ॐ आँ ह्रीँ क्रोँ च बीजं च वर्गं तद्वच्छब्दादिपञ्चकम् ।।७१३।।
आत्मने ईँ समुच्चार्य शिरसे वह्निगेहिनी ।
तानि बीजानि उँ तादृक् टवर्गं श्रोत्रकादि च ।।७१४।।
उक्त्वा तदात्मने उँ च शिखायै च वषड्वदेत् ।
तानि बीजानि एतं च वागादीनि तदात्मने ।।७१५।।
एव मुक्त्वा कवचायेति हुँ वदेत् तदनन्तरम् ।
चतुर्बीजं च पूर्वोक्तमपवर्गं च तादृशम् ।।७१६।।
वचनादि च तद्वत् स्यादौँ नेत्राय तदन्तकम् ।
चतुर्बीजं च अँ तादृग्यवर्गो मन आदि च ।।७१७।।
तदात्मने स्वरश्चान्तोऽस्त्राय फट् चेति संवदेत् ।
अङ्गुष्ठादौ हस्ततलान्तं न्यसेदेवमेव हि ।।७१८।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

नाभ्यधश्चापि कण्ठाधो मूर्धाधोऽथ तदन्तकम् ।
आँ ह्रीँ क्रोँ क्रमतो न्यस्य हृत्पद्माष्टदलेषु च ।।७१९।।
पूर्वतः क्रमतो वर्णान् कर्णिकायां हृदन्तकान् ।
रँ लँ हँ षँ वँ च मँ च सँ शँ क्षमिति वर्गतः ।।
दिक्षु न्यसेत् ततो ध्यायेत् प्राणशक्तिं हृदि स्थिताम् ।।७२०।।

रत्नाब्धिपोतारुणपद्मसंस्थां
पाशाङ्कुशविक्षुशराशवाणान् ।
शूलं कपालं दधतीं कराब्जै
रक्तां त्रिनेत्रां प्रणमामि देवीम् ।।७२१।।

हस्तं निधाय हृदये प्राग्बीजं यादिकाष्टकम् ।
हंसः सोऽहं मम प्राणा वदेदिह स्थिताइति ।।७२२।।
उक्त्वा तथैव च पुनर्मम जीव इह स्थितः ।
पुनस्तदुक्त्वा मम तु वदेत् सर्वेन्द्रियाणि च ।।७२३।।
पुनस्तदुक्त्वा मम तु वाङ्मनश्चक्षुरुच्चरेत् ।
श्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं ततः ।।७२४।।
तिष्ठन्तु वह्निजायान्तमुक्त्वा तारं ततो जपेत् ।
वपुर्ज्योतिर्मयं ध्यायेदिति स्यात् प्राणसंस्थितिः ।।७२५।।

ममेत्यादि स्वीयप्राणस्थापनाऽभिप्रायेण । तथा—

तत्तद्दैवतकल्पोक्तास्ततो मुद्राः प्रदर्शयेत् ।
ततः संपूजयेद्देवंशक्त्या लभ्योपचारकैः ।।७२६।।

तन्त्रान्तरे—

विधाय देवतामूर्त्तौ मूलन्यासमशेषतः ।
आसनादिप्रसूनान्तानुपचारान् समर्पयेत् ।।७२७।।

उपचारास्तु नवरत्नेश्वरे—

गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपं नैवेद्यमेव च ।
एते पञ्चोपचाराश्च कैवल्यफलदायिनः ।।७२८।।

इति पञ्चोपचाराः ।

पाद्यमर्घ्यं तथा स्नानं मधुपर्काचमनं तथा ।
गन्धादयो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ।।७२९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

महाकालसंहितायाम्—

पाद्यार्घाचमनीयं स्नानीयं चत्वार्यनुक्रमात् ।
गन्धं पुष्पं च धूपं च दीपं नैवेद्यमेव च ।।
पुनराचमनीयं च दशैतान् संप्रचक्षते ।।७३०।।

इति दशोपचाराः । कुलरत्नावल्याम्—

पाद्यार्घाचमनं स्नानं पुनराचमनीयकम् ।
गन्धाक्षतप्रसूनानि धूपदीपनिवेद्यकम् ।।
ताम्बूलं द्वादश प्रोक्ता उपचाराः प्रपूजने ।।७३१।।

इति द्वादशोपचाराः ।

नवरत्नेश्वरे—

आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
मधुपर्काचमनस्नानवसनाभरणानि च ।।७३२।।
सुगन्धसुमनोधूपदीपनैवेद्यचन्दनम् ।
प्रयोजयेदर्चनायामुपचाराँस्तु षोडश ।।७३३।।

इति षोडशोपचाराः ।

शारदायां तु—

पाद्यार्घाचमनस्नानवसनाभरणानि च ।
गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्याचमनं तथा ।।७३४।।
ताम्बूलमर्चना स्तोत्रं तर्पणं च नमस्क्रिया ।
प्रयोजयेदर्चनामुपचाराँस्तु षोडश ।।७३५।।

इत्युक्तम् । नवरत्नेश्वरे—

आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचनमनीयकम् ।
स्नानं वासोपवीतं च भूषणानि च सर्वशः ।।७३६।।
गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपमन्नं च तर्पणम् ।
माल्यानुलेपनं चैव नमस्कारं विसर्जनम् ।।
अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत् ।।७३७।।

इत्यष्टादशोपचाराः । सुन्दरीरहस्यवृत्तौ—

आसनाभ्यञ्जने तद्वदुद्वर्त्तननिरीक्षणे ।
सन्मानं वै सर्पिरादेः स्नपनावाहने ततः ।।७३८।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पाद्यार्घाऽऽचमनीये च स्नानीयमधुपर्ककौ ।
पुनराचमनीयं च वस्त्रं यज्ञोपवीतकम् ।।७३९।।
अलंकारा गन्धपुष्पे धूपदीपौ तथैव च ।
ताम्बूलानि च नैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च ।।७४०।।
अनुलेपनशय्ये च चामरं व्यजनं तथा ।
आदर्शदर्शनं चैव नमस्कारोऽप्यनन्तरम् ।।७४१।।
गीतवाद्यवितानानि स्तुतिर्होमः प्रदक्षिणम् ।
दन्तकाष्ठप्रदानं च ततो देवविसर्जनम् ।।
उपचारा इमे ज्ञेयाः षड्त्रिंशत् सुरपूजने ।।७४२।।

इति षट्त्रिंशदुपचाराः । एवं चतुःषष्ट्युपचारादयस्तन्त्रान्तरे द्रष्टव्याः । कुलोड्डीशे—

उपचारेषु सर्वेषु यत् किंचिद्दुर्लभं भवेत् ।
तत् सर्वं मनसा ध्यात्वा पुष्पक्षेपेण कल्पयेत् ।।७४३।।
तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरा ।।७४४।।

उपचारसर्मपणविधिरुक्तः सारसंग्रहे— .

देवस्य वामभागे तु दद्यान्मूलेन चासनम् ।
पौष्पं दारुमयं वास्त्रं चार्मं कौशेयतैजसम् ।
इ्विधं चासनं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ।।७४५।।

पौष्पं सुगन्धिपुष्परचितम् । दारुमयं कण्टकिभिन्नं चन्दनादिघटितम् । वास्त्रं कार्पासम् । कौशेयं कम्बलादि । कौशयं सप्तविंशतिकुशपत्राणां विष्टरः । तदुक्तं डामरे—

सप्तविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रे ग्रन्थिभूषिता ।
विष्टरः सर्वयज्ञेषु लक्षणं परिकीर्तितम् ।।७४६।। इति ।।

तैजसं सुवर्णादिरचितं लोहसीसादिवर्ज्यम् । चार्मं मृगव्याघ्राद्यजिनम् । ज्ञानमालायाम्—

उपचारविधिं वक्ष्ये दत्वा चाऽथ शुभासनम् ।
स्वागतं कुशलप्रश्नं निगदेदग्रतस्ततः ।।७४७।।

मेरुतन्त्रे—

साङ्गं सावरणं देवं पूजार्थमिह चागतम् ।
ध्यात्वा इति तु मूलान्ते स्वागतं परिकल्पयेत् ।।७४८।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ज्ञानमलायाम् —

पाद्यं पादाम्बुजे दद्याद्देवस्य हृदयाणुना ।

हृदयाणुना नम इति मन्त्रेणेत्यर्थः ।

यामले—

हस्ताब्जयोस्ततो दद्यादर्घ्यं तोयैः सुवासितैः ।।७४९।।

ज्ञानमालायां तु—

अर्घ्यं दिशेत् ततो मूर्ध्नि शिरोमन्त्रेण देशिकः इत्युक्तम् ।

शिरोमन्त्रेणेति स्वाहेत्यर्थः । महाकालेनापि—

अर्घ्यं मूर्ध्नि प्रदातव्यं स्वाहामन्त्रेण साधकैः ।।७५०।।इत्युक्तम् ।

क्रमदीपिकायां अर्घदानानन्तरं पाद्यदानमुक्तम् —

दत्वाऽऽसनं स्वागतमित्युदीर्य

तथार्घपाद्याचमनीयकानि ।।७५१।। इति ।

सिद्धान्तसारे—

पाद्यं हृन्मनुना दद्यादर्घ्यं ज्वलनजायया ।

स्वधयाऽऽचमनीयं च तेनैव मधुपर्ककम् ।।७५२।।

शारदायाम्—

स्वधामन्त्रेण वदने दद्यादाचमनीयकम् ।

जातीलवङ्गकङ्कोलैस्तदुक्तं मन्त्रवेदिभिः ।।७५३।।

तथा—

स्वधाणुना ततः कुर्यान्मधुपर्कं मुखाम्बुजे ।

आज्यं दधि मधून्मिश्रमयमुक्तो मनीषिभिः ।।७५४।।

कुलोड्डीशे तु क्षीरशर्करयोरपि मधुपर्काङ्गत्वमुक्तम्—

माक्षिकं शर्करा सर्पिर्दधि क्षीरयुतं तथा ।

मधुपर्कं कल्पयित्वा प्रदद्याद्विधिपूर्वकम् ।।७५५।।

सर्वतः क्षौद्रमधिकं दधिसर्पिः सिताः समम् ।

क्षीरं तुः सर्वतः स्वल्पं मधुपर्क उदाहृतः ।।७५६।।

शारदायाम्—

तेनैव मनुनेति कुर्यादद्भिराचमनीयकम् ।।७५७।।

तेनैव मनुनेति स्वाहामन्त्रेणैवेत्यर्थः । अत्र सुधार्णवकृतः—

वारुणेन च बीजेन दद्यांदाच्मनीयकम् ।

मधुपर्कं मुखे दद्याज्जलमन्त्रेण देशिकः ।।७५८।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इति यामलस्वतन्त्रवचनसङ्गत्यनुरोधेन स्वधामन्त्रेणान्यत्र सुधामन्त्रेणेति पाठमाश्रित्य सुधाशब्दस्यामृतवाचकत्वात् तद्बीजेन बिन्दुयुक्तवकारेण मधुपर्कमाचमनीयं च दद्यादित्याहुः। तन्त्रसारकृतस्तु त्यागार्थकस्वाहाशब्देनार्घ्यदानविधानात् तत्समभिव्याहृताचमनीयदाने त्यागबोधकः स्वधाशब्दो गृह्यते, न तु वरुणबीजं, तस्य त्यागार्थकत्वाभावात्। तथा च कुलसारे—

आदौ मन्त्रं समुच्चार्य पश्चादेवं समर्चयेत्।
सम्प्रदानं तदन्ते तु त्यागार्थकपदं ततः।।
एवं क्रमेण देवेशि उपचारान् प्रकल्पयेत्।।७५९।।

यत् तु—

मधुपर्कं ततः कुर्याज्जलमन्त्रेण देशिकः।
स्वधाणुना ततः कुर्यान्मधुपर्कं मुखाम्बुजे।।७६०।।
तेनैव मनुना कुर्याददि्भराचमनीयकम्।
वारुणेन च बीजेन दद्यादाचमनीयकम्।।७६१।।

इति बचनद्वयं, तद्वर्णभेदेन व्यवस्थापनीयम्। शूद्राणां स्वधेत्युच्चारणेऽनधिकारात्। इत्थं च नमः स्वाहा स्वधा बौषडित्यादीनां त्यागार्थकतया तैरेव मन्त्रैरुपचारदानं तद्व्यतिरिक्तमन्त्रेणोपचारसमपर्णं तु प्रमाणशून्यमिति व्याजह्रुः, केचित् स्वधामन्त्रेण मधुपर्काचमनीयदानस्य सकलतन्त्रसंमतत्वात् जलमन्त्रेणेत्यादौ तृतीयायाः साहित्यमर्थस्तेन च जलबीजसहितेन स्वधामन्त्रेण दद्यादिति वदन्ति। अन्ये त्वाचमनीयसाधने जलमन्त्रस्तद्दाने तु स्वधेति संगमयन्ति। निबन्धे—

स्नानं वासोऽलङ्करणं गन्धं पुष्पं हृदाऽर्पयेत्।।७६२।।

हृदा नमःशब्देन। कालीकल्पे तु—

स्नानं गन्धं हृदा दद्यात् पुष्पाणि वौषडित्यपि। इत्युक्तम्।
ततो निवेदयामीति सर्वं दद्यान्महेश्वरि।।७६३।।

सर्वमिति। वस्त्रालङ्कारधूपदीपादीत्यर्थः। नैवेद्यदाने तु विशेष उक्तः।
सिद्धान्तसारे—

निवेदयामि हृद्वह्निजायाभिस्तत्त्वमुद्रया।
देवतायै महेशानि दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम्।।७६४।।इति।

मेरुतन्त्रे—

सुगन्धितैलैरभ्यज्य सुगन्धामलकादिभिः।
उद्वर्त्तनं विधायाथ स्नापयेदुष्णवारिणा।।७६५।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गन्धोदकैश्च मूलेन यथाशक्त्याभिषेचयेत् ।
क्षीरदध्याज्यमधुभिः खण्डेन च पृथक् पृथक् ।।७६६।।

शारदायाम्—

गन्धाद्भिः कारयेत् स्नानं वाससी परिधापयेत् ।।७६७।।

वस्त्राण्युक्तानि मेरुतन्त्रे—

विष्णवे वगलामुख्यै पीतकौशेयमम्बरम् ।
शिवाय च सरस्वत्यै पार्श्वनाथाय शुभ्रकम् ।।७६८।।
रक्तं शक्त्यर्कविघ्नानां भौमसौगतयोरपि ।
कृष्णां भैरवकाल्यादे राधादेर्नीलमम्बरम् ।।७६९।।
अच्छिद्रं मलहीनं च सदशं यन्न धारितम् ।
कार्पासजं वा कौशेयं राङ्कवं वा विशिष्यते ।।७७०।।
तैलादिदूषिताद्रोगः सच्छिद्राद्बाध्यता भवेत् ।
परकीयाच्च दारिद्र्यं जीर्णादायुःक्षयो भवेत् ।।७७१।।
दग्धाद् विपद्भवेदास्यदत्ते गात्रावलम्बिते ।
सूचीबिद्धात् स्फोटकादि मलिनात् कान्तिहीनता ।।७७२।।
उप्तकेशे पुत्रनाशश्चाधौते दीनता भवेत् ।
मिथ्याभिशापो भवति श्लेष्ममूत्रादिदूषिते ।।७७३।।

तत्रैव—

यज्ञोपवीतं दत्त्वाऽथ भूषणानि समर्पयेत् ।
ङेन्तं नामोन्तं तन्नाम पूजनादौ प्रयोजयेत् ।।७७४।।
तानि नानाविधानि स्युर्मुकुटादिप्रभेदतः ।
स्त्रीपुंप्रभेदतश्चापि विज्ञेयानि विचक्षणैः ।।७७५।।

गन्धः पञ्चविध उक्तः सिद्धान्तसंग्रहे—

संघर्षजः परिमलः क्षोदजः प्राणिसंभवः ।
कृष्णसाराभिधानश्च गन्धः पञ्चविधो मतः ।।७७६।।

संघर्षजो घृष्टचन्दनादिः। परिमलः सुगन्धिद्रव्यविमर्दजन्यः। क्षोदजो गोरोचनादिचूर्णोत्पन्नः। प्राणिसंभवः कस्तूरिकादिः। कृष्णसारस्तु श्रीखण्डादिसुरभिद्रव्याद्याकृष्टः। सारभागो भाषया अतर इति प्रसिद्धः।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तत्रैव—

याक्षं दैवं च गान्धर्वं कर्दमं त्रितयं परम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं देवतार्पितम् ।।७७७।।

कर्दमत्रयं तत्रैवोक्तम् —

कुरङ्गमदकक्कोलकालागुरुसिताभ्रकैः ।
प्रमोदकृद्देवतानां विज्ञेयो यक्षकर्दमः ।।७७८।।
स एव रोचनायुक्तो देवकर्दम उच्येत ।
पटीरयुग्देवपङ्को ज्ञेयो गन्धर्वकर्दमः ।।७७९।।

कुरङ्गमदः कस्तूरी । सिताभ्रं कर्पूरम्। पटीरं चन्दनम् ।
पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्—

चन्दनं मलयोत्पन्नमनाघ्रातं सुशीलतम् ।
कर्पूराऽगुरुकस्तूरीहिमाम्बुक्षोदितं शुभम् ।।७८०।।

मेरुतन्त्रे—

कस्तूरिका चैकभागो द्वौ भागौ मुस्तकस्य च।
तदर्धैला जटामासी त्वक्कुष्ठं च शिलारसः ।।७८१।।
चतुर्भागं वालकं च घृतभृष्टा तथा नखी ।
सुगन्धि कोकिला लोहवाणो राजवचा तथा ।।७८२।।
अष्टौ भागाः केशरस्य मुरायाश्चाथ षोडश ।
कालागुरुश्चाकसीरं कालीयमथ वार्द्धयः ।।७८३।।
भागाः सेवन्तिकार्कस्य चन्दनेन विमर्दयेत् ।
कामोदनामा संमर्दो देवताराजतोषकृत् ।।७८४।।

पुष्पभेदास्तत्रैवोक्ताः—

पुष्पं पञ्चविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च ।
उत्तमं मध्यमं हीनं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।।७८५।।
परं सुवर्णपुष्पं स्यात् तत् सदा योग्यमेव हि ।
अभ्यङ्गपूर्वकं देयमर्चनार्हं पुनर्भवेत् ।।७८६।।
अपरं राजतं पुष्पं ताम्रजं च प्रकीर्त्तितम् ।
सदा योग्यं चेदमपि त्रिवर्षं चैकवर्षकम् ।।७८७।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तुलसी केतकी पद्म करवीरं च मालती ।
पञ्चैतान्युत्तमान्याहुर्मध्यमानि तथा दश ।।७८८।।
मल्लिकाकुन्दमन्दारतगरार्जुनकिंशुकाः ।
पारिजातमशोकं च विल्वं चम्पकमेव च ।।७८९।।
एतद्भिन्नं सुवर्णं च सुगन्धं हीनमुच्यते ।
तत्तन्मन्त्रविधानेषु विहितानि समर्पयेत् ।।७९०।।

अथ निषिद्धानि तत्रैव—

नार्पयेद्भूमिपतितं कोरकं कृमिभक्षितम् ।
अङ्गलग्नं समाघ्रातं म्लानं पर्युषितं तथा ।।७९१।।
उग्रगन्धमगन्धं च कृमिकेशादिदूषितम् ।
अशुद्धपात्रप्राण्यङ्गवासोभिः कुत्सितात्मभिः ।।७९२।।
आनीतं तन्निषिद्धं स्यान्मध्याह्नस्नानतस्तथा ।
अधोमुखार्पितं नेष्टं पुष्पाञ्जलिविधौ न तत् ।।७९३।।
न पर्युषितदोषोऽस्ति तुलसीविल्वचम्पके ।
जलजे वकुलेऽगस्त्ये मालाकारगृहेषु च ।।७९४।।
केतकीकुटजैर्नेशं न वर्वर्याऽक्षतैर्हरिम् ।
न दूर्वया यजेद्दुर्गां विल्वपत्रैर्दिवाकरम् ।।७९५।।
लम्बोदरं तुलस्या च वृन्तहीनैः समर्चयेत् ।

देवताभेदेन पुष्पभेदा उक्ताः पाद्मे—

दूर्वारम्भाविल्वपत्रैस्तुलसीवर्जितैः शुभैः ।
जलजैः स्थलजैः पुष्पैः श्वेतरक्तैर्गणाधिपम् ।।७९६।।
मालतीकुन्दमन्दारकुमुदैः शारदां यजेत् ।
करवीरं जवापुष्पं पद्मं कोकनदं तथा ।।७९७।।
नीलोत्पलमशोकं च बन्धूकं दाडिमं तथा ।
केतकं मल्लिकाऽर्कं च त्रिसन्ध्यं च रवेः प्रियम् ।।७९८।।
कनकं कुमुदं कुन्दं तगरं कण्टकारिका ।
गिरिकर्णी विल्वपत्रं निषिद्धं रविपूजने ।।७९९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ह्यारिकुसुमं पद्मं कैरवं नागकेशरम् ।
जातीसेवन्तिकाद्रोणपुष्पं नीलोत्पलं तथा ।।८००।।
अर्कपुष्पमपामार्गमुन्मत्तं कुटजं तथा ।
शमीपुष्पं विल्वपत्रं हरस्यातीव वल्लभम् ।।८०१।।
केतकं च जपापुष्पं शिरीषं दमनं तथा ।
विभीतकं चातिमुक्तं सर्जबन्धूकयूथिकाः ।।८०२।।
विष्णुकान्तामपि श्वेतां वर्जयेच्छिवपूजने ।
मालती मल्लिका यूथी चम्पकं नागकेशरम् ।।८०३।।
पाटला कुन्दमन्दारं कह्लारमतिमुक्तकम् ।
कर्णिकारं कुरुवकं कदम्बं करवीरकम् ।।८०४।।
तमालं वकुलं नीलोत्पलं कमलकैरवे ।
सेवन्तिका केतकं च दमनं मुनिपुष्पकम् ।।८०५।।
धात्रीपुष्पं शमीपत्रमपामार्गस्य पत्रकम् ।
मृदूनां चैव दूर्वाणामङ्कुराः शतपत्रिका ।।८०६।।
मञ्जरी सहकारस्य तुलसी च हरेः प्रिया ।
उन्मत्तमर्कपुष्पं च निर्गन्धमतिलोहितम् ।।८०७।।
यदप्युत्कटगन्धं तद्वर्जयेद्विष्णुपूजने ।
रक्तपुष्पं विल्वपत्रं नृसिंहाय निवेदयेत् ।।
वर्जयेत केतकं पुष्पमन्यत् सर्वं च पूर्ववत् ।।८०८।।

कालीतन्त्रे—

नानोपहारवलिभिर्नानापुष्पैर्मनोहरैः ।
अपामार्गदलैर्भृङ्गैस्तुलसीवर्जितैः शुभैः ।।८०९।।
पूजनीया सदा भक्त्या नृणां शीघ्रफलाप्तये ।।८१०।।

मुण्डमालायाम्—

पुष्पाण्यपि तथा दद्याद्रक्तकृष्णसितानि च ।
श्वेतपुष्पं जवापुष्पं करवीरं तथा प्रिये ।।८११।।
तगरं मालती जाती सेवन्ती यूथिका तथा ।
धत्तूराशोकवकुलश्वेतकृष्णापराजिताः ।।८१२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वकपुष्पं तथाविल्वं चम्पकं नागकेशरम् ।
मल्लिका भिण्टिका काञ्ची रक्तं यत् परिकीर्त्तितम् ।।८१३।।
अर्कपुष्पं वर्वरं च बन्धूकं च प्रियम्वदा ।
अष्टम्यां च विशेषेण तुष्टा भवति पार्वति ।।८१४।।
पद्मपुष्पेण रक्तेन संतुष्टाः सर्वदेवताः ।
कृष्णैर्वा यदि वा शुक्लैः कालिका वरदा भवेत् ।।८१५।।

मत्स्यसूक्ते—

सुगन्धितैश्चलौहित्यकुसुमैरर्चयेत् कुलैः ।
विल्वैर्मरुवकाद्यैश्च तुलसीवर्जितैः शुभैः ।।८१६।।
क्षौद्रपुष्पैर्विशेषेण वज्रपुष्पेण मिश्रितम् ।
सर्वं पुष्पं प्रदद्याच्च भक्तियुक्तेन चेतसा ।।
पूजनीया सदा भक्तया नृणां शीघ्रफलप्रदा ।।८१७।।

कुलैर्वज्रपुष्पाद्यैः । कालिकापुराणे—

पुष्पं कोकनदं पद्म जपा बन्धूकमेव च ।
सर्वेषां पुष्पजातीनां रक्तपुष्पं विशिष्यते ।।८१८।।

यामले—

वज्रपुष्पं कालिकायै प्रदद्यात् सिद्धिहेतवे ।
योनिपुष्पं महेशाय वज्रपुष्पं निगद्यते ।।८१९।।

वज्रपुष्पस्य त्रैविध्यमुक्तं मुण्डमालायाम् —

आषोडशादनूढाया उत्तमं सर्वसिद्धदम् ।
बलात्कारेण ऊढाया मध्यमं भोगवर्द्धनम् ।।८२०।।
रजोयोगवशादन्यदधमं सुखदायकम् ।
स्वयम्भूकुसुमं देवि त्रिविधं भुवि जायते ।।८२१।।

अनूढाया अनुपभुक्तायाः । ऊढाया उपभुक्तायाः । तन्त्रान्तरे—

वज्रपुष्पेणार्पितेन यथा तुष्यति कालिका ।
न स्वर्णैर्न च रत्नैश्च न स्पर्शमणिभिस्तथा ।।८२२।।
अभावे वज्रपुष्पस्य जवापुष्पेण पूजयेत् ।
अर्कपुष्पेण वा पूज्या कालिका सर्वमङ्गला ।।८२३।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कालिकेति दक्षिणाम्नायाधिष्ठात्री । उत्तराम्नाये त्वर्कपुष्पनिषेध उक्तो महाकालसंहितायाम्—

तुलसीभिरपामार्गैर्धत्तूरैः सिन्धुवारकैः ।
अर्कपुष्पैर्वासकैश्च नैव देवीं प्रजूजयेत् ।।८२४।।—इति।

विहितानि तत्रैवोक्तानि —

शिरीषैः कर्णिकारैश्च चम्पकैः कोविदारकैः ।
वकुलैश्चैव मन्दारैः कुन्दपुष्पैः कुरण्टकैः ।।८२५।।
लताभिर्ब्रह्मवृक्षस्य मृदुदूर्वाङ्कुरैरपि ।
काञ्चनारैरशोकैश्च पुन्नागैः केतकीदलैः ।।८२६।।
सेफालिकाभिर्यूथीभिर्जातीभिर्दमनैरपि ।
शतपत्रैर्मल्लिकाभिरम्लानैर्बन्धुजीवकैः ।।८२७।।
झिण्टीभिश्च जपापुष्पैः करवीरैश्च किंशुकैः ।
पारिजातैः पाटलैश्च पद्मैर्नीलोत्पलैरपि ।।८२८।।
माधवीभिर्मरुवकैरपराजितयाऽपि च ।
अशनैश्च कदम्बैश्च द्रोणपुष्पैः सकेशरैः।।८२९।।
अर्चयेत् कुसुमैरेभिर्देवीं साधकसत्तमः ।
विल्वपत्रं यथा प्रीतिकरं देव्या वरानने ।।८३०।।
न तथाऽन्यत् किञ्चिदस्ति पुष्पेषु प्रीतिकारकम् ।
अतो यत्नेन दातव्यं विल्वपत्रं त्रिपत्रयुक् ।।८३१।।

तथा—

नानापुष्पैर्विरचिता दातव्या पुष्पमालिका ।

मालाभेदास्तु तत्रैवोक्ताः—

एकजातीयकैः पुष्पैर्भिन्नजातीयकैरपि ।।८३२।।
माला तथैकवर्णा स्याद्भिन्नवर्णाऽपि वा प्रिये ।
सा पुनस्त्रिविधा ज्ञेया परिणाहवशेन तु ।।८३३।।
पतेद्हृदयपर्यन्तं या मालाऽऽमोदशालिनी ।
वैकक्षिका सा विज्ञेया सर्वावरतया स्थिता ।।८३४।।
अधोऽवलम्बिनी नाभेः कौसुमी या स्रगुच्यते ।
साऽधोरिणी परिज्ञेया मध्यमा पूर्वतोऽधिका ।।८३५।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आगुल्फस्त्रंसिनी या तु पादपद्मोपरि स्थिता ।
वनमालेति सा ख्याता सर्वाभ्यः स्त्रग्भ्य उत्तमा ।।८३६।।

अथ द्वितीयविद्यायाः नीलतन्त्रे—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पूजयेच्च यथाविधि ।
आज्ञासिद्धिमवाप्नोति जवापुष्पं च वर्वरी ।।८३७।।
चन्दनं चार्ककुसुमं दद्याच्छ्वेतापराजिताम् ।
बन्धूकमालया तुष्येत् तथा छागप्रदानवत् ।।८३८।।

त्रिशक्तिरत्ने—

वज्रपुष्पेण संमिश्रैरर्चयेत् सिद्धिहेतवे ।
अभावाद्वज्रपुष्पस्य स्मरणात् सिद्धिमाप्नुयात् ।।८३९।।
तुलसीमालतीवर्जं पुष्पं दद्यात् प्रसन्नधीः ।।८४०।।

मत्स्यसूक्ते—

पुष्पं श्रेष्ठं रक्तकोकं बन्धूकं शतपत्रकम् ।
वर्वरीद्वितयं चैव कर्णिकारद्वयं तथा ।
वकमन्दारचूतानि करवीराणि शस्यते ।।८४१।।

कुलचूडामणौ—

वर्जयेन्मालतीपुष्पं वर्जयेत् तुलसीदलम् ।

तन्त्रान्तरे—

वज्रपुष्पेण सर्वत्र पूजयेच्चीनसुन्दरीम् ।।८४२।।

उपचारान्तरसमर्पणेऽपि वज्रपुष्पं प्रतीच्छ स्वाहेति वक्तव्यमित्यर्थः ।

श्रीविद्यापद्धतौ—

जलजानीह यावन्ति श्वेतकृष्णारुणानि च ।
जपाबन्धूकमुख्यानि रक्तानि स्थलजान्यपि ।।८४३।।
श्वेतान्यपि सुगन्धीनि मल्लिकावर्जितानि च ।
पीतान्यपि तथा विल्वपत्राणि च समर्पयेत् ।।८४४।।
निर्गन्धं कृष्णपुष्पं च तुलसीं च परित्यजेत् ।
तुलसीगन्धमात्रेण क्रुद्धा भवति सुन्दरी ।।
नार्चयेत् त्रिपुरामम्बां पलाशकुसुमैरपि ।।८४५।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

काम्ये तु मल्लिका न निषिद्धा। तदुक्तं ज्ञानार्णवे—

मल्लिकामालतीजाती कुन्दैश्च शतपत्रकैः।
श्वेतोत्पलसुशीतैश्च पूजयेन्मासमात्रकम्—॥८४६॥ इति।

कौलालवीये—

सुन्दरीभैरवीकालीब्रह्मविष्णुविवस्वताम्।
तुलसीवर्जिता पूजा सा पूजा सफला भवेत्॥८४७॥

विफलेति क्वचित् पाठस्तत्राप्यकारप्रश्लेषात् सफलेत्यर्थः पर्यवस्यति। ब्रह्मविष्णुविवस्वतामिति पुष्पचिन्तामणिकृल्लिखितपाठः प्रामादिकः। विष्णुपूजायां तुलसीनिषेधस्य स्वप्नेऽप्यश्रुतत्वात्।

निर्बन्धे—

रक्तपुष्पैर्विशेषेण सन्तुष्टा भुवनेश्वरी।
तथैव च्छिन्नमस्ताऽपि पीतैस्तु वगलामुखी॥८४८॥
गुञ्जया तु विशेषेण मातङ्गी वरदा भवेत्।

मुण्डमालायाम—

श्मशानधत्तुरेणैव तुष्टा धूमावती परा॥८४९॥

एवशब्दः प्राशस्त्यपरो न त्वन्ययोगव्यवच्छेदकः।

श्रीविद्योदितपुष्पैस्तु सर्वा विद्याः प्रपूजयेत्॥८५०॥

इति तन्त्रान्तरवचनात्। मेरुतन्त्रे—

कुन्दमन्दारकुमुदमालतीपद्मकेतकम्।
नन्द्यावर्त्ताह्वयं जाती कह्लारं चम्पकं तथा।
रक्तोत्पलादिपुष्पाणि लक्ष्म्याश्चातिप्रियाणि हि॥८५१॥

दुर्गायास्तु भविष्यपुराणे—

मल्लिकामुत्पलं पद्मं शमीपुन्नागचम्पकम्।
अशोकं कर्णिकारश्च द्रोणपुष्पं विशेषतः॥८५२॥
करवीरं जपापुष्पं कुङ्कुमं नागकेशरम्।
यः प्रयच्छति पुण्यार्थं पुष्पाण्येतानि भारत॥८५३॥
चण्डिकायै नरश्रेष्ठ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः।
स कामानखिलान् प्राप्य श्रीदुर्गानुचरो भवेत्॥८५४॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तथा—

पुन्नागचम्पकः कुन्दो यूथिका नवमल्लिका ।
तगरार्जुनमल्ली च बृहती शतपत्रिका ।।८५५।।
तथा कुमुदकह्लारविल्वपाटलमालती ।
जवाविचकिलाशोकरक्तनीलोत्पलानि च ।।
दमनो मरूपत्रं च शतपुष्पं विवृद्धये।।८५६।।

तथा—

सुगन्धिगन्धपुष्पैस्तु पूजयेद्यस्तु चण्डिकाम् ।
मुक्तिभिर्मालया वाऽपि सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।।८५७।।

तथा—

नीलोत्पलसहस्रेण यो मालां संप्रयच्छति ।
चण्डिकायै नरश्रेष्ठ तस्य पुण्यफलं शृणु ।।८५८।।
वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च ।।८५९।।
श्रीदुर्गानुचरो भूत्वा रुद्रलोके च मोदते ।

ग्रहाणामपि तत्रैव—

हयारिकुसुमैः सूर्यं कदम्बैश्चन्द्रमर्चयेत् ।।८६०।।
क्षितिजं तु जपापुष्पैश्चम्पकेन तु सोमजम् ।
शतपत्रैर्गुरुः पूज्यो जातीपुष्पैस्तु भार्गवः ।।८६१।।
मल्लिकाकुसुमैः पङ्गुः कुन्दपुष्पैर्विधुन्तुदः ।
केतुश्च विविधैः पुष्पैः शान्तिकालेषु सर्वदा ।।८६२।।

यामले—

पुष्पैर्देवाः प्रसीदन्ति पुष्पे देवाश्च संस्थिताः ।
किं चातिबहुनोक्तेन पुष्पस्योक्तिर्मतल्लिका ।।८६३।।
परं ज्योतिः पुष्पगतं पुष्पेणैव प्रसीदति ।
त्रिवर्गसाधनं पुष्पं पुष्टिश्रीस्वर्गमोक्षदम् ।।८६४।।
पुष्पमूले वसेद् ब्रह्मा पुष्पमध्ये तु केशवः ।
पुष्पाग्रे तु महादेवः सर्वे देवाः स्थिता दले ।
तस्मात् पुष्पैर्यजेद्देवं नित्यं भक्तियुतो नरः।।८६५।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

क्रियासारे—

सर्वैः पुष्पैः सदा पूज्या विहिताविहितैरपि ।
कर्त्तव्या सर्वदेवानां भक्तियोगोऽत्र कारणम् ॥८६६॥
देवीपूजा सदा शस्ता जलजैः स्थलजैरपि ।
विहितैर्वा निषिद्धैर्वा भक्तियुक्तेन चेतसा ॥८६७॥

मेरुतन्त्रे—

पुष्पाभावे प्रवालैर्वा तदभावे च कोरकैः ।
तदभावे फलैः पत्रैस्तदभावे तृणाङ्कुरैः ॥८६८॥

तन्त्रान्तरे—

पुष्पं वा यदि वा पत्रं यथोत्पन्नं तथाऽर्पणम् ।
विल्वस्य खदिरस्यापि तथा धात्रीफलस्य च ॥८६९॥
तमालस्य च पद्मस्य छिन्नभिन्ने न दूष्यतः ॥८७०॥

मालिनीतन्त्रे—

पूजयेत् परमेशानि पुष्पाभावे तु पत्रकैः ।
पत्राणामप्यलाभे तु द्रुमगुल्मोद्भवादिभिः ॥८७१॥
तदुद्भवामप्यलाभे तु तत्फलेन प्रपूजयेत् ।
अक्षतैर्वा जलैर्वाऽपि तदभावे तु सर्षपैः ॥
सितैस्तेषामप्यलाभे मानसं पूजनं चरेत् ॥८७२॥

मेरुतन्त्रे—

अथ पुष्पोपचारान्ते कुर्यादावरणार्चनम् ॥८७३॥

इदं च गौडादिसंप्रदाये। अन्यत्र तु धूपदीपनैवेद्याद्यन्तं पूजनं बोध्यम्। सिद्धान्तसारे—

प्रथमं मन्त्रमुच्चार्य श्रीपूर्वं पादुकापदम् ।
द्वितीयान्तं समुच्चार्य पूजयामीति पूजयेत् ॥८७४॥

सोमभुजङ्गावल्याम्—

ततश्च मूलमन्त्रेण त्रिवारं पूजयेत् सुधीः ।
गृहीत्वाऽऽज्ञां महादेव्याः परिवारान् समर्चयेत् ॥८७५॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पडङ्गैः प्रथमः कल्पो गुरुभिस्तु द्वितीयकः ।
परिवारस्तृतीयः स्याल्लोकपालैश्चतुर्थकः ।।
तदस्त्रैः पञ्चमः प्रोक्त इति सामान्यतः क्रमः ।।८७६।।

यामले—

पाद्यादिना तथा पश्चात् पूजयेदङ्गदेवताः ।।८७७।।

मेरुतन्त्रे—

मन्त्रसंपुटितैर्वर्णान मातृकायाः सबिन्दुकैः ।
क्रमेण गन्ध पुष्पाद्यैर्देवस्याङ्गं समर्चयेत् ।।८७८।।

तथा—

केशरेष्वग्निकोणादौ हृदयादीनि पूजयेत् ।
नेत्रमग्रेर्दिशास्वस्त्रं ध्यातव्या अङ्गदेवताः ।।८७९।।
तुषारस्फटिकश्यामनीलकृष्णारुणार्चिषः ।
वरदाभयधारिण्यः प्रधानतनवः स्त्रियः ।
अग्नीशासुरवायव्यमध्यदिक्षु क्रमात् स्थिताः ।।८८०।।

तूर्णायागे—

अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सल ।
भक्तया समर्पये तुभ्यं प्रथमावरणार्चनम् ।।८८१।।
इति पुष्पाञ्जलिं दद्यात् प्रणमेदतिभक्तितः ।
प्रत्यावरणमेवं तु तत्तन्नाम्ना समर्पयेत् ।।८८२।।

मेरुतन्त्रे—

देवस्य पुरतः प्राची ज्ञेयाऽऽवरणपूजने ।
तदादिपरिवाराणां प्रादक्षिण्येन पूजनम् ।।८८३।।

ज्ञानार्णवे—

उत्तराभिमुखो देवि यदा चक्रं समुद्धरेत् ।
उत्तराशा तदा देवि पूर्वाशैव न संशयः ।।८८४।।
पश्चिमाभिमुखो मन्त्री यदा चक्रं समुद्धरेत् ।
पश्चिमाशा तदा ज्ञेया पूर्वाशैव न संशयः ।।८८५।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वायुकोणं तदाऽऽग्नेयमीशानं राक्षसं भवेत् ।
दक्षिणाशामुखो मन्त्री यदा चक्रं समुद्धरेत् ।।८८६।।
पूर्वाशैव तदा रक्षो रक्षःकोणं तु वह्निमत् ।।८८७।।

पश्चिमाशाद्यभिमुखत्वं च काम्यपूजाविशेषपरम् । नित्यादिपूजायां तु 'प्रागाननो धनददिग्वदनोऽथवे'त्यादिना दिग्द्वयस्यैव नियमात् । तदुक्तं श्यामारहस्ये तन्त्रान्तरे च—

होतुः पूर्वं पूर्वभागं प्रदिष्टं सव्यं भागं दक्षिणं त्वागमज्ञः ।
दक्षं विद्यादुत्तरं भागमग्र्यं प्रज्ञावद्भिः पश्चिमं पीठमुक्तम् ।।८८८।।

पूर्वमिति पुरतः । अग्रयं स्वसंमुखं तेन देवपृष्ठमेव प्रतीचीत्यर्थः । यत् तु इन्द्रादीन् साहजिकप्राच्यादिक्रमेण पूजयन्ति केचित् तत् प्रमाणशून्यम् ।

शारदायाम्—

पश्चादभ्यर्चनीयाः स्युः कल्पोक्तावृत्तयः क्रमात् ।
अन्ते यजेल्लोकपालान्मूलपारिषदान्वितान् ।।
हेतिजात्यधिपोपेतान् दिक्षु पूर्वादितः क्रमात् ।।८८९।।

इन्द्रादिलोकपालानां ध्यानानि मेरुतन्त्रे—

इन्द्रं सुराधिपं पीतमैरावतगतं विभुम् ।
सहस्रनेत्रं द्विभुजं पीतवज्रधरं भजे ।।८९०।।
अग्निं तेजोऽधिपं रक्तं श्वेतशक्तिकरं प्रभुम् ।
सुभूषणं मेषवाहं वन्दे रक्ताङ्गलोचनम् ।।८९१।।
यमं प्रेताधिपं कृष्णं महिषोपरि संस्थितम् ।
कालदण्डधरं क्रूरं वृतं दूतैर्भयानकैः ।।८९२।।
रक्षोऽधिपं च निर्ऋतिं शवासनसमाश्रितम् ।
धूम्राभं खड्गहस्तं च पिङ्गलश्मश्रुकूर्चकम् ।।८९३।।
मकरे संस्थितं विद्युन्निभया सकराम्बुजम् ।
शुभ्राङ्गं तुन्दिलं वन्दे वरुणं यादसां पतिम् ।।८९४।।
वायुं प्राणाधिपं धूम्रं रक्ताङ्कुशकरं परम् ।
वातप्रमीसमारूढं धावन्तं वेगतो भजे ।।८९५।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यक्षनाथं कुबेरं च शुक्लं शुक्लगदाधरम् ।
नरसिंहासनारूढं मेदुलं चित्रिणीयुतम् ।।८९६।।
विद्याधिपं नीलशूलधरं वृषभवाहनम् ।
त्रिनेत्रं भालचन्द्रं च जटाजूटधरं सितम् ।।८९७।।
लोकाधिपं विधातारं रक्तपद्मकरं शुभम् ।
हंसारूढं वेदपाठं कुर्वन्तं तमहं भजे ।।८९८।।
गौरं नागाधिपं मूर्ध्नि फणामण्डलभूषितम् ।
पीनोत्तुङ्गं चक्रधरमनन्तं विश्वगं भजे ।।८९९।।

शारदायाम्—

वज्रं शक्तिं दण्डमसिं पाशमङ्कुशकं गदाम् ।
शूलं चक्रं पद्ममेषामायुधानि क्रमाद्विदुः ।।९००।।
पीतशुक्लसिताकाशविद्युद्रक्तसितासिताः ।
कुरुविन्दपाटलाभा वज्राद्याः परिकीर्त्तिताः ।।९०१।।

यामले—

पाणिमूले तु संलग्ने शाखाः सर्वाः प्रसारिताः ।
लोकेशानामियं मुद्रा तेषामर्चासु दर्शयेत् ।।९०२।।

तन्त्रान्तरे—

गणेशं वटुकं क्षेत्रपालं च योगिनी तथा ।
पूर्वादिक्रमयोगेन गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ।।९०३।।

मेरुतन्त्रे—

पुनर्मूलं समुच्चार्य साङ्गायै सपरीति च ।
वारायै नाम देव्याश्च चतुर्थ्यन्तमुदीरयेत् ।।
नम इत्यर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैः साधकस्त्रिधा ।।९०४।।

तन्त्रान्तरे—

कृत्वाऽऽवरणपूजा तु धूपदीपौ निवेदयेत् ।९०५।।

धूपभेदा उक्ताः मेरुतन्त्रे—

धूपं दहेद्गणेशस्य प्रियः प्रोक्तस्तु गुग्गुलुः ।
सर्जं देव्या महेशस्य निर्यासो देवदारूजः ।।९०६।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

विष्णोः कृष्णागुरूः शीतं भास्करस्य प्रियं मतम् ।
शक्तेर्दशाङ्गं वक्ष्यामि शैलेयं[1] मलयोद्भवम्[2] ।।१०७।।
नखं[3] कुष्टं[4] सर्जरसं[5] मेकैकांशं प्रकल्पयेत् ।
शिलारसा[6] गुरु[7] जटामांसी[8] भागद्वयं मतम् ।।१०८।।
षड्माक्षिक[9] सिता[10] चाष्टौ धूपोऽयं शक्तिमोहनः ।
हरीतकी[1] सर्जरस[2] मुरमांस्यः[3] कुभागिकाः[4] ।।१०९।।
लाक्षा[5] त्रिभागाश्चत्वारो भागाः शैलज मुस्तयोः[7] ।
पञ्चभागं नखं[8] प्रोक्त षड्भागं कुष्ट[9] मुच्यते ।।११०।।
द्वादशांशो गुडो[10] ऽर्केशविन्ध्यविष्णुदशाङ्गकः ।
मधु[1] मुस्ता[2] घृतं[3] गन्धो[4] गुग्गुल्व[5] गुरु[6] शैलजम्[7] ।
सरलं[8] सिल्ह[9] सिद्धार्थौ[10] शेषदेवदशाङ्गकः।।१११।।

तन्त्रान्तरे—

गुग्गु[2]ल्वगुरूको[2]शीर[3] शर्करा[4] मधु[5] चन्दनैः[6]।
धूपयेदाज्यसंमिश्रैनीचैर्देवस्य देशिकः ।।११२।।
सिता[1]ज्य[2]मधु[3]संमिश्रं गुग्गु[4]ल्वगुरु[5]चन्दनम्[6] ।
षडङ्गधूपमेतत् तु सर्वदेवप्रियं सदा ।।११३।।
रोगरोगहररोगदकेशाः सुरतरुजतुलघुपत्रविशेषाः ।
वक्त्रविवर्जितवारिदमुस्ताधूपवर्त्तिरिह सुन्दरि शस्ता ।।११४।।
गुग्गुलं[1] सरलं[2] दारु[3] पत्रं[4] मलयसंभवम्[5] ।
ह्रीवेर[6] मगुरुं[7] कुष्टं[8] गुडं[9] सर्जरसं[10]घनम् ।।११५।।
हरीतकी[12] नखी[13] लाक्षा[14] जटामांसी[15] च शैलजम्[16]।
षोडशाङ्गं विदुर्धूपं दैव पैत्रे च कर्मणि ।।११६।।
मधु[1]मुस्तं[2]घृतं[3]गन्धो[4] गुग्गु[5]ल्वगुरु[6]शैलजम्[7] ।
चन्दनं[8]सिह्ल[9]सिद्धार्थौ[10]दशाङ्गो धूप इष्यते ।।११७।।

यामले—

दशाङ्गधूपः श्यामायाः सुन्दर्याः षोडशाङ्गकः ।
अष्टादशाङ्गस्ताराया भैरव्याश्च गजाङ्गकः ।।११८।।
पञ्चाङ्गश्छिन्नमस्तायाः प्रियोऽन्यासां षडङ्गकम् ।
अभावे सर्वविद्यासु गुग्गुल्वगुरुचन्दनम् ।।११९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मेरुतन्त्रे—

हृदाणुनाऽथवाऽस्त्रेण घण्टां संपूज्य वादयेत् ।।९२०।।

तत्रैव—

तारो जयध्वनिपदं मन्त्रमातोऽग्निगेहिनी ।
एकादशाक्षरो मन्त्रो घण्टायाः सर्वसिद्धदः ।।९२१।।
आवाहनेऽर्घे धूपे च पुष्पे नैवेद्यदीपयोः ।
घण्टानादं प्रकुर्वीत विशेषाद्धूपदीपयोः ।।९२२।।
पूजाकालं विनाऽन्यत्र कुर्यादस्याः प्रवादनम् ।
नानया च विना पूजां कारयेत् सिद्धिलालसः ।।९२३।।

राघवभट्टाः—

धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदाऽणुना ।
अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् गुग्गुलं दहेत् ।।९२४।।

धूपपदार्थ उक्तः कुलार्णवे—

धूताशेषमहादोषपूतिगन्धप्रहारितः ।
परमामोदजननाद्धूप इत्यभिधीयते ।।९२५।।

दीपभेदा उक्ताः कुलोड्डीशे—

घृतप्रदीपः[1] प्रथमस्तिलतैलसमुद्भवः[2] ।
सार्षपः[3]फलनिर्यासजातो[4]वा वारिजोद्भवः[5] ।।९२६।।
दधिज[6]श्चान्नज[7]श्चैव दीपाः सप्त प्रकीर्त्तिताः ।
पद्मसूत्रभवा[1] वर्त्तिर्दर्भसूत्रभवा[2]ऽथवा ।।९२७।।
जलजा[3] वादरी[4]वाऽपि तूलकोषोद्भवा[5]ऽथवा ।
वर्त्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधा स्मृता ।।९२८।।

यामले—

वर्त्तिः श्वेताऽथवा रक्ता न पीता नासिताऽपि च।
बीजशून्यं च कार्पासं तदीयास्तन्तवोऽपि च ।।९२९।।
पटो वा नूतनः शुक्लो वर्त्तिकायां प्रशस्यते ।
जीर्णं च मलिनं वस्त्रं नैव दद्यात् कदाचन ।।९३०।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मेरौ—

तैजसं राजसं लौहं मार्त्तिक्यं नारिकेलजम् ।
तृणराजोद्भवं वाऽपि दीपपात्रं प्रशस्यते ।।
एवं दीपं प्रकुर्वीत नेत्ररञ्जनकारणम् ।।९३१।।

यामले—

निवेदयेत् पुरा भागे गन्धं पुष्पं च भूषणम् ।
वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे ।।९३२।।

मेरुतन्त्रे—

न धूपं वितरेद्भुमौ नासने न घटे तथा ।
यथातथाधारगतं कृत्वा तं विनिवेदयेत् ।।
मेदो मज्जायुतो नेष्टो विष्णवे दारूसंभवः ।।९३३।।

यामले—

दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः ।।९३४।।

तथा—

दक्षिणे घृतयुक्तश्च तैलयुक्तश्च वामतः ।
दक्षिणे च सिता वर्त्तिर्वामतो रक्तवर्त्तिकः ।।९३५।।

मेरुतन्त्रे—

पूजयत्वि स्वमन्त्रेण घण्टां तन्नादपूर्वकम् ।
दीपं दद्यात् तु विभवे नानावाद्यपुरस्सरम् ।।९३६।।

तत्रैव—

गोसर्पिषा वा तैलेन वर्त्त्या कपूर्रगर्भया ।
ऊच्चैः प्रदर्शयेद्दीपं न च मेदादिना क्वचित् ।।९३७।।
न मिश्रीकृत्य दद्यात् तु दीपं स्नेहान् घृतादिकान् ।
कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्त्रं नरकं व्रजेत् ।।९३८।।
पारावतभ्रमाकारं भ्रामयेच्च प्रदर्शयेत् ।
देवस्य सर्वावयवान् श्लोकमेवं ततः पठेत् ।।९३९।।
सुप्रकाशो महादीप्तः सर्वत्र तिमिरापहः ।
सवाह्याभ्न्तरज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ।।९४०।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दक्षिणे सार्षपं दीपं तिलतैलस्य वामतः ।
सिता वर्त्तिर्दक्षिणतो रक्ता वर्त्तिस्तु वामतः ।।९४१।।
वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ।
कृत्वा तु पृथिवीतापं दीपमुत्सृजते नरः ।।९४२।।
स तापपापं नरकं प्राप्नोत्येव शतं समाः ।
नैव निर्वापयेद्दीपं लक्ष्मीनाशकरो यतः ।।९४३।।

कालिकापुराणे—

लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात् ।
न स दीप इति ख्यातो ह्योघवह्निस्तु स श्रुतः ।।९४४।।
शाणं वा दौरं वस्त्रं जीर्णं मलिनमेव वा ।
उपभुक्तं न दद्यात् तु वर्त्तिकार्थं कदाचन ।।९४५।।
नैव निर्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ।।९४६।।
सर्वंसहा वसुमती सहते न द्वयं त्विदम् ।
अकार्ये पादघातं च दीपतापं तथैव च ।।९४७।।

तन्त्रान्तरे—

अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि धृत्वा दीपं निवेदयेत् ।
पारावतभ्रमाकारमुद्भ्राम्य नयनावधि ।।९४८।।

दीपपदार्थ उक्तः । कुलार्णवे—

दीर्घाज्ञानमहाध्वान्ताहंकारपरिवर्जनात् ।
परतत्त्वप्रकाशाच्च दीप इत्यभिधीयते ।।९४९।।

यामले—

नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठतः ।
पक्वं च देवतावामे आमान्नं देवदक्षिणे ।।९५०।।
पक्वापक्वविभेदेन नैवेद्येष्वपि च स्थितिः ।
पुरतो नियमो नास्ति दीपनैवद्ययोः क्वचित् ।।९५१।।

रुद्रयामलवचनानि—

तैजसेषु च पात्रेषु सौवर्णे राजते तथा ।
ताम्रे वा प्रस्तरे वाऽपि पद्मपत्रेऽथ वा पुनः ।।९५२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यज्ञदारुमये वाऽपि नैवेद्यं कल्पयेद्बुधः ।
सर्वाभावे तु माहेयं स्वहस्तघटितं यदि ।।९५३।।

सारसंग्रहवचने तु—

निधाय स्वर्णजे पात्रे साधारं तच्च मण्डले ।
निधाय चतुरस्रे च संस्कुर्याच्छास्त्रमार्गतः ।।९५४।।
अस्त्रमन्त्रेण संप्रोक्ष्य चक्रमुद्राभिरक्षितम् ।
वायुबीजेन संशोध्य वह्निबीजेन तद्दहेत् ।।९५५।।
स्पृशन् दक्षकराग्रेण सुधाबीजेन मन्त्रयेत् ।
धेनमुद्रां प्रदर्श्याथ गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ।।९५६।।

मेरुतन्त्रे—

देवमभ्यर्च्य कुर्याच्च पुष्पाञ्जलिमनन्यधीः ।
हेमपात्रस्थितं दिव्यं परमान्नं सुसंस्कृतम् ।।९५७।।
पञ्चधा षड्रसोपेतं गृहाण मम सिद्धये ।
मूलमन्त्रं समुच्चार्य स्वाहान्तं जलमर्पयेत् ।।९५८।।
कराभ्यां संस्पृशन् पात्रं नैवेद्यान्ते नमो वदेत् ।
देवस्य दक्षिणे हस्ते जलं दत्वा पठेदिदम् ।।९५९।।
अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा इति नवाक्षरम् ।
दर्शयेद्वामहस्तेन विकचोत्पलसंनिभाम् ।।
दर्शयित्वा प्रासमुद्रां पञ्चप्राणाहुतिं चरेत।।९६०।।

प्राणादिमुद्रास्तत्रैवोक्ताः—

कनिष्ठनामिकाङ्गुष्ठयोगः प्राणस्य मुद्रिका ।
तया प्रासं गृहीत्वा प्राणाय स्वाहेति संवदेत् ।।१०६१।।
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठयोगेनापानकं वदेत् ।
ङेन्तं स्वाहान्तमथ च व्यानाय च ततो वदेत् ।।१०६२।।
स्वाहाऽथ मध्यमानामाङ्गुष्ठयोगेन निर्वपेत् ।
हित्वा कनिष्ठां सर्वाभिरुदानायाग्निगेहिनीम् ।।१०६३।।
सर्वाभिस्तु समानाय स्वाहोक्त्वा ग्रासमावपेत् ।।१०६४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तन्त्रान्तरे—

स्पृशेत् कनिष्ठोपकनिष्ठिके द्वे
स्वाङ्गुष्ठमूर्ध्ना प्रथमेह मुद्रा ।
तथाऽपरा तर्जनिमध्यमे स्या-
दनामिकामध्यमिके च मध्या ।।९६५।।
अनामिकातर्जनिमध्यमाश्च
तदूच्चतुर्थी सकनिष्ठकास्ताः ।
स्यात् पञ्चमी मध्यमतः प्रदिष्टाः
प्राणादिमुद्रा निजमन्त्रयुक्ताः ।।९६६।।

मेरुतन्त्रे—

ततः स्वर्णादिजे पात्रे सुतोयं धेनुमुद्रया ।
अमृतीकृत्य देवाय देयं मन्त्रमिदं पठेत् ।।९६७।।
नमस्ते देवदेवेश सर्वतृप्तिकरं परम् ।
अन्यानिवेदितं शुद्धं प्रकृतिस्थं सुशीतलम् ।।९६८।।
परमानन्दसंपूर्णं गृहाण जलमुत्तमम् ।
उक्त्वैवं देवतावामे जलपात्रं निवेशयेत् ।।९६९।।
त्रिभिर्वर्णैः प्रदातव्यं देवार्थं पाकभोजनम् ।
घृतपक्वं दुग्धसिद्धं साधितं केवलाग्निना ।।९७०।।
युक्तं वैक्षवपङ्केन तच्छूद्रस्य प्रशस्यते ।
ततः पुष्पाञ्जलिं दद्यादस्त्रमन्त्रेण बन्धनम् ।।९७१।।
दिशां कृत्वा जवनिकां देवस्य परितो न्यसेत् ।
अमृताम्मकनैवेद्यं नम इत्युच्चरेत् पुनः ।।९७२।।
धेनुमुद्रां प्रदर्श्याथ भुञ्जानां देवतां स्मरेत् ।
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा मूलमन्त्रं ददेज्जलम् ।।
नैवेद्यान्ते त्वाचमनं दत्वा होमविधिं चरेत् ।।९७३।।

तत्रैव—

विधाय पूजामेवं हि धूपदीपनिवेद्यकैः ।।९७४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तथा—

वेदिकाया दक्षभागे कृत्वा स्थण्डिलमुत्तमम् ।
संस्थाप्य वह्निं संस्कृत्य वैश्वदेवं समारभेत् ।।९७५।।
यथाविधि ततस्तत्र गन्धाद्यैर्देवतां यजेत् ।
तत्र प्रणवपूर्वाभिर्हुत्वा व्याहृतिभिः पुरा।।९७६।।
जुहुयान्मूलमन्त्रेण पायसेन घृतेन च ।
पञ्चविंशतिभिः पश्चाद्धुत्वा व्याहृतिभिः पुनः ।।९७७।।
संपूज्य तां चन्दनाद्यैः पीठमूर्त्तौ नियोजयेत् ।
अग्निं विसृज्य सृष्टेन पायसेन वलिं हरेत् ।
पार्षदेभ्यश्चन्दनादिपुष्पाक्षतसमन्वितम् ।।९७८।।

अत्र वैश्वदेवो नित्यहोम एव । सिद्धान्तसारे—

समाप्य वैश्वदेवं तु भूतेभ्यो वलिमाहरेत् ।
शाक्ते तु वलिदानान्ते दद्याद्भूतवलिं सुधीः ।।९७९।।

यत्र वैष्णवादिकल्पे वक्ष्यमाणवलिदानविधिर्नास्ति तत्रास्मिन्नेव समये भूतवलिर्देय इत्यर्थः । मेरुतन्त्रे—

देवं तृप्तमिति ध्यत्वा नैवेद्यं गतसारकम् ।
संचिन्त्य रक्षोदिग्भागे पात्रं तत् स्थापयेत् ततः ।।९८०।।
मोमयाद्भिस्तदस्त्रेण नैवेद्यस्थानशोधनम् ।
देवोच्छिष्टं गृहीत्वा तु निर्माल्यभोजिने नमः ।।९८१।।
इत्यैशान्यां विनिःक्षिप्य हस्तं प्रक्षालयेत् ततः ।
शुद्धमाचमनं दत्वा सुगन्धैर्गन्धयेत् करौ ।।९८२।।

गौतमीये—

क्षणं विमृष्य मतिमान् दद्याद्गण्डूषकं ततः ।
अमृतापिधानमसि स्वाहेति मनुनाऽमुना ।।९८३।।

यामले—

सर्वोपकरणादीनि मूलान्ते च निवेदयेत् ।
अशक्तो मनसा दद्यादेतत् कर्म न लोपयेत् ।।९८४।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

द्वितीयविद्याविषये तु विशेष उक्तो नीलतन्त्रे—

सर्वं मन्त्रमयं कृत्वा देवतायै निवेदयेत् ।
श्रीमदेकजटे वज्रपुष्पं प्रतीच्छ चोच्चरेत् ।।
मूलेनाग्निप्रियान्तेने सतारेण च साधकः ।।९८५।।

तारः प्रणवस्तस्य चान्वयं आदावेव संप्रदायसिद्धः। अयं च मन्त्रः सर्वासामपि तारादिदेवतानां पूजायामविरुद्ध एवेति सुधार्णवकृतः । श्रीविद्याविषये तु मानसोल्लासे—

सम्बुद्ध्या प्रवेदन्मन्त्री उपचारान् सदैव तु ।

तथा—

सर्वोपचारमन्त्राश्च त्रितारााद्याः समीरिताः ।।९८६।।इत्युक्तम्।

तारत्रयं च श्रीँ ह्रीँ क्लीँ इति। यामले ज्ञानार्णवे "वाड्माया कमले च" त्युक्तम्।

पुनश्च चुल्लुकं दद्याद्दत्वा ताम्बूलमुत्तमम् ।
एलालवङ्गकर्पूरजातीफलादि संयुतम् ।।
तमालदलकर्पूरपूगभागैस्तरङ्गितम् ।।९८७।।
ततो दद्याच्च ताम्बूलं विष्णवे द्वादशाङ्गकम् ।।९८८।।
खदि[1]रेला[2]लवङ्गे[3]न्दु[4]चूर्णं[5]पर्णतमालकम्[6] ।
जातीकोशदलात्वग्भिः७कस्तूरी८केशरै९ र्युतम् ।।९८९।।
पूगीफल[10]मथ प्रोक्तं दशाङ्ग भास्करस्य तु ।
मृगनाभितमालाभ्यां हीनं विघ्नेश्वरस्य तु ।।९९०।।
पञ्चाङ्गं चूर्णं[1] खदिर[2]पर्णं[3]पूगीफले[4]न्दुकम्[5] ।
शैलं देव्या जातिकोशयुतं तच्च महेशितुः ।।९९१।।

तत्रैव—

दर्शयेच्च तथाऽऽदर्शं कल्पयेच्छत्रचामरैः ।

अथोपचारमुद्राः—

आसने पद्ममुद्रा स्याद्धस्तद्वयमधोमुखम् ।।९९२।।
मुद्रैषा कुशलप्रश्ने तदेवोर्ध्वमुखं पुनः ।
मुद्रा स्यात् स्वागते चार्घ्यमुद्रा त्वञ्जलिरुच्यते ।।९९३।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अनामाङ्गुष्ठयोगाच्च सैवोक्ता पाद्यमुद्रिका ।
उत्तानं दक्षहस्तं तु कृत्वा निम्नतलं सुधीः ।।९९४।।
कनिष्ठहीनाः संयुक्ताश्चतस्रोऽङ्गुल्य उन्नताः ।
मुद्रैषाऽऽचमने प्रोक्ताऽधोमुखी च त्वनामया ।।९९५।।
स्पृष्टाङ्गुष्ठा भवेन्मूद्रा मधुपर्के वरानने ।
अधोमुखी दक्षहस्तकृता मुष्टिः कनिष्ठया ।।९९६।।
विमुक्ता स्नानमुद्रैषा गदिता परमेश्वरि ।
उत्तानं दक्षिणं हस्तं कृत्वा तन्मध्यमां पुनः ।।९९७।।
अङ्गुष्ठेन स्पृशेदेषा मुद्रा वस्त्रस्य कीर्त्तिता ।
एषैवानामिकास्पर्शान्मुद्रा भूषणसंज्ञिता ।।९९८।।
कनिष्ठास्पर्शतो ह्येषा उपवीतस्य मुद्रिका ।
ज्येष्ठाग्रेण कनिष्ठाग्रं स्पृशेद्गन्धस्य मुद्रिका ।।९९९।।

तन्त्रान्तरे—

मध्मानामिकाङ्गुष्ठैरङ्गुल्यग्रेण पार्वति ।
दद्याच्च विमलं गन्धं मूलमन्त्रेण साधकः ।।१०००।।
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु यन्त्रे पुष्पं निवेदयेत् ।
अधोमुखं करं कृत्वा तर्जन्यग्रे तु योजयेत् ।।१००१।।
अङ्गुष्ठाग्रं तु मुद्रेयं पुष्पाख्या परमेश्वरि ।
यथा गन्धं तथा देवि धूपं दद्याद्विचक्षण : ।।१००२।।
मध्यमानामिकाभ्यां तु मध्ये पर्वणि देशिकः ।
अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि धृत्वा दीपं[१] निवेदयेत् ।।१००३।।

तथा—

अङ्गुष्ठाग्रेण तर्जन्याः स्पृशेदग्रं महेश्वरि ।
धूपमुद्रयेमाख्याता सर्वदेवप्रियङ्करी ।।१००४।।
अनामाग्रं स्पृशेद्देवि ज्येष्ठाग्रेण तु देशिकः ।
नैवेद्यमुद्रा कथिता देवतातृप्तिकारिणी ।।१००५।।

---

१. ज्येष्ठाग्रेण स्पृशेदग्रं मध्यमायाः सुरार्चिते ।
दीपमुद्रेयमुदिता सर्वदेवप्रिया शुभा ॥ इति २ पु. उपलभ्यते ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अन्यत्र—

उत्तोलनं त्रिधा कृत्वा गायत्र्या मूलयोगतः ।
तत्त्वाख्यमुद्रया देवि नैवेद्यं तु निवेदयेत् ।।
मूलेनाचमनं दद्यात् ताम्बूलं तत्त्वमुद्रया ।।१००६।।

सिद्धान्तसारे—

मूलमन्त्रेण संपूज्य स्वस्वकल्पोक्तमन्त्रतः ।
देवतायै वलिं दत्वा विघ्नादिभ्यो वलिं हरेत् ।।१००७।।

ज्ञानार्णवे—

ईशानवह्निनैर्ऋत्यवायुकोणेषु पूर्ववत् ।
मण्डलानि विधायाथ पूर्ववत् पूजयेत् प्रिये ।।१००८।।
पूर्ववद्वलिदानं च दद्यात् सर्वसमृद्धये ।
वटुकानि महेशानि योगिनीभ्यश्च वल्लभे ।।१००९।।
गणेशक्षेत्रपालाभ्यां पूर्ववद्वलिमुत्सृजेत् ।।१०१०।।

समयाचारे—

दक्षिणे वटुकं दद्यादुत्तरे योगिनीगणे ।
पूर्वे भूतवलिं दद्यात् क्षेत्रपालाय पश्चिमे ।।१०११।।

तथा—

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु वटुकाय वलिर्मतः ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन योगिनीवलिमाहरेत् ।।१०१२।।
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु क्षेत्रपालवलिं हरेत् ।
अङ्गुलीभिश्च सर्वाभिरुक्तो भूतवलिः प्रिये ।।१०१३।।
तथ्यमुष्टेस्तु मध्यस्थामङ्गुलिं दण्डवत् कुरु ।
गजदन्तमहामुद्रा गणपस्य वलौ भवेत् ।।
अङ्गुलीभिश्च सर्वाभिरुक्तो भूतवलिः प्रिये[1] ।।१०१४।।

वलिद्रव्याण्युक्तानि महाकालसंहितायाम् । तत्रादौ दक्षिणाचारे—

माषभक्त तथा लाजा धानाः शक्तव एव वा ।
पृथुकास्तण्डुला वाऽपि स्विन्ना व्रीहय एव वा ।।१०१५।।

१. एतत् पाद्यार्धम् ३ पुस्तके उपलभ्यते ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आमिक्षा वा यवागूर्वा कृशरं पायसं तथा ।
आज्याभिषिक्तं दधि वा पक्वान्नानि फलानि वा ।।१०१६।।

वामाचारे—

दग्धमीनो भर्जितं वा तेमनीकृतमेव वा ।
मदिरा वा प्रदातव्या वलित्वेन वरानने ।।१०१७।।
सर्वसाधारणत्वेन वलिनैष प्रकीर्त्यते ।
अधिकारिविशेषेण दातुं शक्यो वलिस्त्वयम् ।।१०१८।।

बलिदानमन्त्रास्तु ज्ञनार्णवे—

एह्येहि देवीपुत्रान्ते वटुकान्ते च नाथ च ।
कपिलान्ते जटाभार भासुरान्ते त्रिनेत्र च ।।१०१९।।
ज्वालामुखं च सर्वान्ते विघ्नान् नाशय नाशय ।
सर्वोपचारसहितं वलिं गृह्ण द्विधा पदम् ।।१०२०।।
वह्निजायान्वितो मन्त्रो वटुकस्य समीरितः ।
अनेन मनुना देवि वटुकस्य वलिं हरेत् ।।१०२१।।

मेरौ—

योगिनीनां वलेर्मन्त्रं साधनान्ते पठेदिमम् ।
याँ योगिनीभ्यःस्वाहेति[१]क्वङ्कार्णं स्रग्धरान्वितम् ।।१०२२।।
ऊर्ध्वं ब्राह्माण्डतो वा दिवि गगनतले भूतले निष्कले वा
पाताले वाऽनले वा सलिलपवनयोर्यत्र तत्र स्थिता वा ।
क्षेत्रे पीठोपपीठादिषु च कृतपदाः पुष्पधूपादिकेन
प्रीता देव्यः सदा नः[२] शुभवलिविधिना पान्तु वीरेन्द्रवन्द्याः ।।१०२३।।

ज्ञानार्णवे तूक्तश्लोकमुक्त्वा—

एतदन्ते महेशानि याँ बीजं योगिनी ततः ।
भ्यः स्वाहा सर्ववर्णान्ते योगिनीपदमालिखेत् ।।१०२४।।

---

१. कुरेकः । अंङ्का नव । "अङ्कानां वामतो गति" रित्यतः: क्वाङ्का एकनवतिरर्णा वर्णा यस्मिन्निति । एतेन "याँ योगिनीभ्यः स्वाहा" इति सप्त वर्णाः ७ ऊर्ध्वमित्यादिस्रग्धरायाश्चतुश्चरणेषु चतुरशीति-८४ वर्णाः । एषामेकत्र संमिलनेनैकनवतिवर्णघटितमन्त्रो जायत इति ।

२. शुभविधिवलिनेति २ पु. पा. ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

कवचं चास्त्रमालिख्य वह्निजायां पुनर्लिखेत् ।
अनेन मनुना देवि योगिनीवलिमाहरेम्।।१०२५।। इत्युक्तम्।

तथा च—

षड्दीर्घस्वरसंभिन्नं क्षकारं पुनरालिखेत् ।
पुनः क्षेत्रपदं पालधूपदीपादि चालिखेत् ।।१०२६।।
सहितं वलिमालिख्य गृह्ण गृह्ण ततो वदेत् ।
वह्निजायान्वितो मन्त्रः क्षेत्रपालस्य सुन्दरि ।।१०२७।।
अनेन मनुना देवि क्षेत्रपाल वलिं हरेत् ।
गाँ गाँ गूँ त्रयमालिख्य ङेन्तं गणपतिं वदेत् ।।१०२८।।
वरान्ते वरदान्ते च सर्वान्ते जनमालिखेत् ।
मे वशं चानयेत्युक्त्वा वलिं गृह्ण द्विधा पदम् ।
वह्निजायान्वितो मन्त्रो गणपस्य वलिं हरेत् ।।१०२९।।

सिद्धान्तसारोद्धृतसामान्यपद्धतौ तु पूर्वादिप्रादक्षिण्येन गणेशादिभ्यो वलिप्रदानमुक्तम् ।

गणेशवटुकक्षेत्रपालेभ्यो वलिमाहरेत् ।
योगिनीभ्यश्च पूर्वादिप्रादक्षिण्येन देशिकः।।१०३०।।इति—

महाकालेनापि गणेशादिक्रम उक्तः—

गणाधिपतये पश्चाद्वटुकाय निवेदयेत् ।।१०३१।।इत्यादि—

वस्तुतो दक्षिणमार्गे गणेशादिक्रमो वाममार्गे वटुकादिक्रम इति ।

अवश्यमादौ वामादौ कुर्याद्वटुकपूजनम् ।
मार्गेऽस्मिन् वटुको मुख्यः सुराद्यं तेन निर्मितम् ।।१०३२।।

इति वाममार्गप्रकरणीयमेरुतन्त्रवचनात् ।

अथ भूतवलिः मेरुतन्त्रे—

उपविश्यासने मन्त्री दद्याद्भूतवलिं ततः ।
ईशाने मण्डलं कृत्वा साधारं तत्र निःक्षिपेत् ।।१०३३।।
अन्नं व्यञ्जनतोयाढ्यं पात्रं पुष्पादिपूरितम् ।
तत्र भूतानि संपूज्य ततस्तेभ्यो वलिं हरेत् ।।१०३४।।
ये रौद्रा रौद्रकर्माणो रौद्रस्थाननिवासिनः ।
योगिन्योऽप्युग्ररूपाश्च गणानामधिपाश्च ये ।।१०३५।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भूचराः खेचराश्चैव ये तिष्ठन्त्यन्तरिक्षगाः ।
सर्वे ते प्रीतमनसो भूता गृह्णीन्त्विमं वलिम् ।।१०३६।।
वामहस्तेन तत्पात्रे जलाधारं समर्पयेत् ।
पुष्पाञ्जलिं समादाय भूतानि प्रार्थयेदिति ।।१०३७।।
भूतानि यानीह वसन्ति भूतले
वलिं गृहीत्वा विधिवत्प्रयुक्ताम् ।
सन्तोषमासाद्य व्रजन्तु सर्वे
क्षमन्तु तान्यत्र नमोऽस्तु तेभ्यः ।।१०३८।।
दत्वा पुष्पाञ्जलिं नत्वा विहरन्तु यथासुखम् ।
भूतानीति च नाराचमुद्रया विसृजेत् ततः ।।१०३९।।

शारदायाम्—

सहस्रावृत्त्या संजप्य मूलमन्त्रमनन्यधीः ।
तं जपं सर्वसंपत्त्यै देवतायै समर्पयेत् ।।१०४०।।

मेरुतन्त्रे—

अष्टोत्तरसहस्रं तु तदर्धं त्रिशतं तु वा ।
अष्टोत्तरशतं वाऽपि जपेन्मूलमतन्द्रितः ।।१०४१।।
समाप्ते तु जपे माला निदध्यान्मस्तकोपरि।
अर्घपात्राज्जलं हस्ते गृहीत्वेदं पठेत् ततः ।।१०४२।।
गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ।
सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादाज्जगत्पते ।।१०४३।।
देवस्य दक्षिणे हस्ते तोयं दत्वा समर्पयेत् ।।१०४४।।

तथा—

ततस्तु गीतस्तुतिभिर्घण्टावादनपूर्वकम् ।
ब्राह्मणो वेदमन्त्राद्यैः क्षत्रियः संहितादिभिः ।
पौराणिकाद्यैर्वैश्यस्तु शूद्रस्तु प्राकृतादिभिः ।।।१०४५।।

यामले—

ततश्च देवतां भक्त्या परिक्रम्य नमेद्बुधः ।।१०४६।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

परिक्रम्येति प्रदक्षिणीकृत्य तत्र प्रदक्षिणफलमुक्तं तन्त्रान्तरे—

वेदविद्वयो धरां दत्वा यत् फलं लभते नरः ।
तत् फलं लभते भक्त्या कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणाम् ।।१०४७।।

कृष्णमित्युपलक्षणम्, प्रदक्षिणभेदा उक्ता यामले—

त्रिकोणाकारकं देवि शक्तेः कुर्यात् प्रदक्षिणम् ।
अर्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समीरितम् ।।१०४८।।
शिवप्रदक्षिणें मन्त्री अर्धचन्द्रक्रमेण च ।
सव्यासव्यकमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ।।१०४९।।
प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः ।
दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसाऽपि च दक्षिणाः ।।१०५०।।
त्रिधा च वेष्टयेत् सम्यग्देवतायाः प्रदक्षिणे ।
एकहस्तप्रणामो वा एकं वाऽपि प्रदक्षिणम् ।।१०५१।।
अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ।

तन्त्रान्तरे—

एकं चण्ड्यां रवौ सप्त त्रीणि दद्याद्विनायके ।
चत्वारि केशवे दद्याच्छिवस्यार्धं प्रदक्षिणम् ।।१०५२।।

प्रणामभेदास्तु विष्णुकल्पलतायामुक्ताः—

पद्भयां कराभ्यां जानुभ्या मुरसा शिरसा दृशा ।
वचसा मनसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ।।१०५३।।
वाहुभ्यो च सजानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा ।
पचाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ।।१०५४।।

तथा—

भूमौ निपत्य यः कुर्यात् कृष्णे दृष्टे नतिं सुधीः ।
सहस्रजन्मजं पापं त्यक्त्वा वैकुण्ठमाप्नुयात् ।।१०५५।।

विष्णुधर्मे—

जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामान् देवस्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।।१०५६।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

परमाणूनि यावन्ति ललाटे पुरुषस्य तु ।
पार्थिवानि भवन्तीह नमतो मधुसूदनम् ।।
तावतोऽब्दाँस्तु विप्रेन्द्र स्वर्गलोके महीयते ।।१०५७।।

शारदायाम्—

ततः शम्भोर्दिशि गुरुर्विकिरे[1] पूर्वसंचिते ।
हेमवस्त्रादिसंयुक्तां कर्करीं तोयपूरिताम् ।।१०५८।।
संस्थाप्य तस्यां सिहस्थां खड्गखेटकधारिणीम् ।
घोररूपां पश्चिमास्यां पूजयेदस्त्रदेवताम् ।।१०५९।।
चलासनेन संपूज्य तामादाय गुरुः पुनः ।
रक्षेति लोकपालानां नालमुक्तेन वारिणा ।।१०६०।।
देवाज्ञा श्रावयन्नन्तः परिवृत्य प्रदक्षिणम् ।
अस्त्रमन्त्रं समुच्चार्य यथापूर्वं निवेश्येत् ।।
अभ्यर्च्य भूयो गन्धाद्यैर्वक्त्रं तस्य स्थिरासनः ।।१०६१।।

कर्करी वर्द्धनी सा च सनाला घटी ।

क्रियासंग्रहे—

यथास्थानं निवेश्याथ कर्करीमस्त्ररूपिणीम् ।
आचार्य आत्मनः कुण्डे वह्निसंस्कारमाचरेत् ।।१०६२।।

विभ्रत्यद्भुतभूतिभूतपवचोवैचित्र्यचित्रामृत-
स्रोतःशालिनि सन्निबन्धनसरित्संभेदमभ्यर्हितम् ।
सद्युक्तिस्फुटमौक्तिकोत्करचमत्कारे तृतीयस्तर-
ङ्गोऽयं श्रीनरदेवनिर्मितपुरश्चर्यार्णवेऽस्मिन्नगात् ।।१०६३।।

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीप्रतापसिंहसाहविरचिते पुरश्चर्यार्णवे दीक्षाविधौ गुरुवरणदिपूर्वकदेवतार्चनविधानं नाम तृतीयस्तरङ्गः सम्पन्नः ॥

---

१. विघ्नोपशान्तये उत्क्षिप्तश्वेतसर्षपादाविति ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ चतुर्थस्तरङ्गः

अग्निसंस्कारविधिः

कुण्डसंस्कारः

तत्र प्रथमं कुण्डसंस्कार उक्तो मेरुतन्त्रे—

वह्नेस्तु स्थापनं कुर्याद्वैदिकः कल्पमार्गतः ।
तान्त्रिकः कुण्डसंस्कारानष्टादश समाचरेत् ।।१।।
मूलमन्त्रेण संपश्येत् प्रोक्षयेदस्त्रमन्त्रतः ।
कुशैः संताडयेत् कुण्डमस्त्रमन्त्रं पठँस्त्रिधा ।।२।।
ततः कवचमन्त्रेण कुण्डस्याभ्युक्षणं मतम् ।
अस्त्रमत्रेण समनं कुण्डस्याङ्गुलमानतः ।।३।।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तां मृदअस्त्रेण चोद्धरेत् ।
पुनः शुद्धमृदा तं च पूरयेद् हृदयाणुना ।।४।।
समीकुर्यात् ततोऽस्त्रेण सेचयेत् कवचेन च ।
काष्ठादिना कुट्टयेत् तमस्त्रेण स्याद्यथा दृढम् ।।५।।
कुशैः संमार्जयते् कुण्डं ततश्च कवचाणुना ।
विलेपनं गोमयाद्भिः कवचेनैव कारयेत् ।।६।।
कवचेनाग्निसूर्येन्दुकलाः कुण्डे विचिन्तयेत् ।
त्रिसूत्रीकृतसूत्रेण वेष्टयेत् प्रतिमेखलम् ।।७।।
त्रिवारं वर्ममन्त्रेण कुण्डपूजां ततश्चरेत् ।
तारश्चामुककुण्डाय आसनं च नमो[1] इति ।।८।।
एषोऽर्घ इत्याद्यूहैश्च सकलं पूजनं चरेत् ।
नाभेश्च मेखलानां च कुर्यादेवं प्रपूजनम् ।
सचिन्तयेत् ततोऽस्त्रेण तत् कुण्डं वज्रवदृढम् ।।९।।

शारदायाम्—

अस्त्रेण वज्रीकरणं हृन्मन्त्रेण कुशैः शुभैः ।
चतुष्पथं तनुत्रेण तनुयादक्षपाटनम् ।।१०।।
यागे कुण्डानि संस्कुर्यात् संस्कारैरेभिरीरितैः ।
अथ वा तानि संस्कुर्याच्चतुर्भिर्वीक्षणादिभिः ।।११।।

---

१. तान्त्रिकप्रयोगोऽयम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अक्षपाटनं तु—

अच्छिन्नाग्रैस्ततो दर्भैरस्त्रमन्त्राभिमन्त्रितैः ।
कुण्डभित्तिगणं सर्वं वर्मणा परिभूषयेत् ।।
इत्येवमक्षपाटाख्यं कुण्डसंस्कार ईरितः।।१२।।

इति नारदपञ्चरात्रे प्रोक्तम् । मेरुतन्त्रे च—

वामहोमे तु संस्कारा आद्याश्चत्वार एव हि ।।१३।।

नारदपञ्चरात्रे—

कुण्डस्यारम्भकाले तु संस्कारा न कृता यदि ।
निष्पन्नस्य च ते सर्वे विधेयाः स्युः क्रमेण वै ।।१४।।

एते संसकाराः कुण्डनिर्माणकाले यदि न कृतास्तदा सिद्धे तस्मिन्नवश्यमाचरणीया इत्यर्थः ।

शारदायाम्—

तिस्रस्तिस्रो लिखेल्लेखा हृदा प्रागुदगग्रगाः ।।१५।।

अत्र लेखनक्रमः सौत्रामणीतन्त्रे—

प्राचीमुदङ्मूर्धसंस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् ।
उदगग्रं पुरःसंस्थं पश्चिमारम्भमालिखेत् ।
तिस्रस्तिस्रो लिखित्वैवं प्रोक्षयेद्वाग्भवेन च ।।१६।।

शारदायाम्—

प्रागग्राणां स्मृता देवा मुकुन्देशपुरन्दराः ।
रेखाणामुदगग्राणां ब्रह्मवैवस्वतेन्दवः ।।१७।।

यामले—

मूलेन विलिखेदेता दर्भस्यैव स्रुवस्य वा ।।१८।।

मेरुतन्त्रे—

त्रिकोणोपरि षट्कोणं त्रिकोणद्वितयस्य तु ।
विष्ण्वीशवासवादीनां षण्णां तत्र प्रपूजनम् ।।१९।।

शारदायामलयोस्तु—

अथ वा षट्कोणवृत्तं त्रिकोणं तत्र संलिखेत् ।
षट्कोणेनावृतं देवि त्रिकोणं वा समालिखेत् ।।२०।।-इति ।

त्रिकोणषट्कोणादिलेखनं पक्षान्तराभिप्रायेणोक्तम् । शारदायाम्—

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सर्वाण्यभ्युक्ष्य तारेण योगपीठमथार्चयेत् ।।२१।।

मेरुतन्त्रे—

स्वाग्रादिप्रादक्षिण्येन तत्पद्मकेशरेषु च ।
मध्यान्तं पूजयेदेतान् जयां च विजयां तथा ।।२२।।
अजिताख्यां चापराजितां नित्यां च विलासिनीम् ।
दोग्ध्रीमघोरां च तथा मङ्गलामथ तत्र तु ।।२३।।
ह्रीँ सर्वशक्तिकमलासनाय नम उच्चरन् ।
दत्वा पुष्पाञ्जलिं कुण्डे पूजयेद्भुवनेश्वरीम् ।।२४।।

तन्त्रान्तरे—

वागीश्वरीश्वरयोर्योगपीठात्मने नमः ।
ह्रीमाद्यः पीठमन्त्रोऽयमावाह्यास्मिन् प्रपूजयेत् ।।२५।।

मेरुतन्त्रे पूजयेद्भुवनेश्वरीमित्यधिकृत्य—

कामोन्मत्तं शिवं तत्र देवीमृतुमतीं तथा ।
गणेशशैवशाक्तेषु ध्यायन् संपूजयेदिति ।।२६।।

शारदायाम्—

वागीश्वरीमृतुस्नातां नीलेन्दीवरसंनिभाम् ।
वागीश्वरेण संयुक्तामुपचारैः प्रपूजयेत् ।।२७।।

भुवनेश्वरीवागीश्वर्योर्विकल्पो गणेशार्चमनर्षिण्याम्—

शक्तिबीजेन वागीशीं वागीशं साध्यमन्त्रतः ।।२८।।

पूजयेदिति शेषः । रुद्रयामले तु—

ततः शिवाय शक्त्यै च नमोन्तौ कथितौ मनु ।
आभ्यां त्रिस्त्रिश्च संपूज्य प्रणमेन्मनुनाऽमुना ।।२९।।
वागीश्वरीमृतुस्नातां समस्ताभरणान्विताम् ।
वागीश्वरेण संयुक्तां नमाम्यखिलसिद्धये ।।३०।। इत्युक्तम्।

वैष्णवे तु वागीश्वरीवागीश्वरयोः स्थाने लक्ष्मीनारायणौ पूज्यौ । तदुक्तं तत्त्वसारसंहितायाम्—

लक्ष्मीमृतुमतीं तत्र प्रभोर्नारायणस्य च ।
ग्राम्यधर्मेण संयुक्तमग्निं तत्र विचिन्तयेत् ।।३१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

एवं सौरेऽपि । तदुक्तं मेरुतन्त्रे—

वैष्णवे च तथा सौरे लक्ष्मीमृतुमतीं स्मरेत् ।
नारायणस्य संयोगाज्जातमग्निं विचिन्तयेत् ।।३२।।

अत्र च—

विभूतिरुन्नतिः कान्तिः सृष्टिः कीर्त्तिश्च सन्नतिः ।
तुष्टिरुत्कृष्टिवृद्धी च संप्रोक्ता नव शक्तयः ।।३३।।

इति पीठशक्तयः। बीजाद्यमासनं दत्वेति वचनात् श्रीलक्ष्मीनाराणयोर्योगपीठात्मने नम इति पीठमन्त्रः । श्रीविद्यायां तु ज्ञानार्णवे—

कामेश्वरीं कुण्डमध्ये सकामामृतुसंयुताम् ।
समावाह्य च संपूज्य तद्दर्भे वह्निमावहेत् ।।३४।।

शरदायाम्—

सूर्यकान्तादिसंभूतं यद्वा श्रोत्रियगेहजम् ।
आनीय वह्निं पात्रेण क्रव्यादशं परित्यजेत् ।।३५।।

गौतमीये—

पाषाणभवमग्निं च यदि वाऽरणिसंभवम् ।
श्रोत्रियाणां गेहजं च वनस्थमथ वा भवेत् ।।३६।।
यदृच्छालाभसंप्राप्तश्चायोग्यो यागकर्मणि ।
निरग्निब्राह्मणाल्लब्धो ह्यर्थलाभकरो भवेत् ।।३७।।
क्षत्राल्लब्धे चतुर्थांशं फलं दद्याद्धुताशनः ।
वैशच्छूद्राच्च विफलं जायते होमकर्म तत् ।।३८।।

उड्डीशे—

श्रोत्रियागारजं वाऽपि सूर्यकान्तोद्भवं तु वा ।
अरणीसम्भवं वाऽपि क्षिप्तं स्वर्णादिभाजने ।।३९।।
ताम्रपात्रादिना मन्त्री पिहितं तु समानयेत् ।
अथ वाऽऽनीतमभितः स्थापयेत् कांस्यभाजने ।।४०।।

मेरुतन्त्रे—

अरणया मथितो विप्रगेहाद्वह्निं कुमारिका ।
सुवासिनी वा सद्वस्त्रा कृतशौचा समाहरेत् ।।४१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पात्रान्तरेण पिहिते ताम्रपात्रादिके शुभे ।
अग्निप्रणयनं कुर्याच्छरावे वाऽथ नूतने ।।४२।।
दद्यादस्त्रेण पात्रेऽग्निं कवचेन पिधाय च ।
जीर्णे शरावे कापाले भिन्नपात्रे तथोल्मुके ।
नाग्निप्रणयनं कुर्याद्व्याधिहानिभयावहम् ।।४३।।

क्रव्यादंशपरित्यागे विशेषस्तन्त्रान्तरे—

अस्त्रेणाग्निं समादाय कवचेन पिधाय तु ।
क्रव्यादांशं तु चास्त्रेण नैऋत्ये संक्षिपेत् प्रिये ।।४४।।

मन्त्रमुक्तावल्यामपि—

आनीयास्त्रेण नैर्ऋत्ये क्रव्यादांशं परित्यजेत् ।
देवांशं मूलमन्त्रेण स्थापयेत पुरतः सुधीः ।।४५।।

उड्डीशे च—

कूर्चास्त्राभ्यां तु नैर्ऋत्यां क्रव्यादांशं परित्यजेत् ।।४६।।

इन्युक्तम् ।
गणेश्वरेऽपि—

हुँ फडन्तेन मूलने क्रव्यादांशं परित्यजेत् ।।४७।।

क्रियासारेऽपि—

श्मशानादावाममांसमत्ति यो वह्निरुच्यते ।
क्रव्यादं तस्य नामास्य त्यजेत् किंचिद्धुताशनात् ।।४८।।

शारदायाम्—

संस्कुर्यात् तं यथान्यायं देशिको वीक्षणादिभिः ।
औदर्यबैन्दवाग्निभ्यां भौमस्यैक्यं स्मरन् वसोः ।।
यो जपेद्वह्निबीजेन चैतन्यं पावके तदा।४९।।

मेरुतन्त्रे—

प्रदीपकलिकाकारं तेज आवाह्य यत्नतः।
ऐक्यं जाठरबैन्दववह्निभ्यां पार्थिवस्य च ।
स्मृत्वाऽग्निबीजकेनास्य चैतन्यं योजयेदथ ।।५०।।

बैन्दवस्तु भ्रूमध्यस्थो वह्निः। उड्डीशे तु—

दीपाद्दीपान्तरन्यायात् स्फुरन्तं सर्वतो मुखम् ।
श्वासमार्गेण मनुवित् कवचेन ततोऽर्चयेत् ।।५१।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शारदायाम्—

तारेण मन्त्रितं मन्त्री धेनुमुद्रामृतीकृतम् ।
अस्त्रेण रक्षितं पश्चात् तनुत्रेण च गुण्ठितम् ।।५२।।
अर्चितं त्रिः परिभ्राम्य कुण्डस्योपरि देशिकः ।
प्रदक्षिणं तदा तारमन्त्रोच्चारणपूर्वकम् ।।५३।।
आत्मनोऽभिमुखं वह्निं जानुस्पृष्टमहीतलः ।
शिवबीजधिया देव्या योनावेनं विनिःक्षिपेत् ।।५४।।

मेरुतन्त्रेऽपि—

देव्या योनौ तत्र जानुस्पृष्टभूमिश्च देशिकः ।
शिवबीजमिति ध्यात्वा निःक्षिपेदाशुशुक्षणिम् ।।५५।।

उड्डीशे—

भूमौ च जानुनी कृत्वा कूर्चबीजं च वह्नि च ।
चैतन्यान्ते नामोऽन्तः स्यादनेनोत्थापयेच्छुचिम् ।।
शिवबीजधिया तस्या योनौ वह्निं विनिःक्षिपेत् ।।५४।।

त्रिपुरासारसमुच्चये—

योनावेनं विन्यसेत् स्वाभिवक्त्रं
पश्चादग्निं मूलमन्त्रेण मन्त्री ।।५७।। इत्युक्तम् ।

शिवबीजधियेति शैवशाक्तविषयम् । वैष्णवादौ तु विष्णवादिबीजधियेति बोध्यम् । वायवीयसंहितायां तु—

वह्निबीजं समुच्चार्य त्वादधीताग्निमासने ।
योनिमार्गेण चैतद्वदात्मनः संमुखेन वा ।।५८।।

योनिमार्गेण मेखलोपरि स्थापितयोनिरन्ध्रेण ।

मेरुतन्त्रे—

देवदेव्योराचमनं मैथुनान्तधिया चरेत् ।।५९।।

शारदायाम्—

पाश्चाद्देवस्य देव्याश्च दद्यादाचमनीयकम् ।
ज्वालयेन्मनुनाऽनेन तमग्निमथ देशिकः ।।६०।।
चित्पिङ्गल-हनदहे पच-युग्मान्युदीर्य च ।
सर्वज्ञाज्ञापय स्वाहा मन्त्रोऽयं प्रागुदीरितः ।।६१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रुद्रयामले—

ह्रीँ ह्रौँ ज्वलयुगं देवि प्रज्वलद्वितयं ततः ।
हुँफट्स्वाहेति मन्त्रेण ज्वालयेत् पावकं सुधीः ।।६२।।इत्युक्तम्।

ज्वालनं तु मुखेन कुशमुष्टिपलाशपत्रादिना वा । तदुक्तं मेरुतन्त्रे—

मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेषो ह्यजायत ।
कुशैः पलाशादिपर्णैर्नापवित्रेण केनचित् ।।६३।।

तन्त्रान्तरेऽपि—

जुहुयुश्च हुताग्निं च पाणिशूर्पस्रुचादिभिः ।
न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद् व्यजनादिभिः ।।६४।।
मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेषो ह्यजायत ।
नाग्निं मुखेनेति तु यल्लौकिका योजयन्ति तत् ।।६५।। इति।

तत्र ज्वालिनी मुद्राऽपि प्रदर्शनीया, सा च—

मणिबन्धौ समौ कृत्वा करौ तु प्रसृताङ्गुली ।
मध्यमे मिलिते कृत्वा तन्मध्येऽङ्गुष्ठकौ क्षिपेत् ।।
इयं सा परमा मुद्रा ज्वालिनी होमकर्मणि ।।६६।। इति ।

उक्तलक्षणा यामले च—

तत उत्थाय विधिवत् कृत्वा पाणिपुटं सुधीः ।
अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।।६७।।
सुवर्णवर्णममलं समिद्धं विश्वतो मुखम् ।
उपविष्टेत विधिवत् मनुनाऽनेन पावकम् ।।६८।।

उड्डीशे—

प्रादेशमात्रां समिधं मूलाग्रघृतसंप्लुताम् ।
तूष्णीं वह्नौ समुत्क्षिप्य जिह्वायां देवतां न्यसेत् ।।६९।।

शारदायाम्—

विन्यसेदात्मनो देहे मन्त्री जिह्वाहविर्भुजः ।
लिङ्गपायुशिरोवक्त्रघ्राणनेत्रेषु सर्वतः ।।७०।।
वह्नीरार्घीसंयुक्ताः सादियान्ताः सबिन्दवः ।
वर्णा मन्त्राः समुद्दिष्टा जिह्वायां सप्त देशिकैः ।।७१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जिह्वास्तास्त्रिविधाः प्रोक्ता गुणभेदेन कर्मसु ।
हिरण्या कनका रक्ता कृष्णाऽन्या सुप्रभा मता ।
वहुरूपाऽतिरक्ता च सात्त्विक्यो यागकर्मसु ।।७२।।

वह्नी रेफः। इरो यकारः। अर्घीशो दीर्घौकारः। अत्र सात्त्विकरसनायां बहुरूपातिरक्तयोः पौर्वापर्यं बीजक्रमानुरोधेन न तु न्यासक्रमानुरोधेन बहुरूपायाः सर्वाङ्गे न्यसनीयत्वात् । तदुक्तं तन्त्रान्तरे—

सलिङ्गगुदमुर्धास्यनासानेत्रेषु च क्रमात् ।
विन्यसेदतिरक्तां तां सर्वाङ्गे बहुरूपिणीम्।।७३।।इति राघवभट्टाः।

वस्तुतः—

हिरण्या गगना रक्ता कृष्णा चैव तु सुप्रभा ।
बहुरूपा महेशानि अतिरिक्ता तथैव च ।।७४।।इत्यनन्तरम्—
एकैकं विन्यसेद्देवि लिङ्गपायुशिरः स्वथ ।
वक्त्रे घ्राणे तथा नेत्रे सर्वाङ्गे च न्यसेत् ततः ।।७५।।

इति वीरचूडामणिवचनात् ।

ततःप्रविन्यसेज्जिह्वां देहे मन्त्री विभावसोः ।
सलिङ्गगुदमूर्धास्यनासानेत्रेषु च कमात् ।।७६।।
सर्वाङ्गेषु च जिह्वास्ता वक्ष्यन्ते त्रिविधात्मिकाः ।
हिरण्या गगना रक्ता कृष्णा चैव तु सुप्रभा ।।
बहुरूपाऽतिरक्ता च जिह्वाः सप्तेति सात्त्विकाः ।।७७।।

इति तन्त्रमन्त्रप्रकाशवचनाश्चातिरिक्तायाः सर्वाङ्ग एव न्यासः साधीयान् । राघवभट्टलिखितवचनानन्तरं च यदि प्रमाणं तदा विकल्प एवेति सुधार्णवकृतः। मेरुतन्त्रेऽपि तन्त्रमन्त्रप्रकाशिकोक्त एव क्रम उक्तः ।

शारदायाम्—

पद्मरागा सुवर्णाऽन्या तृतीया भद्रलोहिता ।
लोहितानन्तरं श्वेता धूमिनी च करालिका ।।७८।।
राजस्यो रसना वह्नेर्विहिताः काम्यकर्मसु ।
स्वमूर्त्तिः स्फुलिङ्गिन्या धूम्रवर्णा मनोजवा ।।७९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लोहिताऽन्या करालाख्या काला तामस्य ईरिताः ।
एताः सप्त नियुज्यन्ते क्रूरकर्मसु मन्त्रिभिः ।।८०।।
स्वस्वनामसमाभाः स्युर्जिह्वाः कल्याणरेतसः ।
अमर्त्त्यपितृगन्धर्वयक्षनागपिशाचकाः ।।
राक्षसाः सप्त जिह्वानामीरिता अधिदेवताः ।।८१।।

अधिदेवतोक्तिस्तत्तज्जिह्वास्थाने न्यासार्थं पूजार्थं च ।

जिह्वासु त्रिदशादीनां तत्तत्कार्यं समाप्तये ।
जुहुयाद्वाञ्छितां सिद्धिं दद्युस्ता देवता मताः ।।८२।।

इति प्रपञ्चसारवचनात् तत्तज्जिह्वायां तत्तद्रव्येण होमपक्षे होमार्थं चेति सुधार्णवकृतः।

क्रियासारे—

अस्य भृगू ऋषिश्छन्दो गायत्र्यग्निस्तु देवता ।
बीजं शक्तिस्तु रँ स्वाहा ऋष्यादीन् पूर्ववन्न्यसेत् ।।८३।।

शरदायाम्—

वह्नेरङ्गमनून्न्यस्येत् तनावुक्तेन वर्त्मना ।
सहस्रार्चिः स्वस्तिपूर्ण उतिष्ठ पुरुषः पुनः ।।८४।।
धूपव्यापी सप्तजिह्वो धनुर्धर इति कमात् ।
षडङ्गमनवः प्रोक्ता जातिभिः सह संयुताः ।।८५।।
मूर्त्तीरष्टौ ततो न्यस्येद्देशिको जातवेदसः ।
मूर्धांशपार्श्वकट्यन्धुकटिपार्श्वाङ्गकेषु च ।।८६।।
प्रदक्षिणवशान्न्यस्येदुच्यन्ते ता यथाक्रमात् ।
जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहनसंज्ञकः ।।८७।।
अश्वोदरजसंज्ञोऽन्यः पुनर्वैश्वानराह्वयः ।
कौमारतेजाः स्याद्विश्वमुखो देवमुखः स्मृतः ।।८८।।
तारागनये पदाद्याः स्युर्न्नत्यन्ता वह्निमूर्त्तयः ।
आसनं कल्पयित्वाग्नेर्मूर्त्तिं तस्य विचिन्तयेत् ।।८९।।

आसनं पीठं तनाविति शेषः। तत्राधारशक्त्यादिवह्निमण्डलान्तं विन्यस्य केशरेषु मध्ये च पीठशक्तीः। तत्रैव रँ वह्नियोगपीठाय नम इति पीठं च न्यसेत्। तदुक्तं तत्रैव—

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वमण्डलान्तं प्रयजेत् पीठेशनवशक्तिकम् ।
पीता श्वेताऽरुणा कृष्णा धूम्रा तीव्रा स्फुलिङ्गिनी ।।९०।।
रुचिरा ज्वालिनी प्रोक्ताः कृशानोर्नव शक्तयः ।
स्वबीजेनासनं दत्वा मूर्ति मलेन कल्पयेत् ।।९१।।—इति ।

अथ ध्यानं तत्रैव—

इष्टां शक्तिं स्वस्तिकाभीतिमुच्चै-
दीर्घैर्दोर्भिर्धारयन्तं जपाभम् ।
हेमाकल्पं पद्मसंस्थं त्रिनेत्रं
ध्यायेद्वह्निं बद्धमौलिं जटाभिः ।।९२।।

ध्यानान्तरमुक्तं रुद्रयामले—

बन्धूकपुष्पसंकाशं सुतप्तकनकप्रभम् ।
पद्मस्थं यजमानार्थं वदनद्वयशोभितम् ।।९३।।
सप्तच्छन्दोमयं देवं विमानोपरिसंस्थितम् ।
त्रिधाग्रीवं त्रिपादब्जं हव्यकव्य विनाशकम् ।।९४।।
ब्रह्माध्वर्यूद्गातृहोतृचतुशृङ्गविराजितम् ।
पञ्चपात्रं पाशुपतं कापिलं च महामतम् ।।९५।।
बौद्धं वैदिकमित्येतत् षट्पिङ्गलविलोचनम् ।
वेदार्थं च चतुःश्रोत्रं श्रौतशास्त्रमयध्वनिम् ।।९६।।
सपातालजटाबद्धमौलिकोटीरभास्वरम् ।
हेमालङ्कारसंयुक्तं हेमकुण्डलमण्डितम् ।।९७।।
रक्ताम्भोरुहमध्यस्थं स्वस्तिकासनसंस्थितम् ।
पृष्टष्ठदेशसमालम्बितात्तीयचरणाम्बुजम् ।।९८।
सदा शब्दायमानं च राजमानं स्वतेजसा ।
शक्तिं वज्रं स्रुक्स्रुवौ च चतुर्भिर्दिक्षु बाहुभिः।।९९।।
तोमरं तालवृन्तं च सौवर्णं घृतपात्रकम् ।
वामैस्त्रिभिर्बाहुभिश्च दधानं रक्तवाससम् ।।१००।।
हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा दक्षानने स्थिताः ।
सुप्रभा वाऽतिरक्ता च बहुरूपा च जिह्विका ।।१०१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

इमा रसज्ञास्तद्वामवदने नित्यमास्थिताः ।
एताभिः सप्तजिह्वाभिरुपेतं पाटिताननम् ।।१०२।

शारदायाम्—

परिषिञ्चेत् ततस्तोयैर्विशुद्धैर्मेखलोपरि ।
दर्भैरगर्भैर्मध्यस्थमेखलायां परिस्तरेत् ।।१०३।।

कुलोड्डीशे—

एवं विन्यस्य देहः सन् परिस्तरणमाचरेत् ।
अर्घोदकेन संप्रोक्ष्य मध्यस्थमेखलोपरि ।।१०४।
उत्तराग्रं पूर्वदेशे पूर्वाग्रं दक्षिणे ततः ।
उत्तराग्रं पश्चिमे तु प्रागग्रमुत्तरे तथा ।।१०५।।
मूलमाच्छादितं कृत्वा त्रिवारं तु परिस्तरेत् ।

तथा—

मेखलासु च सर्वासु दीपमालां प्रकल्पयेत् ।१०६।।

गणेश्वरविमर्षिण्याम्—

पूर्वाग्रैरुत्तराग्रैश्च दर्भैरग्निं परिस्तरेत् ।१०७।।

दक्षिणोत्तरयोः पूर्वाग्रैः पूर्वपश्चिमयोरुत्तराग्रैरित्यर्थः ।

मेरुतन्त्रे—

एकमेखलके कुण्डे मेखलाधः परिस्तरेत् ।
द्विमेखले द्वितीयायां मध्यमायां त्रिमेखले ।।
स्थण्डिले सिकतानां तु वाह्यभूमौ परिस्तरेत् ।।१०८।।

शारदायाम्—

निःक्षिपेद्दिक्षु परिधीन् प्राचीवर्जं गुरूत्तमः ।।१०९।।

कात्यायनः परिधीन परिदधत्वार्द्रानेकवृक्षीयान् बाहुमात्रान् पालाशवैकण्टककाश्मर्यवैल्वानीति । मेरुतन्त्रे—

पलाशकाश्मरीविल्वविकण्टकसमुद्भवान् ।
एकवृक्षोद्भवानार्द्रान् परिधीन् बाहुमात्रकान् ।।११०।।

त्रिपुरासारसमुच्चयेऽपि—

स्थण्डिलके सिकतानां वाह्ये प्रान्ते न्यसेत् परिधीन् ।१११।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शारदायाम्—

प्रादक्षिण्येन संपूज्यास्तेषु ब्रह्मादिमूर्त्तयः ।।११२।।

सौत्रामणीतन्त्रे—

.... कुण्डमध्ये विधानवित् ।
पद्मासनान्तः साधारशक्त्यादिमनुभिः क्रमात् ।।११३।।
उपर्युपरिसंपूज्या वह्नेरासनशक्तयः ।
पूर्वादिदलमूलेषु मध्ये पूज्याः क्रमेण तु ।।११४।।

आसनशक्तयः पूर्वोक्तपीठशक्तयः । अत्र विशेष उक्तो मेरुतन्त्रे—

कुण्डमध्ये तु षट्कोणगर्भितं स्वर्णकर्णिकम् ।
नानाकेशरसंयुक्तं चतुर्द्वारसमावृतम् ।।११५।।
चिन्तयेदष्टदलकं चतुरस्रत्रयावृतम् ।
पूजापीठं तु तद्वह्नेस्तत्र मण्डूककादिकान् ।
ज्ञानात्मानं योगपीठं संपूज्य .... इति।।११६।।

तथाऽष्टदलेषु पूर्वोक्तपीठशक्तिपूजनमुक्तम्—

सर्वशक्तिकमलासनाय हृद्द्वादशाक्षरः ।
समस्तपीठपूजायां वह्नेर्मन्त्र उदाहृतः।।११७।। इति।

शारदायाम्—

ध्यातं वह्निं यजेन्मध्ये गन्धाद्यैर्मनुनाऽमुना ।
वैश्वानरजातवेदपदे पश्चादिहावह ।।११८।।
लोहिताक्षपदस्यान्ते सर्वकर्माणि साधय ।
वह्निजायावधिः प्रोक्तो मन्त्रः पावकवल्लभः ।।
मध्ये षट्स्वपि कोणेषु जिह्वाज्वालारुचो यजेत् ।।११९।।

अत्र षट्सु कोणेषु मध्ये च यजेदित्यन्वयः। कोणेषु ईशानादिक्रम इत्युक्तम् ।

सोमशम्भौ—

रूद्रेन्द्रवह्निमांसादवरुणानिलगोचरे ।
हिरणयाद्याः स्थिता वह्ने रसनाः षडनुक्रमात् ।
मध्यतो बहुरूपा तु ... .।।१२०।। इति ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

वायवीयसंहितायाम्—

हिरण्या प्रागुदग्जिह्वा कनका पूर्वतः स्थिता ।
रक्ताऽऽग्नेयी नैर्ऋती च कृष्णाऽन्या सुप्रभा मता ।।१२१।।
अतिरिक्ता मरुज्जिह्वा स्वनामस्वगुणप्रभा ।
त्रिशिखा मध्यमा जिह्वा बहुरूपा समाह्वया ।।१२२।।
त्तस्थुष्येका दक्षिणतो ज्वलन्ती वामतः परा ।
स्वबीजानन्तरं वाच्या ... ...।।१२३।। इति ।

गणेश्वरविमर्षिण्यामपि—

कोणषट्के च मध्ये च जिह्वाः संपूजयेत् ततः ।
हिरण्या तप्तहेमाभा शूलपाणेर्दिशि स्थिता ।।१२४।।
वैदूर्यवर्णा गगना प्राच्या दिशि व्यवस्थिता ।
तरुणाऽऽदित्यसंकाशा रक्ता जिह्वाऽग्निदिक्स्थिता ।।१२५।।
कृष्णा नीलाब्जसंकाशा नेर्ऋत्यां दिशि संस्थिता ।
सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्यां दिशि संस्थिता ।।१२६।।
अतिरिक्ता च कौसुम्भवर्णा वायव्यसंस्थिता ।
बहुरूपा यथार्थाभा दक्षिणोत्तरसंस्थिता ।।
एता ज्वालारुचातीता वराभयकरा अपि ।।१२७।।

त्रिपुरासारसमुच्चयेऽपि—

सुतप्तचामीकरचारुवर्णा
स्थिता हिरण्यादिशि शूलपाणेः ।
वैदूर्यवर्णा कनकाभिधाना
या सा निषण्णा दिशि वासवस्य ।।१२८।।
या रक्तातरुणदिवाकराभवर्णा
सा जिह्वा हरिति सुसंस्थिता कृशानाः ।
या कृष्णा विकसितनीलनीरजाभा ।।
सा रक्षःपरिवृतदिग्विभागलग्ना ।।१२९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पद्मरागसदृशप्रभोज्ज्वला सुप्रभा वरुणदिश्यवस्थिता ।
या महारजतपुष्पसन्निभा गन्धवाहदिशि साऽतिरक्तिका ।।१३०।।
यथार्थसंज्ञा बहुरूपिका सा ।
जिह्वोत्तरे दक्षिणतः स्थिता सा ।।१३१।।

होमे विशेष उक्तो गणेशविमर्षिण्याम्—

एधांसि च हिरण्यायां गगनायां चरुं घृतम् ।
सिद्धार्थं बहुरूपायां रक्तायां तु यवास्तथा ।।१३२।।
कृष्णायां तु हुनेल्लाजाः सुप्रभायां तु सक्तुभिः।
तिलाँश्चैवातिरक्तायां कनकायां तु सर्वदा ।।
सर्वद्रव्याणि जुहुयात् साधकः सर्वकर्मसु ।।१३३।।

तन्त्रान्तरे—

फलं तु कामभेदेन क्रमादासामुदीर्यते ।
वश्याकर्षणयोराद्या गगना स्तम्भने मता ।।१३४।।
विद्वेषमोहयो रक्ता कृष्णा मारणकर्मसु ।
सुप्रभा शान्तिके पुष्टौ सुरक्तोच्चाटने मता ।।
एकैकबहुरूपा तु सर्वकामफलप्रदा ।।१३५।।

मेरुतन्त्रे—

यथा कार्यं तथा जिह्वा दृश्यते चेत् स्वदिग्गता ।
ज्वालारूपा तथा सिद्धिर्विपरीतविपर्ययः ।।१३६।।

वैष्णवे तु जिह्वान्तराण्युक्तानि तत्रैव—

प्रभा दीप्तिः प्रकाशा च मरीचिस्तापनी तथा ।
कराला लेलिहा चेति जिह्वा वैष्णवकर्मणि ।।१३७।।
ईशप्राग्वह्निनैरृत्यपश्चाद्वायव्यमध्यतः ।
संस्थिता सकला जिह्वा वराभयलसत्कराः ।।१३८।।

शारदायाम्—

केशरेषूक्तमार्गेण पूजयेदङ्गदेवताः ।
दलेषु पूजयेन्मूर्तिं शक्तिस्वस्तिकधारिणीम् ।।१३९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

लोकपालाँस्ततो दिक्षु पूजयेदुक्तलक्षणात् ।।१४०।।

अत्र लोकपालपूजा मेखलास्थदर्भोपरि कार्या । तदुक्तं तन्त्रान्तरे—

कोणे षट्के च मध्ये च जिह्वाभिः केशरेष्वपि ।
अङ्गमन्त्रैस्ततो वाह्ये त्वष्टाभिर्मूर्त्तिभिः क्रमात् ।।
मेखलाश्रितदर्भेषु दिक्पतीन् पूर्वतो यजेत् ।।१४१।।

तत्त्वसारसंहितायाम्—

पात्राण्यासाद्य विधिवद्बहुशश्चापि मन्त्रवित् ।
तान्यवेक्ष्य पवित्रेण चोत्तानानि विधाय च ।।१४२।।
पुनः प्रक्षालयेत् पात्रं परिपूर्य शुभाम्बुना ।
दत्वाऽक्षतान् पवित्रं च तदुत्पूर्य निधापयेत् ।।१४३।।
दिश्युत्तरस्यां तत् पात्रं प्रणीतेत्युच्यते बुधैः ।
ततः किंचित् प्रणीताम्बु प्रोक्षण्याऽऽदाय तज्जलैः ।।१४४।।
यज्ञसाधनसंभारं प्रोक्षयेन्मूलमन्त्रतः ।
ततो ब्रह्माणमावह्याभ्यर्चयेन्मूलमन्त्रतः ।।१४५।।

अन्यत्रापि—

वामे चास्तीर्य दर्भान् बलरिपुहरिदग्राँस्तदूर्ध्वं निधाय
पात्राणि द्वन्द्वशोऽधोवदनमथ तथोत्तानवक्त्राणि कृत्वा ।
हृन्मन्त्रेणाभिपूर्यान्यतममथ जलैर्मन्त्रपूतैरथैभि-
रभ्युक्ष्यान्यैश्च कूर्चैः सकलमपि हृदा सव्यगं हव्यजातम् ।।१४६।।

इति तन्त्रान्तरे ।

कुण्डस्योत्तरतः स्थाप्या प्रणीता वारिपूरिता ।
प्रणीतापात्रतः सर्वे स्थाप्याः पात्रगणः कमात् ।।१४७।।
आज्यस्थाली चरुस्थाली गव्यक्षीरसमन्विता ।
स्रुक्स्रुवौ च धृतं गव्यं तण्डुलाः कुशमूलकाः ।।
पालाशाः समिधस्तिस्रः पूर्णपात्रमतः परम् ।।१४८।।

मेरुतन्त्रे—

स्वगृह्योक्तविधानेन वायुदेशाच्च पूर्वतः ।
स्रुक्स्रुवौ च प्रणीता च प्रोक्षणीपात्रयुग्मकम् ।।१४९।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

आज्यस्थाली च परिधीनिध्मं च कुशमुष्टयः।
अधोमुखानि पात्राणि होमद्रव्यं वलिं तथा ।।१५०।।
गन्धपुष्पाक्षतादीनि सर्वाण्यासादयेदथ ।
तान्यभ्युक्ष्य पवित्रेण चोत्तानानि निधाय च ।।
प्रोक्षणीपात्रयुगलं परिपूर्य शुभाम्बुना ।।१५१।।

तन्त्रान्तरे—

स्ववामभागे प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य चोपरि ।
यथावित्तानुसारेण सौवर्णादीनि कर्मणि ।।१५२।।
अधोमुखानि पात्राणि द्वन्द्वरूपाणि विन्यसेत् ।
उत्तानीकृत्य पात्राणि जलाद्यैः संप्रपूरयेत् ।।१५३।।

यामले—

वह्नेरुत्तरतः स्वस्य वामे देशिकसत्तमः ।
दर्भानास्तीर्य पूर्वाग्रान् पात्राण्यासादयेदथ ।।१५४।।

स्वस्येति पूर्वाभिमुखस्येति वेदितव्यम् । त्रिपुरासारसमुच्चयेऽपि—

ततो वामभागे परिस्तीर्य दर्भान्
पुलोमात्मजावल्लभाशागताग्रान् ।
तदूर्ध्वं न्यसेद् द्वन्द्वरूपेण पात्रा-
ण्यथोऽधोगतास्यानि सर्वाणि धीमान् ।।१५५।।
अथोत्तानितेष्वेषु पात्रेषु पात्रं
जलैरेकमापूर्य तीर्थानि तत्र ।
सुसंचिन्त्य तैः प्रोक्षयेत् कूर्च्चदर्भै-
र्हृदा सव्यभागस्थितं द्रव्यजातम् ।।१५६।।

पात्रेष्वपि विशेषस्तत्रैव वेदितव्यम् —

सौवर्णान्यपि राजतान्यपि तथा पात्राणि शैल्वानि वा
मृत्पात्राण्यपि शान्तिकादिषु परं शस्त्राणि कर्मस्विह ।
शेल्वक्षद्रुमशिग्रुभूरूहकृतान्येतानि विद्वेषणो-
च्चाटोत्सादनमारणादिषु भृशं शस्तानि पात्राण्यपि ।।१५७।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शैल्वं ताम्रम् । शेलुर्बहुवारकः।अक्षद्रुमो विभीतकद्रुमः। शिग्रुः शोभाञ्जनः।

मेरुतन्त्रे—

वृणुयाद् ब्राह्मणं शान्तं देवतामन्त्रदीक्षितम् ।
कुण्डस्य दक्षिणे भागे वेशयेत् तं कुशासने ।।१५८।।
अमुकामुंकगोत्रोऽहममुकामुकगोत्रिणम् ।
दीक्षाङ्गभूतहोमेऽस्मिन् ब्रह्माणं त्वां वृणे इति ।।१५९।।
वस्त्रालङ्कारादिकेन वृत्वा तं परिपूजयेत् ।
कुर्यात् कुशवटुं वाऽपि लभ्यते ब्राह्मणो न चेत् ।।१६०।।

शारदायाम्—

पश्चादादाय पाणिभ्यां स्रुक्स्रुवौ तावधोमुखौ ।
त्रिशुः प्रतापयेद्वह्नौ दर्भानादाय देशिकः ।।१६१।।
तदग्रमूलमध्यानि शोधयेत् तैर्यथाक्रमात् ।
गृहीत्वा वामहस्तेन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तौ ।।१६२।।
पुनः प्रताप्य तौ मन्त्री दर्भानग्नौ विनिःक्षिपेत् ।
आत्मनो दक्षिणे भागे स्थापयेत् तौ कुशास्तरे ।।१६३।।

तन्त्रान्तरे—

गृहीत्वा स्रुक्स्रुवावूर्ध्वमुखौ चाधोमुखौ क्रमात् ।
प्रताप्याग्नौ त्रिधा दर्भमूलमध्याग्रकैः स्पृशेत् ।।१६४।।
पुनस्त्रिशः प्रताप्याधोमुखौ वह्नौ कुशान् क्षिपेत् ।
मूलमध्याग्रके न्यस्येच्छक्तीरिच्छादिकाः क्रमात् ।।
स्रुचि शक्तिं स्रुवे शम्भुं विन्यसेद् हृदयाणुना ।।१६५।।

इच्छादिका इति इच्छाज्ञानकिया इत्यर्थः । शैवागमे तु—

गृहीत्वा स्रुक्स्रुवावूर्ध्ववक्त्रावधोमुखौ क्रमात् ।
प्रताप्याग्नौ त्रिधा दर्भमूलमध्याग्रकैः स्पृशेत् ।।१६६।।
त्रिसूत्रवेष्टितग्रीवौ पूजितौ कुसुमादिभिः ।
कुशानामुपरिष्टात् तौ स्थापयित्वा स्वदक्षिणे।।१६७।।इत्युक्तम्।

मेरुतन्त्रे—

कुशाग्रैस्तु तयोरग्रं मध्यं मध्यैश्च मार्जयेत् ।
मूलं मूलैस्त्रिधा चैवं मार्जयित्वा प्रतापयेत् ।।१६८।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

धृत्वा तौ वामहस्तेन प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीजलैः ।
दक्षिणेन कराग्रेण पुनः संतापयेच्च तौ ।।१६९।।
कुशान् क्षिप्त्वा ततो वह्नौ स्वदक्षे तौ कुशास्तरे ।
संस्थाप्य स्रुक्स्रुवौ पश्चाद्घृतसंस्कारमाचरेत् ।।१७०।।

शारदायाम्—

आज्यस्थालीमथादाय प्रोक्षयेदस्त्रवारिणा ।
तस्यामाज्यं विनिःक्षिप्य संस्कृतं वीक्षणादिभिः ।।१७१।।

तन्त्रान्तरे—

गव्यमाज्यं समादाय मूलेनैवाभिमन्त्रितम् ।
स्वकां ब्रह्ममयीं मूर्त्तिं संचिन्त्याग्नौ प्रतापयेत् ।।१७२।।

शैवागमेऽपि—

गव्यमाज्यं समादाय मूलेनैवाभिमन्त्रितम् ।
स्वकां ब्रह्ममयी मूर्तिं संचिन्त्य च प्रतापयेत् ।।१७३।। इति ।

गव्यमित्युत्तमकल्पमभिप्रेत्योक्तम् । तदुक्तं पिङ्गलामते—

उत्तमं गोघृतं प्रोक्तं मध्यमं महिषीभवम् ।
अधमं छागलीजातं तस्माद् गव्यं प्रशस्यते ।।१७४।।इति ।

वायवीयसंहितायाम्—

न्यस्य मन्त्रं घृते मुद्रां दर्शयेद्धेनुसंज्ञकाम् ।।१७५।।

शारदायाम्—

निरुह्य वायवेऽङ्गारान् हृदा तेषु निवेदयेत् ।
इदं तापनमुद्दिष्टं देशिकैस्तन्त्रवेदिभिः ।।१७६।।
संदीप्य दर्भयुगलमाज्ये क्षिप्त्वाऽनले क्षिपेत् ।
गुरुर्हृदयमन्त्रेण पवित्रीकरणं त्विदम् ।।१७७।।
दीप्तेन दर्भयुग्मेन निराज्याज्यं सवर्मणा ।
अग्नौ विसर्जयेद्दर्भमभिद्योतनमीरितम् ।।१७८।।
घृते प्रज्वलितान् दर्भान् प्रदर्श्यास्त्राणुना गुरुः ।
जातवेदसि तान् न्यस्येदुद्द्योतनमिदं मतम् ।।१७९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गृहीत्वा घृतमङ्गारान् प्रयोज्याग्नौ जलं स्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां दर्भौ प्रादेशसंमितौ ।।१८०।।
घृत्वोत्पुनीयादस्त्रेण घृतमुत्पवनं त्विदम् ।
तद्वद्धृदयमन्त्रेण कुशाभ्यामात्मसंमुखम् ।।
घृते संप्लवनं कुर्यात् संस्काराः षडुदीरिताः ।।१८१।।

अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामिति हस्तद्वयस्येति शेषः। उत्पुनीयादिति अगनिसंमुखमिति शेषः । तदुक्तम्—

प्रादेशमात्रदर्भाभ्यामङ्गुष्ठानामिकाग्रकैः ।
धृताभ्यां संमुखं वह्नेरस्त्रेणोत्प्लवमाचरेत् ।।१८२।।

शारदायाम्—

प्रादेशमात्रं सग्रन्थिदर्भयुग्मं घृतान्तरे ।
निःक्षिप्य भागौ द्वौ कृत्वा पक्षौ शुक्लेतरौ स्मरेत् ।।१८३।।
वामे नाडीमिडां भागे दक्षिणे पिङ्गलां पुनः ।
सुषुम्णां मध्यतो ध्यात्वा कुर्याद्धोमं यथाविधि ।।१८४।।

तत्र स्त्रुवधारणप्रकारो नारदीये—

हीयते यजमानो वै स्त्रुवमूलस्य दर्शनात् ।
तस्मात् संगोपयेन्मूलं होमकाले स्त्रुवस्य च ।।१८५।।
अग्रे व्याधिकरं प्रोक्तं मध्ये शोककरं स्मृतम् ।
मूले हानिकरं प्रोक्तं स्त्रुवं धारयते कथम् ।।१८६।।
वेदाङ्गुलं परित्यज्य अग्रे चैव द्विरष्टकम् ।
वेदाङ्गुलं तु तन्मध्ये धारयेच्छङ्खमुद्रया ।।१८७।।

तन्त्रान्तरे—

पञ्चाङ्गुलं बहिस्त्यक्त्वा धारयेच्छङ्खमुद्रया ।।१८८।।

होमसारे—

मूलात् षडङ्गुलं त्यक्त्वा चतुरङ्गुलमेव वा ।
प्रकोष्ठे मूलमाच्छाद्य धारयेच्छङ्खमुद्रया ।।८९।।

तन्त्रान्तरे—

श्रुवेणाज्यं समादाय जुहुयान्न्युब्जपाणिना ।।१९०।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

भैरवतन्त्रे—

हविरुत्तानहस्तेन वैश्वानरमुखे हुतम् ।
होतुश्चक्षुर्विनाशाय यजमानो विनश्यति ।।१९१।।

परिशिष्टे तु—

उत्तानेनैव हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।
संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयात्...।।१९२।।इत्युक्तम् ।

भैरवः—

होमे मुद्रात्रयं प्रोक्तं मृगी हंसी च शूकरी ।
मृगी कनिष्ठातर्जन्योर्हंसी मुक्तकनिष्ठिका ।।१९३।।
शूकरी करसङ्कोचमिति मुद्राः प्रकीर्त्तिताः ।
मृगी च पुत्रकामार्थी हंसी सर्वफलप्रदा ।।
अभिचारेषु सर्वेषु शूकरी कथिता बुधैः ।।१९४।।

शारदायाम्—

स्रुवेण दक्षिणाद्भागादाधायाज्यं हृदा गुरुः ।
जुहुयादग्नये स्वाहेत्यग्नेर्दक्षिणलोचने ।।१९५।।
वामतस्तद्वदादाय वामे वह्निविलोचने ।
जुहुयादथ सोमाय स्वाहेति हृदयाणुना ।।१९६।।

मेरुतन्त्रे—

गृहीत्वाऽऽज्यं वामभागाद्हृदा वामेग्निलोचने ।
हुनेत् सोमाय स्वाहेति त्यागः सर्वत्र नो मतः ।।१९७।।

शारदायाम्—

मध्यादाज्यं समादाय वह्नेर्भालविलोचने ।
जुहुयादग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति हृदयाणुना ।।१९८।।
हृन्मन्त्रेण स्रुवेणाज्यं भागादादाय दक्षिणात् ।
जुहुयादग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति तन्मुखे ।।१९९।।
हेतिं संपातयेद्भागेष्वाज्यस्याथाहुतिक्रमात् ।
इत्यग्निनेत्रवक्त्राणां कुर्यादुद्योतनं गुरुः ।।२००।।

संपातयेद्भागेष्विति । यस्माद्भागादाज्यं गृहीत्वा हुतं तद्भागे हुतशेषं क्षिपेदित्यर्थः।

तदुक्तं शैवागमे—

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

स्वाहेत्यग्नौ हेतिशेषभागमाज्यं क्षिपेत् क्रमात्।।२०१।। इति।

शारदायाम्—

सतारार्भिर्व्याहृतिभिराज्येन जुहुयात् पुनः ।।२०२।।

अत्र। ॐ स्वाहा। भूः स्वाहा। भुवः स्वाहा। स्वः स्वाहा। ॐ भूर्भवः स्वः स्वा-हेति व्यस्तसमस्ताभिः पञ्चाहुतयः 'पञ्चभिर्मनुभिर्हुनेदितिनारायणीयतन्त्रवचनात्।

उड्डीशे—

देव्या व्याहृतिहोमं च ताराद्येन चतुर्हुनेत् ।
भूरग्नये पृथिव्यै च महते वह्निवल्लभा ।।२०३।।
भुवः पदाद्वायवे च अन्तरिक्षाय शब्दतः ।
अग्न्यादित्यचन्द्रमसो ङेन्ता नक्षत्र इत्यपि ।।
भ्यसन्तश्चैव दिग्भ्यश्च महते वह्निवल्लभा ।।२०४।।

शारदायाम्—

जुहुयादग्निमन्त्रेण त्रिवारं देशिकोत्तमः ।
गर्भाधानादिकं वह्नेः क्रिया निर्वर्त्तयेत् क्रमात् ।।२०५।।
अष्टाभिराज्याहुतिभिः प्रणवेन पृथक् पृथक् ।
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं पुनः ।।२०६।।
अनन्तरं जातकर्म स्यान्नामकरणं तथा ।
उपनिष्क्रमणं पश्चादन्नप्रासनमीरितम् ।।२०७।।
चूडोपनयनं भूयो महानाम्न्यं महाव्रतम् ।
अथोपनिषदं पश्चाद्गोदानोद्वाहकौ मृतिः ।।२०८।।

मेरौ—

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं चरेत् ।
जातं वागीश्वरीगर्भात् प्राग्वद्ध्यायेद्धुताशनम् ।।२०९।।
जातकर्म ततः कृत्वा नालच्छेदं समाचरेत् ।
सूतकं शोधयित्वाऽथ कुर्यान्नाम यथाविधि ।।२१०।।
तृप्तये यस्य देवस्यास्त्यग्निस्तन्नामपूर्वकः ।
चौलोपनयनं वह्नेर्महानाम्नीव्रतं तथा ।।२११।।
महाव्रतं चोपनिषद्व्रतं गोदानमेव च ।
समावर्त्तनमुद्वाहः शाक्ते वाग्भवपूर्वकाः ।।२१२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तथा—

प्रवणं पूर्वमुच्चार्य कर्मनाम समुद्धरेत् ।
संपादयामि स्वाहेति सर्वकर्मस्वयं विधिः ।।२१३।।

शारदायाम्—

शुभेषु स्युर्विवाहान्ताः क्रियास्ताःक्रुरकर्मसु ।
मरणान्ताः समुद्दिष्टा वह्नेरागमवेदिभिः ।।२१४।।

उड्डीशे—

जातकर्म समाप्याथ श्रमापनोदनाय च ।
प्रोदेशमात्रां समिधं मूलाग्रघृतसंप्लुताम् ।।२१५।।
ॐ कामेश्वरकामेशीभ्यां स्वाहेति त्रिर्विनिःक्षिपेत् ।
वह्नेश्च पितरौ मन्त्री स्वदेहे विनियोजयेत् ।
इष्टदेवस्य नाम्ना तु वह्नेर्नाम समाचरेत् ।।२१६।।

कामेश्वरकामेश्वरीभ्यामिति तु श्रीविद्यायाम् । अन्यत्र वागेश्वरवागीश्वरीभ्यामिति ज्ञेयम् । पूर्णयागे—

आज्याहुत्यष्टकं हुत्वा नामकर्म समाचरेत् ।
देशिकस्त्वमुकोऽसीति मूलमन्त्रेण कल्पयेत् ।।२१७।।

वायवीयसंहितायाम्—

जातं ध्यात्वैवमाकारं जातकर्म समाचरेत् ।।२१८।।
नालापनयनं कृत्वा ततः संशोध्य सूतकम् ।
शिवाग्निरिति नामास्य कृत्वा हुतिपुरःसरम् ।।२१९।।
पित्रोर्विसर्जनं कृत्वा चूडोपनयनादिकम् ।
अथोद्वाहावसानं च कृत्वा संस्कारमस्य तु ।।२२०।।

नालापनयनप्रकारस्तु शैवागमे—

बह्नेरिहास्त्रमन्त्रेण ततो नालापनुत्तये ।
समिधः पञ्च जुहुयात् प्रान्ते मूले घृतप्लुताः।।२२१।।इति ।

वायवीयसंहितायाम्—

ताः पालाश्यः परा वाऽपि याज्ञीया द्वादशाङ्गुलाः ।
अवक्रा न स्वयं शुष्काः सत्वचो निर्व्रणाः समाः ।।२२२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दशाङ्गुला वा विहिताः कनिष्ठाङ्गुलिसंमिताः ।
प्रादेशमात्रा वाऽलाभे होतव्याः सकला अपि।।२२३।।-इति।

शारदायाम् वह्नेः सकलसंस्कारशेषे तत्पित्रोर्विसर्जनमुक्त्वा नालापनयनीये पञ्चसमिधां होमो उक्तः ।

ततश्च पितरौ तस्य संपूज्यात्मनि योजयेत् ।
समिधः पञ्च जुहुयान्मूलाग्रघृतसंप्लुताः।।२२४५।। इति ॥

क्रियासारे—

पित्रोर्विसर्जनं कृत्वा चूडोपनयनादिकम् ।
कुर्याद्वा सर्वसंस्कारं शेषे देवौ विसर्जयेत् ।।
श्रमापनोदनार्थं च हुत्वा तिस्रः समिद्वराः ।।२२५।।

मेरुतन्त्रे—

सबीजरसनानाम्ना चैकैकामाहुतिं हुनेत् ।
ततश्चाङ्गानि जुहुयाद्वह्नेर्मूर्त्यष्टकं तथा ।।२२६।।
इन्द्रादिलोकपालाश्च आयुधानि ततः परम् ।
मन्त्रेणोङ्कारपूर्वेण स्वाहान्तेन विचक्षणः ।।
स्वाहावसाने जुहुयाद् ध्यायायन् वै मन्त्रदेवताम् ।।२२७।।

स्वाहान्तमन्त्रे तु स्वाहान्तरं न देयम् । तदुक्तं मन्त्रप्रकाशे—

नमोन्ते न नमो दद्याद्विठान्ते द्विठमेव च ।
पूजायामाहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः शिवे ।।२२८।।

द्विठः स्वाहा । अत्र ठकारेण लिपिसाम्याद्बिन्दुरुच्यते। बिन्दुद्वयं विसर्गः। स च शक्तिरूपस्तेन द्विठशब्देनाग्निशक्तिः स्वहोच्यत इति राघवभट्टाः। वस्तुतो द्विठ इति पारिभाषिकी संज्ञेति सांप्रदायिकाः ।

मेरुतन्त्रे—

चतुर्वारं स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा स्रुचि निःक्षिपेत् ।
तेनैव तां पिधायाग्नौ हुनेत् तिष्ठन् गुरुः स्वयम् ।।२२९।।
वौषडन्तेन वह्नेस्तु मनुना संवदेत् ततः ।
जिह्वायां मध्यसंस्थायां मन्त्री ज्वालावलीतनौ ।।२३०।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तारार्द्यैर्दशभिर्भेदैः पूर्वपूर्वसमन्वितैः ।।
मनुना गाणपत्येन हुनेत् पूर्वं दशाहुतिः ।।
जुहुयाच्च चतुर्वारं समस्तेनैव तेन तु ।।२३१।।

शारदायामपि—

विघ्नेश्वरस्य मन्त्रेण जुहुयादाहुतीर्दश ।
सामान्यं सर्वतन्त्राणामेतदग्निमखं स्मृतम् ।।२३२।।

तत्रैव—

ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् ।
अस्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके ।।२३३।।
तण्डुलान् शालिसंभूतान् मूलमन्त्राभिमन्त्रितान् ।
प्रसृतीः पञ्चदशभिः क्षिप्त्वा चास्त्रमनुं जपन् ।।२३४।।
प्रक्षाल्य पात्रवदनं पिधाय कवचाणुना ।
प्राङ्मुखो मूलमन्त्रेण देशिकेन्द्रश्चरुं पचेत् ।।२३५।।
स्रुवेणाज्येन संपन्ने दद्यात् तप्ताभिधारणम् ।
मूलेन पश्चात् तत् पात्रं कवचेनावतारयेत् ।।२३६।।
अस्त्रजप्तकुशास्तीर्णमण्डले विधिवद् गुरुः ।
तं विभज्य त्रिधा भागमेकं देवाय कल्पयेत् ।।२३७।।
अन्यमग्नौ प्रजुहुयादपरं देशिकः स्वयम् ।
शिष्येण सार्धं भुञ्जीत ... ...।।२३८।। इति ।

होमभोजनयोः प्रकारस्त्वमग्रे वक्ष्यते । मेरुतन्त्रे—

संपूज्य देवतापीठं वह्नौ सम्यक् ततो गुरुः ।
अग्निरूपधरां तत्र पूजयेदिष्टदेवताम् ।।२३९।।
आज्येन साध्यमनुना पञ्चविंशतिसंख्यकम् ।
हुनेन्मन्त्री चाग्निमुखे वक्त्रैकीकरणं त्विदम् ।।२४०।।
आत्माग्निदेवतानां च चिन्तयन्नैक्यमात्मवित् ।
एकादशाथमूलेन हुनेदाज्येन चाहुतीः ।।२४१।।
नाडीसन्धानमेतद्धि प्रोक्तं देशिकसत्तमैः ।
अङ्गप्रभृत्या वृत्तीनामेकैकामाहुतिं हुनेत् ।।२४२।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अन्ते मूलेन दशाहुतयो देयास्तदुक्तम् त्रिपुरासारसमुच्चये—

परिवारस्थैकैकां देव्या दशाहुतीर्जुहुयात्।। २४३।।इति—

मेरुतन्त्रे—

पूर्वादिदिक्षु कुण्डेषु सर्वेष्वपि यथाविधि ।
गुरुर्वह्निं परिहरेत् संस्कृतेषूक्तवर्त्मना ।। २४४।।
सर्वर्त्त्विजश्चन्दनाद्यैः संपूज्य प्रोक्तदेवताम् ।
सर्वावरणसंयुक्तां मूलेन जुहुयुस्ततः ।।
पञ्चविंशतिधा सर्पिःसंयुतेन पयोन्धसा ।। २४५।।

अत्र सर्वेष्वपि कुण्डेषु वह्निविहरणमाचार्यकर्तृकम् । कुण्डान्तरसंस्कारस्तु ऋत्विक्कर्तृको बोध्यः। जुहुयुरिति। आचार्य ऋत्विजश्चेति शेषः। पयोन्धसा चरुणा पूर्वोक्तचरोर्द्वितीयभागेनेति यावत्। चरुहोमात् पूर्वं पञ्चविंशतिराज्याहुतयो देयाः । तथा च शरदायाम्—

ततोऽन्येष्वपि कुण्डेषु संस्कृतेषु यथाविधि ।
आचार्यो विहरेदग्निं पूर्वादिषु समाहितः ।। २४६।।
ऋत्विजो गन्धपुष्पाद्यैरङ्गाद्यावणान्विताम् ।
तत्रोक्तदेवतामिष्टां पञ्चविंशतिसंख्यया ।।
मूलेनाज्येन जुहुयुः साज्येन चरुणा तथा ।। २४७।।

सोमशम्भौ—

चरोस्तृतीयभागं तु ग्रासत्रितयसंमितम् ।
अष्टग्रासंप्रमाणं वा दर्शनस्पर्शवर्जितम् ।। २४८।।
पलाशपुटके भुक्तौ भुक्तौ पिप्पलपत्रके ।
हृदा संभोजयेन्मन्त्री पूतैराचामयेज्जलैः ।। २४९।।

शारदायाम्—

आचान्तं शिष्यमानीय सकलीकृत्य देशिकः ।
[1]तालप्रमाणं हृज्जप्तं क्षीरवृक्षादिसंभवम् ।। २५०।।

---

१. अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां परिमितदीर्घम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

दन्तकाष्ठं तदा दद्याच्छिष्याय विनयात्मने ।
दन्तान् विशोध्य यत्नेन तत् प्रक्षाल्य विसर्जयेत् ।।२५१।।

मेरुतन्त्रेऽपि—

वितस्तिमात्रं हृज्जप्तं यथोक्तं दन्तधावनम् ।
शिष्याय दद्यात् स रदान् विशोध्य क्षालितं त्यजेत् ।।२५२।।

दन्तकाष्ठपरीक्षा च मण्डपप्रवेशात् प्रागेव कर्त्तव्या। अत्र तु दन्तशोधनमात्रमिति संप्रदायः । अत्रैव परीक्षा कर्त्तव्येति केचित् । अन्ये तु कालद्वयेऽपि तत्परीक्षा कर्त्तव्यैवेत्याहुः ।

शारदायाम्—

यथाविधि तमाचान्त शिखाबन्धाभिरक्षितम् ।
विधाय सार्धमनुना वेद्यां दर्भास्तरे गुरुः ।।
शयीत तस्यां तां रात्रिमधिवासः समीरितः ।।२५३।।

नारायाणीये—

पुनस्तं शिष्यमाचान्तं शिखाबन्धाभिरक्षितम् ।
कृत्वा वेद्यां सहानेन स्वपेद्दर्भास्तरे गुरुः ।।२५४।।

पिङ्गलामते—

स्वप्नमानवमाश्रित्य स्वापयेत् पूर्वमस्तकम् ।।२५५।।

वायवीयसंहितायाम्—

देवस्य दक्षिणे भागे शिष्यं तमधिवासयेत् ।
अहतास्तरणास्तीर्णसदर्भशयने शुचिः ।।२५६।।

मेरुतन्त्रे—

आचान्तमत्र च यथाविधि तं शिखायां
बन्धैः सुरक्षितममुं प्रविधाय मन्त्री ।
वेद्यां शयीत कुशसंस्तरणे रजन्यां
शिष्येण सार्धममुना गदितोऽधिवासः ।।२५७।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

महाकपिलपञ्चरात्रे—

गुरुपादार्चनं कृत्वा उपवासी जितेन्द्रियः ।
दर्भशय्यां गता रात्रौ दृष्ट्वा स्वप्नं निवेदयेत् ।।२५८।।

योगिनीतन्त्रे मेरुतन्त्रे च—

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैव-
मावृत्य मन्त्रान् प्रयतस्त्रिरेतान् ।
लब्ध्वेकभुग्दक्षिणपार्श्वशायी
स्वप्नं परीक्षेत यथोपदेशम् ।।२५९।।
भगवन् देवेदेवेश शूलभृद् वृषवाहन।
इष्टानिष्टे समाचक्ष्व मम सुप्तस्य शाश्वतः ।।२६०।।
एवं सुप्तः कुशास्तीर्णे ततः प्रयतमानसः ।
निशान्ते पश्यति स्वप्नं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।।२६१।।

पिङ्गलामते मेरुतन्त्रे च—

तारो हिलिद्वयं शूलपाणये द्विठ ईरितः ।
स्वप्नमानवमन्त्रोऽयं शम्भुना परिकीर्त्तितः ।।२६२।।
नमो जय त्रिनेत्राय पिङ्गलाय महात्मने ।
वामाय विश्वरूपाय स्वप्नाधिपतये नमः ।।२६३।।
स्वप्ने कथय मे तथ्यं सर्वकार्येष्वशेषतः ।
क्रियासिद्धिं विधास्यामि त्वत्प्रसादान्महेश्वर ।।२६४।।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—

ॐहृतसकललोकाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
विश्ष्वाय विश्वरूपाय स्वप्नाधिपतये नमः ।।
स्वप्नमानवमन्त्रोऽयं कथितो नारदादिभिः ।।२६५।।

नारदीये—

परब्रह्मस्वरूपस्त्वमन्तश्चरसि विश्वधृक् ।
शुभाशुभगतिं देव स्वप्ने मे विनिवेदय ।।२६६।।
इत्युच्चार्य नमस्कुर्याज्जानुभ्यामवनीं गतः ।
प्रसन्नो वाग्यतस्तस्मिन् शयीतेष्टं विचिन्तयेत् ।।२६७।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथ शुभस्वप्नाः योगिनीतन्त्रे—

त्रिविधं दर्शनं तस्य यथार्थमयथार्थकम् ।
अपाकजं यत् स्वस्थानां संयतानां हि दर्शनम् ।।२६८।।
यथार्थमयथार्थं तदस्वस्थानां विकारजम् ।
अपाकजं मानसं च यथार्थफलमुच्यते ।।२६९।।

आगमसिद्धान्ते—

आद्ये वर्षाद्वत्सरार्धाद्द्वितीये
यामे पाको वर्षपादात् तृतीये ।
यामे पाकः शर्वरीतुर्यपादे
सद्यः पाको यो विसर्गेषु दृष्टः ।।२७०।।

तथा—

स्वप्ने पश्यति वै देवं निजेष्टं सर्वतो मुखम् ।
गुरुं प्रसादसुमुखं निर्मलं चन्द्रमण्डलम् ।।२७१।।
गङ्गां भागीरथीं भानुं लिङ्गिनं लिङ्गमैश्वरम् ।
प्रसन्नां तत्र जानीयात् सिद्धिं स्वप्ननिदर्शने ।।२७२।।

नारदपञ्चरात्रे—

क्षितिलाभः क्षतं चाब्धितरणं चाग्निपूजनम् ।
होमश्च ज्वलिते वह्नौ संग्रामविजयस्तथा ।।
हंसकोकमयूराणां रथारोहणमेव च ।।२७३।।

महाकपिलपञ्चरात्रे—

कन्यां छत्रं रथं दीपं प्रसादं कमलं नदीम् ।
कुञ्जरं वृषभं मालां समुद्रफेनिलं द्रुमम् ।।२७४।।
पर्वतं च हयं मध्यमाममांससुरासवम् ।
एवमादीनि सर्वाणि दृष्ट्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ।।२७५।।
यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ।।२७६।।
नदीसमुद्रतरणमाकाशगमनं तथा ।
भास्करोदयनं चैव प्रज्वलन्तं हुताशनम् ।।२७७।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ग्रहनक्षत्रताराणां चन्द्रमण्डलदर्शनम् ।
हर्म्यप्ररोहणं चैव प्रासादशिरसोऽपि वा ।।२७८।।
नांगाश्ववृषभेन्द्राणां तरुशैलाग्ररोहणम् ।
विमानगमनं चैव सिद्धमन्त्रस्य दर्शनम् ।।२७९।।
एवमादीनि संदृष्टा[१] नरःसिद्धिमवाप्नुयात् ।
स्वप्ने तु मदिरापानमाममांसस्य भोजनम् ।।२८०।।
कृमिविष्ठानुलेपं च रुधिरेणाभिषेचनम् ।
भोजनं दधिभक्तस्य श्वेतवस्त्रानुलेपनम् ।।२८१।।
सिंहासनं रथं यानं ध्वजं राज्याभिषेचनम् ।
रत्नान्याभरणादीनि दृष्ट्वा स्वप्ने प्रसीदति ।।२८२।।

नारदपञ्चरात्रे—

गुरुर्देवो द्विजः कन्या गोगजाश्वाश्च केशरी ।
दर्पणं शङ्खभेर्यौ च तन्त्रीवाद्यं च रोचनम् ।।२८३।।
ताम्बूलभक्षणं चैव तथा बध्याभिवन्दनम् ।
सिद्धान्नमाममासं च मद्यस्त्रीमदिरावसाः ।।२८४।।
छत्रं यानं सितं वस्त्रं तथाऽन्यं श्वेतचन्दनम् ।
मालामुक्ता फले हारः पूर्णः समुदितः शशी ।।२८५।।
प्रचण्डकिरणः सूर्यो निम्नगाऽथ महोदधिः ।
प्रफुल्लपादपः शाली रोचना कुङ्कुमं मधु ।।२८६।।
लाजाः सिद्धार्थका बीजं नवभाण्डं च पायसम् ।
उपासन्नोऽप्यथाचार्यो गायत्री च वशं गता ।।
सर्वे स्वप्ने शुभाः प्रोक्ताः सिद्धिमोक्षफलप्रदाः ।।२८७।।

नारदीये—

ग्रहणं तु परस्त्रीणामगम्यागमनं तथा ।
दंशनं श्वेतनागेन बन्धनं शृङ्खलादिभिः ।।२८८।।

---

१. तान्त्रिकप्रयोगोऽयम् ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

रोदनं ताडनं चैव धावनं वाङ्गघातनम् ।
मृल्लोहत्रपुकांस्यस्य शीसकस्यापि कुत्सितात् ।।२८९।।
धातोर्लाभस्तथा पुष्पं फलरत्नावुभावपि ।
व्यजनं स्वयमन्येन धमनं च विभावसोः ।।२९०।।
एवमादीनि चान्यानि शुभान्याहुर्मनीषिणः ।।२९१।।

मेरुतन्त्रे—

पूर्णकुम्भो दर्पणं च मीनमाज्यं च रोचना ।
शवं रोदनहीनं च शस्त्राणि च पताकिका ।।२९२।।
भारद्वाजो नृपालश्च वेदशब्दश्च गायनम् ।
कशामाङ्गल्यगीतानि चाङ्कुशं यद्हृदः प्रियम् ।।२९३।।
स्वप्ने दृष्टानि चैतानि साधकः सिद्धिमाप्नुयात् ।
व्याध्यार्त्ते नास्ति दुःखं स्यात् सामान्य सुखमाप्नुयात् ।।२९४।।
यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
कामयन्ती नदीसिन्धुतरणं भ्रमणं च रवे ।।२९५।।
भास्करोदयनं चैव ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
हर्म्यप्रासादनागाश्ववृषशैलाग्निरोहणम् ।।२९६।।
भोजनं दधिभक्तस्यापक्वमांसस्य भोजनम् ।
कृमिविष्ठानुलेपश्च रुधिरेणाभिषेचनम् ।।२९७।।
ताम्बूलभक्षणं मद्यपानं बध्याभिवन्दनम् ।
प्रचण्डकिरणः स्वस्थः कार्यसिद्धेस्तु लक्षणम् ।।२९८।।
श्वेताम्बरधरा नारी श्वेतमाल्यानुलेपना ।
अवगूहति यं स्वप्ने तस्य श्रीः सर्वतो मुखी ।।२९९।।
आसने शयने पाने शरीरे वाहने गृहे ।
ज्वलमाने विबुध्येत तस्य श्रीः सर्वतो मुखी ।।३००।।
सितोरगस्य दंशश्च जायते दक्षिणे करे ।
दशाहोभिर्भवेल्लाभो रोगी रोगाद्विमुच्यते ।।३०१।।
निगडैर्बाहुपाशेन बध्यते वा सुतो भवेत् ।
प्रतिष्ठा वर्धते तस्य दुग्धपानाद्धनक्षयः ।।३०२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सुरारक्तं पिबन् विद्यां लभेद्विप्रो धनं परम् ।
दधि दृष्ट्वा भवेत् प्रीतिर्गोधूमैश्च धनागमः ॥३०३॥
सिद्धाविष्टागमं विद्याल्लाभः सिद्धार्थकैस्तथा ।
दधिलाभाद्भवेदर्थो घृतलाभाद्भवेज्जयः ॥३०४॥
घृताशनाद्धनक्लेशो जयस्तु दधिभक्षणे ।
लिङ्गाद्यभ्यर्चनं दृष्ट्वा व्यवहारे जयो भवेत् ॥३०५॥
यस्तु मध्ये तडागादेर्भुञ्जीत घृतपायसम् ।
निंष्कम्पपुष्करे पत्रे तं विद्यात् पृथिवीपतिम् ॥३०६॥
देवतालिङ्गिनो गावः पितरो ब्राह्मणा नृपाः ।
यद्वदन्ति नरं स्वप्ने तत् तथैव भविष्यति ॥३०७॥
अन्त्रैः संवेष्टयेद्यस्तु ग्राम नगरमेव वा ।
ग्रामे मण्डलराज्यं स्यान्नगरे पार्थिवो भवेत् ॥३०८॥
चन्द्रतारार्कग्रसनं परिमार्गणमेव च ।
भूम्यम्बुधीनां ग्रसनं शत्रूणां च बधक्रिया ॥३०९॥
जयो विवादद्यूतेषु शत्रूणां च तथा जयः ।
बडवामहिषीसिंहीगोहस्तिन्यादिदोहनम् ॥३१०॥
प्रसादो गुरुविप्रेष्टदेवसिद्धादिकाच्छुभः ।
स्नानं राज्याभिषेकश्च स्वशिरश्छेदनं मृतिः ॥३११॥
तीर्थोदकानां तरणं तथा विषमलङ्घनम् ।
गोहस्तिबडवासूतिवह्निलाभस्तथैव च ॥३१२॥
परस्त्र्यालिङ्गनं तस्या लाभो रोदनमेव च ।
विष्ठालेपः कुन्दजातीवकुलक्ष्मेशदर्शनम् ॥३१३॥
रणद्यूतिविमर्देषु जयो निगडबन्धनम् ।
पशुमर्त्त्यमृगाणां च लब्धिरध्यसनं तथा ॥३१४॥
शिखिलाभः श्वेतवस्त्रपुष्पचन्दनधारणम् ।
मणितारसुवर्णादिपात्रे भोजनकं यदा ॥३१५॥
पश्यते् तदा साधकस्य ज्ञेया सिद्धिरुपस्थिता ।
कार्यार्त्तानां कार्यसिद्धिरितरेषां धनागमः ॥३१६॥

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अथाशुभस्वप्नाः—

कृष्णाम्बरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना ।
अवगूहति यं स्वप्ने सा रात्रिस्तस्य पश्चिमा ।।३१७।।
एवं तु रक्तया व्याधिः शोकोऽरुणसमानया ।
नीलया कलहो हत्या पीतया कीरया विपत् ।।३१८।।

तथा—

बन्ध्याचर्मतुषास्थ्यादिलवणाङ्गारमिन्धनम् ।
विट्क्लीबोन्मत्ततैलानि जटिलारिवनौषधम् ।।३१९।।
रोगी तृणं च संन्यासी नग्नोऽभ्यक्तः क्षुधाऽऽतुरः ।
विमुक्तकेशः पतितो व्यङ्गासृक् शरटाक्षतम् ।।३२०।।
मार्जारयुद्धः कार्पासो गर्भिणी च रजस्वला ।
गुडस्तक्रं च काषीयी पङ्कं रण्डा कलिर्गृहे ।।३२१।।
वस्त्रादिकस्य स्खलनं लुलापसमरं तथा ।
अन्धः कुब्जो दुर्वचनो बधिरः खञ्जकुब्जकौ ।।३२२।।
वमनं च घटो रिक्तो रजकी मलिनाम्बरा ।
एतेर्दृष्टैर्न कार्यं स्याद्रोगी मृत्युमवाप्नुयात् ।।३२३।।
अशोकं करवीरं च पलाशं वाऽपि पुष्पितम् ।
स्वप्नेऽपि सलिलं दृष्ट्वा नरः शोकमवाप्नुयात् ।।३२४।।
रूपान्तरप्रवेशश्च दक्षिणाशागतिस्तथा ।
पङ्के निमज्जनं स्नानं पुत्रभार्याविनाशदम् ।।३२५।।
गाहहस्तीद्विजदेववर्ज्यं कृष्णं न शोभनम् ।
कर्पासभस्मास्थ्यादीनि त्यक्त्वा भुक्तं शुभावहम् ।।३२६।।
रक्तगन्धाम्बरस्रग्वी कृष्णो वा दक्षिणामुखः ।
खरोष्ट्रमहिषारूढस्त्रिमासं न स जीवति ।।३२७।।
श्वभ्रे वा पतनं गेहे द्वारं चास्य पिधीयते ।
न चोत्तिष्ठति यस्तस्मात् तदब्दं तस्य जीवितम् ।।३२८।।
वान्तिर्मूत्रं पुरीषं च सन्तानजननं च्युतिः ।
शुक्रस्य पश्येद्यः स्वप्ने तस्यायुर्दशमासिकम् ।।३२९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

ताड्यते विकृतैः कृष्णैः पुरुषैरुद्यतायुधैः ।
पाषाणैस्ताड्यते वाऽपि तस्य मृत्युर्न संशयः ।।३३०।।
महिषोष्ट्रखरारूढस्तैलाभ्यक्तश्च मुण्डितः ।
दक्षिणाशां प्रस्थितो यस्तस्य मृत्युर्न संशयः।।३३१।।
पश्येत् प्रासादपतनं गृहस्य शशिसूर्ययोः ।
पर्वतानां च वृक्षाणामधिकारच्युतिर्भवेत् ।।३३२।।
हानिश्चैव स्वगोत्राणां व्याधिनाऽभिभवस्तथा ।
गृहसंमार्जनं लेपो गोमयेन मृदाऽपि वा ।।३३३।।
तीर्त्त्वा नदीं समायातस्तीरेऽन्यद्वसनं धृतम् ।
रोगी रोगाद्विमुच्येत हानिः स्वस्थस्य जायते ।।३३४।।
पुंनामानो मृगखगाः पोतकी शुकरी रला ।
पिङ्गला छुच्छुका पल्ली वामाङ्गे कोकिला शिवा ।।३३५।।
स्त्रीनामानो मृगखगाः श्रीकण्ठो वानरो रुरुः ।
छिक्करः पिप्पलो भासो दक्षे काकर्क्षकुक्कुटाः ।।३३६।।
दृष्टाश्चेद्रोगिणो रोगनाशः साधकसिद्धये ।
स्वस्थस्य चोद्यमाल्लाभो दिग्व्यत्यासान्न शोभनम् ।।३३७।।

अथ स्वप्ननिवेदनम् निबन्धे—

शिष्यस्य शुचिराचान्तः पुष्पहस्तो गुरूत्तमः ।
प्रणम्य शिरसा हृष्टस्तस्मै स्वप्नं निवेदयेत् ।।३३८।।
स्वप्ने चाक्षिसमक्षं वा आश्चर्यमपि हर्षदम् ।
अकस्माद्यदि वा पश्येन्नाख्यातव्यं गुरोर्विना ।।३३९।।

अथ दुःस्वप्नशान्तिः महाकपिलपञ्चरात्रे—

दृष्ट्वा दुःस्वप्नकं चैव होमात् सिद्धिमवाप्नुयात् ।।३४०।।

पिङ्गलामते—

शुभे शुभं भवेत् तस्य जुहुयादशभे शतम् ।
अस्त्रेणेति क्रमाद्विद्वान् ... ... इति ।।३४१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मेरुतन्त्रे—

सक्षीराणां घृताक्तानां समिधां च शतं हुनेत् ।
पलाशानां तु गायत्र्या शूद्रः स्नात्वा हविष्यभुक् ।।३४२।।
दीपं दद्याद्विप्रगृहे विष्णोर्गेहे शिवालये ।
एवं दृष्ट्वाऽशुभं स्वप्नं गृहणीयान्मनुमन्यथा ।
गृहीते हानिरेव स्याद्वाऽन्यदेवं विचिन्तयेत् ।।३४३।।

नारदपञ्चरात्रे—

दृष्ट्वा समाचरेद्धोमं दन्तकाष्ठोदितं[1] मुने ।
केवलेनाथ वाऽऽज्येन सिंहमन्त्रेण शान्तये ।।३४४।।

अस्त्रमन्त्रगायत्रीसिंहमन्त्राणां विकल्पः। तारावज्रनखं दंष्ट्रायुधाय महासिंहाय हुँफट् नमः। सिंहस्य मनुरिति मेरौ प्रोक्तः । अथ दीक्षादिनकृत्यं मेरुतन्त्रे—

समुत्थायोषसि पुनः सन्ध्यास्नानादिकं चरेत् ।
गुरुः शिष्यो ऋत्विजश्च गच्छेद्यागगृहं प्रति ।।३४५।।
सर्वे ते स्वस्वकुण्डेषु जुहुयुः सघृतैस्तिलैः ।
पुनः साध्येन मनुना ह्यष्टोत्तरसहस्रकम् ।।
द्रव्यैर्विधानप्रोक्तैर्वा हुनेदष्टाधिकं शतम् ।।३४६।।

श्रीभविष्ये—

आहुतिस्तु घृतादीनां स्रुवेणाधोमुखेन च ।
हुनेत् तिलाद्याहुतीश्च दैवेनोत्तानपाणिना ।।३४७।।

वायवीयसंहितायाम्—

स्रुवेणाज्यं समित्याद्यं स्रुचा शेषं करेण वा ।
तत्र दिव्येन होतव्यं तीर्थेनार्षेण वा तथा ।।३४८।।

महाकपिलपञ्चरात्रे—

अप्रदीप्ते न होतव्यं मध्यमेनाप्यनिन्धिते
प्रदीप्तं लेलिहानाग्नौ होतव्यं कर्मसिद्धये ।।३४९।।

---

१. तथा दन्तधावनम् । 'जातीतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नं च विनश्यति' इति ३ पुस्तके उपलभ्यते ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

बह्वृचपरिशिष्टेऽपि—

अधोमुखः सधूमे तु जुहुयाद्यो हुताशने ।
यजमानो भवेदन्धः सपुत्र इति च श्रुतिः ।।३५०।।

छन्दोगपरिशिष्टेऽपि—

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते ।।३५१।।

त्रिपुरासारे—

अग्नेः कर्णे होमतो व्याधिवाधा
नेत्रेऽन्धत्वं नासिकायां च व्याधिः ।
द्रव्यच्छेदो मस्तके स्यान्मुखान्त-
र्होमं कुर्यात् तेन नित्यं विपश्चित् ।।३५२।।

तन्त्रान्तरे—

यतः काष्ठं ततः श्रोत्रं यत्र धूमोऽत्र नासिका ।
यत्राल्पज्वलनं नेत्रं यत्राङ्गारस्ततः शिरः ।।
यत्र प्रज्वलिता ज्वाला जिह्वा सा जातवेदसः ।।३५३।।

अन्यत्रापि—

सधूमोऽग्निः शिरो ज्ञेयं निर्धूमश्चक्षुरेव च ।
ज्वलत्कृशो भवेत् कर्णः काष्ठलग्नस्तु नासिका ।।३५४।।
अग्निर्ज्वालायते यत्र शुद्धस्फकसन्निभः ।
तन्मुखं तत्र विज्ञेयं चतुरङ्गुलमानतः ।।३५५।।

नवदुर्गाकल्पे—

यत्र काष्ठं तत्र श्रोत्रे यत्र धूमस्तु नासिके।
यत्राल्पज्वलनं नेत्र भस्म तु तच्छिरः ।।
यत्रैव ज्वलितो वह्निस्तत्र जिह्वा प्रकीर्त्तिता ।।३५६।।

शारदायाम्—

वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत् समिद्धोमेषु देशिकः ।
शयानमाज्यहोमेषु निषण्णं शेषवस्तुषु ।।३५७।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तथा—

स्वर्णसिन्दूरबालार्ककुङ्कुमक्षौद्रसन्निभः ।
सुवर्णरितसो वर्णः शोभनः परिकीर्त्तितः ।।३५८।।
भेरीवारिदहस्तीन्द्रध्वनिर्वह्नेः शुभावहः ।
नागचम्पकपुन्नागपाटलायूथिकानिभः ।।३५९।।
पद्मेन्दीवरकह्लारसर्पिर्गुग्गुलुसन्निभः ।
पावकस्य शुभो गन्ध इत्युक्तस्तन्त्रवेदिभिः ।।३६०।।
प्रदक्षिणास्त्यक्तकम्पाश्छत्राभाः शिखिनः शिखाः ।
शुभदा यजमानस्य राज्यस्यापि विशेषतः ।।३६१।।
कुन्देन्दुधवलो धूमो वह्नेः प्रोक्तः शुभावहः ।
कृष्णः कृष्णगते वर्णो यजमानं विनाशयेत् ।।३६२।।
श्वेतो राज्यं निहन्त्याशु वायसस्वरसन्निभः ।
खरस्वरसमो वह्नेर्ध्वनिः सर्वविनाशकृत् ।।३६३।।
पूतिगन्धो हुतभुतो होतुर्दुःखप्रदो भवेत् ।
छिन्नवृत्तां शिखां कुर्यान्मृत्युं धनपरिक्षयम् ।।३६४।।
शुकपक्षनिभो धूमः पारावतसमप्रभः ।
हानिं तुरगजातीनां गवां च कुरुते सदा ।।३६५।।
एवं विधेषु दोषेषु प्रायश्चित्ताय देशिकः ।
मूलेनाज्येन जुहुयात् पञ्चविंशतिमाहुतिम् ।।३६६।।

त्रिपुरासारसमुच्चये—

वस्वधिकं शतमाज्यैर्जुहुयाच्छान्तिकममीषु दोषेषु ।
अस्त्रेण साधकेन्द्रस्तनुयादथ चक्रपूजां च।।३६७।।इत्युक्तम् ।

शारदायाम्—

ततः सुधौतं दन्ताद्यं स्नातं शिष्यं समाहितम् ।
पाययित्वा पञ्चगव्यं कुण्डस्यान्तिकमानयेत् ।।३६८।।

प्रयोगसारेऽपि—

पञ्चगव्यं यथाप्रोक्तं पीत्वाऽऽचान्तं यथाविधि ।
द्वारेण दक्षिणेनाथ यागस्थानं प्रवेशयेत् ।।३६९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

शारदायाम्—

विलोक्य दिव्यदृष्ट्या तं तच्चैतन्यं हृदम्बुजात् ।
गुरुरात्मनि संयोज्य कुर्यादध्वविशोधनम् ।।३७०।।

तन्त्रान्तरे—

हृदि स्थितं तच्चैतन्यं प्रस्फुरत्तारकाकृतिम् ।
आदाय स्थापयेत् स्वीये हृदयेऽङ्कुशमुद्रया ।।३७१।।

षडन्वयमहारत्ने—

शोधनं नाम तत्त्वानां कारणैकत्वचिन्तनम् ।
वर्णादीनां कलानां च तस्यां चिदैक्यचिन्तनम् ।।३७२।।

शारदायाम्—

उक्तं कलाध्वा तत्त्वाध्वा भुवनाध्वेति च त्रयम् ।
वर्णाध्वा च पदाध्वा च मन्त्राध्वेति परं त्रयम् ।।३७३।।

वायवीयसंहितायाम्—

तत्र शाब्दास्त्रयोऽध्वानस्त्रयस्त्वार्थाः समीरिताः ।।३७४।।

तन्त्रान्तरे—

मन्त्राध्वा च पदाध्वा च वर्णाध्वेति च शब्दतः ।
भुवनाध्वा च तत्त्वाध्वा कलाध्वा चार्थतस्तथा ।।३७५।।

अत्र त संहारक्रमेणोक्तिः। शारदायां सृष्टिक्रमेणेति ज्ञेयम् । मेरुतन्त्रे—

शिष्यस्य पादयोश्चिन्त्या गुरुणा तु कला इमाः ।
निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च ।।३७६।।
शान्त्यतीतेति पञ्चाथ शोधनक्रम उच्यते ।
कूर्चेन च गुरुः शिष्यं स्पृशन् कुण्डे स्वके·हुनेत् ।।३७७।।
तिलैर्घृताक्तैस्ताराद्यममुकाध्वानमत्र च ।
शोधयामि द्विठान्तेन मन्त्रेणाष्टाहुतीर्हुनेत् ।।३७८।।
तत्त्वाध्वनि विलीनं तु कलाध्वानं विचिन्तयेत् ।
ततो लिङ्गप्रदेशे तु तत्त्वान्येतानि चिन्तयेत् ।।३७९।।
गाणेशानि च शैवानि तत्रैतानि रसाग्नयः ।
तद्यथा शिवशक्ती च सदाशिवमहेश्वरौ ।।३८०।।
विद्येति पञ्चशुद्धानि शुद्धाशुद्धानि सप्त च ।
माया विद्या कला रागः कालो नियतिरेव च ।।३८१।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मनश्चेन्द्रियदशकं तन्मात्राभूतपञ्चकम् ।।३८२।।

शुद्धानीति । आणवकार्मणमायीयाख्यमलत्रयरहितानीत्यर्थः। तत्राणवो नाम सदाशिवत्वेन स्वस्थानावमर्षः। कार्मणो नामपुण्यपापवानहमिति प्रतीतिः। मायीयो नामाहङ्कारादावात्मत्वबुद्धिः। शुद्धशुद्धानीति । कारणत्वेन मलत्रयराहित्याच्छुद्धानि । कार्यरूपत्वेन तद्युक्तत्वादशुद्धानीत्यर्थः ।

अथ वैष्णवतत्त्वानि द्वात्रिंशत्प्रमितानि तु ।
जीवः प्राणो मनो बुद्धिस्तन्मात्रा भूतपञ्चकम् ।।३८३।।
दशेन्द्रियाणि हृत्पद्मं सूर्यसोमाग्नयस्तथा ।
वासुदेवः संकर्षणश्च प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।।३८४।।
सौराणि भूततन्मात्रामनोगर्वेन्द्रियाणि च ।
प्रकृतिर्बुद्धिरिति च चतुर्विंशतिसंमितम् ।।३८५।।

शारदायाम्—

निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च ततो बिन्दुः कला पुनः ।
नादः शक्तिः सदापूर्वशिवश्च प्रकृतेर्विदुः ।।३८६।।
आत्मविद्या शिवः पश्चाच्छिवो विद्या स्वयं पुनः ।
सर्वतत्त्वं च तत्त्वानि प्रोक्तानि त्रिपदात्मनः ।।
तत्त्वाध्वा कथितो ह्येष तत्तदागमवेदिभिः ।।३८७।।

मेरुतन्त्रे—

दशैव शक्तितत्त्वानि आत्मविद्या शिवा इति ।
शिवाविद्या तथाऽऽत्मेति चात्मविद्या शिवा पुनः ।।३८८।।
सर्वतत्त्वं चेति पुनः प्राग्वदूहेन होमयेत् ।
तत्त्वाध्वानं विलीनं तु चिन्तयेद्भुवनाध्वनि ।।३८९।।
शिष्यस्य नाभौ चिन्त्यानि भुवनानि चतुर्दश ।
तानि क्रमेण पातालरसातलमहातलम् ।।३९०।।
तलातलं च सुतलं वितलं चातलं च भूः ।
भुवश्च स्वर्महश्चापि जनस्तप इति क्रमात् ।।३९१।।
सत्यं च भुवनाध्वानं होमाद्यूहस्तु पूर्ववत् ।
विलीनं भुवनाध्वानं वर्णाध्वनि विचिन्तयेत् ।।३९२।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

अकारदिक्षकारान्तान् वर्णान् संचिन्तयेद्धृदि ।
वर्णाध्वानं विलीनं तु पदाध्वनि विचिन्तयेत् ।।३९३।।
होमोहौ प्रागवदेवात्र ललाटे चिन्तयेत् ततः ।
पदाध्वानं मूलमन्त्रपदवर्णस्वरूपकः ।।३९४।।
पदाध्वाऽत्रोहहोमादि प्रागवदेव समाचरेत् ।
मन्त्राध्वनि विलीनं तु पदाध्वानं विचिन्तयेत् ।।३९५।।
संपूर्णमन्त्रो मन्त्राध्वा चिन्तयेच्छिष्यमूर्धनि ।
होमोहः प्रोग्वदेवात्र विलीनोऽ[1]हं परे शिवे ।।३९६।।
ब्रह्मरन्ध्रस्थिते ध्यायेदतः स्यादध्वशोधनम् ।
सृजेत् सृष्टया विलीनान्ताच्छिवान्ताच्च गुरूत्तमः ।।३९७।।
देशिकेन्द्रश्च तं शिष्यं दृष्ट्वा दृष्ट्वा च दिव्यया ।
तच्चैतन्यस्थितं तस्मिँस्तस्मिन्नेव च योजयेत् ।।३९८।।

शादायामपि—

.... क्रमात् तान् विलयं नयेत् ।
शिवे शिवान्तान् संलीनान् जनयेत् सृष्टिमार्गतः ।।३९९।।
विलोकयन् दिव्यदृष्ट्या तं शिशुं देशिकोत्तमः ।
आत्मस्थितं तच्चैतन्यं पुनः शिष्ये नियोजयेत् ।।४००।।

क्रियासंग्रहे—

शूद्रसङ्करजातीनां नाध्वशुद्धिर्विधीयते ।
पादोदकप्रदानाद्यैः कुर्यात् पापविमोचनम् ।।४०१।।
मूलेन दशधा हुत्वा चैकैकामाहुतिं ततः ।
हुत्वाऽऽवरणदेवेभ्यस्ततः पूर्णाहुतिं चरेत् ।।४०२।।

शारदायाम्—

स्रुचा पूर्णाहुतिं दत्वा मूलमन्त्रेण देशिकः ।।४०३।।

वायवीयसंहितायाम्—

ततो होमावशिष्टेन धृतेनापूर्य वै स्रुचम् ।
निधाय पुष्पं तस्याग्रे स्रुवेणाधोमुखेन ताम् ।।४०४।।
सदर्भेण समाच्छाद्य मूलेनाञ्जलिनोत्थितः ।
वौषडन्तेन जुहुयाद्धारां जवसमन्विताम् ।।४०५।।

---

१. विलीनोऽयंमिति, २ पु. पा. ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मेरुतन्त्रे—

सर्पिषा स्रुचमापूर्य पुष्पं चोपर्यधोमुखम् ।
स्रुगुपरि स्रुवं दत्वा पुष्पं तत्र प्रपातयेत् ।।४०६।।
सव्योत्तरकराभ्यां च संपुटाभ्यां च शङ्खवत् ।
संगृह्योत्थाय संलग्नौ नाभौ तिर्यङ्निधाय च ।।४०७।।
पूर्णा दर्वीति मन्त्रेण मूलेन च सुसंयतः ।
दद्यात् पूर्णाहुतिस्तिस्त्रः सर्वकामप्रपूरणीः ।।४०८।।
श्रोत्रियस्यैतदुद्दिष्टमन्यः पूर्णाहुतिं चरेत् ।
मूलेन वौषडन्तेन स्वाहान्तेन तु वामतः ।।४०९।।

अग्निपुराणे—

मूर्धानं दिवमन्त्रेण संश्रवेण च धारया ।
दद्यादुत्थाय पूर्णां तु नोपविश्य कदाचन ।।४१०।।

हयशीर्षपञ्चरात्रे—

हुत्वा च हविषा दद्यात् स्रुचा पूर्णाहुतित्रयम् ।
वौषडन्तेन मन्त्रेण ... ... इति ।।४११।।

नारदपञ्चरात्रे—

अभावे तु घृतस्यैव होमद्रव्येण पूरयेत् ।
तस्योपरि घृतं दद्यात् तदूर्ध्वं कुङ्कुमादिकम् ।।४१२।।

तूर्णायागे—

मूलं नमोन्तमुच्चार्य वामपादपुरःसरम् ।
दद्यात् पूर्णाहुतीर्मन्त्री परामृतधिया ततः ।।४१३।।

मेरुतन्त्रे—

दक्षपादं पुरस्कृत्य दक्षः पूर्णाहुतिं चरेत् ।
शक्तिहोमे वामपादं वाममार्गी च सर्वतः ।।४१४।।

गौतमीयतन्त्रे—

स्रुक्स्रुवौ तु समादाय घृतेनापूर्य तत् पुनः ।
होमद्रव्याणि निःक्षिप्य नाभौ संस्थाप्य तौ पुनः ।।४१५।।
ब्रह्मार्पणेन मनुना दद्यात् पूर्णाहुतिं पुनः ।
इतः पूर्वं प्राणबुद्धिं देहे धर्माधिकारतः ।।४१६।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनसा वाचा कर्मणा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना यत् स्मृतं यदुक्तं यत् कृतं तत् सर्वं ब्रह्मार्पणं भवतु स्वाहा ।

ब्रह्मार्पणमनुः सोऽयं ब्रह्मार्पणविधौ स्मृतः ।
एवं होमविधिं कृत्वा कुण्डस्थण्डिलदेवताः ।।४१७।।
दिक्पालदेवताश्चापि अङ्कुरार्पणदेवताः ।
आनयेत् क्रमसश्चापि कृष्णैक्यं भावयेद् गुरुः ।।४१८।।

कृष्णेति प्रकृताभिप्रायेण ।
मेरुतन्त्रे—

पुनः संपूज्य गन्धाद्यैर्मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
कुण्डादुद्वास्य चाचार्यो देवता कलशे न्यसेत् ।।४१९।।

शारदायाम्—

उद्वास्य देवतां कुम्भे साङ्गां सावरणां गुरुः ।
पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा जिह्वादीनां विभावसोः ।।४२०।।
एकैकामाहुतिं दत्वा परिषिञ्च्याद्भिरात्मनि ।
पावकं योजयित्वा स्वे परिधीन् सपरिस्तरान् ।।
नैमित्तिके दहेन्मन्त्री नित्ये तु न दहेदिमान् ।।४२१।।

व्याहृतिभिर्महाव्याहृतिभिः ।

पुनः समापयेद्धोमं महाव्याहृतिपूर्वकम्।।४२२।।इति वचनात्।

तत्प्रकारस्तु गौतमीये—

पूर्णाहुतिं ततो दयादद्भिश्चैवं विधानवित् ।
ॐभूरग्नये पृथिव्यै च महते स्वाहया तथा ।।४२३।।
भुवो वायवे चान्तरिक्षाय महते स्वाहया तथा।
स्वश्चन्द्रमसे दिग्भ्यश्च नक्षत्रेभ्यश्च स्वाहा ।।४२४।।

ॐ भूर्भुवःस्वश्चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यो दिग्भ्यश्च महते स्वाहा । पावकं योजयित्वेति। तत्प्रकारस्तु गणेश्वरविमर्षिण्याम्—

भो भो वह्ने महाशक्ते सर्वकर्मप्रसाधक ।
कर्मान्तरेऽपि संप्राप्ते सन्निधिं कुरु सादरम् ।।
इति मन्त्रेण संप्रार्थ्य वह्निमुद्वासयेदपि।।४२५।। इति ।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

मेरुतन्त्रे—

ततो ब्रह्माणमुद्वास्य ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ।
द्वात्रिंशत्पलमानेन निर्मितं ताम्रपात्रकम् ।।४२६।।
तण्डुलैस्तत् समापूर्य सहिरण्यं सदक्षिणम् ।
दद्याद्विप्राय तत्तुष्ट्यै पूर्णपात्रमितीरितम् ।।
ततः परिस्तरानग्नौ परिधीन् निःक्षिपेदिति ।।४२७।।

तन्त्रान्तरे—

अष्टौ मुष्टिर्भवेत् कुञ्चित् कुञ्चिदष्टौ तु पुष्कलः ।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं तदुच्यते ।।४२८।।

शारदायाम्—

नेत्रे शिष्यस्य बध्नीयान्नेत्रमन्त्रेण वाससा ।।४२९।।

महाकपिलपञ्चरात्रे—

नवेन शुक्लवस्त्रेण नेत्रे बध्वा ... ...।।४३०।। इत्युक्तम्।

पिङ्गलामते—

नेत्रवस्त्रेण तन्नेत्रे नेत्रमन्त्रेण बन्धयेत् ।।४३१।।

शारदायाम्—

करे गृहीत्वा तं शिष्यं कुण्डतो मण्डलं नयेत् ।
तस्याञ्जलिं पुनः पुष्पैः पूरयित्वा यथाविधि ।।
कलशे देवताप्रीत्यै क्षेपयेन्मूलमुच्चरन् ।।४३२।।

नारायणीये—

न्यासं शिष्यतनौ कृत्वा तं प्रदक्षिणमानयेत् ।
पश्चिमं द्वारमानीय क्षेपयेत् कुसुमाञ्जलिम् ।।४३३।।

मेरुतन्त्रे—

नेत्रबन्धमपास्यैव वेशयेत् कुशसंस्तरे ।
ततश्च पाठयेच्छिष्यं मन्त्रमेनं गुरुत्तमः ।।४३४।।
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।।४३५।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

पिङ्गलामते—

पुष्पैरञ्जलिमापूर्य योगपीठे प्रदापयेत् ।
पश्चिमोत्तररुद्रेन्द्रैः पुष्पपातः शुभः शुभे ।।४३६।।
आत्मयागः क्रमाद्भूयः संहृत्योत्पाद्य देशिकः ।
तत्तन्मन्त्रोदितान् न्यासान् कुर्याद्देहे शिशोस्तदा ।।४३७।।

आत्मयोगो भूतशुद्धिः प्रयोगसारे—

गुणांशेन पृथिव्यादिभूतानि विलयं नयेत् ।
यथावत् पिण्डसंस्थानि संहारक्रमयोगतः ।।
ततः सृष्टिक्रमेणैव पिण्डं संभावयेत् तदा ।।४३८।।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—

उपविश्यासने शुद्धे संहरेत् तस्य विग्रहम् ।
गन्धादिघ्राणसंयुक्तां पृथिवीमप्सु संहरेत्।।४३९।।इत्यादि ।

शारदायाम्—

पञ्चोपचारैः कुम्भस्थां पूजयत्विष्टदेवताम् ।
तस्या तन्त्रोक्तमार्गेण विदध्यात् सकलीकृतिम् ।।४४०।।

एतदनन्तरं देवसकाशाद्वरप्रार्थनमुक्तमाचार्यैः—

कारुण्यनिलये देवि सर्वसन्निधिसंश्रये ।
शरण्ये वत्सले मातः कृपामस्मिन् शिशौ कुरु ।।४४१।।
आणवप्रमुखैः पाशैः पाहि तस्य सुरेश्वरि ।
दीनस्यास्य दयाधारे कुरु कारुण्यमीश्वरि ।।४४२।।
ऐहिकामुष्मिकैर्भोगैरपि संबध्यतामसौ ।
स्वभक्तिः सकला चास्मै दीयतां निष्कलाश्रये।।४४३।। इति ।

क्रियासंग्रहमेरुतन्त्रयोः—

ततोऽर्घ्यपात्रमादाय मूलमुच्चार्य मन्त्रवित् ।
साधु वाऽसाधु वा कर्म यद्यदाचरितं मया ।।४४४।।
तत् सर्वं देववदेवेश गृहाणाराधनं परम् ।
इत्यर्घोदकमुत्सृज्य किंचिद्देवस्य दक्षिणे ।।४४५।।
करे समर्पयेद्विद्वान् कृतमाराधनं ततः ।
भक्त्या प्रणम्य देवेशं श्लोकैरेभिः क्षमापयेत् ।।४४६।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

यद्दत्तं भक्तिमात्रेण पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
निवेदितं च नैवेद्यं तद्गृहाणानुकम्पया ।।४४७।।
आवाहनं न जानामि न जानामि विसर्जनम् ।
पूजां चापि न जानामि त्वं गतिः परमेश्वर ।।४४८।।
कर्मणा मनसा वाचा त्वत्तो नान्या गतिर्मम ।
अन्तश्चारेण भूतानां द्रष्टा त्वं परमेश्वर ।।४४९।।

मेरुतन्त्रे—

उद्वासयेत् ततो देवं परिवारगणैः सह ।

तथा—

देवस्याङ्गे विलीनं तद्रश्मिवृन्दमशेषतः ।।४५०।।
तेजोरूपं शिवं ध्यात्वा क्षमस्वेति पुनः पुनः ।
क्षमाप्यारोपयेत् स्वीयहृदम्भोजे तु देवताम् ।।४५१।।

क्रियासंग्रहे—

देवतारूपमात्मानं पूजयित्वा विधानतः ।
अर्ध्यादिकं विसृज्याथ यजेन्निर्माल्यवासिनम् ।।४५२।।
ऐशान्यां मण्डलं कुर्याद् द्वारपद्मविवर्जितम् ।
निर्माल्याभोक्तुः पूजार्थं पञ्चायतनपूजने ।।४५३।।
कर्त्तव्यानि तु पञ्चैव ईशादामध्यमर्चयेत् ।
लम्बोदरो गणेशस्य तेजश्चण्डो विवस्वतः ।।४५४।।
विष्वक्सेनो हरेः प्रोक्तश्चण्डेश्वरो महेशितुः ।
चण्डेश्वरी भवान्यास्तु मन्त्रोऽहं तादृशं चरेत् ।।४५५।।
लेह्यचोष्यान्नपानादि निर्माल्यं स्रग्विलेपनेम् ।
निर्मालयाभोजिने तुभ्यं ददानि श्रीशिवाज्ञया ।।
इति नैवेद्यशेष तु दत्वा नत्वा विसर्जयेत् ।।४५६।।

तथा—

निर्माल्यं मस्तके धार्यं मूलमन्त्रेण मन्त्रिणा ।।४५७।।

प्रयोगसारे—

अथैशान्यां दिशि यथामन्त्रविन्यस्तविग्रहम् ।
पीठस्य चतुरस्रायां वेद्यां दर्भाग्रपाणिना ।।
अभिषिञ्चेत् स्वकं शिष्यमात्मतत्त्वानुवर्त्तिनम् ।।४५८।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सोमशम्भौ—

यागालयाद्दिशीशस्य चरितं स्नानमण्डपे ।
कुर्यात् करद्वयायामां वेदीमष्टङ्गुलोच्छ्ऽयाम् ।।४५९।।
श्रीपर्णाद्यासने तत्र विन्यस्यानतमासने ।
शिष्यं निवेश्य पूर्वास्यं सकलीकृत्य पूजयेत् ।।४६०।।

तत्रैव—

स्नानं तूदङ्मुखं भुक्तौ पूर्ववक्त्रश्च मुक्तये ।।४६१।।

अन्यत्रापि—

मण्डलं त्वीशदिक् कृत्वा मुमुक्षूँस्तुत्तारननान् ।
भुक्तये पूर्वक्त्रांश्च शिष्याँस्तत्र निवेशयेत् ।।४६२।।

शारदायाम्—

नदत्सु पञ्चवाद्येषु सार्धं विप्राशिषा गुरुः ।
विधिवत् कुण्डमुद्धृत्य तन्मुखस्थान् सुरद्रुमान् ।।४६३।।
शिशोः शिरसि विन्यस्य मातृकां मनसा जपन् ।
मूलेन साधितैस्तोयैरभिषिञ्चेत् आत्मवित् ।।४६४।।

मातृकां विलोममातृकाम् ।

क्षाद्यैरान्तैर्वर्णैरभिपूर्णतत्त्वस्मिरुक्तमन्त्राद्यैः ।।४६५।।

इति क्रमदीपिका वचनात् । तथा—

शिष्यशिरसि संयोज्य विलोममातृकां जपन् ।
मूलमन्त्रं तथा जप्त्वा कुयद्दिवाभिषेचनम् ।।४६६।।

इति गौतमीयतन्त्रवचनाच्च । तथा—

पूजितां पुनरादाय वर्द्धिनीमस्त्ररूपिणीम् ।
तस्याः सुसाधितैस्तोयैः सिञ्चेद्रक्षार्थमञ्जसा ।।४६७।।
अवशिष्टेन तोयेन शिष्यमाचामयेद् गुरुः ।
ततस्तं सकलीकृत्य देवतात्मानमात्मवित् ।।४६८।।
उत्थाय शिष्यो विमले वससी परिधाय च ।
आचम्य वाग्यतो भूत्वा निषीदेत् सन्निधौ गुरोः ।।४६९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

देवतामात्मानः शिष्ये संक्रान्तां देशिकोत्तमः ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैरैक्यं संभावयँस्तयोः ।।
दद्याद्विद्यां ततस्तस्मै विनीतायाम्बुपूर्वकम् ।।४७०।।

वशिष्ठसंहितायाम्—

ततस्तच्छिरसि स्वस्य हस्तं दत्वा शतं जपेत् ।
अष्टोत्तरशतं वाऽपि दद्यादुदकपूर्वकम् ।।४७१।।

गौतमीये—

न्यासजालं तस्य देहे गुरुः संन्यस्य यत्नतः ।
दक्षकर्णे वदेन्मन्त्रं त्रिवारं पूर्णमानसः ।।४७२।।

मेरौ—

दक्षकर्णे वदेद्विद्वान् विप्रायोदकपूर्वकम् ।
अन्येभ्यस्तु वदेदेवमेव मन्त्रं विचक्षणः ।।४७३।।

कुलामृते—

विद्यां त्रिः कथयेत् कर्णे चाविज्ञाने च वा पुनः ।।४७४।।

दीपिकायाम्—

ऋष्यादियुक्तमथ मन्त्रवरं यथावद्-
भूयस्त्रिशो गुरुरनर्घ्यमवामकर्णे ।।४७५।।

अन्यत्रापि—

दक्षकर्णे त्रिशो विद्यामेकोच्चारेण चोच्चरेत् ।
एष विधिर्द्विजातीनां स्त्रीशूद्राणां च वामतः ।।४७६।।

तन्त्रान्तरे—

अनयोस्तुल्यफलदो भवत्वेवमुदीरयेत् ।
प्रसन्नवदनस्तस्मै शिष्याय मुनिपुङ्गवः ।।४७७।।

मेरुतन्त्रे—

स्वतो ज्योतिर्मयीं विद्यां गच्छन्तीं भावयेद् गुरुः ।
आगतां भावयेच्छिष्यो नतोऽस्मीति विशेषतः ।।४७८।।
अष्टोत्तरशतं शिष्यः प्रजपेद्गुरुणोदितम् ।
अष्टाविंशतिवारं वा ह्यष्टकृत्त्वोऽथवा जपेत् ।।४७९।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गुरुदेवात्ममन्त्राणामैक्यं शिष्यो विभावयेत् ।
प्रणामं गुरवे कुर्यात् साधको भक्तिमान् मुहुः ।।४८०।।

क्रियासंग्रहे—

पादयोः पतितं शिष्यं तत उत्थापयेद् गुरुः ।
उत्तिष्ठ वत्स मुक्तोऽसि सम्यगाचारवान् भव ।।
कीर्तिश्रीकान्तिमेधायुर्बलारोग्यं सदाऽस्तु ते ।।४८१।।

गौतमीये—

गणेशादिमनुं चोक्त्वा समयात् कथयेद् गुरुः ।।४८२।।

गणेशादिमन्त्रदानं पञ्चायतनदीक्षापक्षे दक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम्—

समीपे चक्रराजं च सम्यगभ्यर्च्य देशिकः ।
आद्याक्षरेण संलग्नं सुन्दरं नाम कल्पयेत् ।।४८३।।
आत्मानं योजयित्वा तु गुरुभिर्मानवैस्ततः ।
स्मर्त्तव्या गुरवः सर्वे सम्यक् प्रणतिपूर्वकम् ।।४८४।।
भूमौ लिखित्वा विद्यां च सम्यक् पुष्पादिभिर्यजेत् ।
शिष्याय दर्शयेद्विद्यां प्रजप्तां शतधा प्रिये ।।४८५।।
यदि स्यान्महती प्रीतिः शिष्यस्य प्रणतस्य च ।
तदैकोच्चारमात्रेण दक्षकर्णे जपेत् पराम् ।।४८६।।

तन्त्रराजे—

उक्तलक्षणसम्पन्नं शिष्यमाचारभूषणम् ।
पञ्चषट्कूटविद्याभ्यां शोधितं बहुवासरैः ।।४८७।।
कलशैरभिषिञ्च्यामुं श्रीचक्रे संनिवेश्य वै ।
आधारे हृदये मूर्ध्नि चक्रं संचिन्त्य मध्यतः ।।४८८।।
स्वान्तादावाह्य संस्थाप्य संपूज्य न्याससंयुताम् ।
त्रिशो विद्यां वदेत् कर्णे देव्यात्मापूर्णमानसः ।।४८९।।
देवतागुरुमन्त्रात्मतत्त्वैक्यं भावयेन्मुदा ।
शतं जपेत् तदग्रस्थो निकटे त्रिदिनं वसेत् ।।४९०।।
न चेत् संचारिणी शक्तिर्गुरुमेति न संशयः ।
तस्मात् तदन्तिके तस्य पूजादेशादिकृद्वसेत् ।।४९१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

गौतमीये—

त्रिदिनं निवसेद्भक्त्या सिद्धये गुरुसन्निधौ ।
अन्यथा तद्गतं तेजो गुरुमेति न संशयः ।।४९२।।

मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—

आचार्यादनभिप्राप्तः प्राप्तश्चादत्तदक्षिणः ।
सततं जप्यमानोऽपि मन्त्रः सिद्धिं न यच्छति ।।४९३।।
सर्वस्वं वा तदर्धं वा वित्तशाठ्यविवर्जिताम् ।
गुरवे दक्षिणां दत्वा ततो मन्त्रे ग्रहो मतः ।।४९४।।

तन्त्रान्तरे—

गोभूहिरण्यं विपुलं गृहक्षेत्रादिकं बहु ।
न चेदर्धं तदर्धं वा तद्दशांशमथापि वा ।।
अक्लेशादन्नवस्त्रादि दद्याद्वित्तानुसारतः ।।४९५।।

ब्रह्मसंहितायाम्—

अदक्षिणं कृतं कर्म वृथा नारद निश्चितम् ।
वीणां मे दक्षिणां देहि साक्षसूत्रकमडलुम् ।।४९६।।
ततो मन्त्रं गृहाण त्वं यथाविधि महामुने ।
विधिहीनं कृतं कर्म सिद्धिं नैव प्रयच्छति ।।४९७।।

गौतमीये—

गुरवे दक्षिणां दद्याद्वित्तार्धं मुक्तितत्परः ।
तदर्धं वा ततो दद्याद्यथाशक्त्याऽथ भक्तितः ।।४९८।।
वित्तशाठ्यं न कुर्वीत कृतेऽनर्थं समावहेत् ।
गोभूहिरण्यवस्त्रादि गुरवेऽथ निवेदयेत् ।।४९९।।
गुरूपुत्राय तत्पत्न्यै तच्छिष्येऽपि स्वशक्तितः ।
वस्त्रालङ्करणं दद्याद्राज्यमिष्टं यथारुचि ।।
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्याद्वस्त्रालङ्कारसंयुताम् ।।५००।।

मेरुतन्त्रे—

अलङ्कारांश्च वासांसि दद्यादृत्विग्भ्य आदरात् ।
ईश्वरार्पणबुद्ध्या तु द्विजाशीभिश्च नन्दितः ।।५०१।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

प्रदद्याद गुरवे शिष्यः स्वधनार्धं तदर्धकम् ।
दशांश वा प्रदद्याच्च वित्तशाठ्यविवर्जितः ।।५०२।।
गोभूहिरणयविपिनगृहक्षेत्रादिकं तथा ।
अक्लेशादन्नवस्त्रादि दद्याद्वित्तानुसारतः ।।५०३।।
प्रकारान्तरमालम्ब्य गुरुं यत्नेन तोषयेत् ।
तदधीनमना नित्यं तच्चिन्तनपरायणः ।।५०४।।
तत्पादाब्जरजोभूषो भवेत् साधकसत्तमः ।
ततो नानाविधैर्भक्ष्यैर्लेह्यैश्चोष्यैस्तथा परैः ।।
ब्राह्मणान् भोजयेत् सम्यक् प्रदद्याद्भूरिदक्षिणाम् ।।५०५।।

वायवीयसंहितायाम्—

मण्डपं गुरवे दद्याद्यागोपकरणैः सह ।।५०६।।

नारायणीयमहाकपिलपञ्चरात्रयोः—

मन्त्रं दत्वा सहस्रं वै स्वसिद्ध्यै देशिको जपेत् ।।५०७।।

अन्यत्रापि—

अष्टोत्तरं सहस्रं स्वशक्तिहीनानवाप्तये जप्यात् ।।५०८।।इति।

कुलामृते—

दण्डवत् प्रणतं शिष्यं सर्वाचारांश्च शिक्षयेत् ।
स्नानसन्ध्यासदाचारं नित्यं काम्यं तथैव च ।।
मन्त्रसिद्धिप्रकारांश्च शिष्यायाभिवदेद् गुरुः ।।५०९।।

दीक्षादिवसे उपवासो निसिद्धस्तदुक्तं योगिनीतन्त्रे—

मन्त्रं दत्वा गुरुश्चैव उपवासं य आचरेत् ।
महान्धकारे नरके कृमिर्भवति नान्यथा ।।५१०।।
दीक्षां दत्वा यदा मन्त्री चोपवासं समाचरेत् ।
तस्य देवः सदा रुष्टः शापं दत्वा पुरं व्रजेत् ।।५११।।

बृहत्सिद्धान्तसारे—

हुतशेषं ततः प्राश्य कुक्कुटाण्डप्रमाणकम् ।
चतुर्विधं च नैवेद्यं देवतायै यदर्पितम् ।।

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तद्भक्तेभ्यः [1]प्रदत्वा तद्भुञ्जीयातां यथारुचि ।।५१२।।

गुरुशिष्याविति शेषः ।

मेरुतन्त्रे—

शैवस्तु शैवनिर्माल्यप्रसादस्याधिकारवान् ।
अन्यो निरयमायाति न दोषः पञ्चसंगमे ।।५१३।।
स्वयम्भूतीर्थलिङ्गं वा प्रसादं वाऽपि भक्तितः ।
अशैवा वाऽथ शैवा मुच्यन्ते पापराशितः ।।५१४।।

सिद्धान्तसारे—

दिनत्रयं गुरुकुले स्थित्वा तुर्येऽह्नि देवताम् ।
अर्चयित्वा गृहं गच्छेद् गुर्वाज्ञां शिरसा वहन् ।।५१५।।

अथ वीरदीक्षायां विशेषः। तत्र भूतशुद्धिमातृकान्यासषोढान्यासदिकं सर्वं गुरुः स्वशरीरे शक्ति शरीरे च विधाय कलशस्थापनं श्रीपात्रादिस्थापनं च कृत्वा दूतीयागक्रमेण कुण्डगोलोत्थद्रव्यमुत्पाद्य संस्कृत्य मत्स्यमांसादेरपि संस्कारं विधाय वीरपूजाक्रमेण देवतां संपूज्य शिष्याय मन्त्रदानसमये—

शिष्यहस्ते महेशानि पात्रं दत्वा कुलेश्वरि।।५१६।। इति।

वीरचूडामण्युक्तवीरपात्रम्—

इदं पवित्रममृतं पीयतां भवभेषजम् ।
पशुपाशसमुच्छेदकारणं भैरवोदितम् ।।५१७।।

इति कुलार्णव क्रमेणशिष्यहस्ते दद्यात्। शिष्योऽनेनैव मन्त्रेण पीयतामित्यत्र पिबामीति पठित्वा तत्र यामले—

धर्माधर्महविर्दीप्ते स्वात्माग्नौ मनसा स्रुचा ।
सुषुम्णा वर्त्मना नित्यमक्षवृत्तिर्जुहोम्यहम् ।।५१८।।

इत्यादिमन्त्रेण विबेत्। ततो गुरुमन्त्रं दद्यात् । तत्र यामले—

ऋष्यादिसहितामेनां लिखित्वा भूमिमध्यगाम् ।
पुष्पादिना समभ्यर्च्य शिष्यायाथ प्रदर्शयेत् ।।५१९।।
यदि शिष्ये महाप्रीतिस्तदा कर्णे वदेद् गुरुः ।
ततोऽप्यतितरां शिष्यो गुरोश्चेत् प्रीतिभाजनम् ।।५२०।।

---

१. तान्त्रिकप्रयोगोऽयम् ।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

तदा गण्डूषपूर्वं हि दद्यादेनां गुरूत्तमः ।
निर्विकल्पोऽपि शिष्यस्तां गृहणीयादहृष्टमानसः ।।
तदभावे न सिद्धिः स्याद्देवताशापमाप्नुयात् ।।५२१।।

दक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम्—

कलशस्थैः पल्लवैस्तु त्रिवारं प्रोक्षयेच्छुभम् ।
भवेद्यदाऽभिषिक्तस्तु तदाऽसौ देशिकाग्रणीः ।।५२२।।
गण्डूषतत्वसंयुक्तस्तदाऽसौ देशिकाग्रणीः।
अन्यथा नैव सिद्धिः स्यात् सविकल्पस्य पार्वति ।।५२३।।
गण्डूषदाने शिष्यस्य विकल्पो यदि जायते ।
न सिद्धिस्तस्य कुत्रापि श्रीविद्याऽपि पराङ्मुखी ।।५२४।।

शेषं पशुदीक्षासमनं । द्वितीयविद्यादीक्षायां विशेष उक्तो नीलतन्त्रे—

अष्टोत्तरसहस्रहोमं विल्वपत्रेण कारयेत् ।
अथ वाऽष्टशतं कुर्यादष्टाविंशतिमेव वा ।।५२५।।
पायसं कृशरं दद्यान्मोदकं खण्डशर्कराम् ।
वलिं दत्वा छागलं वै गोधामांसमनुत्तमम् ।।५२६।।
रम्भापुष्पं सारमत्स्यं जुहुयाच्च प्रयत्नतः ।
यवक्षीरं ततो हुत्वा शाल्यन्नं मधुना सह ।।
गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैस्तोषयेद् गुरुमात्मनः।।५२७।।इति ।

मेरुतन्त्रे—

एवं क्रियावती दीक्षा संपद्दात्री निरूपिता ।
राज्ञां धनाढयवैश्यानां प्रिप्राणां व्यवसायिनाम् ।।५२८।।
अयं दीक्षाक्रमो प्रोक्तो मार्गयुग् सिद्धिमिच्छताम् ।।५२९।।

इति क्रियावती दीक्षा परिपूर्णा ।

विभ्रत्यद्भुतभूतिभूतपवचोवैचित्र्यचित्रामृत-
स्रोतःशालिनि सन्निबन्धनसरित्संभेदमभ्यर्हितम् ।
तुर्यः श्रीनरदेवनिर्मितपुरश्चर्यार्णवे प्रस्फुरत्-
सद्युक्तिस्फुटमौक्तिकोत्करुचोत्तुङ्गस्तरङ्गो गतः।।५३०।।

इति श्रीमन्महाराजाधराजश्रीप्रतापसिंहसाहविरचिते पुरश्चर्यार्णवे
क्रियावतीदीक्षाविधिर्नाम चतुर्थस्तरङ्गः सम्पन्नः ।।४।।

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय

श्रुतम् मे गोपाय

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय
श्रुतम् मे गोपाय

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

CCO. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

श्रुतम् मे गोपाय

CC0. Vasishtha Tripathi Collection. Digitized by eGangotri